

RECUEIL
DU MUSÉE NATIONAL DE SERBIE
XXVI-1

archéologie

MUSÉE NATIONAL DE SERBIE
Belgrade 2023

ЗБОРНИК
НАРОДНОГ МУЗЕЈА СРБИЈЕ
XXVI-1

археологија

НАРОДНИ МУЗЕЈ СРБИЈЕ
Београд 2023.

Rédacteur

Ivana POPOVIĆ, Institut archéologique, Belgrade

Rédaction

Aleksandar BANDOVIĆ, Musée National de Serbie, Belgrade

Bojan ĐURIĆ, Université de Ljubljana, Faculté des Arts, Ljubljana

Archer MARTIN, Académie américaine, Rome

Bojana MIHAILOVIĆ, Musée National de Serbie, Belgrade

Nade PROEVA, Université des Saints Cyrille et Méthode, Faculté de Philosophie, Skopje

Perica ŠPEHAR, Université de Belgrade, Faculté de Philosophie, Belgrade

Miroslav VUJOVIĆ, Université de Belgrade, Faculté de Philosophie, Belgrade

Emina ZEČEVIĆ, Musée National de Serbie, Belgrade

Secrétaire de Rédaction

Veselinka NINKOVIĆ, Musée National de Serbie, Belgrade

Editeur

MUSÉE NATIONAL DE SERBIE
Trg Republike 1a, 11000, Belgrade
e-mail: kontakt@narodnimuzej.rs
Tél. 381 11 3306000

Pour l'éditeur

Bojana BORIĆ BREŠKOVIĆ

Lectrice

Milena BOGDANOVIĆ

Traductrice et relecture du texte en anglais

Jelena VITEZOVIĆ

Réalisation graphique

Branislav L. VALKOVIĆ

Couverture

Ema RADOVANOVIĆ

Impression

JP Službeni glasnik Beograd

Circulation

100

La Recueil du Musée national de Serbie est publiée chaque année en deux volumes:
volume 1 - archéologie et volume 2 - histoire de l'art.

Le magazine a été publié avec le soutien financier du Ministère de la Culture
de la République de Serbie.

Уредница

Ивана ПОПОВИЋ, Археолошки институт, Београд

Редакција

Александар БАНДОВИЋ, Народни музеј Србије, Београд
Мирослав ВУЈОВИЋ, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд
Бојан ЂУРИЋ, Универзитет у Љубљани, Факултет уметности, Љубљана
Емина ЗЕЧЕВИЋ, Народни музеј Србије, Београд
Арчер МАРТИН, Америчка академија, Рим
Бојана МИХАИЛОВИЋ, Народни музеј Србије, Београд
Наде ПРОЕВА, Универзитет Св. Кирил и Методиј, Филозофски факултет, Скопље
Перица ШПЕХАР, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд

Секретар редакције

Веселинка НИНКОВИЋ, Народни музеј Србије, Београд

Издавач

НАРОДНИ МУЗЕЈ СРБИЈЕ
Трг Републике 1а, 11000 Београд
е-пошта: kontakt@narodnimuzej.rs
Тел. 381 11 3306000

За издавача

Бојана БОРИЋ БРЕШКОВИЋ

Лектура и коректура

Милена БОГДАНОВИЋ

Превод и лектура текста на енглеском језику

Јелена ВИТЕЗОВИЋ

Дизајн и техничко уређење

Бранислав Л. ВАЛКОВИЋ

Корице

Ема РАДОВАНОВИЋ

Штампа

ЈП Службени гласник Београд

Тираж

100

Зборник Народног музеја Србије излази годишње, наизменично у две свеске:
свеска 1 - археологија и свеска 2 - историја уметности.
Часопис је објављен уз финансијску подршку Министарства културе Републике Србије.

САДРЖАЈ / CONTENT

Dušan D. MIHAILOVIĆ Војана R. MIHAILOVIĆ	
CHRONOLOGY AND SUCCESSION OF PALAEOLITHIC TECHNOCOMPLEXES IN SERBIA.....	11
Душан Д. МИХАИЛОВИЋ Бојана Р. МИХАИЛОВИЋ	
ХРОНОЛОГИЈА И СУКЦЕСИЈА ПАЛЕОЛИТСКИХ ТЕХНОКОМПЛЕКСА У СРБИЈИ	36
<hr/>	
Јован Д. МИТРОВИЋ Илија Ж. МИКИЋ	
ОТКУПЉЕНИ ПРЕДМЕТИ ОД КЕРАМИКЕ ИЗ ОКОЛИНЕ ГОЛУПЦА: НОВИ ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ БРОНЗАНОГ ДОБА У БРАНИЧЕВУ.....	39
Jovan D. MITROVIĆ Илија Ж. МИКИЋ	
PURCHASED CERAMIC FINDINGS FROM THE VICINITY OF GOLUBAC: A NEW CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE BRONZE AGE IN BRANIČEVO	63
<hr/>	
Петар З. МИЛОЈЕВИЋ Александар Н. КАПУРАН	
РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА ПРАИСТОРИЈСКЕ ГРАДИНЕ НА ПОПОВИЦИ КОД СОКОБАЊЕ.....	65
Petar Z. MILOJEVIĆ Aleksandar N. KAPURAN	
RESULTS OF THE RESEARCH OF THE PREHISTORIC HILLFORT OF POPOVICA, NEAR SOKOBANJA.....	92
<hr/>	
Јасна Б. ВУКОВИЋ Бобан М. ТРИПКОВИЋ	
ТРЕТМАНИ ПОВРШИНА ПОСУДА ПОСЛЕ ПЕЧЕЊА У РАНОМ ЕНЕОЛИТУ: ПРИМЕР С ЛОКАЛИТЕТА ШАНАЦ-ИЗБА КОД ЛИПОЛИСТА (ЗАПАДНА СРБИЈА)	93
Jasna B. VUKOVIĆ Boban M. TRIPKOVIĆ	
POST-FIRING TREATMENTS DURING THE EARLY ENEOLITHIC: AN EXAMPLE FROM THE SITE OF ŠANAC – IZBA NEAR LIPOLIST (WESTERN SERBIA)	106
<hr/>	
Александар Д. БАНДОВИЋ	
ОСТАВА ИЗ ЧУРУГА: ПРИЛОГ ЈЕДНОЈ КУЛТУРНОЈ БИОГРАФИЈИ.....	107
Aleksandar D. BANDOVIĆ	
HOARD FROM ČURUG: A CONTRIBUTION TO A CULTURAL BIOGRAPHY	143
<hr/>	
Бобан М. ТРИПКОВИЋ	
ЖИВОТ У ВОДОПЛАВИНАМА (ПРА)ИСТОРИЈСКЕ МАЧВЕ: ИЗМЕЊУ ЕВИДЕНЦИЈЕ И ИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ.....	145

Boban M. TRIPKOVIĆ LIFE IN FLOOD-PRONE AREAS OF (PRE)HISTORIC MAČVA: IN BETWEEN RECORDS AND INTERPRETATION.....	164
<hr/>	
Ivana M. POPOVIĆ Nadežda M. GAVRILOVIĆ VITAS MARBLE STATUE OF HERCULES FROM THE TERRITORY OF <i>BASSIANAЕ</i>	165
Ивана М. ПОПОВИЋ Надежда М. ГАВРИЛОВИЋ ВИТАС МЕРМЕРНА СТАТУА ХЕРКУЛА СА ТЕРИТОРИЈЕ БАСИЈАНА (<i>BASSIANAЕ</i>).....	181
<hr/>	
Наде А. ПРОЕВА Зоран Љ. ГЕОРГИЈЕВ НАДГРОБНИ ЦИПУС А. ПОНТИЈА ЕУТИХА ИЗ СТОБА (<i>MUNICIPIMUM STOBENSIMUM</i>) У РИМСКОЈ ПРОВИНЦИЈИ МАКЕДОНИЈИ.....	183
Nade A. PROEVA Zoran Lj. GEORGIEV FUNERARY CIPPUS OF A. PONTIUS EUTICHAS FROM STOBI (<i>MUNICIPIMUM STOBENSIMUM</i>) IN THE ROMAN PROVINCE OF MACEDONIA.....	200
<hr/>	
Игор С. БЈЕЛИЋ Бојана М. ИЛИЈИЋ АТИЧКО-ЈОНСКЕ БАЗЕ СТУБОВА У ТИМАКУМ МИНУСУ	203
Igor S. VJELIĆ Bojana M. ILIJIĆ ATTIC-IONIC COLUMN BASES OF <i>TIMACUM MINUS</i>	217
<hr/>	
Мирјана Ђ. ГЛУМАЦ Жељка М. ТЕМЕРИНСКИ ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ НАКИТА ОД ЂИЛИБАРА ИЗ ЗБИРКЕ КОСМАЈ НАРОДНОГ МУЗЕЈА СРБИЈЕ.....	219
Mirjana Đ. GLUMAC Željka M. TEMERINSKI A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF AMBER JEWELLERY FROM THE KOSMAJ COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF SERBIA	239
<hr/>	
Sofija A. PETKOVIĆ Miroslav B. VUJOVIĆ FINDS OF SCALE ARMOUR (<i>LORICA SQUAMATA</i>) FROM <i>TIMACUM MINUS</i>	241
Софија А. ПЕТКОВИЋ Мирослав Б. ВУЈОВИЋ НАЛАЗИ ЉУСПАСТОГ ОКЛОПА (<i>LORICA SQUAMATA</i>) ИЗ УТВРЂЕЊА <i>TIMACUM MINUS</i>	259
<hr/>	
Sanja M. PILIPOVIĆ Ljubomir V. MILANOVIĆ THE TRADITIONAL MODEL IN THE EARLY CHRISTIAN CONTEXT: THE JONAH SARCOPHAGUS FROM SINGIDUNUM.....	261

Сања М. ПИЛИПОВИЋ Љубомир В. МИЛАНОВИЋ ТРАДИЦИОНАЛНИ МОДЕЛ У РАНОХРИШЋАНСКОМ КОНТЕКСТУ: ЈОНИН САРКОФАГ ИЗ СИНГИДУНУМА	278
--	-----

Марко А. ЈАНКОВИЋ Владимир Д. МИХАЈЛОВИЋ Александар Д. БАНДОВИЋ ИСТОЧНА НЕКРОПОЛА РЕМЕЗИЈАНЕ: ПРЕЛИМИНАРНИ РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА (2021–2022)	279
--	-----

Marko A. JANKOVIĆ Vladimir D. MIHAJLOVIĆ Aleksandar D. BANDOVIĆ THE EASTERN NECROPOLIS OF REMESIANA: PRELIMINARY RESULTS OF THE RESEARCH CAMPAIGNS OF 2021–2022	309
---	-----

Деана В. РАТКОВИЋ ПОЛ И АТРИБУЦИЈА АРХЕОЛОШКИХ АРТЕФАКАТА: ЖЕНА И ИДЕНТИТЕТ (НА ПРИМЕРУ КОЛЕКЦИЈА ИЗ РИМСКОГ ПЕРИОДА НАРОДНОГ МУЗЕЈА СРБИЈЕ)	311
--	-----

Deana V. RATKOVIĆ GENDER AND ATTRIBUTION OF ARCHAEOLOGICAL ARTEFACTS: WOMAN AND IDENTITY (ON THE EXAMPLE OF COLLECTIONS FROM THE ROMAN PERIOD IN THE NATIONAL MUSEUM OF SERBIA)	327
--	-----

Душан С. РАШКОВИЋ ТОПОНИМИ И УБИКАЦИЈА РАНОВИЗАНТИЈСКИХ РЕФУГИЈУМА И КАСТЕЛА НА ПОДРУЧЈУ ЦЕНТРАЛНОГ ПОМОРАВЉА	329
---	-----

Dušan S. RAŠKOVIĆ TOPONYMS AND LOCATIONS OF EARLY BYZANTINE REFUGII AND CASTELLA IN THE AREA OF CENTRAL POMORAVLJE	346
--	-----

Драгана Љ. СПАСИЋ-ЂУРИЋ КЕРАМИЧКЕ ЦЕДИЉКЕ ИЗ БРАНИЧЕВА	347
---	-----

Dragana Lj. SPASIĆ-ĐURIĆ CERAMIC STRAINERS FROM BRANIČEVO	377
--	-----

Дејан С. РАДИСАВЉЕВИЋ Јелена М. ВУКЧЕВИЋ СРЕДЊОВЕКОВНИ МАЧ ИЗ ГРАБОВЦА КОД ТРСТЕНИКА	379
--	-----

Dejan S. RADISAVLJEVIĆ Jelena M. VUKČEVIĆ MEDIÉVAL SWORD FROM GRABOVAC, NEAR TRSTENIK	398
---	-----

Емина Р. ЗЕЧЕВИЋ ЈАМЕ У ПОРТИ КАТЕДРАЛНЕ ЦРКВЕ НОВОГ БРДА (ЈАМЕ IV И V)	401
--	-----

Emina R. ZEČEVIĆ PITS IN THE CHURCHYARD OF THE CATHEDRAL CHURCH OF NOVO BRDO (PITS IV AND V)	424
--	-----

Маја С. ЂЕРАНИЋ
Соња З. ЈОВАНОВИЋ
Весна М. БИКИЋ

ГРУПНИ НАЛАЗ НОВОБЕКОВНОГ СТАКЛА ИЗ КРУШЕВАЧКОГ ГРАДА427

Маја С. ЂЕРАНИЋ
Sonja Z. JOVANOVIĆ
Vesna M. BIKIĆ

GROUP FIND OF EARLY MODERN PERIOD GLASS AT THE SITE OF KRUŠEVAČKI GRAD.....459

Jelena D. JOVANOVIĆ
Vera Ž. BOGOSAVLJEVIĆ-PETROVIĆ
Jelena B. BULATOVIĆ
Nemanja D. MARKOVIĆ
Miroslav M. MARIĆ

A MEDIEVAL BURIAL FROM THE SITE OF SUPSKA: AN ANTHROPOLOGICAL AND
CONTEXTUAL ANALYSIS OF THE SKELETAL REMAINS FROM GRAVE 1461

Јелена Д. ЈОВАНОВИЋ
Вера Ж. БОГОСАВЉЕВИЋ-ПЕТРОВИЋ
Јелена Б. БУЛАТОВИЋ
Немања Д. МАРКОВИЋ
Мирослав М. МАРИЋ

СРЕДЊОВЕКОВНА САХРАНА СА ЛОКАЛИТЕТА СУПСКА: АНТРОПОЛОШКА И
КОНТЕКСТУАЛНА АНАЛИЗА СКЕЛЕТА ИЗ ГРОБА 1484

Ксенија С. БОРОЈЕВИЋ

RITUAL AND MEMORY: THE ANCIENT BALKANS AND BEYOND,

NEW YORK, INSTITUTE FOR THE STUDY OF THE ANCIENT WORLD (ПРИКАЗ)487

Dušan D. MIHAILOVIĆ

University of Belgrade, Faculty of Philosophy – Department of Archaeology

Bojana R. MIHAILOVIĆ

National Museum of Serbia

CHRONOLOGY AND SUCCESSION OF PALAEOOLITHIC TECHNOCOMPLEXES IN SERBIA¹

Abstract: During the last two decades, the state of Palaeolithic research in the Central Balkans has improved considerably. More than a hundred caves suitable for Palaeolithic settlement have been identified South of the Sava and Danube rivers, while dozens of Palaeolithic open-air sites have been documented in the regions of Šumadija and Pomoravlje. Test pit excavations have been carried out in numerous caves, and systematic excavations have been undertaken in the Balanica Cave Complex in Sićevo and in the cave site of Šalitrena Pećina near Mionica. Most of the investigated sites have been dated using various techniques (i.e., ¹⁴C, ESR, OSL, and TL). Thanks to this research, we now have an extraordinary opportunity to look at the chronology and succession of Palaeolithic technocomplexes in the Central Balkans. The dating results show that the territory of Serbia had been inhabited for more than 400,000 years, while the identification and periodization of Palaeolithic technocomplexes provided initial insights into the cultural and demographic changes that marked the earliest prehistory in this part of Europe.

Key words: Palaeolithic, dating, technocomplex, Balkans, lithic artifacts, Mousterian, Aurignacian, Gravettian

INTRODUCTION

Compared to Western Europe, the Palaeolithic of Southeastern Europe has been poorly and unevenly researched. Throughout the 20th century, Palaeolithic research in

¹ This research was financially supported by the Ministry of Culture of the Republic of Serbia, the Science Fund of the Republic of Serbia (NEEMO project, no. 7746827) and the Ministry of Science of the Republic of Serbia within the framework of financing scientific research work at the University of Belgrade – Faculty of Philosophy (contract number 451-03-47/2023-01/200163). We would like to thank Predrag Radović for his help in creating the illustrations.

the Balkan Peninsula was mainly focused on the areas where the most significant discoveries were documented previously: the Slovenian Karst, Hrvatsko Zagorje, Posavina, the Lower Danube, and the coastal belt of the Adriatic-Ionian and Aegean zones. However, many parts of the Balkans remain unexplored, particularly the territory of the Central Balkans where only a few Palaeolithic sites were known until recently.

The Central Balkans includes the Great, South, and West Morava Valleys, the eastern branches of the Dinaric Alps in the west, and the western parts of the Carpatho-Balkanides in the east. The central part of this area cuts through the Moravian-Vardar corridor, which represents the main natural communication connecting Southwest Asia with Central and Western Europe. The lack of research in this region significantly hindered the overall understanding of cultural changes and demographic trends in the Pleistocene of Central and Southeastern Europe.

During the past twenty years, a large number of Palaeolithic sites from the Middle and Late Pleistocene have been explored in Serbia. Although several preliminary reports on this research have been published, no synthesis of earlier and more recent research has been offered so far. For this reason, we will present preliminary conclusions about the chronology and periodization of Palaeolithic techno-complexes in the Central Balkans and try to point out some of the key questions imposed by recent research.

RESEARCH HISTORY

The beginning of Palaeolithic research on the territory of today's Serbia was marked by the field surveys and excavations of caves in the Svrlijski Timok river basin and the Sićevo Gorge (southeastern Serbia) undertaken by Jovan Cvijić and Đoko Jovanović (Јовановић 1891; Јовановић 1892; Цвијић 1981) and the book „Stone Age“ published in 1893 by Jovan Žujović (Жујовић 1893). However, the initial interest in the Palaeolithic was short-lived – lasting only until the mid-1890s – and, until the middle of the 20th century, archaeology in Serbia became more oriented towards later prehistoric and historic periods.

Palaeolithic research in Serbia was restarted in the 1950s when Branko Gavella excavated Jerinina Cave near Kragujevac and Risovača Cave near Aranđelovac in Central Serbia (Гавела 1988). This was followed by another hiatus in research, which lasted until the 1980s when Ivana Radovanović and Zvonimir Kaluđerović started field surveys and excavations of Palaeolithic sites. During that and the following decade, several sites were excavated, including Crvenka-At near Vršac, Šalitrena Pećina, Smolučka Cave near Tutin, and Pećurski Kamen near Sokobanja (Radovanović 1986; Kaluđerović 1991; Mihailović 2014a). At the beginning of the 1990s, Dragoslav Sreјović – who had by then conducted excavations of several Palaeolithic sites in Montenegro – began the excavations of Baranica Cave near Knjaževac (Михаиловић, Ђуричић и Калуђеровић 1997). After that, research was interrupted again due to unstable social and political circumstances.

The beginning of Palaeolithic research in 21st-century Serbia is marked by protective research (excavations). In 2002, the Faculty of Philosophy (University of

Belgrade) took part in a field survey conducted along the line of the Niš–Dimitrovgrad motorway. Numerous caves were registered, and a single Palaeolithic site (Velika Balanica) was confirmed in the village of Sićevo near Niš in southern Serbia (Михаиловић 2009). In the following two years, the Faculty of Philosophy and the National Museum in Belgrade carried out protective excavations of Hadži Prodanova Pećina near Ivanjica in Western Serbia (Михаиловић и Михаиловић 2006). Moreover, in cooperation with the City Museum of Novi Sad, the Faculty of Philosophy also undertook excavations of Palaeolithic strata at Petrovaradin Fortress in Novi Sad (Mihailović 2009).

A turning point in the research came in 2004 when numerous Palaeolithic materials were excavated both in Balanica and Šalitrena Pećina. It soon became evident that these two sites covered a large part of the Palaeolithic sequence – from 0.5 Ma (million years ago, i.e., the age of hominin remains from Mala Balanica; see Rink et al. 2013) to 28 ka (thousand years ago, i.e., the age of the Gravettian of Šalitrena Pećina; Mihailović 2008). From then until 2010, research was mainly focused on the Balanica Cave Complex (i.e., Mala and Velika Balanica Caves), Pešturina Cave, and Šalitrena Pećina, while the excavations of Tabula Traiana Cave in the Danube Gorges had only just begun (Borić et al. 2012).

Several international projects focused on the research of cave sites in eastern Serbia have been launched since 2011, and systematic surveys of open-air Palaeolithic sites in the West Morava river valley have also been started. Dozens of Palaeolithic sites have been documented, many of which were later test-pit excavated (Mihailović 2014b). Research has had a distinctly interdisciplinary character – in the initial stages, they were focused on radiometric dating and geoarchaeological investigations, but later they included bioarchaeological studies, with palaeogenetic analyses. Although not all analyses have been completed yet, we are now able to provide preliminary information on the chronology and succession of Palaeolithic technocomplexes in the territory covered by the research.

LOWER PALAEO LITHIC

Chronology of the sites

In the last ten years, several sites that can be attributed to the Lower Palaeolithic have been discovered on the territory of Serbia (Fig. 1). Probably the oldest among them is the open-air site Petrovac 1, which is located on the slopes of Radan Mountain near the town of Kuršumljica in southern Serbia, on the rim of a Miocene caldera, where primary deposits of opal and chalcedony occur (Miladinović 2012). Thousands of Palaeolithic artifacts were found during the field survey, while test pit excavations demonstrated that the Petrovac 1 site contains at least three geological layers, with the lower two definitely associated with the Lower Palaeolithic (Михаиловић и др. 2021). The chronology of the site is currently unknown. The results of optically stimulated luminescence (OSL) dating were inconclusive, while palaeomagnetic measurements indicated that the deepest layers were formed dur-

ing a normal polarity (M. Sier, personal communication). Cosmogenic nuclide dating of the site is planned.

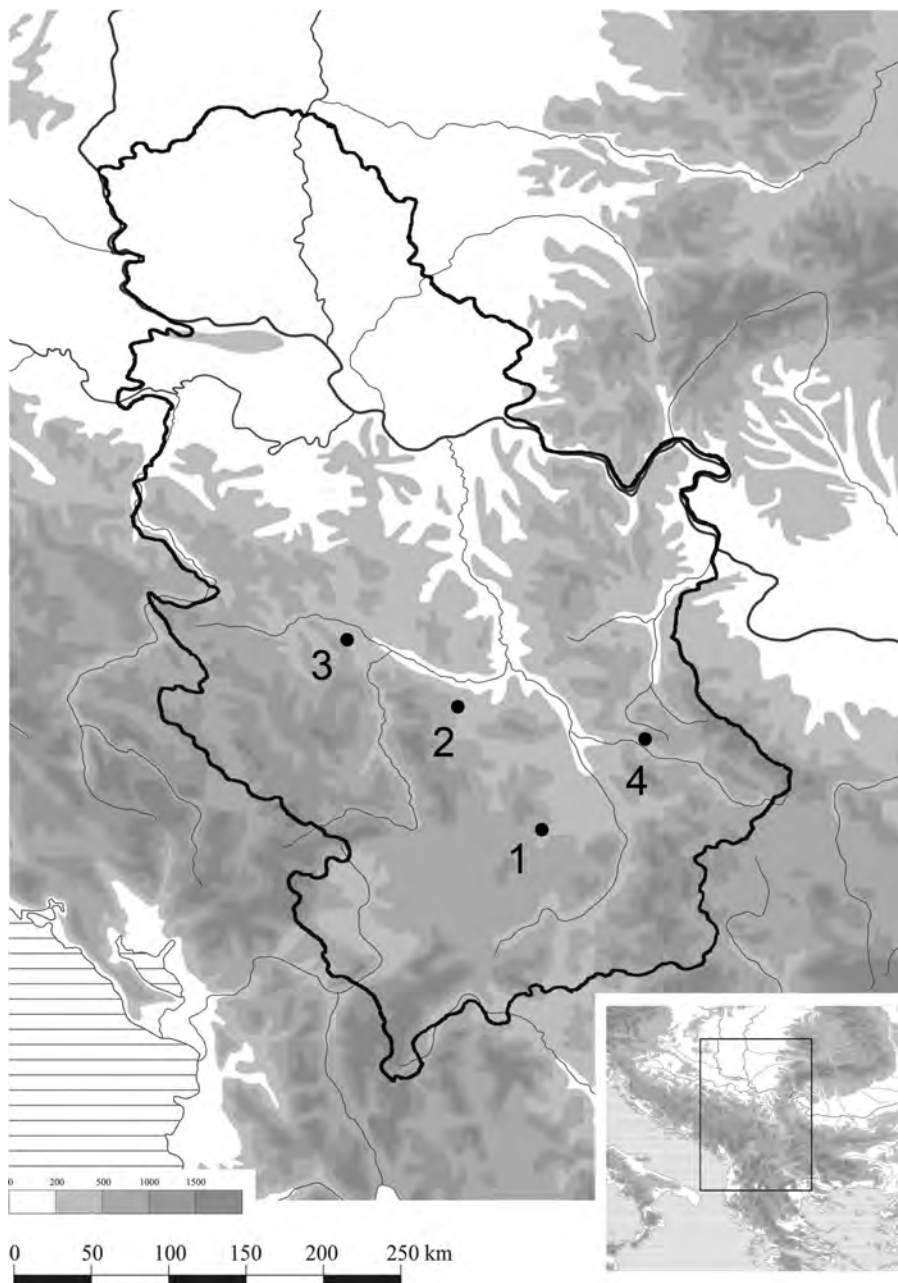

Fig. 1 Lower Palaeolithic sites in Serbia: Petrovac I (1), Gvozdencac (2), Kosovska Kosa (3), Mala Balanica (4)

Сл. 1 Доњопалеолитска налазишта у Србији: Петровац I (1), Гвозденац (2), Косовска коса (3), Мала Баланица (4)

Mala Balanica in Sićevo (southeastern Serbia) remains the oldest confirmed Lower Palaeolithic site in Serbia to date. Layer 3 of Mala Balanica yielded a partial hominin hemi-mandible (BH-1), which was originally assigned to *Homo* sp. (Roksandic et al. 2011), then to *Homo heidelbergensis* s.l. (Skinner et al. 2016), and more recently tentatively attributed to *Homo bodoensis* (Roksandic et al. 2022a). Several chipped stone artifacts – including a pair of quartzite cortical flakes and a notched tool made on a thick quartzite flake – were recently found in Layer 3. A minimum age of between 397 and 525 ka was obtained for Layer 3, via a combination of several techniques: electron spin resonance (ESR), uranium series isotopic analysis, and infrared/postinfrared luminescence (Rink et al. 2013).

Two more sites in Serbia could be tentatively assigned to the Lower Palaeolithic. More than 200 lithic artifacts – dominated by irregular flakes and denticulated tools, with tools made on pebbles (i.e., choppers) also present – were gathered from the surface of the Kosovska Kosa site in Zablacé near Čačak (central Serbia). Irregular and preferential cores and tools on massive flakes were found at the Gvozdenac site near Trstenik (Михаиловић и др. 2015; Mihailović and Bogićević 2016). The chronologies of these two sites have not been established yet. It should be noted that the Lower Palaeolithic was also reported at Kremenac near Niš (Kaluderović 1996; Šarić 2013), but the material from this site includes a large number of geofacts and has not been analysed in detail. However, the possibility that Kremenac is indeed a Lower Palaeolithic site cannot be completely ruled out, since we recently noted a layer of clay containing several non-diagnostic flaked artifacts at the bottom of the profile of the test pit originally excavated by Z. Kaluderović.

Technocomplexes

Based on a preliminary insight into the Petrovac 1 artifact assemblage, we are inclined to conclude that the findings from Layer 3 of this site belong to the so-called pebble core and flake industries (Fig. 2), i.e. Mode I according to Clark's classification (Clark 1969). These are the oldest lithic industries which are associated with ancient hominins and were produced from about 3 Ma in Africa (Plummer et al. 2023) to 400–600 ka in Europe (Barsky 2009). In Southeastern Europe, these industries have been confirmed in Šandalja I in Croatia (Malez 1979) and Kozarnika Cave in northwestern Bulgaria (Sirakov et al. 2010), as well as in the open-air sites of Dealul Guran in southeastern Romania (Iovita et al. 2012) and Marathousa 1 in the Peloponnese, Greece (Tourloukis et al. 2018).

Several finds from Layer 3 of Mala Balanica probably belong to the so-called small-tool assemblages, which were widespread in Central and Eastern Europe in the Chibanian (Middle Pleistocene), and often dominated by quartz artifacts, and denticulated and notched tools (Doronichev 2016). It is not entirely clear whether the assemblages from the West Morava river valley – with denticulated tools, irregular scrapers and sidescrapers, as well as artifacts of somewhat larger dimensions – can be attributed to this type of lithic industry. Larger tools were found in Layer 2 of the Petrovac 1 site on Radan Mt., where Lower Palaeolithic artifacts also predominate. Unfortunately, the stratigraphic integrity of Layer 2 has not yet been reliably verified.

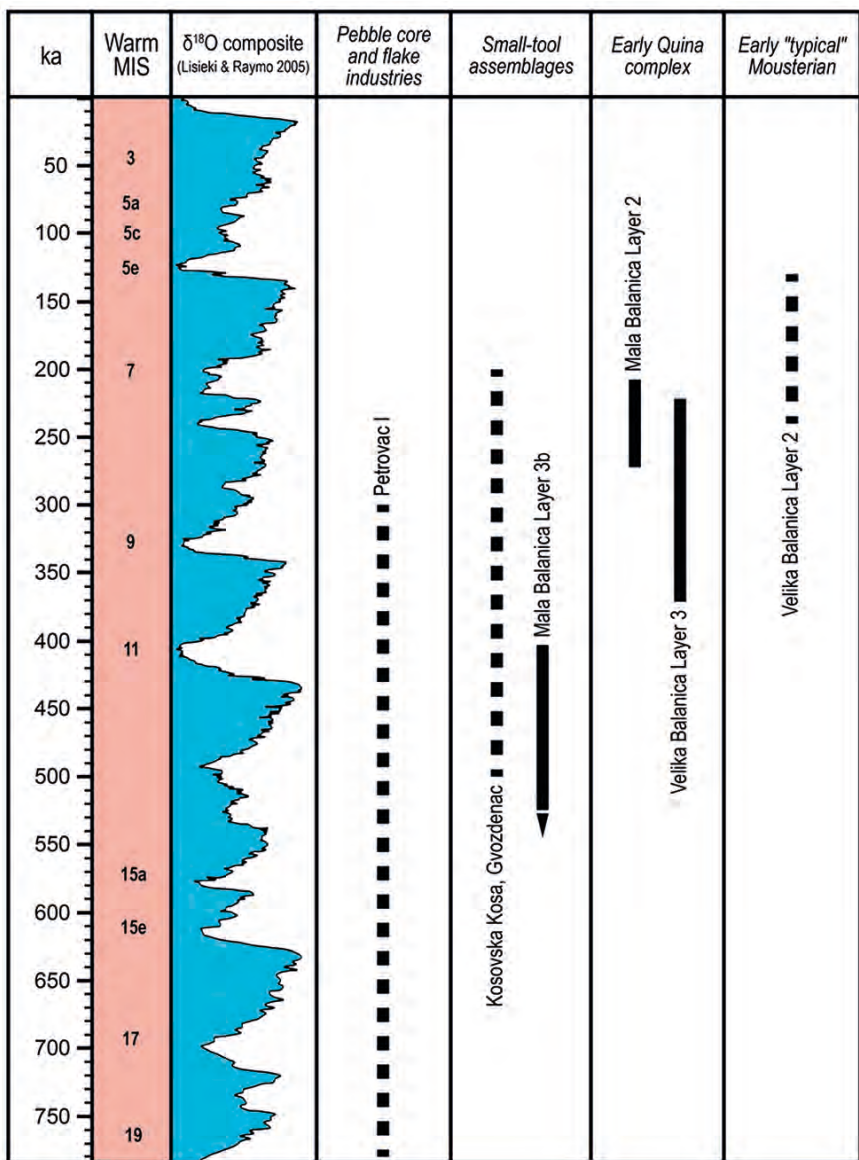

Fig. 2 Chronology of Lower and Early Middle Palaeolithic sites in Serbia

Сл. 2 Хронологија налазишта из доњег и раног средњег палеолита у Србији

MIDDLE PALAEO LITHIC

Chronology of the sites

Velika and Mala Balanica Caves represent the oldest Middle Palaeolithic sites not only in Serbia but also in the whole of Southeastern Europe. Layer 3 of Velika Balanica, containing early Neanderthal fossils and numerous artifacts and remains of fauna, was dated via thermoluminescence (TL) of burnt flint to around 290 ka

(Mihailović et al. 2022a; Roksandic et al. 2022b). Although Layer 2 at the same site has not yet been reliably dated, it was probably deposited at the end of the marine isotope stage (MIS) 7 or during MIS 6 (Anne Skinner, personal communication). Findings from Layer 2 of Mala Balanica, which technologically correspond to artifacts from Layer 3 of Velika Balanica, were dated by the ESR to around 240 ka (Mihailović et al. 2022a).

Pešturina Cave in the village of Jelašnica near Niš represents the best-dated Middle Palaeolithic site in Serbia. The lower layer of this site (4b), which contained important Neanderthal fossils (Radović et al. 2019; Lindal et al. 2020; Fellows Yates et al. 2021), artifacts, and numerous remains of Pleistocene fauna, was dated via several ESR dates to an average age of 111 ka (Mihailović et al. 2022b). The upper layer (3), containing Middle Palaeolithic material, was dated using various techniques (ESR, OSL and ^{14}C), which resulted in inconsistent dates ranging from 72 to 38 ka (Blackwell et al. 2014; Alex et al. 2019).

The Middle Palaeolithic layers at Petrovaradin Fortress were dated using the OSL method; the lowermost layer (2b) was dated to about 90 ka, while Layer 2a (which contained the majority of archaeological material) was estimated to be 38–45 ka (Marković et al. 2021). Numerous knapped artifacts have been found at the site, while faunal remains have not been preserved (Mihailović 2009).

The lower layers of Hadži Prodanova Pećina were dated via ESR to MIS 3 (Anne Skinner, personal communication), while the upper layers were radiocarbon dated to more than 39 ka cal BP (Alex et al. 2019). The cave of Šalitrena Pećina presents a similar case: the lower layers were dated to MIS 5b-4 by ESR (Daković et al. 2019), and the upper ones by the ^{14}C method to 42–39 ka cal BP (Marín-Arroyo and Mihailović 2017). The Middle Palaeolithic layer in Tabula Traiana Cave has been radiometrically dated to between 52.3 and 46.7 ka cal BP (Borić et al. 2021).

In addition to the ones already mentioned, some additional sites were also dated (Figs. 3, 4). However, there are no firm dates for most of them, while for some the material is too scarce to attempt a cultural affiliation. The Middle Palaeolithic layer of Smolučka Cave was dated to more than 42 ka (Alex 2016), while for Risovača – for the layer above the layer with artifacts – the age of $36,400 \pm 6,000$ and $31,100 \pm 2,800$ ^{14}C BP was estimated (Димитријевић 1997). The dates obtained for Risovača do not contradict the cultural data (similar industries in Central Europe are dated to before 44–40 ka cal BP; see Hauck et al. 2016) but they also do not allow us to reliably determine the age of the layer with archaeological finds.

Technocomplexes

Taken as a whole, almost all Middle Palaeolithic technocomplexes in the Central Balkans can be classified as Quina and non-Quina Mousterian, depending on the frequency of Quina elements such as Quina cores, naturally backed flakes, and Quina retouched sidescrapers. The artifacts from Layer 3 in Velika and Layer 2 in Mala Balanica belong to the Early Quina complex and were already published in detail by Mihailović et al. (2022a). We will only mention that the artifact assemblages from these two sites differ only in that the Quina aspect is more apparent in the style of

execution in Mala Balanica and in the technology of knapping in Velika Balanica. In this phase, there are no Levallois artifacts in both assemblages of Velika or Mala Balanica.

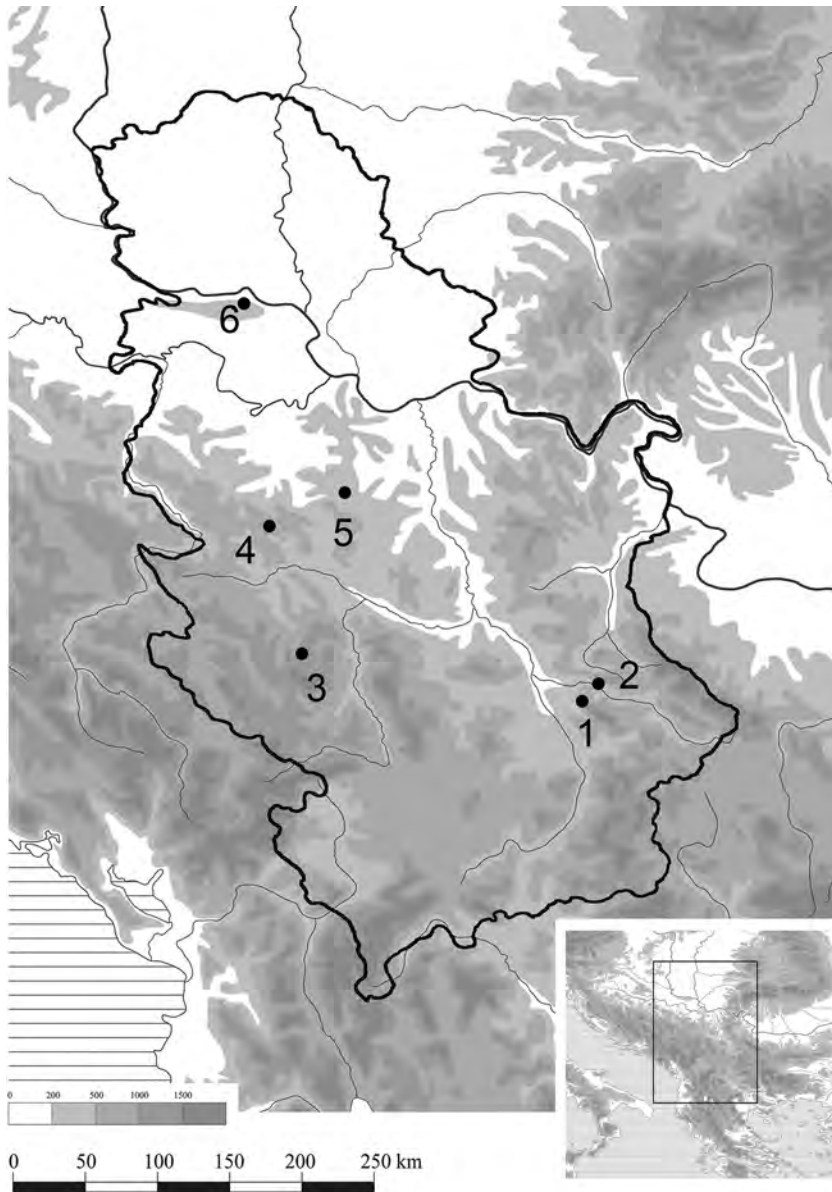

Fig. 3 Middle Palaeolithic sites in Serbia: Pešturina Cave (1), Velika and Mala Balanica (2), Hadži Prodanova Pećina (3), Šalitrena Pećina (4), Risovača (5), Petrovaradin Fortress (6)

Сл. 3 Средњопалеолитска налазишта у Србији: Пештурина (1), Велика и Мала Баланица (2), Хаџи Проданова пећина (3), Шалитрена пећина (4), Рисовача (5), Петроварадинска тврђава (6)

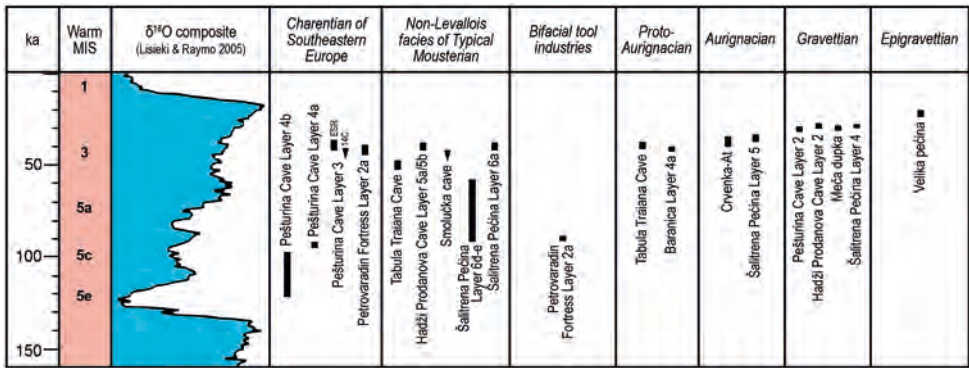

Fig. 4 Chronology of Late Middle and Upper Palaeolithic sites in Serbia

Сл. 4 Хронологија налазишта из касног средњег и горњег палеолита у Србији

In later industries, Levallois products are always associated with Quina artifacts. Artifacts from the lower Layer 4 of Pešturina Cave are attributed to the Quina Mousterian, i.e. the so-called Charentian of Southeastern Europe, and Quina elements are more present in the knapping technology than in the repertoire of tools (Mihailović et al. 2022b). A similar situation can be seen within the assemblage from Layer 3, which was originally attributed to the Denticulate Mousterian (Михаиловић и Милошевић 2012). After a larger sample of material had been collected, the assemblage from Layer 3 was also attributed to the Quina Mousterian.

The assemblage from the upper layer of Petrovaradin Fortress can also be attributed to Charentoid industries (Mihailović 2009), with Quina elements being more pronounced in the sidescrapers, and only barely noticeable in technology. Quina elements are even less pronounced in the lower layer, and considering the presence of bifacial backed tools, these artifacts might be better associated with the early Micoquian and Bábonyien of the Carpathian Basin (Ringer 2001).

Apart from the quartz Quina industries, numerous sites dominated by artifacts knapped via the discoid and Levallois methods are also present in the Central Balkans. Although these industries are usually classified as Typical Mousterian (according to the traditional scheme), in the Balkans they would rather correspond to the non-Levallois facies of the Typical Mousterian – due to the relatively low percentages of Levallois artifacts (Mihailović 2014a). The Middle Palaeolithic facies documented in the coastal zone – the Micromousterian and Denticulate Mousterian – have not been confirmed in the central parts of the Balkans (Mihailović 2014a).

Of the Middle Palaeolithic facies present on the territory of Serbia, we should also mention the Szeletian, recognized by Branko Gavella in the Risovača material during the 1960s (Гавела 1969) and recently confirmed by a revision of the lithic material (Михаиловић и Зорбић 2017). Apart from Risovača, leaf points were also found on the terrace in front of the Šalitrečna Pećina (Mihailović et al. 2014), and near Koceljeva in western Serbia (Шарић 2012), demonstrating that the Middle Palaeolithic industries with leaf points – characteristic of the Pannonian (Carpathian) Basin and Lower Danube – were also widespread in peri-Pannonian part of central Serbia.

UPPER PALAEOLITHIC

Chronology of the sites

The earliest appearance of modern *Homo sapiens* in Europe is associated with the initial Upper Palaeolithic (46–43 ka), which is, in the Balkans, so far recorded only in Bulgaria (Hublin et al. 2020). The oldest Upper Palaeolithic sites from the Central Balkans come from the next phase in the peopling of modern *H. sapiens*, which corresponds to the appearance of the Proto-Aurignacian and Early Aurignacian (Fig. 5, Table 1). A small number of artifacts dated to 41.5–40.2 ka were found

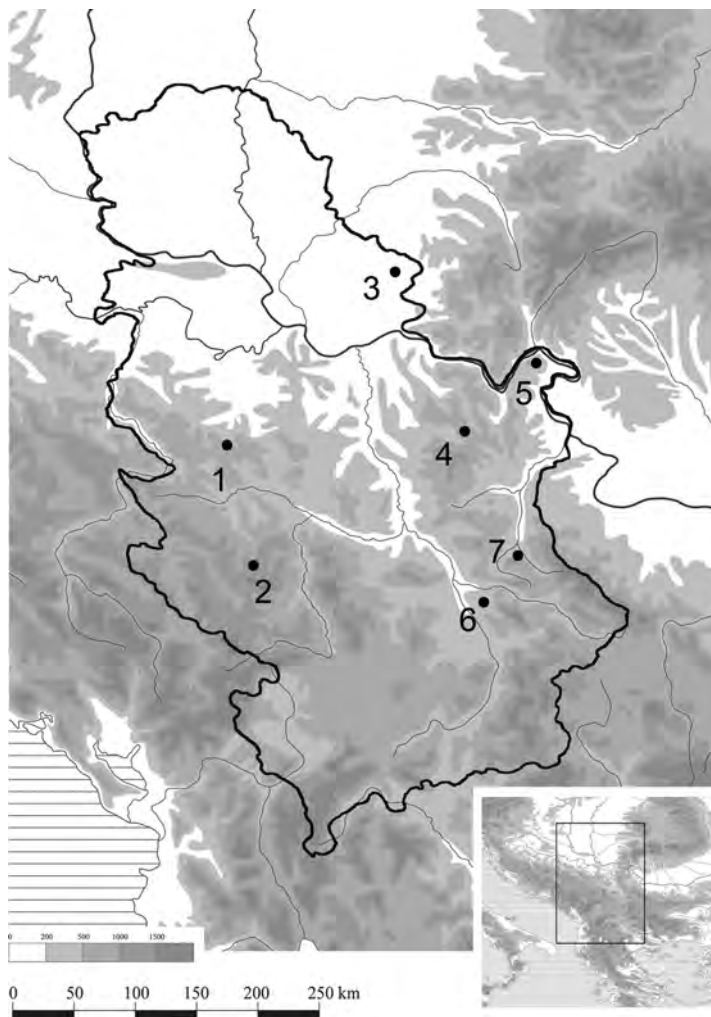

Fig. 5 Upper Palaeolithic sites in Serbia: Šalitrena Pećina (1), Hadži Prodanova Pećina (2), Crvenka–At (3), Velika Pećina (4), Tabula Traiana Cave (5), Meča Dupka (6), Pešturina Cave (7)

Сл. 5 Горњопалеолитска налазишта у Србији: Шалитрена пећина (1), Хаџи Проданова пећина (2), Црвенка–Ат (3), Велика пећина (4), Пећина изнад Трајанове табле (5), Меча дупка (6), Пештурина (7)

Site	Laboratory code	Layer	Industry	Radiocarbon age (¹⁴ C yrs BP)	σ uncertainty	Calendar range (cal yrs BP)
Baranica Cave ¹	OxA-13827	2	Gravettian?	23,520	110	27,850–27,470
Baranica Cave ¹	OxA-13828	4	Proto-Aurignacian	35,780	320	41,180–39,700
Tabula Traiana Cave ²	OxA-23651	207	Proto-Aurignacian	34,200	550	40,060–37,120
Tabula Traiana Cave ²	OxA-35770	226	Mousterian	46,500	2600	52,350–46,720 (68% CI)
Tabula Traiana Cave ²	OxA-24818	207	Proto-Aurignacian	33,450	500	38,890–36,390
Dubočka-Kozja Cave ³	OxA-28687	4	Gravettian	25,370	200	30,020–29,200
Velika Pećina ³	BRAMS-3525	3/3a	Epigravettian	16,966	51	20,658–20,335
Velika Pećina ³	BRAMS-3527	3b1	Epigravettian	16,999	52	20749–20,402
Velika Pećina ³	RTD-7805	3b	Epigravettian	17,650	50	21,493–21036
Velika Pećina ³	BRAMS-3528	3b1	Epigravettian	18,074	57	22,186–21,861
Velika Pećina ³	RTD-7804	3b/3c	Epigravettian	18,865	50	22,969–22,573
Velika Pećina ³	BRAMS-3531	3b3	Epigravettian	19,997	68	24,204–23,835
Velika Pećina ³	BRAMS-3534	3b1	Epigravettian	20,177	70	24204–23,951
Šalitrena Pećina – entrance ⁴	Beta-237690	5b	Mousterian	37,760	520	42,820–41,360
Šalitrena Pećina – interior ⁴	OxA-27948	3	Mousterian	36,150	750	42,100–39,290
Šalitrena Pećina – entrance ⁴	Beta-237688	5a	Aurignacian	31,980	360	36,670–35,050
Šalitrena Pećina – entrance ⁴	Beta-224720	5a	Aurignacian	30,190	400	34,940–33,630
Šalitrena Pećina – entrance ⁴	OxA-27683	5a	Aurignacian	30,150	150	34,530–33,880
Šalitrena Pećina – entrance ⁴	OxA-27975	5a	Aurignacian	29,700	340	34,510–33,200
Meča Dupka ⁵	OxA-38547	3c	Gravettian	25,420	190	30,033–29,233
Pešturina Cave ¹	RTK-6446	2	Gravettian	26,100	620	31,270–28,990
Pešturina Cave ¹	RTK-6449	3	Charentian	40,200	3600	>40,660
Pešturina Cave ¹	RTD-7149	4	Charentian	40,500	590	45,170–43,080
Pešturina Cave ¹	RTK-6450	3/4	Charentian	36,200	2200	46,330–36,340
Hadži Prodanova ¹	RTD-7274	2	Gravettian	25,200	130	29,560–28,860
Hadži Prodanova ¹	RTD-7271	2	Gravettian	25,100	130	29,470–28,780
Hadži Prodanova ¹	RTD-7270	5	Mousterian	39,500	540	44,310–42,510
Hadži Prodanova ¹	RTD-7482	5	Mousterian	47,700	1650	>49,920

Table 1 Selection of reliable radiocarbon dates for Palaeolithic sites in Serbia, after: 1. Alex et al. 2019; 2. Borić et al. 2021; 3. Stiner et al. 2021; Tsanova 2012; 4. Marín-Arroyo and Mihailović 2017; 5. Plavšić and Popović 2019

Табела 1 Избор веродостојних радиокарбонских датума за палеолитска налазишта у Србији, према: 1. Alex et al. 2019; 2. Borić et al. 2021; 3. Stiner et al. 2021; Tsanova 2012; 4. Marín-Arroyo and Mihailović 2017; 5. Plavšić and Popović 2019

in Layer 4a of the Baranica Cave (Mihailović, Mihailović and Lopičić 2011), while Tabula Traiana Cave contained Proto-Aurignacian material dated to 42.3–36.9 ka cal BP (Borić et al. 2012). Artifacts of a similar age were also found in the Mala Cave near Majdanpek, where research has just begun; the dates for this site are expected to be published soon.

In southern Banat, the Aurignacian was documented at the Crvenka-At site near Vršac (Михаиловић 1992). The sand layers which contain lithic artifacts were dated using the OSL method to 36.4 ± 2.8 ka (Nett et al. 2021). A large number of Aurignacian artifacts was also collected from Layer 5 of Šalitrena Pećina, which was dated to 36.6–33.2 ka cal BP (Marín-Arroyo and Mihailović 2017). The findings from Bukovac and Orlovača Caves near Despotovac also belong to the (middle) Aurignacian (Dogandžić, McPherron and Mihailović 2014). The Aurignacian layer has been dated to ca 28 ka ^{14}C BP (Demidenko et al. 2022), but the exact date has yet been published.

The oldest Gravettian artifacts were found in Pešturina Cave, and are dated to more than 30 ka (Alex et al. 2019). A somewhat later age has been estimated previously for Meča Dupka near Cerje in southeastern Serbia (Playšić and Popović 2019), Dubočka-Kozja Cave in the Danube Gorges (Borić et al. 2021), and more recently for Potpeč Cave near Pirot (southeastern Serbia) and Petrovaradin Fortress – although the dates for these localities were not published yet. The richest Gravettian assemblage comes from Šalitrena Pećina, dated (according to several radiocarbon dates) to between 29.7 and 27.6 ka cal BP (Marín-Arroyo et al. in press).

Unlike the Gravettian, the Epigravettian has been documented only at a handful of sites in Serbia. The cave site of Velika Pećina near Žagubica (eastern Serbia) stands out among these sites, as it yielded numerous lithic artifacts and remains of fauna which were found to be 24–20.5 ka cal BP (Stiner et al. 2022). Few and non-diagnostic Epigravettian finds from Baranica were similarly dated (Mihailović, Mihailović and Lopičić 2011), while slightly later (unpublished) dates of about 20 ka cal BP were obtained for the Epigravettian layer in the cave site of Pećina kod stene in Jelašnica Gorge (Михаиловић, Димитријевић и Драгосавац 2017).

Technocomplexes

There are many unknowns when it comes to the issue of technological variability of the Upper Palaeolithic industries in Southeastern Europe. The assemblages from the sites located in eastern Serbia could be attributed to the Proto-Aurignacian since they contain cores and knapping products associated with this type of industry. However, it should be kept in mind that the finds from these localities are still very few, so final attributions should await additional material. When it comes to Crvenka-At, opinions still differ as to whether the artifacts from this site should be attributed to the Early Aurignacian or Proto-Aurignacian (Михаиловић 1992; Драгосавац 2016; Demidenko et al. 2022). According to another interpretation, the Proto-Aurignacian and Early Aurignacian (which were previously designated as Krems-type Aurignacian and typical Aurignacian; see Михаиловић 1992) occur simultaneously at Crvenka-At. On the other hand, there is no doubt that the arti-

facts from Šalitrena Pećina belong to the middle Aurignacian (Marín-Arroyo and Mihailović 2017).

Regarding the Gravettian, one can distinguish industries in which the Pavlovian-Willendorfian component is present (e.g., Šalitrena Pećina) from generic Gravettian industries with a repertoire of tools limited to abruptly retouched points, endscrapers on blades and flakes, and retouched blades (Mihailović and Mihailović 2007). Similar industries also occur in the early Epigravettian of Velika Pećina and Pećina kod stene. Apart from the common microgravettes, Pećina kod stene also contains truncated backed bladelets. Interestingly, the final Epigravettian industries with geometric tools (segments and triangles) and short and thumbnail endscrapers – which have been well documented in the coastal zone, as well as in the cave sites of Climente II and Cuina Turcului in the Iron Gates Gorges in Romania (Bonsall et al. 2016) – were not detected in the Central Balkans.

DISCUSSION

Here we will try to examine the technological changes in the Balkan Palaeolithic in a regional context. When it comes to the Lower Palaeolithic, it should be noted that, until recently, only a handful of sites in Southeastern Europe could be chronologically assigned to the Lower Palaeolithic. Lithic assemblages from the oldest sites – Šandalja I, Kozarnika, Marathousa I, and Dealul Guran – were attributed to pebble core and flake industries. All of them are characterized by the presence of irregular cores and tools made on irregular flakes, while choppers were found only in Šandalja I. The finds from Petrovac 1 fit into the general variability of industries in this period, especially since massive tools made of volcanic rock also appear at this site. Given that Oldowan technology in Europe occurred over a wide time span from 1.6 Ma until 300–400 ka (i.e., until the date for the Dealul Guran material; see Iovita et al. 2012), the chronology of the Petrovac 1 lithic assemblage remains unknown.

Up to the present day, almost nothing is known about Balkan lithic industries from the beginning of the Chibanian (Middle Pleistocene). However, it is worth noting that the centripetal method – assumed to have already occurred in that period (Barsky 2009) – was observed in the upper layer of the Petrovac 1 site. On the other hand, lithic industries from the middle and later parts of the Chibanian (which include small-tool assemblages) are much better known. Apart from Mala Balanica, this type of material is documented at slightly later Balkan sites of Petriona Cave in Greece, the cave of Gajtan in Albania, and Yarimburgaz Cave in European Turkey (Darlas 1995; Kuhn 2010). These industries have no close parallels to the contemporaneous Acheulean industries of Western and Eastern Europe and Southwest Asia. In the Balkans, the Acheulean is reliably documented only at the site of Rodafnidia on Lesbos in Greece (Galanidou et al. 2016), while the other sites associated with this technocomplex contained no typical Acheulean bifaces.

The findings from Velika and Mala Balanica indicate that the roots of Quina technology should not be sought in Western Europe, where it appears only from MIS 7 (Hérisson et al. 2016), but in the Balkans, Anatolia, and Levant, where Qui-

na technology appears since MIS 9 (Mihailović et al. 2022a). As the Levallois method first appeared in Western Europe in MIS 9, which was followed by the eastward expansion of Neanderthals, it can be assumed that the final shaping of the Middle Palaeolithic technological „package“ took place only after the establishment of contact between the European and Near Eastern populations. In contrast, the northwest-to-southeast spread of Micoquian elements probably occurred during cold intervals, which were generally characterized by southward population movements. However, it still remains unclear if this appearance of Micoquian-type tools should be attributed to population movements and cultural transmission, or rather to specific functions of backed bifacial tools, which were more commonly used in base camps (Richter 2008).

Both social and cultural factors should be considered in the study of the Middle to Upper Palaeolithic transition (Mihailović 2020), especially when one takes into account the complexity of social and cultural conditions in the northern Balkans during the transition. In this period, the territory of the Balkan Peninsula was simultaneously inhabited by the makers of the late (i.e., Typical) Mousterian (Šalitrena Pećina), Charentian (Petrovaradin Fortress, Pešturina Cave), industries with leaf points (Risovača), and the initial Upper Palaeolithic (Bacho Kiro and Temnata Dupka Caves in Bulgaria etc).

Recent research has shown that the Aurignacian does not occur in the hilly-mountainous parts of the Balkans or the Adriatic zone and that there is a chronological priority of the Proto-Aurignacian and Early Aurignacian in the Banat and the Danube basin relative to the Aurignacian of the Western Balkans (Mihailović, Mihailović and Lopičić 2011). This supports the views that, in the second wave, modern humans spread into Europe from the east or from the northeast – moving along the Danubian Corridor (Conard and Bolus 2003), and the area of Aurignacian populations included low hills of the Central and Southeastern Europe (Hauck et al. 2018).

The variability factors of the Proto-Aurignacian and Early Aurignacian should be interpreted in a similar fashion. Although it seems that the Proto-Aurignacian in northern Bulgaria and northeastern Serbia (Kozarnika, Baranica, Mala Pećina, Tabula Traiana Cave) occurred prior to the Campanian Ignimbrite (CI) eruption, and the Early Aurignacian only after CI eruption, the fact is that almost all Proto-Aurignacian sites represent temporary camps set in the hilly-mountainous zone and that the sites with the Early („typical“) Aurignacian or those where the two facies mix are located in the lowlands, near mineral resources. Therefore, we cannot rule out that the Proto-Aurignacian and the Aurignacian – rather than representing distinct cultural entities – merely reflect differences in mobility, availability of resources, and the length/nature of site occupation.

The situation is somewhat different when it comes to the Gravettian, given that the cultural regionalization within this technocomplex is quite well documented. The Central European component in the industries from Šalitrena Pećina, Kozarnika Cave, and Temnata Dupka Cave is clearly recognizable (Kozłowski 1999; Tsanova 2003; Mihailović 2008). In this context, the question arises as to what are the causes of the decline in technological and typological diversity that occurred at the beginning of the Last Glacial Maximum (LGM) (Maier and Zimmermann 2017). We

believe that this was due to the disintegration of the Central European Gravettian, which could have occurred when the Gravettian population underwent contraction and perhaps moved southward – as indicated by the concentration of Epigravettian sites on the eastern Adriatic coast and in its immediate hinterland.

Many authors believe that the Epigravettian of the Mediterranean should be distinguished from the Epigravettian of Central and Eastern Europe, and it was once assumed that the Mediterranean Epigravettian spread from the coastal region to the interior of the Balkans at the end of the LGM (Kozłowski and Kozłowski 1979; Boroneanţ 1999). This scenario was long unsupported, but it was revived recently with the palaeogenetic research showing that ~14,000 years ago, if not even earlier, the local population was replaced by the population of the so-called Villabruna cluster – originating from the Near East (Posth et al. 2023).

It can be assumed that during the LGM, when the sea level dropped by about 120 m, human populations aggregated in the lowland (now submerged) areas in the Adriatic and Aegean basins. Hunter-gatherer communities inhabited the palaeo-Adriatic lowland, which is probably also the reason why the Villabruna cluster appears as early as ~17 ka on the Apennine Peninsula (Bortolini et al. 2021). The central parts of the Balkan Peninsula were probably inaccessible to these populations due to the glaciations and impassibility of the Dinaric Alps. For this reason, the penetration into the interior of the Balkans could have only happened later, after the improvement of the climate in the Late Glacial Period. Since it deals with a rather complex phenomenon, this hypothesis is difficult to test at the moment. However, genetic analyses of the human remains from the Iron Gates region showed that these Mesolithic hunter-gatherers probably originated from the population that appeared at the beginning of the Late Glacial Period, first in the Balkans, and then in other parts of Europe (Mathieson et al. 2018).

CONCLUSION

We believe that a reconstruction of the cultural sequence should be the first step in the study of the Palaeolithic of any geographical region. This is also the reason why in our previous work in the Central Balkans we have focused on cultural and technological changes in the Palaeolithic. After comparing the cultural sequence in the Balkans with that in Western Europe, it became clear that the Palaeolithic of Southeastern Europe cannot be properly understood without considering the cultural changes in the whole of Western Eurasia. It has been demonstrated that this territory includes technocomplexes which are absent in Western Europe; moreover, those that do occur in Western Europe often appear earlier or in a modified form in Southeastern Europe.

Research in the Central Balkans also contributed to our understanding of the causes of the spatial and temporal variability of Palaeolithic technocomplexes. When it comes to Western Europe, there has been a lot of discussion about whether cultural facies testify to the social and cultural identity of Palaeolithic groups, differences in the function of habitations, or perhaps differences in mobility and the way resources were used. Of course, all these factors must be taken into account

when considering the variability of Palaeolithic technocomplexes in Southeastern Europe. However, research has shown that the variability of Palaeolithic industries in the Balkans could be significantly influenced by population movements between Southwest Asia and Southeastern and Central Europe, as well as between the Pannonian Basin and the Adriatic east coast.

The general absence of the Acheulean technocomplex in the Lower Palaeolithic of the Balkans, and the occurrence of pebble core and flake and small-tool industries could be explained by the assumption that the bearers of these industries belonged to biologically different hominin groups, which populated Europe in several waves. However, there is currently no evidence for this assumption and other explanations have also been given for the absence of the Acheulean (see Lycett and Bae 2010).

In contrast, the appearance of the Middle Palaeolithic in the Balkan Peninsula seems to have something to do with cultural shifts and/or cultural transmission from the Levant, since it has been shown that the entire area of the Eastern Mediterranean, including the Southern and Central Balkans, represented a single cultural space. It is important to point out that the makers of the Yabrudian assemblages are currently unknown, while the early Quina Mousterian of Balanica has been associated with the early Neanderthals – which were not yet present in the Near East at that time. This probably means that there was a transfer of technology between different hominin species at 300–200 ka and that Neanderthals later continued to use that technology along with other methods of knapping.

New research also provided preliminary insights into the spatial and temporal variability of Mousterian industries. Quartz industries with Quina artifacts (i.e., Charentian of Southeastern Europe) were widespread in the southern Pannonian Basin and the peri-Pannonian area, but one should bear in mind the possibility that the similarities between lithic industries in Central and Southeastern Europe (i.e., Pešturina Cave) could be due to population movements from the north, at the time when steppe influences penetrated into the Southern Morava Valley. The appearance of Micoquian elements at Petrovaradin Fortress, and the later appearance of industries with leaf points, could be explained in a similar way.

The variability of the Upper Palaeolithic industries must be also viewed from the aspect of demographic factors: the Proto-Aurignacian and Early Aurignacian are related to the appearance and different waves of expansion of modern *Homo sapiens*, the Gravettian and early Epigravettian to the demographic crisis and population movements towards the Adriatic zone during the LGM, and the appearance of the Mediterranean Epigravettian for the recolonization of the inner parts of the Balkans during the Late Glacial Period. It should be kept in mind that all these questions are still open and only future research will be able to provide definitive answers.

*Translated by Predrag Radović
English language editing by Joshua Lindal*

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

Alex, B. 2016

Establishing Contexts of Encounters: Radiocarbon Dating of Archaeological Assemblages with Implications for Neanderthal-Modern Human Interactions, PhD thesis, Harvard University.

Alex, B. et al. 2019

Radiocarbon chronology of Middle and Upper Paleolithic sites in Serbia, Central Balkans, *Journal of Archaeological Science: Reports* 25: 266–279. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2019.04.010>

Barsky, D. 2009

An overview of some African and Eurasian Oldowan sites: evaluation of hominin cognition levels, technological advancement and adaptive skills, in: *Interdisciplinary Approaches to the Oldowan*, E. Hovers and D. Braun, eds., Dordrecht: Springer, 39–48.

Blackwell, B. et al. 2014

ESR dating ungulate tooth enamel from the Mousterian layers at Pešturina, Serbia, in: *Paleolithic and Mesolithic Research in the Central Balkans*, D. Mihailović, ed., Belgrade: Serbian Archaeological Society, 21–38.

Bonsall, C. et al. 2016

The 'Clisurean' finds from Climente II cave, Iron Gates, Romania, *Quaternary International* 423: 303–314. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2015.12.017>

Borić, D. et al. 2012

Early Modern Human settling of the Danube corridor: the Middle to Upper Palaeolithic site of Tabula Traiana Cave in the Danube Gorges (Serbia), *Antiquity* 86. <http://www.antiquity.ac.uk/projgall/boric334/>

Borić, D. et al. 2021

Neanderthals on the Lower Danube: Middle Palaeolithic evidence in the Danube Gorges of the Balkans, *Journal of Quaternary Science* 37(2): 142–180. <https://doi.org/10.1002/jqs.3354>

Boroneanț, V. 1999

The Mesolithic habitation complexes in the Balkans and Danube Basin, *Living Past* 1: <http://www.cimec.ro/livingpast/mesolithic.htm> [accessed: 10 April 2000].

Bortolini, E. et al. 2021

Early Alpine occupation backdates westward human migration in Late Glacial Europe, *Current Biology* 31(11): 2484–2493.

Clark, G. 1969

World prehistory: A new synthesis, Cambridge: Cambridge University Press.

Conard, N. and Bolus, M. 2003

Radiocarbon dating the appearance of modern humans and timing of cultural innovations in Europe: new results and new challenges, *Journal of Human Evolution* 44(3): 331–371. [https://doi.org/10.1016/S0047-2484\(02\)00202-6](https://doi.org/10.1016/S0047-2484(02)00202-6)

Цвијић, Ј. 1891

Преконошка пећина, *Геолошки анали Балканскоја полуострва* 3: 272–299.

Daković, G. et al. 2019

ESR Dating Herbivore Teeth within the Mousterian Layers at Šalitrena Pećina, Serbia, in: *Individual abstracts of the 84th Annual Meeting of the Society for American Archaeology, Albuquerque, NM*. https://documents.saa.org/container/docs/default-source/doc-annualmeeting/abstract/individual-level-abstracts_final-2019-1-1.pdf?sfvrsn=5d12ea93_12 [accessed: 27 Jun 2023].

Darlas, A. 1995

The earliest occupation of Europe: the Balkans, in: *The Earliest Occupation of Europe*, W. Roebroeks and T. Von Kolschoten, eds., Leiden: University of Leiden, 51–59.

Demidenko, Y. et al. 2022

The Middle Aurignacian in the Carpathian Basin of eastern Central Europe, *Slovenská archeológia* 70(2): 189–255. <https://doi.org/10.31577/slovarch.2022.70.11>

Димитријевић, В. 1997

Горњоплеистоценски сисари из пећинских наслага Србије, *Геолошки анали Балканскоја полуострва* 61(2): 179–370.

Dogandžić, T., McPherron, S. and Mihailović, D. 2014

Middle and Upper Paleolithic in the Balkans: continuities and discontinuities of human occupations, in: *Palaeolithic and Mesolithic research in the Central Balkans*, D. Mihailović, ed., Belgrade: Serbian Archaeological Society, 83–96.

Doronichev, V. 2016

The Pre-Mousterian industrial complex in Europe between 400 and 300 ka: Interpreting its origin and spatiotemporal variability, *Quaternary International* 409(B): 222–240. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2015.05.063>

Драгосавац, С. 2016

Ламинарна технологија у орињасијену са локалитета Црвенка и Ат из околине Вршца, *Архаика* 4: 1–21.

Fellows Yates, J. A. et al. 2021

The evolution and changing ecology of the African hominid oral microbiome, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 118(20): e2021655118.

Galanidou, N. et al. 2016

The Acheulean site at Rodafnidia, Lisvori on Lesbos, Greece: Part I, in: *Paleoanthropology of the Balkans and Anatolia: Human Evolution and its Context*, K. Harvati and M. Roksandic, eds., Dordrecht: Springer, 119–138.

Гавела, Б. 1969

Szeletien-ски фациес у палеолиту Србије, *Стираринар* (н.с.) 19: 13–26.

Гавела, Б. 1988

Палеолиит Србије, Аранђеловац: Музеј у Аранђеловцу; Београд: Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.

Hauck, T. et al. 2016

Neanderthals or Early Modern Humans? A Revised ¹⁴C Chronology and Geoarchaeological Study of the Szeletian Sequence in Szeleta Cave (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) in Hungary, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 46: 271–291.

Hauck, T. et al. 2018

The Aurignacian way of life: Contextualizing early modern human adaptation in the Carpathian Basin, *Quaternary International* 485: 150–166. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2017.10.020>

Hérisson, D. et al. 2016

The emergence of the Middle Palaeolithic in north-western Europe and its southern fringes, *Quaternary International* 411(A): 233–283. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2016.02.049>

Hublin, J.-J. et al. 2020

Initial Upper Palaeolithic *Homo sapiens* from Bacho Kiro Cave, Bulgaria, *Nature* 581(7808): 299–302. <https://doi.org/10.1038/s41586-020-2259-z>

Iovita, R. et al. 2012

Dealul Guran: evidence for Lower Palaeolithic (MIS 11) occupation of the Lower Danube loess steppe, *Antiquity* 86(334): 973–989. <https://doi.org/10.1017/S0003598X00048195>

Јовановић, Ђ. 1891

Сићевачка клисура – пећине, дупке и поткопине, *Отаџбина* 10(29): 3–19.

Јовановић, Ђ. 1892

Прилози за антропологију српских земаља, *Стираринар Српској археолошкој друштва* 9(1): 24–34.

Kaluđerović, Z. 1991

Palaeolithic in Serbia in the light of the recent research, *Сџаринар* (н.с.) 42: 1–8.

Калуђеровић, З. 1996

Кременац код Ниша – палеолитско налазиште, *Сџаринар* (н.с.) 47: 289–290.

Kozłowski, J. 1999

Gravettian/Epigravettian sequences in the Balkans: environment, technologies, hunting strategies and raw material procurement, in: *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas*, G. Bailey et al., eds., Athens: British School at Athens, 319–329.

Kozłowski, J. and Kozłowski, S. 1979

Upper Palaeolithic and Mesolithic in Europe – Taxonomy and Palaeohistory, Wrocław: Polska Akademia Nauk.

Kuhn, S. 2010

The Yarımburgaz lithic assemblage, in: *Culture and biology at the crossroads: The Middle Pleistocene record of Yarımburgaz Cave (Thrace, Turkey)*, F. Howell et al., eds., Istanbul: Ege Yayınları, 93–129.

Lindal, J. et al. 2020

Postcranial hominin remains from the Late Pleistocene of Pešturina Cave (Serbia), *Quaternary International* 542: 9–14. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2020.02.019>

Lisiecki, L. E. and Raymo, M. E. 2005

A Pliocene-Pleistocene stack of 57 globally distributed benthic $\delta^{18}\text{O}$ records, *Paleoceanography and Paleoclimatology* 20(1): PA1003. <https://doi.org/10.1029/2004PA001071>

Lycett, S. and Bae, C. 2010

The Movius Line controversy: the state of the debate, *World Archaeology* 42: 521–544. <https://doi.org/10.1080/00438243.2010.517667>

Maier, A. and Zimmermann, A. 2017

Populations headed south? The Gravettian from a palaeodemographic point of view, *Antiquity* 91(357): 573–588. <https://doi.org/10.15184/aqy.2017.37>

Malez, M. 1979

Nalazišta paleolitskog i mezolitskog doba u Hrvatskoj, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, Tom I, ur. Đ. Basler, Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, 227–276.

Marín-Arroyo, A. B. et al. (in press)

Late Pleistocene human settlement patterns in the Central Balkans: Šalitrena Pećina, Serbia, in: *Prehistoric hunter-gatherers of South-eastern Europe*, W.

Davies and A. Ruiz-Redondo, eds., Oxford: Oxford University Press and British Academy.

Marín-Arroyo, A. B. and Mihailović, B. 2017

The chronometric dating and subsistence of late Neanderthals and early anatomically modern humans in the Central Balkans, insights from Šalitrena Pećina (Mionica, Serbia), *Journal of Anthropological Research* 73(3): 413–447. <https://doi.org/10.1086/693054>

Marković, S. et al. 2021

Geomorphological evolution of the Petrovaradin Fortress Palaeolithic site (Novi Sad, Serbia), *Quaternary Research* 103: 21–34. <https://doi.org/10.1017/qua.2020.88>

Mathieson, I. et al. 2018

The genomic history of southeastern Europe, *Nature* 555(7695): 197–203. <https://doi.org/10.1038/nature25778>

Mihailović, B. 2008

The Gravettian Site Šalitrena pećina near Mionica (western Serbia), in: *The Palaeolithic of the Balkans*, A. Darlas and D. Mihailović, eds., BAR International Series 1891, Oxford: Archaeopress, 101–106.

Mihailović, B. et al. 2014

Šalitrena Cave – terrace. Preliminary investigations results, in: *Palaeolithic and Mesolithic research in the Central Balkans*, D. Mihailović, ed., Belgrade: Serbian Archaeological Society, 77–82.

Михаиловић, Д. 1992

Орињасијенска кремена индустрија са локалитетима Црвенка-Аи у близини Вршица, Београд: Филозофски факултет у Београду, Центар за археолошка истраживања.

Михаиловић, Д. 2009

Пећински комплекс Баланица и палеолит нишке котлине у ширем регионалном контексту, *Археика* 2: 1–27.

Mihailović, D. 2009

Middle Paleolithic settlement at Petrovaradin Fortress, Petrovaradin edition, Vol. II, Novi Sad: The City Museum of Novi Sad.

Mihailović, D. 2014a

Paleolit na centralnom Balkanu – kulturne promene i populaciona kretanja, Beograd: Srpsko arheološko društvo.

Mihailović, D. (ed.) 2014b

Paleolithic and Mesolithic research in the central Balkans, Belgrade: Serbian Archaeological Society.

Mihailović, D. 2020

Push-and-pull factors of the Middle to Upper Paleolithic transition in the Balkans, *Quaternary International* 551: 47–62. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2019.10.010>

Mihailović, D. and Bogičević, K. 2016

Technological changes and population movements in the late Lower and early Middle Palaeolithic of the Central Balkans, in: *Paleoanthropology of the Balkans and Anatolia*, K. Harvati and M. Roksandic, eds., Dordrecht: Springer, 139–151.

Михаиловић, Д., Димитријевић, В. и Драгосавац, С. 2017

Пећина код стене: вишеслојно палеолитско налазиште у Јелашничкој клисури, *Гласник Српској археолошкој друштва* 33: 7–19.

Михаиловић, Д., Ђуричић, Љ. и Калуђеровић, З. 1997

Истраживања палеолита у источној Србији, у: *Археологија источне Србије*, ур. М. Лазић, Београд: Филозофски факултет, Центар за археолошка истраживања, 33–44.

Михаиловић, Д. и Михаиловић, Б. 2006

Палеолитско налазиште Хаџи Проданова пећина код Ивањице, *Археолошки њрепег* (н.с.) 1 (2003): 13–16.

Mihailović, D. and Mihailović, B. 2007

Considération sur le Gravettien et l'Épigravettien ancien aux Balkans de l'Ouest, *Paleo* 19: 115–129.

Mihailović, D., Mihailović, B. and Lopičić, M. 2011

The Palaeolithic in Northern Serbia, in: *The prehistory of Banat I – the Palaeolithic and Mesolithic*, F. Drasovean and B. Jovanović, eds., Bucharest: The Publishing House of the Romanian Academy, 77–101.

Михаиловић, Д. и Милошевић, С. 2012

Истраживања палеолитског налазишта Пештурина код Ниша, *Гласник Српској археолошкој друштва* 28: 87–106.

Михаиловић, Д. и Зорбић, Б. 2017

Рисовача и проблем регионалне диференцијације средњопалеолитских индустрија са листовима шиљцима, *Зборник Народној музеја* (Београд) 23(1): 37–55.

Mihailović, D. et al. 2022a

Connections between the Levant and the Balkans in the late Middle Pleistocene: Archaeological findings from Velika and Mala Balanica Caves (Serbia), *Journal of Human Evolution* 163. <https://doi.org/10.1016/j.jhevol.2021.103138>

Mihailović, D. et al. 2022b

Neanderthal settlement of the Central Balkans during MIS 5: Evidence from Pešturina Cave, Serbia, *Quaternary International* 610: 1–12. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2021.09.003>

Miladinović, Z. 2012

Mineralogenetske karakteristike i potencijalnost juvelirskih mineralnih resursa leckog vulkanskog kompleksa. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Nett, J. et al. 2021

The Early Upper Paleolithic Site Crvenka-At, Serbia–The First Aurignacian Lowland Occupation Site in the Southern Carpathian Basin, *Frontiers in Earth Science* 9: 599986. <https://doi.org/10.3389/feart.2021.599986>

Plavšić, S. and Popović, P. 2019

The Gravettian site Meča Dupka (Serbia) and its regional context, *Quartär* 66: 155–175. https://doi.org/10.7485/QU66_7

Plummer, W. et al. 2023

Expanded geographic distribution and dietary strategies of the earliest Oldowan hominins and *Paranthropus*, *Science* 379(6632): 561–566. <https://doi.org/10.1126/science.abo7452>

Posth, C. et al. 2023

Palaeogenomics of Upper Palaeolithic to Neolithic European hunter-gatherers, *Nature* 615(7950): 117–126. <https://doi.org/10.1038/s41586-023-05726-0>

Radovanović, I. 1986

Vršac–At, palaeolitsko nalazište, *Arheološki pregled* 25: 11–12.

Radović, P. et al. 2019

The first Neanderthal specimen from Serbia: maxillary first molar from the Late Pleistocene of Pešturina Cave, *Journal of Human Evolution* 131: 139–151. <https://doi.org/10.1016/j.jhevol.2019.03.018>

Richter, J. 2008

Neanderthals in their landscape, in: *Neanderthals in Europe*, B. Demarsin and M. Otte, eds., Tongeren: Gallo-Roman Museum, 17–32.

Ringer, Á. 2001

Le complexe techno-typologique du Bábonyien–Szélétien en Hongrie du Nord, in: *Les industries à outils bifaciaux du Paléolithique moyen d'Europe occidentale*, D. Cliquet, ed., Etudes de Recherches Archeologiques de l'Université de Liège 98, Liège: Université de Liège, 213–220.

Rink, W. et al. 2013

New Radiometric Ages for the BH-1 Hominin from Balanica (Serbia): Implications for Understanding the Role of the Balkans in Middle Pleistocene Human Evolution, *PLoS ONE* 8(2): e54608. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0054608>

Roksandic, M. et al. 2011

A human mandible (BH-1) from the Pleistocene deposits of Mala Balanica cave (Sićevo Gorge, Niš, Serbia), *Journal of Human Evolution* 61: 186–196. <https://doi.org/10.1016/j.jhevol.2011.03.003>

Roksandic, M. et al. 2022a

Resolving the „muddle in the middle“: The case for *Homo bodoensis* sp. nov., *Evolutionary Anthropology* 31(1): 20–29. <https://doi.org/10.1002/evan.21929>

Roksandic, M. et al. 2022b

Early Neanderthals in contact: The Chibanian (Middle Pleistocene) hominin dentition from Velika Balanica cave, Southern Serbia, *Journal of Human Evolution* 166. <https://doi.org/10.1016/j.jhevol.2022.103175>

Sirakov, N. et al. 2010

An ancient continuous human presence in the Balkans and the beginnings of human settlement in western Eurasia: a Lower Pleistocene example of the Lower Palaeolithic levels in Kozarnika cave (North-western Bulgaria), *Quaternary International* 223–224: 94–106. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2010.02.023>

Skinner, M. M. et al. 2016

A dental perspective on the taxonomic affinity of the Balanica mandible (BH-1), *Journal of Human Evolution* 93: 63–81. <https://doi.org/10.1016/j.jhevol.2016.01.010>

Stiner, M. et al. 2022

Velika Pećina: Zooarchaeology, taphonomy and technology of a LGM Upper Paleolithic site in the central Balkans (Serbia), *Journal of Archaeological Science: Reports* 41. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2021.103328>

Шарић, Ј. 2012

Селетијенски шиљак из Коцељеве, *Гласник Српској археолошкој груписа* 28: 225–232.

Šarić, J. 2013

Kremenac, donjopaleolitsko nalazište, Beograd: Arheološki institut.

Tourloukis, V. et al. 2018

Lithic artifacts and bone tools from the Lower Palaeolithic site Marathousa 1, Megalopolis, Greece: Preliminary results, *Quaternary International* 497: 47–64. <https://doi.org/10.1016/J.QUAINT.2018.05.043>

Tsanova, T. 2003

Le Gravettien en Bulgarie du Nord: Niveau IVb de la grotte Kozarnika, in: *The Humanized Mineral World: Towards Social and Symbolic Evaluation of Prehistoric Technologies in South Eastern Europe*, T. Tsonev and E. Montagnari Kokelj, eds., ERAUL 103, Liege-Sofia: Université de Liège, 33–39.

Tsanova, T. 2012

A diachronic view of flake production from the beginning of the Upper Palaeolithic in the Eastern Balkans, in: *Flakes Not Blades: the Role of Flake Production at the Onset of the Upper Palaeolithic in Europe*, A. Pastoors and M. Peresani, eds., Mettmann: Neanderthal Museum, 215–237.

Жујовић, Ј. 1893

Камено доба, Београд: Српска књижевна задруга.

ХРОНОЛОГИЈА И СУКЦЕСИЈА ПАЛЕОЛИТСКИХ ТЕХНОКОМПЛЕКСА У СРБИЈИ

РЕЗИМЕ

Због веома малог степена истражености, о хронологији и периодизацији палеолитских технокомплекса на територији Србије донедавно уопште није могло да се справља. Међутим, након истраживања и датовања многих палеолитских налазишта која су испитивана током последње две деценије, то је постало могуће. У овом раду настојали смо да пружимо прелиминарни увид у хронологију и сукцесију палеолитских технокомплекса на територији Србије и да проблем варијабилности индустрија размотримо у ширим регионалним оквирима.

На територији Србије је у претходној деценији потврђено неколико доњопалеолитских налазишта. Вероватно најстарије међу њима – што ће се знати када се добију апсолутни датуми – представља локалитет Петровац 1 код Лебана у јужној Србији. У геолошком слоју 3 тог локалитета прикупљени су многобројни артефакти који могу да се припишу индустријама са језгрима и одбицима (модус 1, према Кларку). Слична налазишта констатована су и у долини Западне Мораве (Гвозденац и Косовска коса), али је њихова старост такође непозната. За разлику од њих, у Малој Баланици су, у слоју 3, датованом у период пре више од 400 хиљада година, нађени окресани артефакти који би условно могли да се одреде у „скупове са малим оруђем“ (*Small-tool assemblages*).

Најстарији артефакти из средњег палеолита приписани су раном кина комплексу, а констатовани су у слоју 3 Велике Баланице и у слоју 2 Мале Баланице. Ти слојеви су, термолуминисценцијом изгорелог кремена и ЕСР методом, датовани у период пре 240–290 хиљада година. Најранија појава левалоа артефаката потврђена је у слоју 2 Велике Баланице, који је прелиминарно датован у маринске изотопске стадијуме 7 и 6. Од тада до краја средњег палеолита, на готово свим налазиштима присутни су и левалоа и кина артефакти. Почевши од последњег интергласијала, у перипанонској области и у источној Србији јавља се шарантијен средњоевропског типа, док је у западној Србији и деловима источне Србије присутан „типични“ мустеријен без кина елемената. Бифацијалне индустрије појављују се у два маха. У слоју 2b Петроварадинске тврђаве (датованом ОСЛ методом у период пре 90 хиљада година) нађени су артефакти који би могли да се вежу за рани микокијен Карпатског басена, док су на налазиштима у северној Србији (Рисовача, Шалитрена пећина – тераса, Коцељева) констатовани листови шиљци који су опредељени у селетијен. Хронологија ових налазишта за сада није позната.

Иницијални горњи палеолит није са сигурношћу потврђен ни на једном локалитету, док је појава протоорињасијена и орињасијена добро документована. Налазишта која су опредељена у протоорињасијен потичу из периода пре Кампанијске (С1) ерупције, а она на којима се мешају протоорињасијенски и орињасијенски елементи (Црвенка–Ат, Буковац, Орловача, Шалитрена пећина) су помоћу ¹⁴С метода датована у време после ерупције.

У граветијену се јављају два типа индустрија. Индустрије са средњоевропским (павловијенско-вилендорфијенским) елементима потврђене су у Шалитреној пећини, док је генерички граветијен, с веома уским спектром оруђа, присутан на свим осталим налазиштима. Већина граветијенских локалитета на централном Балкану радиометријски је датована у период непосредно пре максимума последњег глацијала. Из максимума глацијала потиче неколико епиграветијенских локалитета, међу којима се издваја Велика пећина, датована у период пре 20–24 хиљаде година. Пећина код стене одређена је у време пре 20–18 хиљада година, али датуми за њу још увек нису објављени.

Поставља се питање зашто на централном Балкану, а и шире, нема налазишта из финалног епиграветијена упркос чињеници да је управо њега обележила смена популација и појава кластера Вилабруна. Археолошки и генетички показатељи указују на то да је почетком максимума последњег глацијала дошло до агрегације становништва у јадранској зони, укључујући тзв. Палеојадранску низију, која се у то време формирала на подручју северног Јадрана. Становништво које је тада насељавало централне делове Балкана се, по свему судећи, знатно проредило. Постоје индиције, али не и сигурни докази, да су у позном глацијалу, када су Динариди постали проходни, носиоци медитеранског епиграветијена населили средишње делове полуострва.

Јован Д. МИТРОВИЋ
Народни музеј Србије

Илија Ж. МИКИЋ
Археолошки институт, Београд

ОТКУПЉЕНИ ПРЕДМЕТИ ОД КЕРАМИКЕ ИЗ ОКОЛИНЕ ГОЛУПЦА: НОВИ ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ БРОНЗАНОГ ДОБА У БРАНИЧЕВУ

Апстракт: Народни музеј Србије је током осамдесетих година прошлог века откупио за Праисторијску збирку деветнаест керамичких посуда које, према општем стилу украшавања и типолошким карактеристикама, припадају хоризонту инкрустоване керамике типа Дубовац – Жуто брдо – Грла Маре. Посуде су на девастираним археолошким налазиштима случајно пронашли физички радници приликом земљаних радова на дунавској обалоутврди, код места Пожежено, и реконструкције месног пута на потесу између места Винци и Усје, надамак епонимног бронзаноodobног налазишта Жуто брдо. Сврха рада је музеолошка обрада и публикавање откупљених праисторијских налаза.

Кључне речи: Дубовац – Жуто брдо – Грла Маре културни комплекс, бронзано доба Ђердапа, Браничево, Подунавље

... у околини овој налазишта (Жуто брдо, прим. ЈМ), без ичачије одређених локалитета, налажене су по иричању сивановника и урне са сивљеним косиима. Несивљених скелета на тим местима до сада није нађено, те се на основу досадашњих података даје закључивање, да је ово насеље постојало у једној културној периоди, у којој је сивљавање мриваца било, ако не искључиво, а оно бар већма у обичају (Васић 1907: 3).

Милоје М. Васић, чувар Народног музеја у Београду

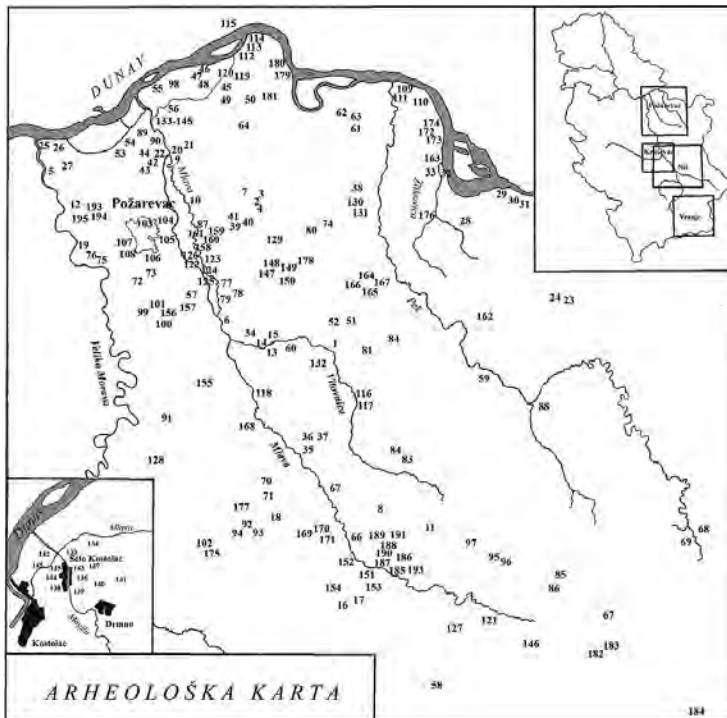
Систематска испитивања дубовачко-жутобрдске групе¹ у Србији су започета крајем XIX века. Велики допринос проучавању инкрустоване керамике дао је Милоје М. Васић детаљним рекогносцирањима и каснијим мањим сондажним ископавањима појединих налазишта у *Дунавској Долини* (српско Подунавље). Васић је предузео истраживања некрополе у Кличевцу 1901, и том приликом је открио шест гробова са карактеристичним дубовачко-жутобрдским керамичким материјалом, затим праисторијских насеља на налазишту Жуто брдо код Усја 1906. и у Велесници код Кладова 1910. године. Као резултат тих ископавања настала је информативна студија о Жутом брду, један од првих синтетских радова чији је аутор детаљном анализом поставио основе за даље проучавање културних прилика у оквиру ове бронзанодобне групе (Vasić 1902: 172–190; Васић 1907: 1–48; Васић 1912: 1–43; Tasić 1972; Тасић 1983; Гарашанин 1983; Пековић 2013: 18–19). Такође, захваљујући допуњеним подацима са многих рекогносцирања и ископавања која су извели београдски и пожаревачки археолози на подручју Браничева педесетих и шездесетих година XX века и, наравно, истраживањима у зонама акумулационих језера Ђердап I и Ђердап II, регистрован је велики број налазишта² ове културне групе (Popović, Vukmanović and Radojčić 1986: 168–183; Јацановић 1986: 5–13; Јацановић 1991: 9–14; Jevtić and Vukmanović 1996: 283–293; Јацановић 1997: 249–258; Стојић и Јацановић 2008; Пековић 2013: 15–21) (сл. 1). Сматра се да налази са локалитета источно од ушћа Мораве представљају специфичне варијанте инкрустоване керамике типа Жуто брдо – Кличевац, док се западно од ове области развијају Белегиш I и параћинска култура, као резултат постватинских утицаја (Tasić 1972: 99; Тасић 1983; Kapuran, Bulatović i Danković 2019: 113–114).

О ЗАОСТАВШТИНИ ДУБОВАЧКО-ЖУТОБРДСКЕ КУЛТУРНЕ ГРУПЕ

Инкрустована керамика, која је била распрострањена у централном и јужном подручју Карпатског басена током средњег бронзаног доба, представља један необичан стилски феномен који, према мотивима украшавања, нема много додира са декорацијом посуда у претходним раздобљима праисторије, а нарочито је карактерише богато декорисана површина истицана испуњавањем органском белом бојом. У прошлости, као и данас, неки археолози су феномен инкрустоване керамике везивали за културне утицаје који су дошли с југа Балканског полуострва, тачније из Микене. Такве теорије је пре више деценија аргументовано оповргао Н. Тасић, руководећи се у првом реду стратиграфијом на локалитетима Гомолава IVa, Попов салаш и Стојића гумно, на којима је приметио да инкрустована керамика дефинитивно указује на утицаје који су стизали са запада, односно из Славоније и Барање, и директно се надовезује на ватинску културу. На поменути локалитетима у Срему и јужној

-
- 1 Назив Дубовац – Жуто брдо – Грла Маре у српску археологију је увео Милутин Гарашанин, који је на тај начин нагласио територију њеног распрострањања (Garašanin 1983: 520).
 - 2 До сада је у Србији констатовано више од 150 локалитета на којима је нађена ова керамика, али је само мали број налазишта систематски истражен (Пековић 2013: 10).

Бачкој, ти културни утицаји се нису укоренили, већ су се стабилизовали на подручју источног Баната и српско-румунског Подунавља (Tasić 1972: 96–97; Каруран, Bulatović i Danković 2019: 115). Културна група Дубовац – Жуто брдо – Грла Маре припада комплексу панонско-подунавских група инкрустоване керамике. Сродност се одражава у низу заједничких елемената који се јављају у керамичком материјалу и декорацији, тако да ова група и њој сродне манифестације могу да се сматрају локалним варијантама споменутог културног комплекса, који се временски може сместити у другу половину II миленијума пре н. е.³ Напоменућемо да су за наше просторе и за ову археолошку групу у последње време добијени значајни радиокарбон датуми. Са налазишта Над Клепечком узоркована је животињска кост *Bos taurus*-а (укоп 6, сонда 77) и добијени апсолутни датум износи сса 1535–1496. године пре н. е. (61,8%). Са налазишта Балеј у северозападној Бугарској, из гроба 27 добијен је датум који се приближно смешта у XIV–XIII век пре н. е. (Alexandrov, Ivanov and Hristova 2016: 453–454; Каруран, Bulatović i Danković 2019: 121).

Сл. 1 Карта археолошких локалитета на подручју Браничева: Голубац, код ушћа Туманске реке (бр. 32, 33), Пожежено, локалитет Градац (бр. 110, 111), Винци–Усје, локалитет Жуто брдо и обала Дунава (бр. 173, 174) (према: Стојић и Јацановић 2008: 528–529)

Fig. 1 Map of archaeological sites in the area of Branicevo: Golubac, near the confluence of the river Tumaška Reka (no. 32, 33), Požeženo, site of Gradac (no. 110, 111), Vinci–Usje, site of Žuto Brdo and the bank of the Danube (no. 173, 174) (after: Стојић и Јацановић 2008: 528–529)

3 Култура Дубовац – Жуто брдо – Грла Маре обухвата временски период од сса 1650. до 1200/1150. године пре н. е. (Holenweger 2011: 35).

Што се тиче насеља дубовачко-жутобрдске групе, знамо да су подизана на високим речним терасама или на природно уздигнутим теренима. Спомену-та недовољна истраженост не дозвољава извођење закључака о њиховом карактеру, али можемо да претпоставимо да нису била утврђена и збијеног типа (Васић 1912: 3; Мано-Зиси, Марић и Гарашанин 1950: 143–167). Ипак, извесне податке дале су некрополе. Налазиле су се у близини насеља, на високим обалама и доминантним местима, као и на ниским обалама подложним плављењу. За дубовачко-жутобрдску групу је карактеристично спаљивање покојника и сахрањивање њихових остатака у урни. Грбови обично садрже једну урну, али су чести и грбови с две или више урни са богатим прилозима од керамике. Претпоставка је да та појава у грбовима по свему судећи указује на диференцирање покојника према „економском“ положају. Карактеристику дубовачко-жутобрдске групе представља покретни археолошки материјал. Најбоље су познати керамички предмети и фигурална пластика, који јој својим техничким особинама, облицима и орнаменталним композицијама дају посебно место у породици бронзанодрбних култура Подунавља. Орнаментика дубовачко-жутобрдске керамографије рађена је разноврсним техникама пре печења, док је површина суда још мека и влажна. Углавном је примењивано урезивање, једноставно или комбиновано са убодима у низу. Та техника је најчешће заступљена и њом су реализовани најизразитији мотиви: меандри, спирале, гирланде, аркаде, троуглови, ромбови, таласасте и цикцак линије. За њено спровођење коришћено је оштро оруђе са једним, два или три врха. Друга, такође честа техника је жигосање. Жигосањем су рађени полукругови, кругови, концентрични кругови и ромбови. Неки орнаменти, као убоди и кратки зарези у низу, извођени су неком врстом инструмента с назубљеним точкићем или пинтадером. Урезани и жигосани орнаменти редовно су инкрустовани. Инкрустација је, као што смо већ навели, вршена углавном органском беличастом масом. Репертоар орнаменталних мотива је веома разноврстан, те се на овом месту тешко може дати њихов системски преглед, тим пре што често чине саставне делове композиција и ретко се употребљавају као самостални декор. Особеност орнаменталне композиције могла би да се протумачи као утицај металног накита и имитација металних посуда. Томе треба додати и могућност вегетабилног порекла орнамената, које се тешко запажа због велике стилизације, као и преузимање орнаменталних мотива са текстила, како то потврђује компарација са украсима на статуетама (Јацановић 1991: 5–22; Крстић 2003: 69–83; Пековић 2013: 134–141; Митровић 2019–2020).

О ОТКУПЉЕНИМ УРНАМА, ЗДЕЛАМА И ПЕХАРИМА ИЗ ОКОЛИНЕ ГОЛУПЦА

Не можемо изнети много прецизних чињеница за девастирана и неубицирана налазишта код Пожежене⁴ и са простора између места Винци и Усје, ода-

4 У Пожежени надомак Великог Градишта, 16. септембра 1869. године рођен је Милоје М. Васић, *оцац-оснивач* археолошке дисциплине у Србији (Palavestra 2020: 22–25). Као занимљивост истичемо да је код

кле потичу откупљене посуде.⁵ Непостојање стратиграфских података, као и диспозиција претпостављених уништених ивица укопа „гробних целина“ или култних јама отежавају извођење закључака у вези броја укопа, хронолошких фаза укопавања „гробова“, „кенотафа“ или јама, количине прилога или даћа, о томе да ли су се „гробови“ концентрично или линијски простирали по површини, као и да ли су, на пример, обележавани видљивим знаком на површини. Верујемо да је на тим претпостављеним девастираним, као и на другим некрополама из тог периода примењивано сахрањивање спаљених покојника. Трагови спаљених покојника, ломаче или било какве врсте прилога затечени су само у посудама кат. 3, 5 и 14, и о њима ће бити више речи касније.

Идентичне и сличне појаве у начину сахрањивања запажене су и на свим до сада познатим некрополама дубовачко-жутобрдске групе. Мање или веће уочене разлике локалног су значаја и одражавају специфичност услова у којима су се развијале поједине заједнице. Најближе аналогije пружају некрополе са подручја Олтеније у Румунији (нпр. Крна и Балта Верде), у североисточној Србији (нпр. Орешац и Лудош у Банату, Песак, Вајуга и Гламија у Ђердапском Кључу) и северозападној Бугарској (нпр. Балеј) (Dumitrescu 1961; Крстић 2003; Пековић 2013; Alexandrov, Ivanov and Hristova 2016: 439–456).

Према функцији, у керамичком материјалу дубовачко-жутобрдске групе може да се издвоји више облика посуда, и то урне, зделе (употребљаване и као поклопци за урне), пехари са једном или две дршке, шоље, двојне посуде, зоморфне вазе, постоља, огњишне посуде, поклопци итд.⁶ Од деветнаест откупљених посуда које потичу са налазишта код Пожежене и са простора између Винца и Усја, шест урни (кат. 1–6), три зделе (кат. 15–17), један пехар (кат. 18) и једна шоља (кат. 19) украшени су разноврсним комбинованим урезаним и утиснутим инкрустованим орнаментом. Урне са хоризонтално заравњеним ободом, краћим, левкасто разгрнутим вратом, наглашеним заобљеним раменом које у суженом делу, ка прелазу у наглашени трбух, спајају вертикално постављене тракасте дршке, називају се и урнама етажног типа. Дна ових посуда су уска и равна.⁷ Оне припадају првом, основном типу дубовачко-жутобрдске групе урни, према подели коју је извршио М. Пековић (Пековић 2013: 120). У нашем случају, откупљене етажне урне воде се под кат. 1–4. Сви откупљени налази типични су представници керамичке продукције урни, здела, пехара/шоља, карактеристични за дубовачко-жутобрдску групу средњег, од-

Пожежене на обали Дунава, у непосредној близини ондашње царинарнице, 1900. године М. М. Васић констатовао налазиште жутобрдске културе (Гарашанин и Гарашанин 1951: 57).

- 5 Налазишта су девастирана употребом механизације приликом земљаних радова на дунавској обалоутврди код Пожежене (без ближих података) и реконструкције месног пута 1981. године, на потесу између места Винци и Усје, код Жутог брда (Архив збирке бронзаног доба Народног музеја Србије). Посуде кат. 9, 10, 11, 12, 13, 14 и 18 је Народно музеј Србије за Праисторијску збирку откупио од извесног Миленка Дашића из Браничева, за тадашњих 16.000,00 динара (Општа архива Народног музеја Србије, Откупи за 1981. годину).
- 6 Према налазима и подацима до којих су дошли Д. Крстић и В. Думитреску приликом истраживања некропола у Гламији и Крни, украшене биконичне зделе служиле су за поклапање урни, док су мале посуде, шоље, тј. пехари били у функцији гробних прилога (Dumitrescu 1961; Крстић 2003).
- 7 Претпоставља се да наглашена профилација посуда, са оштрим прелазима између саставних делова, указује на узоре које су имале у металном посућу (Пековић 2013: 120).

носно касног бронзаног доба. Осим орнаментисаних посуда, знатан део покретног материјала припада и неукрашеној керамици. У питању су биконичне (трбушасте) урне са две тракасте вертикалне дршке (кат. 7–14). Неукрашена керамика чини значајан део налаза дубовачко-жутобрдске групе. Неукрашене посуде које публикујемо у овом раду, својим облицима у потпуности одговарају налазима са некрополе у Крни, или из гробова VI/1, односно I2, са налазишта Вајуга–Песак, са налазишта Гламија из гробова 7, 8, 9 или 12, као и са налазишта Мрфаја (ушће Поречке реке) (Цермановић-Кузмановић 1960: 185–192; Dumitrescu 1961: Pl. LXV/92, LXVI/104, LXXVI/220, LXXVIII/261, LXXIX/249, LXXX/269, LXXXIX/369; Летица 1975: 163–174; Премк, Поповић и Бјелајац 1984: 111–114, сл. 100–102; Поповић, Vukmanović and Radojčić 1986: 168–183; Јацановић 1997: 251; Крстић 2003: 175–181; Пековић 2013: 81; Капуран, Булатовић и Јовановић 2014: 217–218, сл. 97). Морамо напоменути да је неукрашеној керамици ретко кад посвећивана адекватна пажња, па је култура Дубовац – Жуто брдо – Грла Маре углавном дефинисана на основу раскошно украшене инкрустоване керамике. Заступљеност неорнаментисаних посуда међу налазима ове културе није занемарљива. На пример, статистичким прегледом грнчарије са некрополе Крна, Д. Јацановић је увидео да је од 368 посуда откривених у 111 гробова, 116 неукрашених. У 28 гробова нађене су само инкрустоване посуде, а у 69 оне доминирају, у 28 гробова њихов број је исти као и број неорнаментисаних посуда, у 19 гробова откривен је већи број неорнаментисаних посуда, док су у 11 гробова биле само неукрашене посуде (Dumitrescu 1961; Јацановић 1997: 253). Претпоставка Д. Јацановића је да инкрустоване посуде чине посебну врсту керамике везане за некрополе, па је логично, према његовом мишљењу, што их нема у насељима из касног бронзаног доба (Јацановић 1997: 253). Н. Тасић, с друге стране, сматра да, упркос недостатку прецизнијих стратиграфских података са налазишта Вајуга–Песак, где има и барокне дубовачко-жутобрдске керамике (нпр. у гробовима 3 и 4), постоји утисак да се неорнаментисана керамика појављује на крају ове културе као реакција на презасићеност орнаментиком која је у финалној фази дубовачко-жутобрдске групе доживела свој најпотпунији домет (Вукмановић и Поповић 1984: 85–92; Vukmanović and Popović 1986: 7–26; Тасић 1997: 84). Таква запажања и претпоставке сматрамо прихватљивим као модел проверљивости, који намеће потребу за што масовнијим публикавањем и дефинисањем неукрашених керамичких посуда дубовачко-жутобрдске групе. Познато је да је ова група дефинисана углавном на основу случајно откривених некропола на обалама Дунава и његових притока. И поред тога, број регистрованих некропола дубовачко-жутобрдске групе, како смо већ рекли, није мали. Насупрот томе, број регистрованих насеља није задовољавајући. Стога сматрамо да би се обрадом, издвајањем и публикавањем неукрашених посуда дубовачко-жутобрдске групе у североисточној Србији можда могла дефинисати и убицирати потенцијална насеља.

Урне

Кат. 1. Урна етажног типа, са делимично очуваним вратом и тракастом дршком која спаја средину врата с раменом (недостаје обод) (Т. I/1). Дно је равно. Раме и трбух богато су украшени. Украс на рамену чине два наизменично постављена сложена орнамента. Један орнамент је у виду хоризонталне линије уоквирене убодима, која се на крајевима завршава спиралним завијуцима. Овај мотив се протеже дуж горње површине рамена. Испод њега, на средини рамена, налазе се три кратке хоризонталне линије у комбинацији с низовима убода и концентричним круговима. Други сложени орнамент чини хоризонтална цикцак линија са спиралама на крајевима, из чијих се углова спуштају две вертикалне линије са концентричним круговима на крајевима. Појас рамена је уоквирен низовима косих убода. На трбуху се налазе међусобно повезане аркаде у комбинацији с вертикалним линијама и концентричним круговима. Дршка је украшена убодима и линијама. Орнаменти су изведени урезивањем, убодима и жигосањем. Бела инкрустација делимично је очувана. Боја је мркосива. Земља је помешана с крупнијим зрнцима песка, неуједначено печена. Инв. 25539.

Димензије: очувана Н 22,8 cm, Rd 6,7 cm

Предмет је пронађен на непознатом налазишту на дунавској обалоутврди код Пожежене.

Непубликована

Т. I Инкрустоване урне (документација Народног музеја Србије; припрема: С. Поповић)
Pl. I Encrusted urns (Documentation of the National Museum of Serbia; prepared: S. Popović)

Кат. 2. Урна етажног типа са четири тракасте дршке на трбуху (недостаје врат са ободом) (Т. I/2). Дно је равно. На појасу трбуха, између етажа се протеже хоризонтално ребро, чији се крајеви спајају с горњим кореном дршки. Урна је богато украшена. На горњем делу рамена налазе се четири хоризонталне линије које се изнад дршки завршавају спиралним увијцима и између којих су по три вертикалне линије са концентричним круговима на крајевима. На рамену, између дршки, налазе се мотиви лучних линија са концентричним круговима на крајевима. Доњи појас рамена украшен је хоризонталним линијама у комбинацији са вертикалним сноповима уреза и концентричних кругова. На заобљеном делу доњег конуса су цикцак линије у комбинацији с концентричним круговима, низовима убода и вертикалним линијама. Дршке су украшене урезаним линијама, убудима и концентричним круговима. Боја је сивомрка, са мат превлаком. Земља је мешана с крупнијим зрнцима песка, неуједначено печена. Делимично је реконструисана. Инв. 25543.

Димензије: очувана Н 33 cm, Rd 10 cm

Предмет је пронађен на непознатом налазишту на дунавској обалоутврди код Пожежене.

Непубликована

Кат. 3. Урна етажног типа, са две тракасте вертикалне дршке на трбуху (недостају врат и обод, једна дршка је реконструисана) (Т. I/3). Урна је богато украшена. Дно је равно. На горњем делу рамена налазе се два хоризонтална низа убода, између којих су концентрични кругови и низови троугластих убода. На средњем појасу рамена су четири хоризонталне линије са спиралним увојцима на крајевима, између којих су по три вертикалне линије са концентричним круговима на крајевима. На средњем појасу рамена, испод хоризонталних линија, су мотиви полукружних линија у комбинацији са концентричним круговима. На прелазу горње у доњу етажу налазе се троструке линије уоквирене зарезима, од којих се спуштају широко постављене линије и убоди у комбинацији са концентричним круговима. Орнаменти су изведени урезивањем, убудима и жигосањем. Бела инкрустација је местимично сачувана. Боја је мркотамносива, са мат превлаком. Земља је мешана с крупнијим зрнцима песка, неуједначено печена. Делимично је реконструисана. Приликом пражњења урне пронађене су спаљене кости. Инв. 25544.

Димензије: очувана Н 24 cm, Rd 8,7 cm

Предмет је пронађен на непознатом налазишту на дунавској обалоутврди код Пожежене.

Непубликована

Кат. 4. Урна етажног типа, са две дршке (недостају врат и обод). Доњи део конуса је неорнаментисан (Т. I/4). Дно је равно. На делу трбуха између дршки је по једно вертикално пластично ребро. Урна је богато украшена. Горњи део рамена прати урезана линија која се изнад дршки развија у сложени мотив кога чине спирални увојци и вертикалне линије са концентричним круговима на крајевима. На рамену између дршки, а изнад вертикалног пластичног испупчења, налази се мотив у виду две хоризонталне линије са концентрич-

ним круговима на крајевима, испод којих су две наспрамно постављене лучне линије са спиралама и концентричним круговима на крајевима. С обе стране овог орнамента налази се мотив концентричних кругова у комбинацији с хоризонталним линијама и убудима. Прелаз трбуха у раме украшен је снопом линија, испод којих је цикцак линија на чијим се угловима налазе концентрични кругови или се продужује у вертикалну линију. Орнаменти су изведени урезивањем, убудима и жигосањем. Бела инкрустација је местимично сачувана. Боја је сивоцрна, са мат превлаком. Земља је мешана с крупнијим зрнима песка, неуједначено печена. Инв. 25546.

Димензије: очувана Н 25 cm, Rd 7 cm

Предмет је пронађен на непознатом налазишту на дунавској обалоутврди код Пожежене.

Непубликована

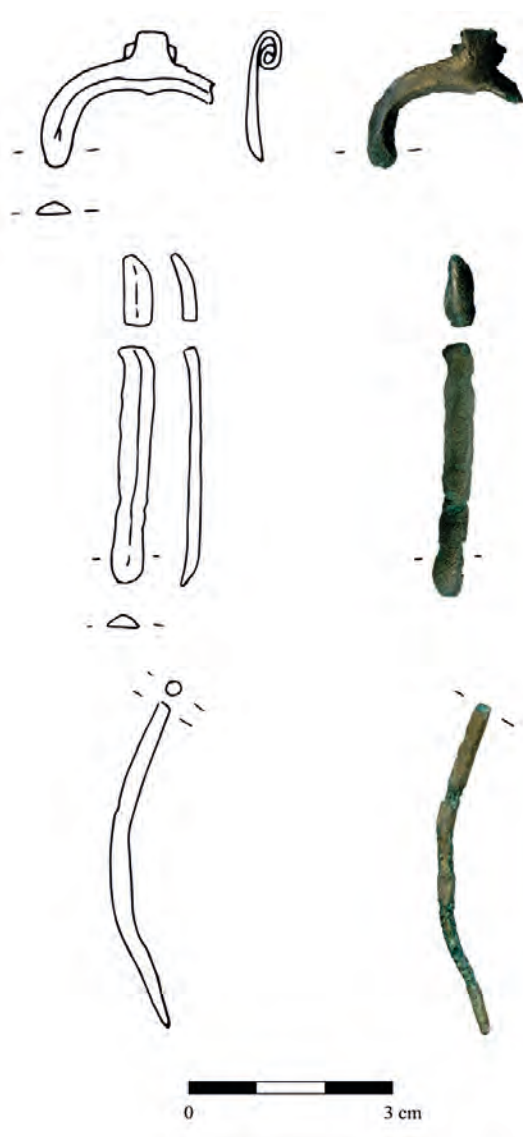
Кат. 5. Урна биконичне профилације, са четири тракасте вертикалне дршке на трбуху (недостају врат и обод) (Т. I/5). Рама је високо, нешто искошено, с наглашеним прелазом у трбух. Дно је равно. На рамену, при ободу и у висини дршки, су четири брадавичаста испупчења. Урна је богато декорисана. Горњу ивицу рамена украшава трострука линија коју с доње стране прати низ уреза. Изнад дршки су мотиви у виду наспрамно постављених лучних линија са концентричним круговима на крајевима. На рамену, између дршки, украс чини вертикална линија са по два концентрична круга на крајевима. Линију са обе стране прате полукружићи и убоди. На прелому трбуха су широке аркаде у комбинацији с вертикалним линијама и концентричним круговима. Дршке су украшене полукружићима. Орнаменти су изведени урезивањем, убудима и жигосањем. Бела инкрустација је местимично очувана. Боја је сивомрка, са мат превлаком. Земља је мешана с крупним зрнима песка, неуједначено печена. Делимично је реконструисана. Приликом прањњења урне пронађене су спаљене кости и фрагментован бронзани накит. Претпостављамо да предмети од бронзе, рађени у техници ливења, представљају делове накита који су вероватно били функционални и саставни део одеће кремираног покојника. У питању су фрагменти лунуластог привеска,⁸ наруквице/гривне троугаоног пресека и игле (сл. 2). Поменути налази су деформисани услед утицаја високе температуре ломаче и представљају делове накита типичне за овај период бронзаног доба (Вукмановић и Радојчић 1995: 66). Инв. 25548.

Димензије: очувана Н 25,5 cm, Rd 10 cm

Предмет је пронађен на непознатом налазишту на дунавској обалоутврди код Пожежене.

Непубликована

8 Можемо да предложимо да, према делимично сачуваном облику, привезак из урне кат. 5 одредимо у фазу Вг С. Од Вг В2 јављају се једноставни примерци, док се у млађим фазама развијају и, према налазима у гробовима на Карабурми, завршавају своје постојање у фази С2. Наравно, то не значи да их није било и касније, до фазе D, као што је то случај и с другим металним предметима (Todorović 1977: 138–139).

Сл. 2 Фрагментовани предмети од бронзе пронађени у урни кат. 5: лунуласти привезак, гривна/наруквица и игла (документација Народног музеја Србије; цртежи: А. Капуран)

Fig. 2 Fragmented bronze items discovered in urn cat. 5: lunula-shaped pendant, bracelet and pin (Documentation of the National Museum of Serbia; drawings: A. Kapuran)

Кат. 6. Урна трбушасте профилације, с левкастим вратом и две тракасте дршке на трбуху (Т. I/6). Дно је равно. На рамену се налазе четири симетрично распоређене брадавичасте апликације. Урна је богато орнаментисана. Основни орнамент на рамену чине четири широко постављене лучне линије са концентричним круговима на крајевима. Линију с доње стране прате полукружни и концентрични кругови. На прелазу рамена у врат налази се сноп линија испод којих је хоризонтални низ убода у комбинацији с цикцак линијом, из чијих се углова спуштају низови убода. На врату су четири групе концентричних кругова, а на хоризонтално извученом ободу групе снопова линија и низова зареза. Орнаменти су изведени урезивањем, убодима и жигосањем. Бела инкрустација је местимично очувана. Боја је мркосива, са мат превлаком. Земља је мешана са крупним зрнима песка, неуједначено печена. Реконструисана је. Инв. 25549.

Димензије: очувана Н 23,5 cm, Ro 21 cm, Rd 7,9 cm

Предмет је пронађен на непознатом налазишту на дунавској обалоутврди код Пожежене.

Непубликована

Кат. 7. Урна биконичне профилације, с благим прелазом високог рамена у трбух (недостају врат и обод) (Т. II/7). Дно је равно. На трбуху су две тракасте вертикалне дршке (једна је реконструисана). Неукрашена је. Боја је сивомрка, са мат превлаком. Земља је мешана с крупнијим зрнима песка, неуједначено печена. Инв. 25547.

Димензије: очувана Н 21,2 cm, Rd 8,4 cm

Предмет је пронађен на непознатом налазишту на дунавској обалоутврди код Пожежене.

Непубликована

Т. II Неорнаментисане урне (документација Народног музеја Србије; припрема: С. Поповић)

Pl. II Undecorated urns (Documentation of the National Museum of Serbia; prepared: S. Popović)

Кат. 8. Урна биконичне профилације, с левкастим вратом и две дршке на трбуху (Т. II/8). Горњи конус је висок. Дно је равно. Неукрашена је. Боја је мркосива, са мат превлаком. Земља је мешана с крупнијим зрнима песка, неуједначено печена. Реконструисан је обод. Инв. 25545.

Димензије: очувана Н 25,5 cm, Ro 19 cm, Rd 7,2 cm

Предмет је пронађен на непознатом налазишту на дунавској обалоутврди код Пожежене.

Непубликована

Кат. 9. Урна благе биконичне профилације, са цилиндричним вратом и равним дном (Т. II/9). Обод је раван и нешто разгрнут. На трбуху су две тракасте дршке. Неорнаментисана је. Површина је без превлаке, мркосиве боје. Земља садржи знатну количину зрна песка, неуједначено је печена. Реконструисана је. Инв. 25639.

Димензије: очувана Н 24,5 cm, Ro 14,8 cm, Rd 8 cm

Предмет је пронађен 1981, приликом трасирања пута на потесу између Винца и Усја, код Жутог брда.

Непубликована

Кат. 10. Урна трбушасте профилације, са вишим левкастим вратом и равним дном (Т. II/10). Обод је раван. На трбуху су две тракасте вертикалне дршке (једна је реконструисана). Неукрашена је. Површина је без превлаке, мркосиве боје. Земља садржи крупнија зрна песка, неуједначено печена. Реконструисана је. Инв. 25640.

Димензије: очувана Н 25 cm, Ro 14,1 cm, Rd 8 cm

Предмет је пронађен 1981, приликом трасирања пута на потесу између Винца и Усја, код Жутог брда.

Непубликована

Кат. 11. Урна биконичне профилације, с две тракасте дршке и равним дном (недостају врат и обод) (Т. III/11). Неукрашена је. Боја је сивомрка. Земља садржи крупна зрна песка, неуједначено је печена. Инв. 25640.

Димензије: очувана Н 18,2 cm, Rd 10,5 cm

Предмет је пронађен 1981, приликом трасирања пута на потесу између Винца и Усја, код Жутог брда.

Непубликована

Кат. 12. Урна трбушасте профилације, са цилиндричним вратом и профилисаним равним дном (Т. III/12). Обод је раван и нешто разгрнут. На трбуху су две тракасте вертикалне дршке. Неукрашена је. Има мат превлаку, мркосиве је боје. Земља садржи крупнија зрна песка, неуједначено је печена. Реконструисана је. Инв. 25643.

Димензије: очувана Н 22 cm, Ro 15 cm, Rd 6,9 cm

Предмет је пронађен 1981, приликом трасирања пута на потесу између Винца и Усја, код Жутог брда.

Непубликована

Кат. 13. Урна трбушасте профилације, с левкастим вратом и равним дном (Т. III/13). На асиметричном трбуху су две тракасте вертикалне дршке. Неукрашена је. Површина има слабије очувану мат превлаку мрке боје. Земља је мешана с песком, неуједначено је печена. Реконструисана је. Инв. 25644.

Димензије: очувана Н 23,5 cm, Ro 15,1 cm, Rd 8,1 cm

Предмет је пронађен 1981, приликом трасирања пута на потесу између Винца и Усја, код Жутог брда.

Непубликована

Т. III Неорнаментисане урне (документација Народног музеја Србије; припрема: С. Поповић)

Pl. III Undecorated urns (Documentation of the National Museum of Serbia; prepared: S. Popović)

Кат. 14. Урна биконичне профилације, са цилиндричним вратом, заобљеног трбуха с две тракасте вертикалне дршке на трбуху (Т. III/14). Дно је равно. Неукрашена је. Површина је без превлаке, мркосиве боје. Земља садржи песак, неједначено печена. Реконструисана је. Приликом прањњења урне пронађене су спаљене кости. Инв. 25645.

Димензије: очувана Н 20,5 cm, Ро 13,1 cm, Rd 6,5 cm

Предмет је пронађен 1981, приликом трасирања пута на потесу између Винца и Усја, код Жутог брда.

Непубликована

Зделе, шоља и њехар

Кат. 15. Здела биконичне профилације, с две дршке (једна је реконструисана) (Т. IV/15). Дно је равно. Рање је заобљено и наглашено, са оштро насађеним искошеним вратом, разгнута и четвртасто извученим ободом. Дршке спајају средину врата с раменом. На рамену се налазе четири хоризонталне линије са спиралним увојцима на крајевима, испод којих су, на трбуху, групе од по три хоризонталне линије у комбинацији с вертикалним низом убода. Ти мотиви су уоквирени лучним линијама које се спуштају до ивице дна, деле-

ћи трбух зделе у четири декоративне зоне. На врату су хоризонталне линије, низови убода и групе концентричних кругова. Дршке су украшене линијама. Орнаменти су изведени урезивањем, убодима и жигосањем. Боја је мркосива, с мат превлаком. Земља је мешана с песком, неуједначено је печена. Реконструисана је. Инв. 25550.

Димензије: очувана Н 7 cm, Ro 16,8 cm, Rd 4,8 cm

Предмет је пронађен на непознатом налазишту на дунавској обалоутврди код Пожежене.

Непубликована

15

16

17

18

19

Т. IV Инкрустоване зделе, пехар и орнаментисана шоља
(документација Народног музеја Србије; припрема: С. Поповић)

Pl. IV Encrusted bowls, beaker and decorated cup
(Documentation of the National Museum of Serbia; prepared: S. Popović)

Кат. 16. Здела биконичне профилације, сачувани су део трбуха с благо увученим дном и наглашеним заобљеним раменом, на које је оштро насађен део искошеног врата с хоризонтално разгрнутим ободом (Т. IV/16). Здела је богато украшена. Украс чине хоризонтална линија са спиралним увојцима на крајевима, лучне линије са концентричним круговима на крајевима, снопови линија у комбинацији са концентричним круговима и вертикални и хоризонтални низови убода. На врату су урезане линије, низови убода и концентричних кругова. На ободу су низови убода и зареза. Бела инкрустација је

местимично сачувана. Боја је мркосива, са мат превлаком. Земља је мешана с песком, неуједначено печена. Инв. 25542.

Димензије: очувана Н 7 cm, Rd 5,2 cm

Предмет је пронађен на непознатом налазишту на дунавској обалоутврди код Пожежене.

Непубликована

Кат. 17. Здела биконичне профилације, с једном дршком (Т. IV/17). Дно је равно. Раме је заобљено, са оштријим прелазом у низак и нешто искошен врат. Обод је на четири места угласто извучен. На рамену су четири брадавичаста испупчења и снопови вертикалних линија које су у горњим крајевима комбиноване с убодима. Групе од по четири убода налазе се и на врату. На крајевима дршки су низови убода. Боја је мркосива, са мат превлаком. Земља је мешана с песком, неуједначено печена. Реконструисана је. Инв. 25540.

Димензије: очувана Н 7,2 cm, Ro 13,5 cm, Rd 4 cm

Предмет је пронађен на непознатом налазишту на дунавској обалоутврди код Пожежене.

Непубликована

Кат. 18. Пехар биконичне профилације, с једном дршком типа анса корнута, која спаја обод са раменом (Т. IV/18). Врат је цилиндричан, са нешто разгнутим ободом. Трбух је наглашен са три симетрично распоређена брадавичаста испупчења. Дно је ниско, прстенасто. На врату су украс у виду цикцак линије, канелуре и полумесечасте мотиви. На трбуху су три мотива у облику слова М, састављена од три и пет шрафираних троуглова из чијих углова се спуштају спиралне вреже, који су међусобно издвојени вертикалним линијама и низовима убода. На доњем делу трбуха су широке, међусобно повезане аркаде. Дужином обода и дршке су низови убода. Површина има добро очувану глатку превлаку мркосиве боје. Бела инкрустација је местимично сачувана. Земља садржи крупнија зрна песка, добро је печена. Реконструисан је. Инв. 25641.

Димензије: очувана Н 16,5 cm, Ro 12 cm, Rd 5,5 cm

Предмет је пронађен 1981, приликом трасирања пута на потесу између Винца и Усја, код Жутог брда.

Непубликован

Кат. 19. Шоља коничне профилације, с једном (реконструисаном) дршком и благо искошеним вратом (Т. IV/19). Дршка спаја врат са раменом. Дно је равно. На прелазу врата у раме налази се жлеб испуњен низом неправилних убода. Боја је сивомрка, површина је оштећена. Земља је мешана с песком, неуједначено је печена. Реконструисана је. Инв. 25541.

Димензије: очувана Н 6,7 cm, Ro 9,3 cm, Rd 5 cm

Предмет је пронађен на непознатом налазишту на дунавској обалоутврди код Пожежене.

Непубликована

О АНАЛИЗАМА СПАЉЕНОГ АНТРОПОЛОШКОГ МАТЕРИЈАЛА

Остаци спаљених костију представљају вишеструки проблем у истраживању остеолошког материјала. Треба напоменути да садржај урни чини нешто мања количина спаљених костију. Из тог разлога је и антрополошка анализа веома лимитирана и најчешће не могу да се добију ни основне информације, као што су пол и старост покојника. Методолошки оквир истраживања своди се на установљавање температуре горења костију (Holden, Phakey and Clement 1995: 17–45; Mays 1998: 217; Shipman, Foster and Schoeninger 1984: 307–325), као и на тежинско мерење фрагмената кранијалног и посткранијалног дела скелета. У највећој мери су могли бити добијени резултати о тежини и димензијама костију. Савремене студије које су спровели Тротер и Хиксон показале су различиту тежину спаљених остатака у зависности од пола и узраста (Trotter and Nixon 1974). Они су у својим истраживањима добили следеће резултате:

54 г (0–6 месеци старости)

185 г (6 месеци до 3 године); 661 г (3–13 година)

2.191 г (13–25 година) и 1.919 г (више од 25 година).

За особе старије од 25 година добијене су следеће вредности, с разликама за жене и мушкарце:

мушкарци: 2.288 г (1.534–3.605 г)

жене: 1.550 г (952–2.278 г).

Добијене вредности би требало прихватити с резервом јер су проистекле из истраживања спроведених на остацима спаљених индивидуа у данашњим крематоријумима. Када су археолошке популације у питању, у обзир би требало узети и чињеницу да кости вероватно нису прикупљане у целости после обреда кремације, већ само одређени део који би се чувао у урни. На археолошким налазиштима је важно запажање да нису једнако гореле кости на свим деловима скелета.

С друге стране, проучавање температуре горења омогућено је променом боје костију. На мањим температурама кост постаје црна, затим прелази у сиву, док при већим температурама постаје бела. Остале промене се јављају у виду пукотина. С повећањем температуре, течне материје из костију прелазе у гасовито стање, чија је последица ширење костију, које губе тежину и пуцају, уз смањење обима. Степен оксидације се може разликовати у односу на групу костију и приказан је на табели 1 (Mays 1998: 217, tab. 11.1; Holden, Phakey and Clement 1995: 17–45; Shipman, Foster and Schoeninger 1984: 307–325). У појединим случајевима је запажено кривљење, коме су подложније дуге кости због структуре коју сачињава компактно ткиво. Кривљење костију може бити подстакнуто калцинацијом соли у њима, којој доприносе високе температуре (Silva 2015: 140–141; Ubelaker and Rife 2008: 11). Свакако треба узети у обзир и фактор ефекта наглог хлађења костију после кремације, а чија последица евентуално може бити промена боје или структуре хуманих спаљених остатака.

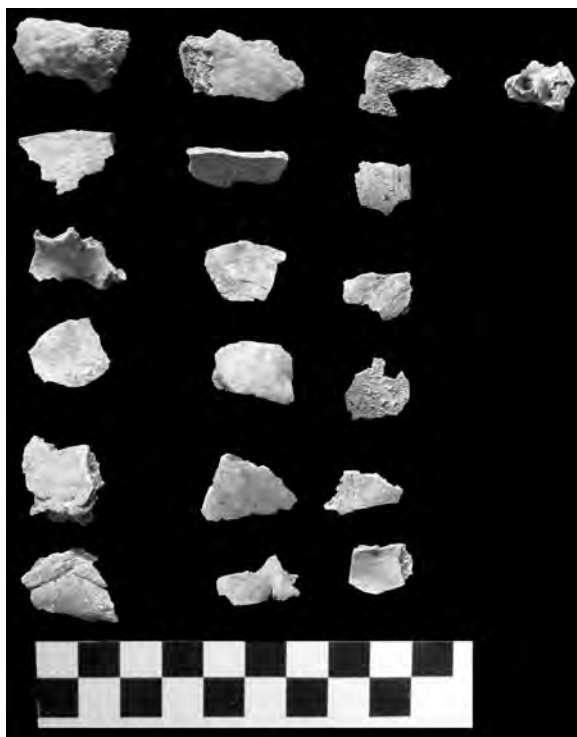
Група костију	°C (према Mays-u)	°C (према Holden et al.)	°C (према Shipman et al.)
Кости лобање	525–1200	>600	940
Кости горњих екстремитета	(440–525)–1200	<300–>600	640–940
Кости доњих екстремитета	(180–525)–1200	<300–>600	<285–940
Фрагменти посткранијалног скелета	525–1200	>600	940
Укупно	(180–525)–1200	>600	940

Табела 1 Степен оксидације органских материја
(према: Капуран и Миладиновић-Радмиловић 2011: 147)

Table 1 Oxidation level of organic materials
(after: Капуран и Миладиновић-Радмиловић 2011: 147)

Резултати антрополошке анализе

У урни кат. 5 (инв. 25548) налазила се већа количина фрагментованих остатака кремираних костију (сл. 3, 4, 5). У питању је индивидуа чији телесни развој у тренутку смрти није био завршен, а пол се на основу расположивог остеолошког материјала није могао утврдити. Боја и промене на костима услед температуре којој су биле изложене, у одређеној мери су промениле њихову текстуру, а приметне су и пукотине. Анализом су добијене вредности које су приказане на табели 2.

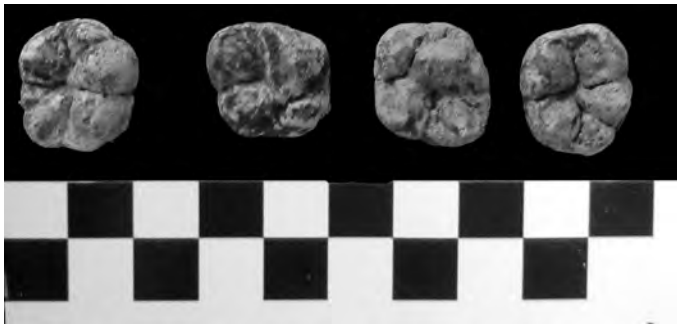
Сл. 3 Остаци кремираних костију лобање из урне инв. 25548, кат. 5 (фото: К. Живковић)

Fig. 3 Remains of cremated skull bones from urn inv. 25548, cat. 5 (photo: K. Živković)

Садржај урне кат. 14 (инв. 25645) чинио је мању или „уобичајену“ количину костију, која се најчешће налази у урнама (сл. 6). Пол и старост нису могли да се утврде, као и палеопатолошки статус.

Сл. 4 Спаљени остаци дугих костију из урне инв. 25548, кат. 5 (фото: К. Живковић)
Fig. 4 Remains of cremated long bones from urn inv. 25548, cat. 5 (photo: K. Živković)

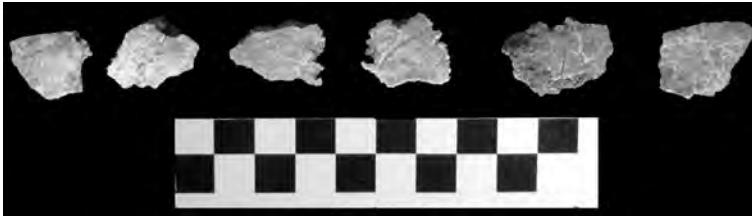

Сл. 5 Остаци круница зуба молара из урне инв. 25548, кат. 5 (фото: К. Живковић)
Fig. 5 Remains of molar crowns from urn inv. 25548, cat. 5 (photo: K. Živković)

Број урне	Број фрагмената костију лобање и тежина у грамима	Број фрагмената дугих костију и тежина у грамима	Број костију остатака посткранијалног скелета и тежина у грамима	Димензије костију (cm)
25544	8; 10 г	11; 19 г		1–6 cm
25548	21; 30 г	102; 191 г	554 г	1–6,5 cm
25645	6; 6 г	13; 29 г	113 г	0,5–4 cm

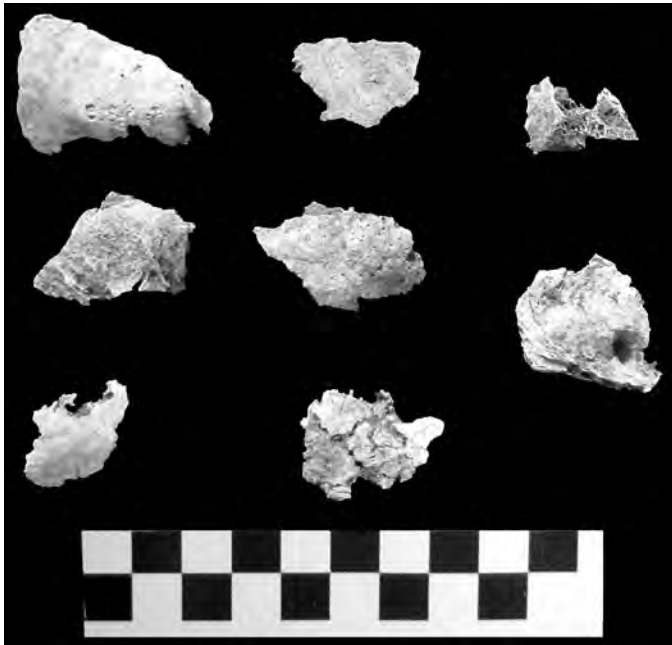
Табела 2 Резултати антрополошке анализе сачуваних остатака костију из урни кат. 3, 5 и 14 (аутор: И. Микић)

Table 2 Results of the anthropological analysis of preserved bone remains from urns cat. 3, 5 and 14 (author: I. Mikić)

Сл. 6 Спаљени остаци костију лобање из урне инв. 25645, кат. 14 (фото: К. Живковић)
 Fig. 6 Remains of cremated skull bones from urn inv. 25645, cat. 14 (photo: K. Živković)

Свега неколицина костију (сл. 7) чинила је садржај урне кат. 3 (инв. бр. 25544). Пол, старост и патолошки статус нису могли да се утврде. Промена боје костију би могла да укаже на смер кретања ватре током кремације, али веома мала и фрагментарно очувана количина костију није пружила могућност за прецизнији закључак.

Сл. 7 Спаљени и фрагментовани остаци лобањских костију из урне инв. 25544, кат. 3
 (фото: К. Живковић)
 Fig. 7 Burned and fragmented remains of skull bones from urn inv. 25544, cat. 3
 (photo: K. Živković)

Можемо да констатујемо да антрополошки материјал који је био доступан за анализе кремираних остатака из наведене три урне није пружио, осим у једном случају, податке о полу, старости и палеопатолошком статусу. Као погребна пракса током праисторијског периода, кремације које су антрополошки анализирани у овом раду имају сличне карактеристике као у појединим, већ истраженим гробовима спаљених покојника на територији Србије. На налазишту Пећине код Виминацијума посредно су констатовани трагови лома-

че, за коју се претпоставља да је служила за кремацију. Њена конструкција се састојала од јаме и надземног дела у облику трапа или куће, који је такође горео. Такве конструкције су се налазиле у близини некрополе и имале су и симболично значење. Сматра се да су служиле да се покојник на ритуалан начин уведе у подземни свет (Јацановић 1987).

На крају, може се рећи да изнета археолошка и антрополошка грађа даје много нових елемената значајних за даље проучавање културних и друштвених прилика током средњег/касног бронзаног доба како у области Браничева тако и на ширем панонско-подунавском простору. Сматрамо да се оправданост публикавања откупљеног археолошког материјала не огледа искључиво у могућностима његовог тренутног коришћења већ, у највећој мери, и у трајности употребе класификације одређене врсте налаза из одређеног периода. Отворена структура те класификације публикавањем не може и не треба бити нарушена открићем нових класа, типова или варијанти дубовачко-жутобрдске археолошке групе пошто није хијерархијски структурирана. Дефинитивна потврда да неки од типова урни, здела или пехара обухваћених у овом раду припадају мало ранијем или мало каснијем периоду бронзаног доба на тлу централног Балкана не мора да наруши структуру рада, пошто класификационе јединице нису међусобно зависне.

** Искрену захвалност на драгоценој стручној помоћи и изузетним цртежима аутори дују колеџи Александру Кайурану из Археолошкој институцији у Београду. Захвалност на техничкој обради цртежа дујујемо колеџама Слободану Појовићу из Народної музеја Србије и Кристијани Живковић, мајстер студенткињи археологије.*

Alexandrov, S., Ivanov, G. and Hristova, T. 2016

The necropolis of Baley in Northwest Bulgaria and its significance for the end of the Bronze Age and the beginning of the Iron Age in the Lower Danube, in: *Southeast Europe and Anatolia in prehistory, Essays in honor of Vassil Nikolov on his 65th anniversary*, K. Bacvarov and R. Gleser, eds., Bonn: Verlag dr. Rudolf Habelt GmbH, 439–456.

Vasić, M. M. 1902

La nekropole de Kličevac, *Revue archaéologique* 1: 172–190.

Васић, М. М. 1907

Жуто Брдо, прилози за познавање гвозденог доба у Дунавској долини, *Сџаринар* (н.р.) 2, св. 1: 1–47.

Васић, М. М. 1912

Жуто брдо. Прилози за познавање гвозденог доба у Дунавској долини. Жуто брдо и његови налаасци, *Сџаринар* (н.р.) 5 (1910): 1–207.

Вукмановић, М. и Поповић, П. 1984

Ливаде, Мала Врбица – извештај о сондажним ископавањима у 1980. години, у: *Ђердајске свеске* II, ур. В. Кондић, Београд: Археолошки институт, Београд, Народни музеј, Београд, Одељење за археологију Филозофског факултета у Београду, 85–92.

Vukmanović, M. and Popović, P. 1986

Recherches archeologiques sur la localité „Livada“ pres de Mala Vrbica, у: *Ђердајске свеске* III, ур. В. Кондић, Београд: Археолошки институт, Београд, Народни музеј, Београд, Одељење за археологију Филозофског факултета у Београду, 7–26.

Вукмановић, М. и Радојчић, Н. 1995

Каџалој мейјала II, Београд: Народни музеј.

Garašanin, M. 1983

Dubovačko-žutobrdska grupa, у: *Praistorija jugoslavenskih zemalja* IV, ур. А. Benac, Sarajevo: ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja i Svetlost, 520–535.

Гарашанин, М. и Гарашанин, Д. 1951

Археолошка налазишћа у Србији, Београд: Просвета.

Dumitrescu, V. 1961

Necropola de incineratie, din epoca bronzului de la Cirna, București: Institutul de Arheologie al Academiei Republicii Populare Romine.

Јаџановић, Д. 1986

Праисторијска остава бронзаних предмета из Старог Костолца, *Viminacium* 1: 5–13.

Јаџановић, Д. 1987

Прилог тумачењу религијско-културних појава у дубовачко-жутобрдској култури, *Гласник Српској археолошкој друштва* 4: 124–129.

Јаџановић, Д. 1991

Нове статуете Дубовачко-жутобрдске културе и прилог тумачењу статуета као божанства смрти, *Viminacium* 6: 5–22.

Јаџановић, Д. 1997

Нови прилози о касном бронзаном и раном гвозденом добу у Браничеву, у: *Археологија источне Србије*, ур. М. Лазић, Београд: Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, 249–258.

Jevtić, M. and Vukmanović, M. 1996

Late Bronze and Early Iron Age in the Danube Valley from V. Gradište down to Prahovo, in: *Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring regions in the 2nd Millennium B.C.*, N. Tasić, ed., Beograd: SANU, Institute for Balkan studies, 283–293.

Капуран, А., Булатовић, А. и Данковић, И. 2019

Horizonti bronzanog doba na lokalitetu Nad Klepečkom = Bronze Age horizons at the site of Nad Klepečkom, in: *Viminacium u praistoriji = The Prehistory of Viminacium*, ур. А. Капуран и др., Београд: Археолошки институт, 79–141.

Капуран, А., Булатовић, А. и Јовановић, И. 2014

Бор и Мајданпек, културна стратиграфија праисторијских локалитета између Ђердапа и Црног Тимока, у: *Археолошка трага Србије IX*, ур. С. Перић и С. Мијић, Београд: Археолошки институт; Бор: Музеј рударства и металургије.

Капуран, А. и Миладиновић-Радмиловић, Н. 2011

Некропола на Борском језеру: нови прилози о сахрањивању у бронзаном добу, *Сџаринар* (н.с.) 61: 141–153.

Крстић, Д. 2003

Гламија, некропола бронзане доба у Корбову, Београд: Народни музеј у Београду.

Летица, З. 1975

Праисторијска некропола „Песак” код Корбова, *Сџаринар* (н.с.) 24–25 (1973–1974): 163–173.

Мано-Зиси, Ђ., Марић, Р. и Гарашанин, М. 1950

Ископавања на Орашју, *Сџаринар* (н.с.) 1: 143–168.

Mays, S. 1998

The Archaeology of Human Bones, London and New York: Routledge.

Митровић, Ј. 2019–2020

Нови прилог проучавања дубовачко-жутобрдске антропоморфне пластике, *Архаика* 7–8: 29–42.

Palavestra, A. 2020

Usamljeni arheolog - Terenski metod Miloja M. Vasića, Beograd: Filozofski fakultet u Beogradu.

Пековић, М. 2013

Инкрустиована керамика бронзане доба у српском Подунављу, Београд: Војни музеј.

Роровић, Р., Vukmanović, M. and Radojčić, N. 1986

Fouilles de sondage sur la localite Vajuga-Pesak, у: *Ђердајске свеске* III, ур. В. Кондић, Београд: Археолошки институт, Београд, Народни музеј, Београд, Одељење за археологију Филозофског факултета у Београду, 168–183.

Премк, А., Поповић, П. и Бјелајац, Љ. 1984

Вајуга-Песак, извештај о сондажним ископавањима у 1980. години, у: *Ђердајске свеске* II, ур. В. Кондић, Београд: Археолошки институт, Београд, Народни музеј, Београд, Одељење за археологију Филозофског факултета у Београду, 111–123.

Silva, F. C. 2015

The funerary practice of cremation at Augusta Emerita (Mérida, Spain) during High Empire: contributions from the anthropological analysis of burned human bone, in: *The Archaeology of Cremation-Burned human remains in funerary studies*, T. Thompson, ed., Oxford: Oxbow Books, 123–151.

Стојић, М. и Јацановић, Д. 2008

Пожаревац, културна стратиграфија праисторијских локалитета у Браничеву, у: *Археолошка трага Србије* IV, ур. С. Перић и М. Ђорђевић, Београд: Археолошки институт; Пожаревац: Народни музеј.

Shipman, P., Foster, G. and Schoeninger, M. 1984

Burnt Bones and Teeth: An Experimental Study of Color, Morphology, Crystal Structure and Shrinkage, *Journal of Archaeological Science* 11: 307–325.

Tasić, N. 1972

Die Pannonische tiefebene und der Zentralbalkan am Übergang von der mittleren in die späte Bronzezeit, *Balkanica* III: 93–113.

Тасић, Н. 1983

Јуіословенско Подунавље од индоевројске сеобе до њродора Скијаа, Нови Сад: Матица српска; Београд: Балканолошки институт Српске академије наука и уметности.

Тасић, Н. 1997

Енеолит и бронзано доба источне Србије, у: *Археологија источне Србије*, ур. М. Лазић, Београд: Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, 79–90.

Todorović, J. 1977

Praistorijska Karaburma II, nekropola bronzanog doba, Beograd: Muzej grada Beograda.

Trotter, M. and Hixon, B. B. 1974

Sequential Changes in Weith, Density and Percentage Ash Weight of Human Skeletons from an Early Fetal Period Through to Old Age, *Anatomical Record* 179: 1–18.

Ubelaker, D. H. and Rife, J. L. 2008

Approaches to Commingling Issues in Archeological Samples: A Case Study from Roman Era Tombs in Greece, in: *Recovery, Analysis, and Identification of Commingled Human Remains*, B. J. Adams and J. E. Byrd, eds., Totowa, NJ: Humana Press, 97–122.

Holden, J. L., Phakey, P. P. and Clement, J. G. 1995

Scanning electron microscope observations of incinerated human femoral bone: A case study, *Forensic Science International* 74: 17–28.

Holenweger, E. 2011

Die antropomorphe Tonplastik der Mittel- und Spätbronzenzeit im mittel- bis unterdanubischen Gebiet, Eine Untersuchung zu agaischen Traditionen und ihrer Verbreitung an der unteren Donau, PHD Dissertation, Universität des Saarlandes.

Цермановић-Кузмановић, А. 1960

Нова некропола жутобрдске културе „Песак“ код Корбова, *Сџаринар* (н.с.) 11: 185–192.

JOVAN D. MITROVIĆ
National Museum of Serbia

ILIJA Ž. MIKIĆ
Institute of Archaeology, Belgrade

PURCHASED CERAMIC FINDINGS FROM THE VICINITY OF GOLUBAC: A NEW CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE BRONZE AGE IN BRANIČEVO

SUMMARY

During the 1980s, the National Museum of Serbia purchased nineteen ceramic vessels for its prehistoric collection, which, according to their general decoration style and typological traits, belong to the horizon of encrusted ceramics of the Dubovac – Žuto Brdo – Grla Mare type (middle and second half of the 2nd millennium BC). Unfortunately, despite our best efforts, we cannot give a lot of precise fact regarding the context for devastated sites and sites with undetermined location near Požežena and from the area between Vinci and Usje, from which the purchased vessels originated. The lack of stratigraphic data as well as the state of the assumed destroyed edges of the dug “grave units” or cult pits rendered any conclusion-making process difficult, in terms of the number of pits, chronological phases of the digging of “graves”, “cenotaphs” or pits, amount of offerings or funeral feast remains, whether the “graves” were aligned concentrically or in rows on the surface, and also if they had been, for example, visibly marked on the surface.

Identical or similar occurrences in the manner of burials have been registered on all the necropolises known so far of the Dubovac – Žuto Brdo – Grla Mare cultural complex. Smaller or greater differences which can be seen are of local importance and reflect the specificity of conditions in which certain communities developed. The closest analogies are provided by necropolises from the area of Oltenia in Romania (e.g., Krna and Balta Verde), north-eastern Serbia (e.g., Orešac and Ludoš in Banat; Pesak, Vajuga and Glamija in the Iron Gates section of Ključ) and in north-eastern Bulgaria (e.g., Balej).

According to their functional forms, several types of vessels can be singled out among the ceramic findings of the Dubovac – Žuto Brdo – Grla Mare group, namely: urns, bowls (also used as lids for urns), beakers with one or two handles, cups, double bowls, zoomorphic vases, stands, hearth ware, lids, etc. Out of the nineteen purchased vessels which originate from the site near Požežena and from the area between Vinci and Usje, six urns (cat. 1–6), three bowls (cat. 15–17), one beaker (cat. 18) and one cup (cat. 19) had been decorated with diverse combined engraved or imprinted ornaments, which were encrusted.

All the purchased findings are typical representatives of the ceramography of the archaeological group of Dubovac – Žuto Brdo – Grla Mare of the Middle and Late Bronze Age.

Aside from the decorated examples, a considerable part of the purchased material belongs to undecorated ceramics. Those are biconical (pot-bellied) urns with two band-shaped, vertical handles (cat. 7–14). Undecorated ceramics make up for a significant part of the findings of the Dubovac – Žuto Brdo – Grla Mare group. Undecorated vessels published in this paper fully correspond, by their shape, to the findings from the necropolis at Krna, or from graves BI/1 and I2 from the site of Vajuga–Pesak, the site of Glamija, and its graves no. 7, 8, 9 or 12, as well as those from the site of Mrfaja.

Traces of cremated deceased individuals, funerary pyres or any types of grave offering were found only in vessels with cat. 3, 5 and 14.

Urn cat. 5 contained a large amount of fragmented remains of cremated bones and fragmented bronze jewellery: *lunula*-shaped pendant, bracelet with a triangular cross-section and pin. The individual buried in this manner hadn't finished their physical development at the time of death. On the other hand, it wasn't possible to determine the gender on the basis of the osteological material available. Colour and changes on bones, due to the temperature that they had been exposed to, modified their texture to a certain extent, but cracks can also be noted.

The contents of urn cat. 14 had a smaller or "usual" amount of bones that is commonly found in urns. Gender and age couldn't be established, nor the paleopathological status.

Merely a few bones were the content of urn cat. 3. Gender, age and paleopathological status couldn't be established. Changes in the bone colour could indicate the direction of fire during cremation, but the very small amount of fragmentarily preserved bones prevented us for making more precise conclusions.

Петар З. МИЛОЈЕВИЋ
Александар Н. КАПУРАН
Археолошки институт, Београд

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА ПРАИСТОРИЈСКЕ ГРАДИНЕ НА ПОПОВИЦИ КОД СОКОБАЊЕ

Апстракт: У раду су презентовани резултати археолошких ископавања спроведених током 2022. године на градинском налазишту Поповица код Сокобање (Зачечарски управни округ, источна Србија). Локалитет до сада није био археолошки истраживан, иако је одраније познат захваљујући подацима из евиденција Народне музеја Србије, Народне музеја Ниш и Завичајног музеја Књажевац. Пробна сондирања су изведена у оквиру пројекта *Археолошка истраживања налазишта из раног гвозденог доба на територији општинске Сокобање*, у организацији Археолошког института, Београд и Народне библиотеке „Стеван Сремац“ у Сокобањи. Отворене су четири сонде на основу којих су добијени подаци о вертикалној стратиграфији, одликама покретних налаза и остацима праисторијске архитектуре. Јасно су установљене три фазе насељавања градине, дефинисане према стратиграфским јединицама и стилско-типолошким карактеристикама керамичког материјала. Издвојени су хоризонти гвозденог доба, средњег/позног бронзаног доба и позног енеолита, који се према доминантним културним манифестацијама могу везати за Басараби, Бубањ–Хум IV и Коцофени–Костолац културу. Осим тога, спорадично су пронађени делови грнчарије који имају елементе вучедолске, гамзиградске и Медијана II–III културе, уз присуство површинских налаза латенске керамике израђене на витлу, која уједно документује остатке девестираног слоја из најмлађе фазе насељавања градине. Поменути истраживањима су откривени и остаци сухозида који је вероватно био елемент фортификационе архитектуре из праисторије.

Кључне речи: градина, енеолит, бронзано доба, гвоздено доба, фортификациона архитектура, сухозид

УВОД

Пробна ископавања о којима је реч реализована су у оквиру пројекта *Археолошка истраживања налазишта из раној њезденој доба на територији општине Сокобања*, чије је спровођење омогућено уговором о сарадњи између Археолошког института, Београд и Народне библиотеке „Стеван Сремац“, Сокобања. Предвиђено је да пројекат траје три године (2022–2024), а према плану и програму за истраживачку кампању 2022. године,¹ Народна библиотека „Стеван Сремац“, уз подршку Општине Сокобања, обезбедила је комплетна средства за археолошка истраживања на Поповици.²

Географски контекст налазишта

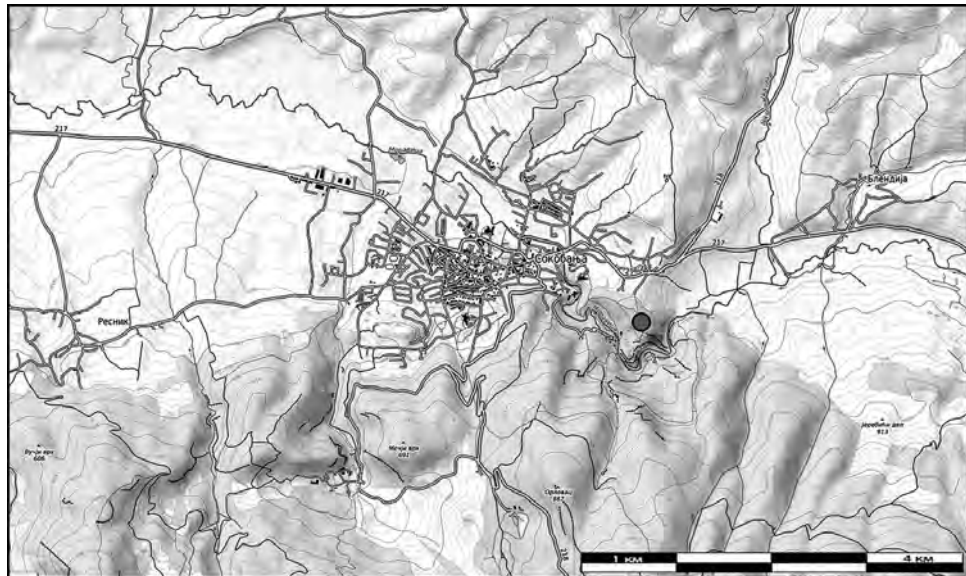
Градина на Поповици се налази на 1,5 km удаљености у правцу исток–североисток од центра Сокобање (Зајечарски управни округ, источна Србија) (карта 1). У локалној топонимији, Поповица заправо подразумева назив брда које припада северним обронцима планине Девице (1.187 m). Само брдо се јасно издваја из локалног пејзажа будући да својим готово вертикалним падинама дуж јужне, источне и западне стране фланкира десну обалу Сокобањске Моравице, учествујући тако у формирању уске и стрме Сокоградске клисуре. Северна страна брда је приступачнија, али се нагло издиже из долиноског појаса, остварујући висинску разлику од око 150 m, што употпуњује доминацију Поповице у окружењу. Теме брда подразумева пространи плато, који се правцем северозапад–југоисток пружа у дужини од око 600 m, док ширина износи од 30 до 120 m. У габаритима теменог платоа издвајају се три узвишења са 10–20 m вишим котама у односу на његову основу. Сва три се завршавају мањим платоима, а за ова истраживања од највеће важности је средњи врх, који је сондиран и који уједно представља највишу тачку брда, са апсолутном висином од 443 m (сл. 1–3).

Поповица се састоји од кречњачких стена са развијеним облицима крашког рељефа, међу којима се издвајају три спелеолошка објекта (Milojević, Kažtez i Milošević 2015: 71). Плитак педолошки покривач, састављен од еродираних смонице, омогућио је развој претежно травнате вегетације, уз проређено ниско шумско растиње. Поред северног, приступачнијег подножје брда одвајају се два регионална путна правца, од којих један чини најповољнију трасу између Алексиначке и Књажевачке котлине, односно везу између јужноморавског и тимочког басена. Други правац се одваја ка северу и подразумева планински пут који преко Рашиначког превоја (696 m) на Ртњу повезује Сокобањску и Бољевачку котлину. Осим тих погодности, важно је навести да у непосредној близини Поповице извиру три термоминерална врела, од ко-

1 Дозволу за спровођење ископавања, заведену под бр. 633–00–288/2022–02, Археолошки институт је добио од Министарства културе и информисања 4. 10. 2022. године.

2 Захваљујемо др Миодрагу Николићу, председнику Општине Сокобања, и Јелени Стојановић, директорки поменуте библиотеке, без чијег свесрдног интересовања и залагања реализација пројекта не би била могућа.

јих се једно, мање познато, налази у њеном северном подножју, на излетишту Лептерија, док су преостала два недалеко од западног подножја, на локацији званој Бањица, која представља чувено градско купатило с терапеутским садржајем. Данас је Поповица незаобилазна пешачка дестинација у туристичкој понуди Сокобање, са уређеним стазама, одмаралиштима и видиковцима.

Карта 1 Положај Поповице с маркираним местом истраживања 2022. године
(аутор: П. Милојевић)

Map 1 Position of Popovica, with the research area from 2022 marked (author: P. Milojević)

Сл. 1 Поглед са севера на Поповицу и поглед с југа на плато са сондама (горе десно)
(фото: П. Милојевић)

Fig. 1 Popovica, view from the north, and plateau with trenches, view from the south
(top right) (photo: P. Milojević)

Сл. 2 Плато Поповице са југозапада, са обележеним врхом на коме су вршена сондирања
(фото: К. Ђорђевић)

Fig. 2 The plateau of Popovica, view from the south-west, with the top where trench research
was conducted marked (photo: K. Đorđević)

Сл. 3 Поглед на Поповицу са донжон куле на оближњем Сокограду (фото: К. Ђорђевић)

Fig. 3 View of Popovica from the donjon tower at the nearby Sokograd (photo: K. Đorđević)

Досадашња сазнања о градини на Поповици

Градина на Поповици се готово не помиње у стручној литератури (Ђорђевић 1894: 42; Милојевић и Милановић 2015: 43; Митровић и Филиповић 2022). Најстарија археолошка евиденција о Поповици забележена је путем кореспондентне анкете коју је 1934. године за срез Бањски спровела Бановинска археолошка комисија при Просветном одељењу Моравске бановине (Бошковић 1936: 193; Милојевић и Трајковић-Филиповић 2017: 31). У табеларном извештају *Археолошка налазишта и места са карактеристичним именима у околини Сокобањској*, који је припремио деловођа општинске управе, брдо Поповица се наводи као власништво принца Ђорђа, али се о самој локацији помињу једино оштре литице с добрим погледом и топли извори, док су подаци везани за евентуална археолошка открића изостали.³

Локалитет је први пут истраживан рекогносцирањима која су кустоси Народног музеја Ниш⁴ спровели на територији сокобањске општине, под руководством др Радовија Љубинковића, у кампањи између 13. и 29. септембра 1965. године (Милојевић и Трајковић-Филиповић 2017: 35–36). Том приликом је са површине локалитета прикупљена мања количина фрагмената керамике, од којих највећи део може да се веже за млађе гвоздено доба, док је неколико мање индикативних уломака, израђених без употребе витла, указивало на постојање старијих хоризоната. Наредна археолошка перспекција која је обухватила овај локалитет спроведена је током истраживачког пројекта *Археолошка пројекција доњег тока Јужне Мораве* (2017–2019), у организацији Археолошког института (Milanović i Milojević 2019). Том приликом је пронађено више фрагмената керамике, који јасно сугеришу да је на Поповици, осим латенског слоја, био заступљен хоризонт из бронзаног и старијег гвозденог доба.⁵

Поновно интересовање за локалитет уследило је током 2020. године, када је Народни музеј Србије откупио групни налаз секира, који је на Поповици случајно открио један од мештана. Депозит је садржао шест бронзаних и једну бакарну секиру типа Патулеле (рум. *Pătulele*). Наведене секире су, према аналогјама из јужне Румуније, северне Бугарске и источне Србије, опредељене у средње бронзано доба (Br B1–C2), односно у период између 1750. и 1300. године пре н. е. (Митровић и Филиповић 2022: 52).

3 Архива Народног музеја Ниш: 2. Срез Бањски, Извештај о археолошким налазиштима р. IV бр. 16978 – 18. XI. 1934. г.

4 Радмила Ајдић, Бојана Дељанин и Петар Петровић.

5 Археолошки материјал са истраживања чува се у Завичајном музеју Књажевац.

АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА НА ПОПОВИЦИ 2022. ГОДИНЕ

Истраживања на локалитету Поповица спроведена су у периоду од 10. до 31. октобра 2022. године и подразумевала су пробна археолошка сондирања на парцели 3436/1 (КО Сокобања), која се налази у својини ЈП Србија шуме, Београд. У њиховој реализацији и документовању⁶ учествовало је пет археолога⁷ (сл. 4).

Сл. 4 Радна фотографија начињена приликом истраживања и документовања сонди 1 и 2 (фото: П. Милојевић)

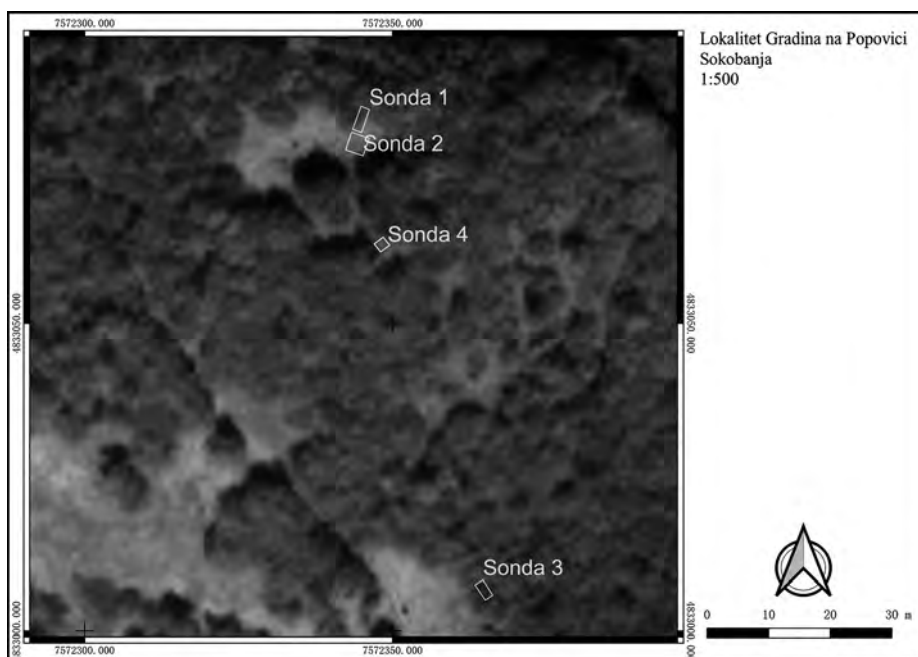
Fig. 4 Work photo during the research and documenting of trenches 1 and 2 (photo: P. Milojević)

На почетку ископавања је одлучено да се прва сонда постави на највишем врху Поповице (443 m), који заправо представља заравњени плато овалног облика, пречника 55 и 35 m. Иако због густог растиња на површини платоа није био уочљив археолошки материјал, претпостављено је да би се на њему могао очекивати најбоље очуван културни слој с обзиром на то да се тај простор истицао положајем и конфигурацијом, док је његова јужна падина садржала велику количину фрагмената керамике, за које се сматрало да су ту доспели ерозијом са поменутог врха. Осим тога, неколико крупних храстових стабала је указивало на то да седимент на платоу има највећу дубину, за разлику од околних огољених површина, из којих вире матичне стене.

6 Осим стандардним методама археолошког документовања, истраживања на Поповици су испраћена и видео-материјалом, помоћу којег је монтиран дугометражни историјско-археолошки филм *Vlastelin „Motus in Petra“*; у продукцији Raven house и Сокопреса, на идеју главног уредника и сниматеља Кристијана Ђорђевића из Сокобање.

7 Пројектом и истраживањима је руководио Петар Милојевић, истраживач сарадник Археолошког института, док су стручну археолошку екипу чинили: Александар Капуран, научни саветник Археолошког института, Војислав Филиповић, виши научни сарадник Археолошког института, Иван Нинчић, истраживач сарадник Археолошког института, и Милена Муминовић Божић, кустос Завичајног музеја Књажевац. Стручни консултанци на пројекту били су: Александар Булатовић, Археолошки институт, Марија Љуштина, Филозофски факултет у Београду, и Весна Вучковић, University of Haifa, Zinman Inst. of Archaeology.

Током трајања кампање отворене су четири сонде, од којих три на највишем платоу градине, а једна (сонда 3) на нешто нижој коти, односно при подножју југоисточне падине поменутог платоа (сл. 5). Сонде су означене бројевима од 1 до 4, а њихове коначне димензије су износиле 1,5 × 4 m (сонда 1), 4 × 3 m (сонда 2), 1,5 × 3 m (сонда 3) и 2 × 2 m (сонда 4).⁸ У свим сондама је копано до површине матичне стене, на основу чега је установљено да дубина седимента није иста у свим сондама и да се разликује у зависности од позиције и конфигурације терена. Највећа релативна дубина достигнута је у сонди 1 и износила је око 130 cm, у сонди 2 се матична стена појавила на приближно 90 cm, док у сондама 3 и 4 дубина седимента није била већа од 50 cm. Сонде 1 и 2 су отворене при северном ободу највишег платоа и дале су најбоље податке о стратиграфији налазишта, док су сонде 3 и 4 имале плитак културни слој, који је био поремећен ерозијом терена.

Сл. 5 Положај сонди отворених на Поповици (сонде 1–4) (фото: И. Нинчић)

Fig. 5 Position of open trenches at Popovica (trenches 1–4) (photo: I. Ninčić)

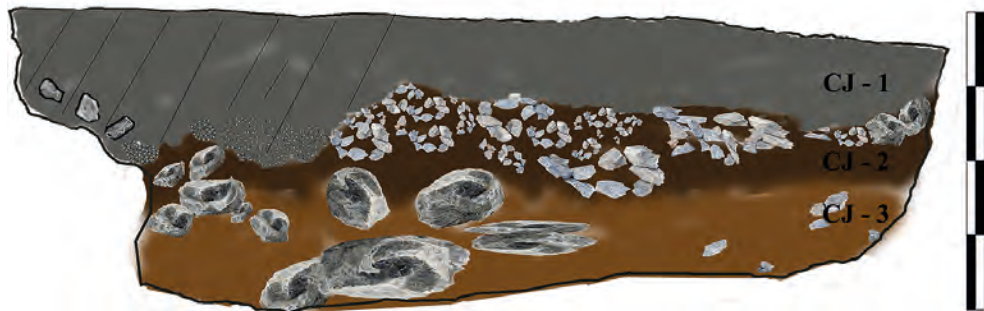
Истраживањима су откривени архитектонски елементи у виду каменог сухозида, као и многи покретни археолошки налази. Укупно је пронађено 3.597 покретних налаза у виду фрагмената керамике, животињских костију, кремена, обрађеног камена и лепа. Најчешћа је грнчарија, заступљена са 3.211 фрагмената, од којих 475 индикативних за хронолошку и културолошку карактеризацију. Осим тога, издвојено је још 25 посебних налаза,⁹ међу којима

8 Све сонде су позициониране GPS уређајем марке South G1 GNSS Rover, на основу кога је направљен геореференциран ситуациони план у размери 1:500.

9 Односно 18 Ц налаза и 7 А налаза.

се истичу изузетан, потпуно очуван врх кремене двопере стрелице, неколико целих кремених сечива, керамички пршљенци, калеми, камени жрвањ и алатке од рога. Необрађене животињске кости чине 295 налаза, од којих су 33 прецизно стратиграфски позициониране и издвојене као узорци за потенцијална радиокарбонска датовања. Уочена су још 32 фрагмента кремена с траговима обраде и 41 фрагмент кућног лепа. У истраживаним слојевима готово није евидентиран материјал из историјских фаза прошлости,¹⁰ тако да се на основу досадашњих ископавања може закључити да је Поповица искључиво праисторијски локалитет.

Ископавања су вршена по откопним слојевима издвајањем стратиграфских јединица и објеката. Најбољи подаци о археолошкој стратиграфији локалитета добијени су у сонди 2 (сл. 6), док је у сонди 1 већим делом поремећена изградњом сухозида и једино је очувана у најнижим откопним слојевима. На основу археолошког материјала и његовог распореда по стратиграфским јединицама, установљене су три фазе насељавања градине, које се према стилско-типолошким одликама керамике могу одредити у хоризонте гвозденог, бронзаног и бакарног доба.

Сл. 6 Северни профил сонде 2 (цртеж и обрада: П. Милојевић)
Fig. 6 Northern profile of trench 2 (drawing and editing: P. Milojević)

Хоризонт I: гвоздено доба

Хоризонт I представља најмлађу фазу насељавања градине и везује се за гвоздено доба. Фрагменти грнчарије из овог периода се често налазе на површини ширег простора Поповице, а нарочито су заступљени на југоисточној падини, тако да је овај хоризонт у сонди 2 уочен већ након скидања слоја с вегетацијом. Седимент је чинила компактна шумска црница с мањом концентрацијом ситних комада кречњака. Дебљина хоризонта није иста у свим деловима сонде и варира од 20 до 40 cm.

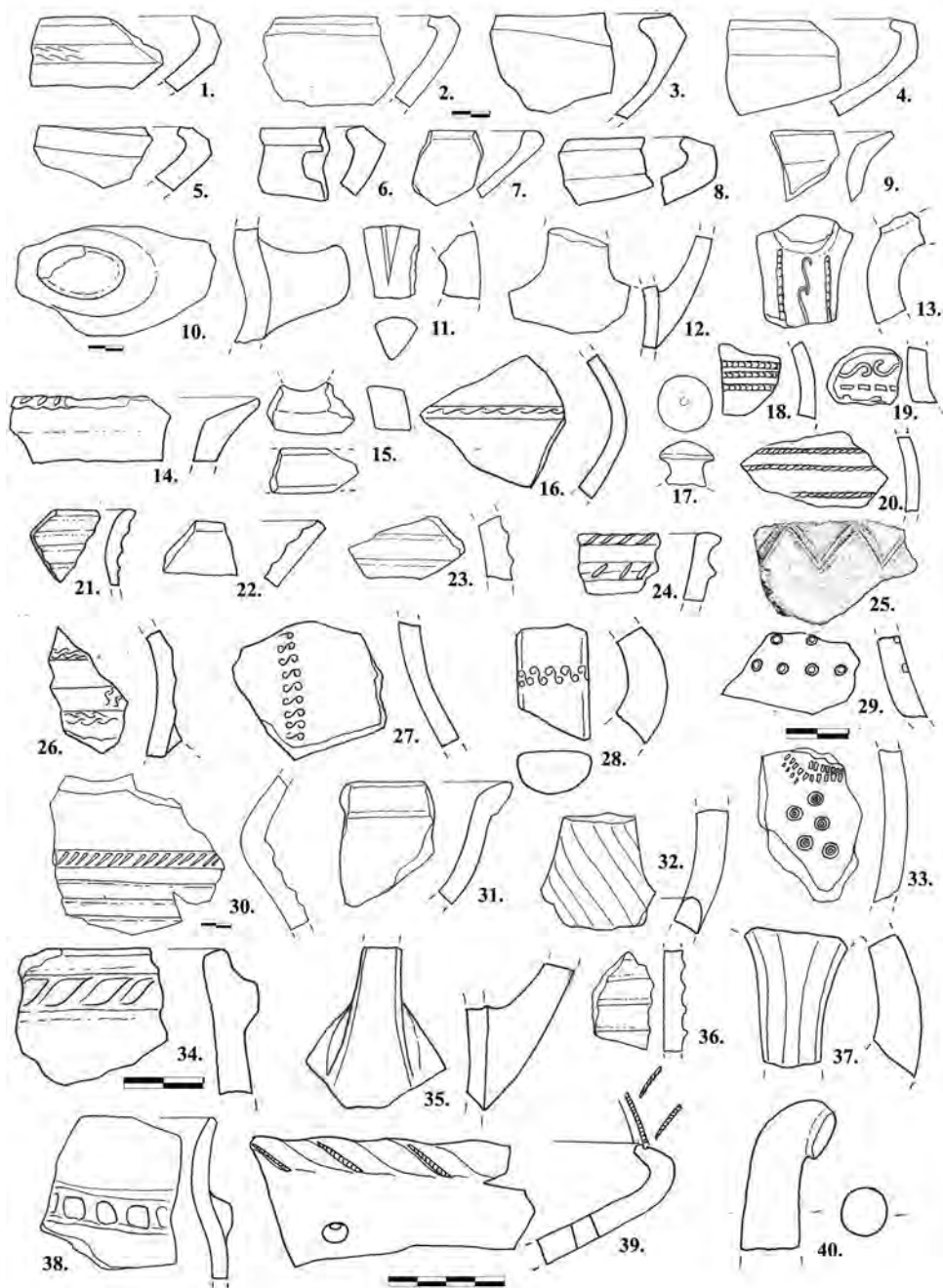
Археолошки материјал углавном чине фрагменти грнчарије, који су у овој фази насељавања најразноврснији и најмногобројнији. Најчешће су то делови

¹⁰ Током истраживања су документована само два налаза из историјске епохе, пронађена у површинским откопима. Један је керамички фрагмент обојен белим премазом и потиче вероватно из скорије етнолошке прошлости, док други фрагмент керамике, израђен на витлу, указује на антички период.

посуда грубе фактуре и неуглачане површине, с примесама у виду крупнозрног песка и каменчића, углавном печених у тамномрком и црвенкастомрком тону. Ради се о грубом кухињском или складишном посућу, израђеном без много пажње и вероватно од глине лошијег квалитета. Декорација на њему је ретка и своди се на једну или две пластичне траке са кружним и квадратним отисцима или ширим урезима (Т. I/30, 34, 38). Осим масивних језичастих дршки (Т. I/10), присутне су дршке квадратног, кружног или полукружног пресека (Т. I/15, 28), као и дршке које се у корену истичу пресеком у виду заобљеног троугла (Т. I/11–12, 35). Ободи могу бити задебљани, равно или косо исечени, често косо разгрнути или истурени ка спољашњости реципијента, понекад украшени косим урезима (Т. I/9, 14, 22, 31, 34, 38).

Посуде средње и fine фактуре су знатно ређе, али су њихови облици и декоративни елементи разноврснији. Од трпезне грнчарије најчешће су благо биконичне зделе косо канелованог, хоризонтално или косо фасетираног увученог обода (Т. I/1–8, 39). Такав тип здела широко је заступљен на готово целом Балканском полуострву, као и у јужним крајевима средње Европе (Булатовић 2009). Према типологији А. Булатовића (Булатовић 2009), у материјалу са Поповице могу да се издвоје два типа заступљена са четири варијанте. Тип I има три варијанте, и то благо биконичне зделе са хоризонтално или косо фасетираним горњим конусом (варијанте Ia и Ia1) (Т. I/1–5, 8), затим полулоптасте зделе увученог обода, с једном хоризонталном фасетом (варијанта Ib) (Т. I/6–7). Тип два чине благо биконичне зделе чији је горњи конус украшен косим ребрастим канелурама (варијанта IIa) (Т. I/39) (Булатовић 2009: 90–91, таб. 1). Варијанте Ia, Ia1 и Ib преовладавају у репертоару трпезне керамике на налазиштима са хоризонтом раног гвозденог доба (На А2–В3) (Булатовић 2009: 96), попут Калакаче (Medović 1988) и Босута у Подунављу, где настављају своју егзистенцију и током развијеног гвозденог доба (Medović i Medović 2010: sl. 70/5, 7I/8, 11, 82/6–7, 92/7, 93/4, 94/5, 99/10, 10I/8–9, 118/1, 120/8, 124/9, 138/13–15, 148/10, 153/4–5, 14–15, 18). Слична ситуација је констатована у Горњовеликоморавском басену, где варијанте Ia и Ia1 доминирају у слојевима из гвозденог доба Ia–b (На А2–В2) (Булатовић 2009: 97), срећући се и у фазама На В3–С, односно Ланиште I и Ланиште II – Басараби, по М. Стојићу (Стојић 2004: 170–179). С друге стране, у Крушевачком Поморављу, на локалитету Конопљара код Читлука, зделе варијанте Ib јављају се у најстаријем стратуму, који се везује за материјал са мешавином елемената брњичке и параћинске културе (Br D – На А1) (Стојић и Чађеновић 2001: Т. V/1–3, 5–6; Булатовић 2009: 98). На локалитету Медијана код Ниша заступљене су све четири варијанте здела, у хоризонтима II (На А2–В1) и III (На В1–В2), с тим што је варијанта IIa присутнија у хоризонту III, док се зделе варијанте Ia, често с језичастом дршком на трбуху, срећу већ у стратуму Медијана I¹¹ (Br D – На А1). Слична ситуација је и на локалитетима у Јужноморавском басену, где су широко заступљене варијанте Ia и Ib, попут стратума II–IV (На А2–

11 Запажања на основу теренске документације и аутопсије материјала са ископавања Медијане 1962. године, који се чува у Народном музеју Ниш. Овом приликом захваљујем Татијани Трајковић-Филиповић, кустосу праисторијске збирке, на помоћи приликом обрађивања поменутих налаза.

Т. I Хоризонт 1: керамички предмети из гвозденог доба (цртеж: А. Капуран;
 обрада: П. Милојевић)

Pl. 1 Horizon 1: ceramic finds from the Iron Age (drawing: A. Kapuran; editing: P. Milojević)

B1) на Хисару, хоризонта III–IV у Кржинцу (На А2–В3), Ресуљи (На А2), Црквешту (На В), Свињешту (На В) (Лазих 2005: 149, Т. V/3, VII/10–12, VIII/1–3, XII/1, 2, 4, XIII/1–6; Булатовић 2007: 77–83, 202–208; Булатовић 2009: 98; Булатовић и Капуран 2013: 114–115, Т. I/4–6, II/27–28, III/52, 57, 63; Bulatović i Kapuran 2007: 8, Т. I/12), али и на налазиштима са хоризонтима из развијеног гвозденог доба, попут Меаништа код Ранутовца, где се поменуте варијанте понекад јављају с низом квадратних убода начињених радлом (Булатовић, Филиповић и Капуран 2016: Т. II/21). У источној Србији се варијанте здела као на Поповици срећу у Брестовачкој Бањи, Кривељу, Танди, Шарбановцу и Лазаревој пећини код Злата (Капуран, Булатовић и Јовановић 2014: Т. XXI/1, LV/123–131, LXVI/2, LXXI/1, CVII/10, CXII/3), као и на чак 16 рекогносцираних или ископаваних локалитета у Неготинској Крајини (Булатовић, Капуран и Јањић 2011: Т. XI/30–32, XVI/2–3, XXII/10, XVIII/9–10, XXXV/1, XXXVII/17–18, XLIX/2, LI/8–9, LXI/1–2, LXII/2, LXXI/1, LXXIII/1–2, LXXVII/34–35, LXXXIII/32–33, LXXXVIII/4–5, XCI/29), где се најчешће везују за период раног и развијеног гвозденог доба (На В–С). Зделе косо канелованог обода (варијанта IIa) су познате са више налазишта у Северној Македонији (Georgiev 1989: Т. X/1–3, Т. XIX/3–5, Т. XXIX/3), где се широко опредељују у период од На А2 до На D фазе.

На основу изнетог, за сада тешко може да се установи прецизно хронолошко опредељење здела фасетираног обода са Поповице, поготову што су поједини фрагменти пронађени на месту контакта с хоризонтом из бронзаног доба. Индикативан је фрагмент с низом жигосаних S орнамената у једној фасети (Т. I/1), типичним украсним мотивом из ране и развијене фазе Басараби стила (Јевтић 1992: 395–396), тако да се прилично сигурно може везати за На В3–С фазу. Осим тог фрагмента, на Поповици је нађено још доста примерака са жигосаним S орнаментима, који се јављају на дршкама (Т. I/13, 28), врату (Т. I/19) или трбуху (Т. I/16, 26), у једном или више хоризонталних или вертикалних низова, понекад у комбинацији с квадратним убодима, урезаним линијама или унутар хоризонталних канелура на трбуху (Т. I/16, 19, 26, 27).

На фрагменту зделе fine фактуре, са косим канелурама на ободу (варијанта IIa), у којима су низови квадратних убода изведени помоћу на зубљеног инструмента¹² (Т. I/39), присутна је орнаментална комбинација позната са појединих налазишта још из раног гвозденог доба (Булатовић и Капуран 2013: Т. II/28). У готово идентичном виду јавља се на Градишту код Макреша, Врешу код Немањица и Судићу у Северној Македонији (Georgiev 1989: Т. VII/3, XXIX/4, XXXII/2), на локалитетима који се везују за На С фазу, уз наглашавање да су такве посуде карактеристичније за нешто познији период (На С2) (Georgiev 1989: 75–81).

Орнамент у виду квадратних убода, изведен на зубљеним инструментом или радлом, такође је присутан на многим фрагментима керамичких посуда са Поповице, а може бити у једном или више хоризонталних редова, у жлебу или без

12 Фрагмент је откривен у сонди 2, откопном слоју 4, стратиграфској јединици 1, односно на контакту хоризоната гвозденог и бронзаног доба, што је иста стратиграфска позиција за још три примерка здела фасетираног обода.

њега, затим у комбинацији са S или печатним орнаментом у виду концентричних кругова (Т. I/12, 18–19, 33). Орнаментика са густим квадратним убодима јавља се током раног гвозденог доба (На В) и постаје фаворизовани декоративни елемент у областима Косова, Северне Македоније и Врањског Поморавља, чиме се то подручје издваја као засебни културни ареал који ће добити пуну етнокултурну афирмацију у развијеном гвозденом добу (На С) (Ђурић 1970; Sreјовић 1973; Гарашанин 1988; Васић 1990; Тасић 1998; Bulatović 2007).

Истиче се декорација са утиснутим печатним мотивима у виду вертикалних низова концентричних кругова, понекад праћена квадратним убодима изведеним радлом (Т. I/33). Такви концентрични кругови, често повезани тангентом, представљају аутентичан мотив из раног гвозденог доба, настао под утицајима Бабадаг културе из доњег Подунавља. Нарочито су заступљени и раширени на керамици из фазе Бабадаг II (На В1–В2) (Југанару 2005: fig. 16–18, 28–32), која се у Понишављу најчешће везује за хоризонт Медијана III (Гарашанин 1996). Осим на Медијани, срећу се на више налазишта у Моравско-вардарском сливу, попут Петруса,¹³ Велике Лукање, Хисара, Меаништа (Гарашанин 1996: 209; Пејић 2001: Т. IV/6, X/6–8; Bulatović 2007: fig. 23–24; Булатовић, Филиповић и Капуран 2016: Т. I/7) и готово искључиво потичу из фазе На В. У ближем окружењу Поповице, таква орнаментика је уочена на фрагментима са долиноског налазишта Турска чесма код села Богдинца¹⁴ и градинског локалитета Паниче код Вакупа (Милојевић и Трајковић-Филиповић 2017: сл. 27). Још један орнамент на фрагментима са Поповице је карактеристичан за рано гвоздено доба и На В фазу, а ради се о низу крупних, дубоко утиснутих кружних убода изведених ваљкастим инструментом (Т. I/29). Таква дубока орнаментика јавља се на уломцима из Пањевачког рита код Јагодине (Стојић 2004: Т. VIII, XVIII), из слоја опредељеног у На В1–В2, као и са Хисара код Лесковца, где су у истом слоју нађени фрагменти с концентричним круговима повезаним тангентом, насталим под утицајем Бабадаг културе (Bulatović 2007: fig. 10, 22).

Насељеност Поповице током раног гвозденог доба сугеришу и фрагменти украшени канелурама (Т. I/21–23, 26, 30, 32, 36–37), које се спорадично јављају и на уломцима из старијег бронзанодобног хоризонта 2. Црно глачана канелована керамика (Т. I/21, 36) се у домаћој археологији устаљено интерпретира као последица продора носилаца Гава стила из Карпатског басена (Медијана II), који је уследио током На А2 фазе (Гарашанин 1996; Тасић 1999; Медовић 2001; Стојић 2001; Bulatović 2007; Капуран 2014; Капуран 2020; Bulatović, Molloy and Filipović 2022), након чега је интензивирана употреба канеловане орнаментике дуж читаве Моравско-вардарске долине. Продоре носилаца канеловане керамике на крајњем југу те области најбоље илуструје насеље у Кастанасу. Тамо се канеловани мотиви јављају од слоја 13 (1%), али је њихова далеко већа заступљеност регистрована у слоју 10 (17,6%), који је, заједно са слојем 9

13 Поменути фрагменти керамике чувају се у Завичајном музеју Параћин.

14 Локалитет се налази приближно 10 km источно од Поповице, у долини Сесалачке реке (Milanović i Milojević 2019), док се материјал са рекогносцирања налазишта чува у Завичајном музеју Књажевац.

(10,9%), опредељен у рано гвоздено доба, односно у протогеометријски период (Hochstetter 1984: 188–194, Abb. 50, T. 76/1, 2, 78/1–3, 82/5–7, 88/3, 4). Према резултатима истраживања у Вергини, канелована керамика се појављује током II и IIIA фазе, које се генерално датују у X век пре н. е. (Andronikos 1969). Слична хронолошка позиција је сугерисана и за остала налазишта на северу Грчке (Синдос, Асирос), са хоризонтом канеловане керамике (Wardle et al. 2014; Gimatzidis and Weninger 2020), па се стиче утисак да се њена највећа дистрибуција и заступљеност могу везати за X век пре н. е. или, шире посматрано, за период између XI и IX века пре н. е. (Gumă 1995; Pare 1999: 417–418). Осим тога, на керамици са Поповице су присутни и урезани мотиви у виду хоризонталног низа линија, двоструких изломљених линија или урезаних вишећих углова (Т. I/11, 25), који се често јављају као декоративни елементи током тзв. Калакача хоризонта, односно периода од XI до IX века (Stojić 1986: T. 9/3, 12/5, 14/4, 15/11, 19/1–11; Medović 1988). Међутим, урезивање и канеловање дуго опстају као декоративни елементи на грнчарији са централног Балкана, на шта сугеришу канеловани мотиви на фрагментима са Поповице, изведени у комбинацији са жигосаним S орнаментима (Т. I/26).

На неколико фрагмената је установљена примена тремоло технике, којом су изведене хоризонталне линије (Т. I/20) или краћи коси вертикални снопови који формирају троугао. Већина аутора најранију појаву тремоло технике везује за почетак VII века пре н. е., али је вероватно њена шира употреба бар пола века познија (Jevtić 1992: 348–354, 397; Stojić 1986: 101–102; Стојић 2004: 72–74). Насељеност градине на Поповици током млађих фаза старијег гвозденог доба потврђује и налаз сиво печене, хоризонтално постављене дршке са заравњеним чеоним луком (Т. I/40), која је типична код посуда типа скифос, чија се појава на централном Балкану најчешће везује за период млађи од средине VI века пре н. е. (Паровић-Пешикан 1985; Паровић-Пешикан 1998).

Стратиграфска запажања нису омогућила прецизније издвајање хронолошких секвенци у хоризонту гвозденог доба, чак ни након финијих радова с веома плитким откопним слојевима. Међутим, на основу стилско-типолошких елемената на грнчарији могло би да се претпостави да се ради о дужем и континуираном животу на градини, који је почео током раног гвозденог доба (На В) и трајао до краја старијег (развијеног) гвозденог доба (На С). Осим тога, не треба занемарити могућност да су старији, хронолошки детектабилни елементи на грнчарији са Поповице дуго опстали у овом изолованом подручју и да је читав керамички мобилијар из гвозденог доба одраз локалне грнчарске праксе примењиване током једне или две генерације на градини.

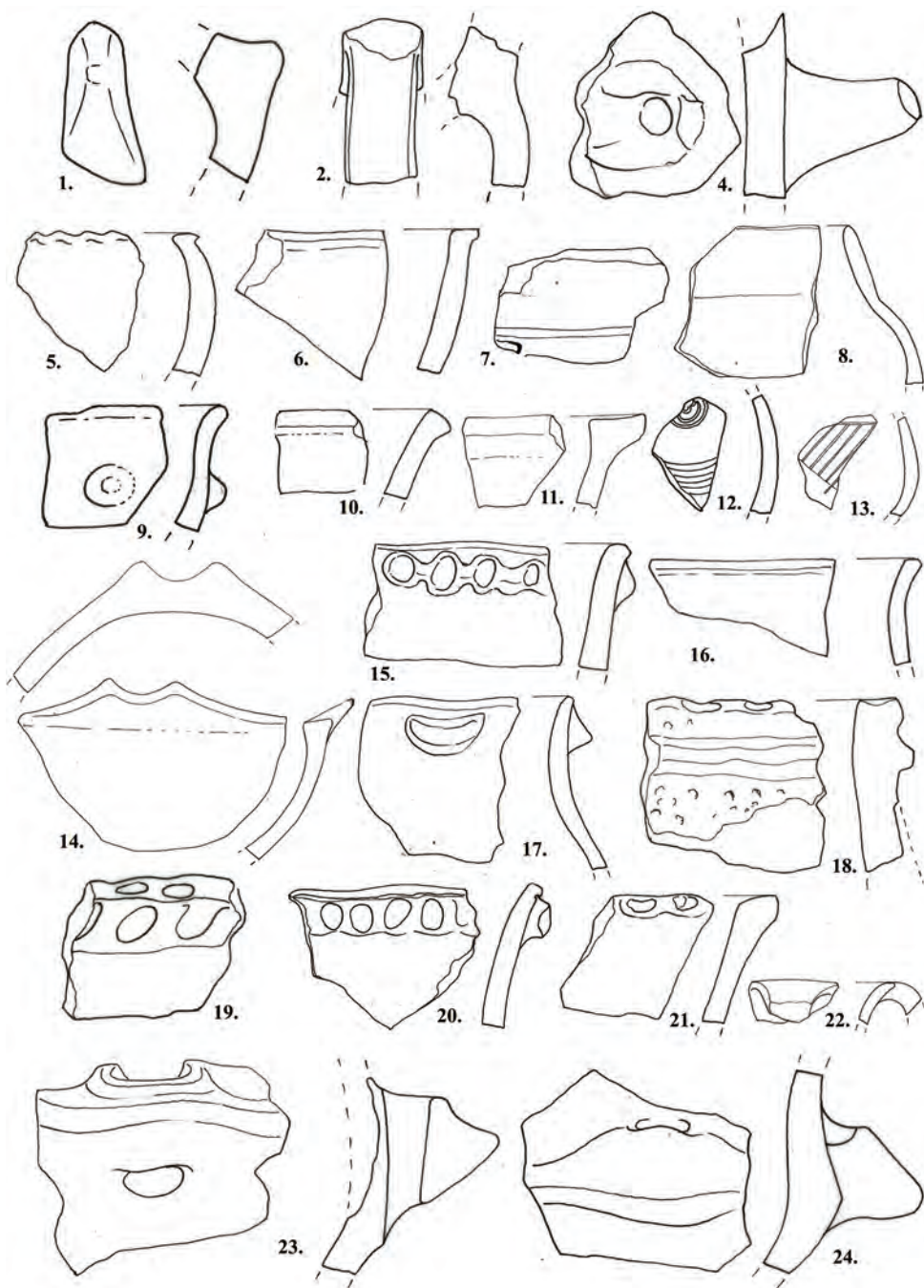
Хоризонти II: бронзано доба

Посматрајући стратиграфију и остатке материјалне културе, може се закључити да је хоризонт бронзаног доба најлошије очуван у ископаном делу градине. У сонди 2 је констатован непосредно испод слоја са остацима из гвозденог доба, где је заступљен у виду тамномрког седимента с доста кречњачке дробине различите гранулације. Дебљина слоја варира од 30 до 10 cm, а на појединим местима су евидентна и ремећења из гвозденодобног хоризонта.

Керамички материјал је многобројан, али је у огромној већини случајева заступљена изразито груба грнчарија с малим процентом индикативних елемената. Чини је углавном посуђе грубе фактуре, дебљих зидова, с примесима у виду крупнозрног песка, каменчића и комадића керамике, лоше печено, на прелому црно, споља у јаком оранж тону, са израженом склоношћу ка трошењу. Декоративни елементи су веома ретки и свде се на просте хоризонталне пластичне траке са или без отисака, као и на варијанте са низом отисака без траке (Т. II/15, 19–20). Ободи су претежно равно засечени, понекад задебљани (Т. II/6, 9–10, 15–21), спорадично декорисани низом отисака или уреза (Т. II/5, 19, 21). Знатно ређе се срећу благо заобљени, косо засечени или разгранути ободи (Т. II/11, 14). Присутне су дршке с ваљкастим завршетком на колону (Т. II/1–2), кратке тракасте дршке које незнатно надвисују обод (Т. II/22), као и масивне језичасте дршке с перфорацијом или без ње (Т. II/4).

Грнчарија средње и fine фактуре је изузетно ретка, тако да се детектабилни керамички материјал своди на свега пар десетина примерака. Репрезентативан је фрагмент већег пехара fine фактуре, са истуреним, лепезасто моделованим ободом у виду изливника (Т. II/14), карактеристичним елементом на налазиштима из средњег бронзаног доба у доњем сливу Јужне и Западне Мораве, у Параћинско-јагодинској котлини, Шумадији, доњем Понишављу и источној Србији, односно у ареалу распрострањања Бубањ–Хум IV културе (Булатовић и Станковски 2012: 341–347). Најближе аналогije за пехаре с лепезастим ободом налазимо у објекту 8 на Великој хумској чуки, који је, на основу бакарне секире типа *Randleistenbeil*, опредељен у развијено средње бронзано доба, односно у оквиру Br A2–B фазе, уз напомену да се такав тип обода јавља у све три фазе насељавања на Љуљацима, тј. од краја раног до развијене фазе средњег бронзаног доба (Булатовић и Станковски 2012: 69–71, 337–349, Т. III/20–21). Интересантна је заступљеност карактеристичних језичастих дршки са чашицом, иначе фаворизованог елемента на посуђу гамзиградске културне групе (Т. II/24), за чију дистрибуцију се дуго сматрало да је просторно ограничена искључиво на околину Гамзиградске Бање (Срејовић и Лазић 1997). Иако још увек постоје полемике о хронологији гамзиградске културе, најновија истраживања сугеришу да она може оквирно да се веже за крај средњег и рану фазу позног бронзаног доба (Br B2–C) (Kapuran and Gavranović 2022).

Осим тога, истиче се фрагмент украшен снопом урезаних линија (Т. II/12), које вероватно представљају део орнаменталног мотива у виду концентричних кругова или завршног сегмента стилизације у виду слова М, иначе ка-

Т. II Хоризонт 2: керамички предмети из бронзаног доба (цртеж: А. Капуран;
 обрада: П. Милојевић)

Pl. 2 Horizon 2: ceramic finds from the Bronze Age (drawing: A. Kapuran;
 editing: P. Milojević)

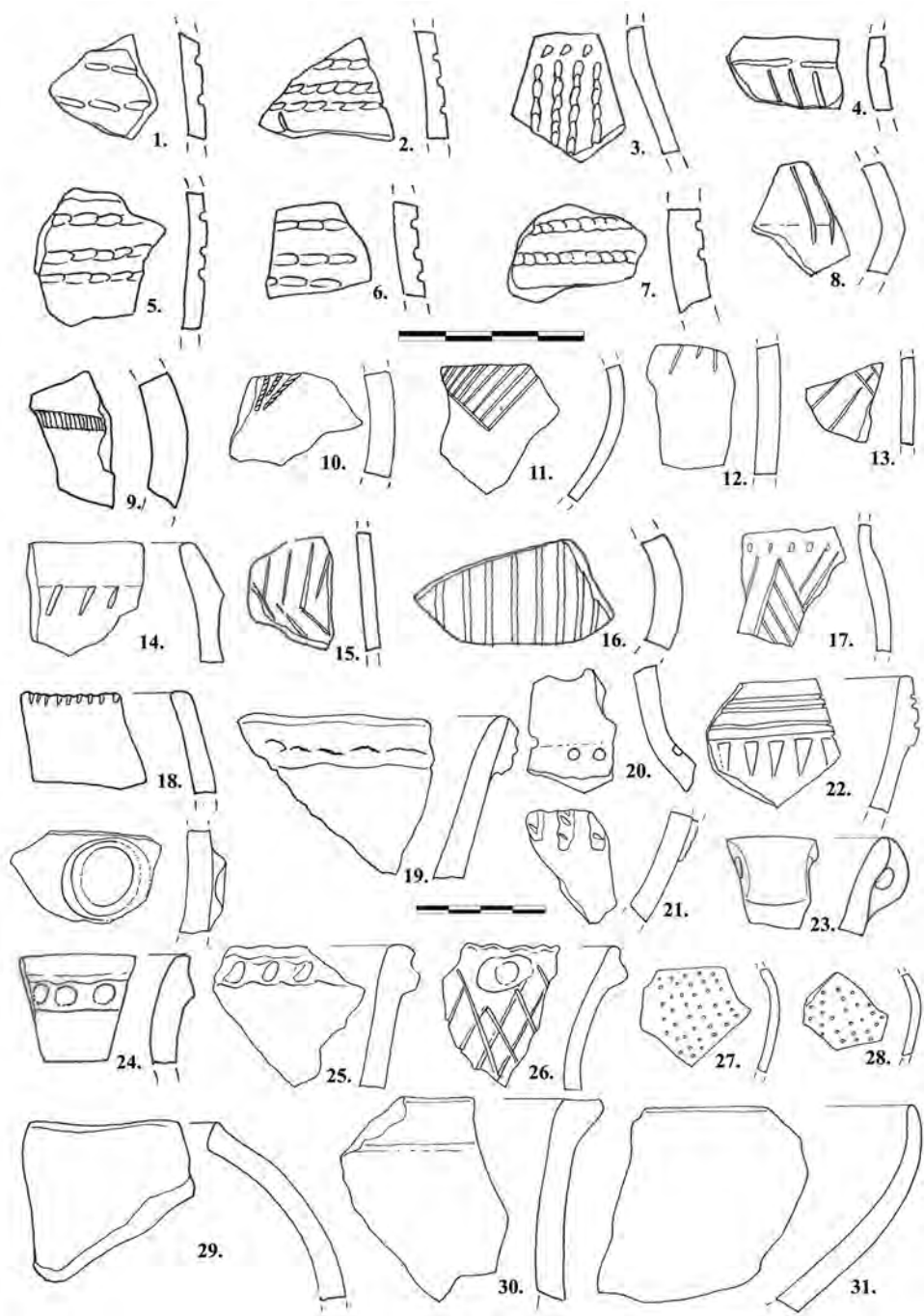
рактистичног украсног елемента са налазишта параћинске културе, попут Рутевца, Вртишта, Обрежа, Глождака, Ђуприје, Плажана, Сраине међе (Пековић 2003: Т. II/2, IV/2, VIII/4, XIV/5, XVIII/4–5, XIX/8, XXI/7), док се на Хумској чуки код Ниша јавља у слоју с краја средњег и почетка позног бронзаног доба (Булатовић и Станковски 2012: 71, Т. IV/33). На неколико фрагмената се срећу и пластична брадавичаста испупчења као још један широко заступљен украсни мотив на посудама параћинске културне групе (Пековић 2003: 86). Присутни су и декоративни елементи вероватно из нешто познијих фаза бронзаног доба, који се одликују уским хоризонталним канелурама и отисцима прста на врху обода, уочени на једном фрагменту сацака (Т. II/18), а који се могу повезати с фазом II параћинске културе, по периодизацији Д. Гарашанин, односно с периодом На А1 (Garašanin 1967). Од посебних налаза истичу се делови мотике и вероватно садиљке од јеленског рога, кремена сечива и керамички пршљенци.

На основу керамичког репертоара из хоризонта 2, долазимо до закључка да је градина вероватно била насељена од средњег до позног бронзаног доба, односно, шире посматрано, од Br A до На A фазе. Према заступљености, рекло би се да највећи проценат керамике из хоризонта II има стилско-типолошке карактеристике које могу да се повежу с позном фазом средњег бронзаног доба (Br A2–B2) или раном фазом позног бронзаног доба (Br C), на шта, осим лепезасто моделованих обода, указује и присуство дршки с ваљкастим наставком, масивних равних обода с отисцима (Т. II/19, 21), као и урезаних орнамената у виду снопа концентричних линија, чији је репертоар готово идентичан у слоју и објектима из поменутог временског оквира на Великој хумској чуки (Булатовић и Милановић; Булатовић и Станковски 2012: 71).

Хоризонт III: дакарно доба

Хоризонт III, иако прилично плитак, једини је сачуван у сонди 1, где се јављује испод нивоа са остацима сухозида, а у сонди 2 испод слоја из бронзаног доба, све до матичне стене, достижући максималну дебљину до 40 cm. У јужном крају сонде 2 ниво матичне стене расте, тако да је хоризонт 3 готово потпуно девестиран. Карактерише га компактни седимент мрке до светломрке боје, са доста крупних кречњачких блокова.

Керамичке посуде су знатно квалитетније фактуре него у претходна два хоризонта. Највећим делом су израђене од fine глине, с примесама ситне гранулације, добро печене, углавном у светломрком и тамномрком тону. Упечатљиве су минијатурне језичасте, тракасте и тунеласте дршке, док су ободи најчешће равно засечени (Т. III/18, 25, 30), ређе заобљени (Т. III/19, 24, 26), а на појединим зделама стањени и увучени (Т. III/31). Упадљива је разноликост декоративних мотива у виду вертикалних пластичних трака са отисцима (Т. III/24–25), урезаних дубоких вертикалних, хоризонталних, косих или изломљених линија у пољу или без њега (Т. III/4, 8–9, 11, 12–13, 15–16), нанизаних или густих тачкастих убода (Т. III/20, 27–28), урезаних зареза или испрекиданих линија (Т. III/4, 12, 14, 18), урезаног мрежастог орнамента (Т. III/26), ма-

Т. III Хоризонт 3: керамички предмети из бакарног доба (цртеж: А. Капуран; обрада: П. Милојевић)

Pl. 3 Horizon 3: ceramic finds from the Copper Age (drawing: A. Kapuran; editing: P. Milojević)

лих брадавичастих апликација (Т. III/26), браздастог утискивања и декорације изведене утискивањем канапа (шнур) (Т. III/1–3, 5–7, 10). Карактеристичан је фрагмент у чијој орнаментици су присутне дубоко урезане хоризонталне линије, испод чега је утиснут низ троуглова, тзв. мотив вучјих зуба (Т. III/22), чест декоративни елемент на посудама са налазишта вучедолске и костолачке културе (Булатовић и др. 2017: 182, Т. XLVIII/55–58), а веома заступљен на локалитетима катакомбне културе, чије датовање се, на основу апсолутних датума, углавном везује за другу половину III миленијума (Баран и Бибииков 1971: 317–334, Т. 88/10; Клещенко 2013).

Целокупан керамички репертоар је препознатљив и широко распрострањен на налазиштима с позноенеолитским слојем у источној Србији (Каруран 2014: 39–52), где је дефинисан као манифестација Коцофени–Костолац културе (Капуран и Булатовић 2012), која је егзистирала од краја IV до прве половине III миленијума, уз могућност да се у појединим регијама задржала и нешто дуже (Ciugudean 2000: 58; Капуран и Булатовић 2012). Апсолутни датуми из хоризонта Коцофени–Костолац културе, односно Бубањ–Хум Ib са локалитета Бубањ код Ниша, указују на период између 3300. и 2900. године пре н. е. (Bulatović and Vander Linden 2017: tab. I). Највећи број калибрираних датума с неколико налазишта Коцофени културе у Румунији (Băile Herculane, Ostrovu Corbului, Poiana Ampoiului) се креће између 3300. и 2700. године пре н. е., иако постоје и знатно ниже вредности, које се спуштају до 1985. године пре н. е. (Mantu 1995: 229–230; Ciugudean 2000: 58). Резултати ¹⁴C датума за најстарију и средњу фазу костолачке културне групе на Гомолави су у распону од 3038. до 2903. године и од 3108. до 2877. године пре н. е. (Петровић и Јовановић 2002: 298.), као што се приближно датује и насеље те групе у Пивници (3042–2857. године пре н. е.) (Primas 1996: 165–166), док се вредности за костолачку културу на налазишту Стреим у Вучедолу, након калибрације крећу у времену између 3300. и 2700. године пре н. е. (Forenbaher 1993: 246–247; Bojadžijev 1992: 397).

Налаз фрагмента с мотивом вучјих зуба може да се веже за утицаје из вучедолског комплекса, што горњу границу енеолитског хоризонта на Поповици приближава времену око или након средине III миленијума и манифестацијама Бубањ–Хум II културе (Bulatović, Gori and Vander Linden 2020: fig. 11; Nikolova 1999: 203, 227, tab. 9.2, 10.2). Насеља Бубањ–Хум II групе готово по правилу настављају континуитет живота из претходног Коцофени–Костолац периода (Бубањ, Велика хумска чука, Јеленац, Остриковац, Радомир–Влахово, Багачани), па се најчешће срећу на речним терасама и нешто ређе на доминантним узвишењима. Бубањ–Хум II култура обухвата широко пространство, али се поменути назив користи у областима око слива Нишаве, средњег и доњег тока Јужне Мораве, док су готово идентичне манифестације на западу Бугарске дефинисане као Перник култура, а у Горњовеликоморавској котлини као хоризонт Остриковац Id. Јаки утицаји ове културе видљиви су на локалитетима из тог периода у Пелагонији (Трештена стена), као и на северној обали Егејског мора (Дикили Таш, Ситагрои) (Гарашанин 1973: 171; Гарашанин и Ђурић 1983: 14; Alexandrov 1995: 264; Bulatović, Gori and Vander Linden 2020: 1176).

ПРАИСТОРИЈСКА АРХИТЕКТУРА НА ГРАДИНИ

Праисторијска архитектура је констатована у сонди 1, где су откривени остаци фортификације изграђене у техници сухозида (сл. 7). Поменути сухозид вероватно има две фазе градње с обзиром на то да су издвојена два његова елемента са различитим правцем пружања. Један вероватно прати обод платоа, протеже се правцем исток–запад и готово сигурно чини део праисторијске фортификационе архитектуре, док се други пружа правцем север–југ, у једној тачки се надовезује на поменут одбрамбени зид и вероватно представља каснију надоградњу неког објекта или, можда, капије. Уочљиве су разлике у материјалу и техници градње будући да је одбрамбени сухозид правца исток–запад подигнут претежно од грубо притесаних, изразито масивних кречњачких блокова, док су у конструисању надоградње, сухозида у правцу север–југ, искључиво коришћени знатно мањи комади кречњака без трагова обраде. На контакту поменутих зидова регистрована је мала јама окружена камењем, пречника око 35 cm, која је вероватно представљала фундамент масивног дрвеног стуба. Осим тога, у надоградњи су спорадично пронађена поља с траговима компактне смесе налик малтеру, за коју нисмо сигурни да ли је грађевински материјал, резултат неког природног процеса растапања кречњака или је у питању реакција настала након пожара.¹⁵

Приликом откопавања и чишћења камених структура пронађен је измешан материјал из свих поменутих хоризоната, на шта су утицале грађевинске интервенције које су се, по свему судећи, одиграле током старијег гвозденог доба.¹⁶ Као што је већ поменуто, једини је очуван танак енеолитски слој, констатован испод нивоа грађевине. Током чишћења горњег нивоа сухозида правца север–југ откривена је потпуно очувана двоопера кремена стрелица (сл. 8), као и један масивни жрвањ, употребљен као грађевински материјал за конструкцију сухозида.

С обзиром на то да је откопана површина веома мала, још увек нисмо у могућности да пружимо комплетнија сазнања о овом грађевинском објекту. Стога је одлучено да се, након чишћења и документовања објекта, читава конструкција сачува и прекрије слојем сламе и најлона, након чега је поново затрпана. На такву одлуку навела нас је и чињеница да се у површинској конфигурацији терена, дуж готово читавог северног обода градинског платоа, прилично јасно назире контуре одбрамбеног бедема, тако да ће будућа истраживања употпунити податке о архитектонским решењима, грађевинским елементима и фазама изградње сухозидне конструкције на Поповици.

15 Трагови истог материјала су такође регистровани у фрагментима код северозападног угла сонде 2.

16 Материјал из ове епохе је пронађен и на доњим когама око фундамената.

Сл. 7 Сонда 1, контуре сухозида фотографисане с југа и севера (фото: П. Милојевић)
Fig. 7 Trench 1, outlines of a drywall, photographed from the south and the north
(photo: P. Milojević)

Сл. 8 Кремена стрелица пронађена приликом чишћења сухозида у сонди 1
(фото: П. Милојевић)
Fig. 8 Flint arrow discovered during the cleaning of the drywall in trench 1
(photo: P. Milojević)

ЗАКЉУЧАК

Иако је пробним ископавањима на Поповици третирано свега 26,5 m², дошло се до значајних открића која су премашила очекивања. Констатована су три хоризонта насељавања из металних доба, која су могла да се повежу с периодима бакарног, бронзаног и гвозденог доба. Стилско-типолошке одлике керамичког материјала пружају индикације да је сваки хоризонт егзистирао током више фаза. Тако су у хоризонту из бакарног доба препознати елементи типични за Коцофени–Костолац и Бубањ–Хум II културу. Најзаступљенији материјал из бронзаног доба има одлике Бубањ–Хум IV културе, али се среће и керамика с елементима типичним за гамзиградску и параћинску групу. Керамички репертоар је најразноврснији у хоризонту из гвозденог доба и може да се веже за манифестације које се јављају у хоризонту II и III на Медијани, али и за нешто позније етапе са карактеристикама раног и развијеног Басараби стила. Осим тога, у површинским слојевима спорадично су пронађени фрагменти грнчарије из млађег гвозденог доба. Нажалост, поменуте фазе, и поред уложених напора, нису могле да се стратиграфски издвоје, тако да није јасно да ли поједине елементе на керамици треба афирмисати као материјалне остатке из посебних фаза насељавања или као одраз локалне грнчарске радиности, у којој су комбиновани различити стилови из старијих и млађих етапа. Остаци сухозида су истраживани на малој површини (1,5 × 4 m), али се за сада може предочити да је вероватно реч о сегменту комплексне фортификационе структуре, конструисане током најмање две грађевинске фазе. Чињеница да у кампањи 2022. године нису документована ремећења из историјских епоха представља повољну околност, изузетно ретку када су у питању праисторијски градински локалитети, тако да се, уз презентоване резултате истраживања, може навестити велики археолошки потенцијал налазишта на Поповици.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Alexandrov, S. 1995

The Early Bronze Age in Western Bulgaria: Periodization and Cultural Definition, in: *Prehistoric Bulgaria*, D. W. Bailey, I. Panayotov, S. Alexandrov, eds., Madison, Wisconsin: Prehistory Press, 253–270.

Andronikos, M. 1969

Vergina: To nekrotapheion ton tymbon, Athens: Hupourgeion Politismou kai Epistemon.

Баран, В. Д. и Бибиков, С. М. 1971

Археологія Української РСР, Превисна археологія, Київ: Інститут археології.

Војадџијевић, Ј. 1993

Probleme der Radiokohlenstoffdatierung der Kulturen des Spätänneolithikums und der Frühbronzezeit, *Studia Praehistorica* 11–12: 389–406.

Бошковић, Ђ. 1936

Оснивање и делатност Бановинске археолошке комисије при Моравској бановини, *Сџаринар* (т.с.) 10–11: 193–194.

Булатовић, А. 2007

Врање, културна стразиографија праисторијских локалитетима у Врањској регији, Београд: Археолошки институт; Врање: Народни музеј.

Bulatović, A. 2007

The South Morava Basin in the transitional period from the Bronze to the Iron Age, *Сџаринар* (н.с.) 57: 57–82.

Булатовић, А. 2009

Порекло и дистрибуција благобиконичних здела фасетираног или канелованог обода са краја бронзаног и почетка гвозденог доба на Балканском полуострву, *Сџаринар* (н.с.) 59: 89–108.

Bulatović, A. and Vander Linden, M. 2017

Absolute Dating of Copper and Early Bronze Age Levels at the Eponymous Archaeological Site Bubanj (Southeastern Serbia), *Radiocarbon* 59(4): 1047–1065.

Bulatović, A., Gori, M. and Vander Linden, M. 2018

New AMS dates as a contribution to the absolute chronology of the Early Eneolithic in the central Balkans, *Сџаринар* (н.с.) 68: 19–32.

Bulatović, A. and Kapuran, A. 2007

The Early Iron Age Hill Fort at Gradina Site near Presevo in South Serbia, *Archaeologia Bulgarica* 11/3: 1–24.

Булатовић, А. и Капуран, А. 2013

Насеље из раног гвозденог доба на локалитету Црквиште у Давидовцу код Врања, *Гласник Српској археолошкој друштва* 29: 101–124.

Булатовић, А., Капуран, А. и Јањић, Г. 2011

Неоџин: културна стразиографија праисторијских локалитета у Неоџинској Крајини, Београд: Археолошки институт; Неготин: Музеј Крајине.

Булатовић, А. и Милановић, Д. 2014

Велика Хумска Чука, истраживања 2009. године, прилог проучавању стратиграфије енеолита и бронзаног доба у југоисточној Србији, *Гласник Српској археолошкој друштва* 30: 163–188.

Bulatović, A., Molloy, B. and Filipović, V. 2021

The Balkan–Aegean migrations revisited: Changes in material culture and settlement patterns in the Late Bronze age Central Balkans in light of new data, *Старинар* (н.с.) 71: 61–105.

Булатовић, А. и Станковски, Ј. 2012

Бронзано доба у басену Јужне Мораве и у долини Пчиње, Београд: Археолошки институт.

Булатовић, А., Филиповић, А. и Капуран, А. 2016

Насеље из гвозденог доба на локалитету Меаниште у Ранутовцу код Врања, у: *Археолошка истраживања на аутојуџу Е75 (2011–2014)*, ур. С. Перић и А. Булатовић, Београд: Археолошки институт, 91–114.

Васић, Р. 1990

Старије гвоздено доба у јужном Поморављу и на Косову, у: *Господари сребра: Гвоздено доба на џлу Срдије*, ур. Ј. Јевтовић, Београд: Народни музеј, 60–66.

Garašanin, D. 1967

Periodizacija bronzanog doba Srbije, *Materijali* 4: 189–195.

Гарашанин, М. 1973.

Праисторија на џлу СР Срдије, Београд: Српска књижевна задруга.

Гарашанин, М. 1988.

Настанак и порекло Илира, у: *Илири и Албанци*, ур. М. Гарашанин, Београд: Српска академија наука и уметности, 9–80.

Garašanin, M. 1996

Die kulturelle und chronologische Stellung der Mediana-Gruppe, in: *The Yugoslav Danube Basin and Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C.*, N. Tasić, ed., Beograd: Serbian Academy of Science and Arts, Institute for Balkan Studies, 201–218.

- Гарашанин, М. и Ђурић, Н. 1983**
Археолошки локалитети Бубањ и Велика хумска чука, Ниш: Народни музеј.
- Georgiev, Z. 1989**
Keramika gvozdеноg doba u skopsko-kumanovskom i овсeполјско-bregалничkom regionu. Magistarski rad, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Gimatzidis, S. and Weninger, B. 2020**
Radiocarbon dating the Greek Protogeometric and Geometric periods: The evidence of Sindos, *PLoS ONE* 15(5): 1–28.
- Gumă, M. 1995**
The end of the Bronze Age and the beginning of the Early Iron Age in south-western Romania, western Serbia and north-western Bulgaria. A short review, *Thraco-Dacica*, t. 16, nr. 1–2: 99–137.
- Ђорђевић, Т. 1894**
Уз Моравицу, *Наставник, листи професорској групи* 1–2, књ. 5: 33–45.
- Ђурић, Н. 1970**
Gradina kod Belačevca, *Glasnik Muzeja Kosova* 10: 281–303.
- Jevtić, M. 1992**
Basarabi kultura na teritoriji Srbije. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Jugănaru, G. 2005**
Cultura Babadag I, Tulcea: Institutul de Cercetări Eco-Muzeale «Gavrilă Simion».
- Капуран, А. 2014**
Праисторијски локалитети у североисточној Србији, Београд: Археолошки институт.
- Капуран, А. 2020**
The Finds of Gava Culture Pottery at the site of Bubanj, in: *Bubanj: the Eneolithic and Early Bronze Age Tell in Southeast Serbia*, A. Bulatović and D. Milanović, eds., Vienna: OREA, 233–236.
- Капуран, А. и Булатовић, А. 2012**
Културна група Коцофени–Костолац на територији североисточне Србије, *Старинар* (н.с.) 62: 63–94.
- Капуран, А., Булатовић, А. и Јовановић, И. 2014**
Бор и Мајданџек: Културна историја праисторијских локалитета између Ђердаја и Црној Тимока, Београд: Археолошки институт; Бор: Музеј рударства и металургије.

Каруран, А., Gavranović, M. and Jovanović, I. 2022

Bronze Age Burials within the Morava, Nišava and Timok Basins, *Стиарнар* (н.с.) 70: 45–72.

Клещенко, А. 2013

Суворовская Катакомбная культура: Предварительная характеристика, *Крайние сообщения Института археологии* Вы. 228: 171–190.

Лазих, М. 2005

Праисторијско насеље у Пиљаковцу код Владичиног Хана, у: *Археолошка истраживања Е-75*, ур. М. Брмболић, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 11–48.

Mantu, C. M. 1995

Câteva considerații privind cronologia absolută a neo-eneoliticului din România, *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 46/3–4: 213–235.

Medović, P. 1988

Kalakača: naselje ranog gvozdenog doba, Novi Sad: Vojvođanski muzej.

Медовић, П. 2001

Да ли је Гава-комплекс обухватао и Велико Поморавље?, *Лесковачки зборник* 41: 179–217.

Medović, P. i Medović, I. 2010

Gradina na Bosutu: naselje starijeg gvozdenog doba, Novi Sad: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture AP Vojvodine.

Milanović, D. i Milojević, P. 2019

Arheološka prospekcija donjeg toka Južne Morave u 2017. godini, u: *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2017. godini*, ur. I. Bugarski, V. Filipović i N. Gavrilović Vitas, Beograd: Arheološki institut, 173–180.

Milojević, P., Kajtez, I. i Milošević, S. 2015

Speleological objects of Sokobanja as potential Palaeolithic sites, Sokobanja: Narodna biblioteka „Stevan Sremac“.

Милојевић, П. и Милановић, Д. 2015

Депо латенских металних предмета са јужних падина планине Ртањ, *Етно-културолошки зборник* 19: 35–45.

Милојевић, П. и Трајковић-Филиповић, Т. 2017

Праисторијска налазишта у Алексиначкој котлини: Евиденција и ревизија старијих података, Ниш: Народни музеј; Алексинац: Завичајни музеј.

Митровић, Ј. и Филиповић, В. 2022

Праисторијски „депо“ бронзаних секира из села Поповица код Соко Бање, у: *Српско археолошко друштво, XLV скупуштина и годишњи*

скупи, Програма, извештаји и ајсџракии (Прокупље, 26. – 28. мај 2022. године), ур. А. Црнобрња и В. Филиповић, Београд: Српско археолошко друштво; Прокупље: Народни музеј Топлице, 52.

Nikolova, L. 1999.

The Balkans in later prehistory, periodization, chronology and cultural development in the final Copper and Early Bronze Age (fourth and third millennia BC), BAR International Series 791, Oxford: Archaeopress.

Pare, C. 1999

Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa. Teil 1: Grundzüge der Chronologie im östlichen Mitteleuropa (11.–8. Jahrhundert v. Chr.), *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 45: 293–433.

Паровић-Пешикан, М. 1985

Неки нови аспекти ширења егејске и грчке културе на централни Балкан, *Сџаринар* (н.с.) 36: 19–47.

Паровић-Пешикан, М. 1998

Грчка керамика, у: *Археолошко благо Косова и Мејхохије*, ур. Н. Тасић, Београд: САНУ; Приштина: Музеј у Приштини, 226–255.

Пејић, П. 2001

Селиште, праисторијска некропола и насеље код Велике Лукање на Старој планини, *Лесковачки зборник* 41: 179–217.

Пековић, М. 2003

Параћинска гроба у бронзаном добу Поморавља. Магистарски рад, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Петровић, Ј. и Јовановић, Б. 2002

Гомолава – насеље касној енеолита, Нови Сад: Музеј Војводине; Београд: Археолошки институт.

Sreјović, D. 1973

Karagač and the Problem of the Ethnogenesis of the Dardanians, *Balkanica* 4: 39–82.

Срејовић, Д. и Лазић, М. 1997

Насеља и некрополе бронзаног доба у Тимочној Крајини, у: *Археологија источне Србије* (Научни скуп Београд – Доњи Милановац, децембар 1995. године), ур. М. Лазић, Београд: Филозофски факултет, Центар за археолошка истраживања, 225–244.

Stojić, M. 1986

Gvozdeno doba u basenu Velike Morave, Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet; Svetozarevo: Zavičajni muzej.

Стојић, М. 2001

Брњичка културна група у басену Јужне Мораве: генеза, развој и хронологија, *Лесковачки зборник* 41: 15–94.

Стојић, М. 2004

Пањевачки рид, Београд: Археолошки институт.

Стојић, М. и Чађеновић, Г. 2001

Керамика из периода прелаза бронзаног у гвоздено доба на локалитету Конопљара у Читлуку, у: *Археолошка налазишта Крушевца и околине*, ур. Н. Тасић и Е. Радуловић, Крушевац: Народни музеј; Београд: Балканолошки институт Српске академије наука и уметности, 47–80.

Тасић, Н. 1998

Гвоздено доба, у: *Археолошко блага Косова*, ур. Н. Тасић, Београд: Галерија САНУ, 148–225.

Tasić, N. 1999

Die Gava-Kultur in Raum des Eisernen Tores I und II, *Thraco-Dacica* 20/1–2: 127–133.

Forenbaher, S. 1993

Radiocarbon dates and absolute chronology of the central European Early Bronze Age, *Antiquity* 67: 235–256.

Hochstetter, A. 1984

Kastanas: die Handgemachte Keramik. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975 - 1979, *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* Bd. 3, Berlin: Volker Spiess.

Ciugudean, H. 2000

Eneoliticul final în Transilvania și Banat: cultura Coțofeni, Timișoara: Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica.

Wardle, K., Higham, T. and Kromer, B. 2014

Dating the End of the Greek Bronze Age: A Robust Radiocarbon Based Chronology from Assiros Toumba, *PLoS ONE* 9 (9): 1–48.

PETAR Z. MILOJEVIĆ
ALEKSANDAR N. KAPURAN
Institute of Archaeology, Belgrade

RESULTS OF THE RESEARCH OF THE PREHISTORIC HILLFORT OF POPOVICA NEAR SOKOBANJA

SUMMARY

This paper presents the results of archaeological excavations carried out in 2022 at the site of the hillfort of Popovica, near Sokobanja, in eastern Serbia. The site of Popovica has not been archaeologically excavated until now, even though it has already been known from surveys and accidental finds from museum records in Belgrade, Niš and Knjaževac. Test trench excavations were carried out as part of the project *Archaeological research of sites from the Early Iron Age in the territory of the municipality of Sokobanja*, organised by the Institute of Archaeology, Belgrade, and the Public Library “Stevan Sremac” in Sokobanja. Four trenches were opened, on the basis of which data on vertical stratigraphy, material culture and remains of prehistoric architecture were obtained. The research documented 3,597 mobile archaeological findings, namely, ceramic fragments, animal bones, flint, worked stone and daub. Most of the findings are ceramics fragments, 3,211 in total, out of which 475 specimens were selected as indicative of chronological and cultural characterisation. Almost no material from the historical phases of the past was recorded in the researched layers, therefore, on the basis of the research conducted so far, it can be concluded that Popovica was an exclusively prehistoric site. Three settlement phases were clearly established at the hillfort, identified on the basis of stratigraphic units and stylistic-typological traits of the ceramic material. Horizons from the Iron Age, Middle/Late Bronze Age and Late Eneolithic were singled out, which, according to the dominant cultural manifestations, can be linked to the Basarabi, Bubanj–Hum IV and Coțofeni–Kostolac cultures. Additionally, pottery pieces with elements of the Vučedol, Gamzigrad, Paraćin and *Mediana* II-III cultures were found sporadically, with the presence of surface findings of Late La Tène ceramics made on potter’s wheel, documenting, at the same time, the remains of the devastated layer from the most recent phase of settling of the hillfort. The mentioned research also revealed remnants of a drywall, which were probably the remains of prehistoric fortification architecture. The drywall most likely had two construction phases, considering the fact that two of its elements with different extension direction and different techniques of stacking stones were registered.

Јасна Б. ВУКОВИЋ
Бобан М. ТРИПКОВИЋ

Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за археологију

ТРЕТМАНИ ПОВРШИНА ПОСУДА ПОСЛЕ ПЕЧЕЊА У РАНОМ ЕНЕОЛИТУ: ПРИМЕР С ЛОКАЛИТЕТА ШАНАЦ–ИЗБА КОД ЛИПОЛИСТА (ЗАПАДНА СРБИЈА)

Апстракт: Локалитет Шанац–Изба је мања насеобина из раног енеолита, лоцирана на југу мачванске равнице, око 1 km северно од Липолиста. То је омањи брежуљак окружен широким ровом, познат у литератури као налазиште типа Обровац. Локалитет је истраживан 2013, са две стратиграфске сонде на површини од 8 m². Тада су уочени остаци грађевине изгореле у ватри јаког интензитета, као и четири јаме које указују на више епизода у коришћењу локалитета. У прикупљеној и анализираној керамичкој збирци испољене су мешавине културних стилова са одликама централнобалканског и панонског раног енеолита с краја V миленијума. Присуство различитих керамичких традиција се, осим у погледу стилских одлика, огледа и у технолошком поступку израде. Предмет рада су фрагменти посуда са неуобичајеним обрасцем боје на преломима, у којима се смењују црни и црвени слојеви настали као последица третмана површина после печења, у поступцима урањања, премазивања или трљања различитим органским материјалима. Нарочито је размотрен утицај тафономских процеса чијим деловањем настаје необичан изглед спољног црног слоја, који се листасто одваја од зида посуде.

Кључне речи: Шанац–Изба, рани енеолит, керамика, печење, третмани после печења, технологија

УВОД

Локалитет Шанац–Изба налази се у јужној Мачви, око 1 km северозападно од села Липолиста. То је брежуљкаста локација пречника до 40 m, окружена широким ровом. На основу физичких карактеристика, локалитет је сврстан

у тип Обровац, према дефиницији која је устаљена у литератури (Trbuhović i Vasiljević 1975; Trbuhović i Vasiljević 1983), а која се претежно односи на брежуљкасте локације у западној Србији, окружене ровом и, евентуално, бедомом. Већином су уочени у Мачви и суседним подручјима, што указује на то да је постојао изванредан образац у њиховом настанку и културним праксама ограђивања простора у региону. Ти локалитети су предмет великог истраживачког интересовања током последње деценије с обзиром на то да су хронолошки прилично кохерентни, да су у западној Србији релативно добро очувани и да археолошки материјал нуди могућности за поређење у ширем регионалном контексту (Tripković, Cerović i Bulić 2013; Tripković and Penezić 2017; Šošić-Klindžić i Tripković 2018; Jevtić and Cerović 2022).

Локалитет Шанац–Изба је стратиграфски тестиран током 2013. године, с две пробне сонде (2 × 2 m) на укупној површини од 8 m², при чему су уочени остаци једне грађевине и делови најмање четири јаме, од којих су три вероватно укопане у каснијем добу. И поред тога, ништа у керамичком репертоару не имплицира на дуготрајну употребу ове локације. Релативно малобројне класе археолошког материјала праћене су разноврсношћу културног израза и помешаним културним садржајем, чије се порекло трасира у раноенеолитским културама централног Балкана и јужне Паноније. Судаћи према керамичком материјалу, локалитет је оквирно датован у последње векове V миленијума (Tripković et al. 2017).

КЕРАМИЧКИ АСЕМБЛАЖ И ПРИМЕРЦИ С ВИШЕБОЈНИМ ПРЕЛОМОМ

Са налазишта Шанац–Изба прикупљена су и обрађена 2.593 керамичка фрагмента, која карактеристичним типовима указују на рани енеолит. Иако керамичка збирка није нарочито бројна, одлике њеног садржаја отварају многа питања. Услед специфичности културног контекста и услова регионалне географије, грнчарија нуди многе изазове за разматрање и разумевање технологије израде, феномена мешаних културних асемблажа и утицаја постдепозиционих процеса.¹ Осим што су многи примерци секундарно горели, керамика је релативно лоше очувана, углавном захваљујући тафономским процесима. Веома је фрагментована, а на многим примерцима спољна и/или унутрашња површина уопште нису очуване, док су ивице уломака често заобљене, вероватно као последица флувијалне абразије.² На основу керамичких узорака селектованих тако да обухвате разноврстан типолошки репертоар, чији је хемијски састав анализиран XRF уређајем, закључено је да је керамика била релативно сличног састава, што упућује на исти извор сировине и локалну израду (Marković 2022).

1 Основне информације о керамичким фрагментима преузете су из базе истраживачког пројекта *Животи у мочвари* Филозофског факултета у Београду. Захваљујемо колегиници Ани Трипковић, која је обрадила керамички материјал и још необјављене резултате љубазно ставила на располагање.

2 Флувијална абразија је деловање воде на фрагменте керамике у постдепозиционим условима, што као последицу има стварање заобљених ивица и уклањање првобитне површине керамике (Skibo 1987).

Одлике грнчарије указују, с друге стране, на мешавину различитих културних традиција, пре свега централнобалканског и панонског раног енеолита с краја V миленијума, па се препознају форме типичне за културе Ласиња, Бубањ–Хум и Тисаполгар. Истовремено, у асемблажу су присутни и хибриди, који се најбоље уочавају у комбинацији украса/технике украшавања и форми, који припадају различитим технолошким традицијама (Vuković and Tripković, у припреми). Имајући у виду мешање технолошких традиција, није чудно што је у асемблажу присутна керамика печена и у оксидационим и у редукционим условима. У овом раду је начињен покушај да се документује и објасни специфичан третман обраде површине посуде, који је на ограниченом броју фрагмената уочен на локалитету Шанац–Изба, и како су тафономски процеси на локалитету могли да утичу на наше разумевање третмана површине.

Керамички фрагменти (11 примерака) који су предмет овог рада потичу већином из сонде 1 (10 примерака), док је само један примерак идентификован у збирци из сонде 2. У сонди 1 откривен је један фрагмент у ораничком слоју, који чини тамномрка растресита земља са развученим археолошким материјалом (керамиком и кућним лепом) и примесом ситног шљунка. Из испуне јаме 1 (североисточни угао сонде 1) потиче један фрагмент, а из јаме 2 (у југозападном делу сонде 1) два фрагмента. Обе јаме су укопане у каснијем добу, али је материјал у њима типично раноенеолитски и, према ранијим стратиграфским запажањима, сигурно представља секундарно депоновање или природно обрушавање са нивоа раноенеолитског објекта 1 (Tripković et al. 2017). Из рушевинског слоја објекта 1 потичу три примерка, а из слоја који представља раноенеолитску ходну површину (слој с растреситом земљом и концентрацијама археолошког материјала), непосредно уз објекат 1, такође три примерка. Усамљен примерак из сонде 2 откривен је на дну јаме 4, која се простира дуж источног профила сонде. Неистражени део јаме пружа се према сонди 1 (удаљеној 4 m) и недалеко је од надземне грађевине. Јама је, према материјалу и стратиграфским запажањима, оригинално ископана у раноенеолитском добу (Tripković et al. 2017). Према томе, иако фрагменти грнчарије потичу из две сонде и више стратиграфских целина, заједничко им је да су пронађени на малој дистанци, да су посуде чији су фрагменти предмет овог рада израђене у приближно исто време и да су оригинално биле у непосредној вези с градитељима/корисницима надземне грађевине.

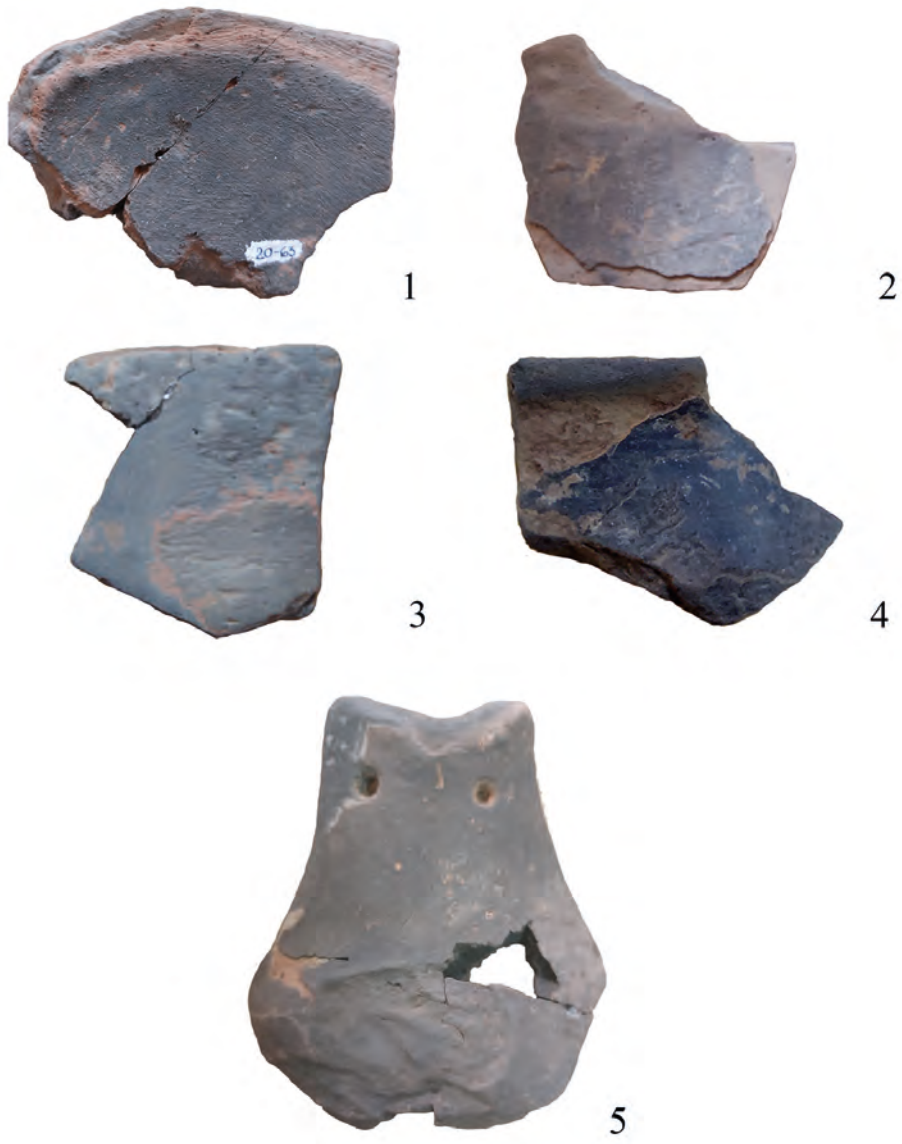
Ову малобројну групу фрагмената карактерише специфичан образац видљив на прелому, који указује на посебну технологију печења или третмана после печења. Веома мали број идентификованих примерака, важно је истаћи, вероватно је последица лоше очуваности материјала, секундарног горења и велике фрагментације, па је сасвим извесно да их је било и више. Стога у овом тренутку не можемо говорити о статистичким односима и процентуалној заступљености сваке технолошке групе у оквиру керамичке збирке. Ради се о примерцима чије су обе површине црне боје и на чијем се прелому смењују црвена и сива или црна боја, што указује на излагање посуде различитим, оксидационим и редукционим условима у току печења, непосредно после њега или током хлађења. Та скупина фрагмената може да се подели на две

групе, у зависности од изгледа горњег, црног слоја. Прву групу чине примерци код којих спољни црни слој постепено прелази у црвени испод њега, а другу они код којих се црни слој на површини јасно одваја од оног испод њега, као да се ради о накнадно додатом слоју глине преко већ обликоване посуде.

Да би се разматрали и разумели технолошки кораци у којима настају такви обрасци, најпре је потребно размотрити какве трагове на пресецима зидова посуда остављају различити услови печења. Код примерака из обе групе појављује се црно језгро, преко кога се налази црвени слој, а на самој површини црни. Приликом печења се образац црвено-црно-црвено може добити и оксидационим печењем, на отвореној ватри, али и редукционим, уколико је хлађење било у оксидационој атмосфери. Разлика између те две врсте печења може да се макроскопски одреди на основу изгледа маргине, односно границе између црног језгра и црвеног слоја. Јасно дефинисана граница, односно оштар прелаз карактерише редукционо печену керамику која је брзо хлађена у оксидационој атмосфери, на отвореном. Уколико је видљив дифузни, постепени прелаз, идентификација начина печења је нешто тежа. Он је типичан за оксидационо печену керамику код које процес оксидације није завршен, што је чест случај с праисторијском керамиком, али и за редукционо печену керамику, која је споро хлађена на отвореном ваздуху (Rye 1981: 116–117). Додатно, разлика између изгледа две маргине није јасно и недвосмислено дефинисана, па је у њиховој идентификацији скоро немогуће избећи пристрасност, у зависности од утиска истраживача. У случају керамике с локалитета Шанац–Изба, тешкоће су још израженије, највише због очуваности материјала, али и одсуства свежих прелома. У погледу идентификације начина печења на прелому, најинструктивнији је фрагмент трбуха посуде, с почетком тракасте дршке нешто дебљих зидова, па су слојеви различитих боја упадљивији (Т. I/1, сл. 1а). Црвени слојеви се јасно издвајају од црног језгра, али прелаз није сасвим оштар, па се с великом сигурношћу може претпоставити да је посуда печена на отвореној ватри, у оксидационој атмосфери. Чини се да је оправдана претпоставка да су и неке друге посуде из ове специфичне скупине печене на отвореној ломачи, иако би то неупитно утврдиле само археометријске анализе (оптичка микроскопија и ESM-EDX). С друге стране, код примерака с тамносивим или црним преломима нема сумње у то да се ради о редукционом печењу.

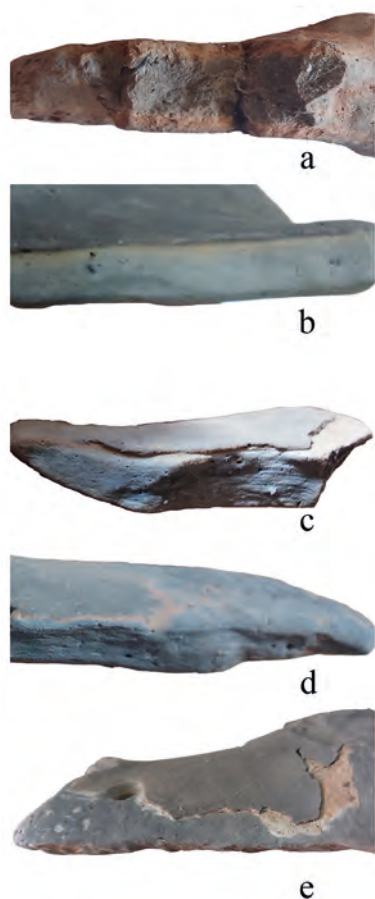
ТРЕТМАНИ ПОСЛЕ ПЕЧЕЊА

Третмани површине после печења подразумевају контакт још вреле посуде с неким органским материјалом. У зависности од врсте органских материјала који се том приликом користе, као и поступка њиховог аплицирања, могу да се раздвоје две основне технике. Прва подразумева употребу течних материја (млеко, различити биљни сокови, уља и слично) потапањем, прскањем или трљањем (на пример, Gosselain 1992a; Gosselain 1992b; Gosselain 2002). Друга укључује трљање материјалом који, када дође у контакт са врућом посудом, почиње да се топи (масти, смоле, восак итд.) (Gosselain 2002; Skibo 2013;

T. I Фрагменти са третманима површине после печења: 1. оксидационо печено (94 × 67 mm); 2. оксидационо печено са слојем који се одваја (49 × 41 mm); 3. редукионо печено (40 × 48 mm); 4. редукионо печено (28 × 19 mm); 5. редукионо печено са слојем који се одваја (122 × 102 mm)

Pl. I Fragments with post-firing treatments: 1. oxidized firing (94 × 67 mm); 2. oxidized firing with detached black surface layer (49 × 41 mm); 3. reduced firing (40 × 48 mm); 4. reduced firing (28 × 19 mm); 5. reduced firing with detached black surface layer (122 × 102 mm)

Сл. 1 Обрасци на преломима.
Дебљина зида: a – 12 mm, b – 7 mm,
c – 7 mm, d – 7 mm, e – 10 mm

Fig. 1 Color patterns on the cross-sections. Thickness of the vessels' walls: a – 12 mm, b – 7 mm, c – 7 mm, d – 7 mm, e – 10 mm

ја потврђена је у винчанском материјалу из Парце (Spataro 2017), иако не у самој Винчи (Spataro 2018), мада не треба искључити могућност да су остаци лактолипида и меда, идентификовани на унутрашњим зидовима винчанских посуда, траг таквих пракси (Roffet-Salque et al. 2015; Evershed et al. 2022). Потребно је истаћи и то да је образац који указује на накнадну редукцију (црно-црвено-црно-црвено-црно) идентификован и у случају мањег броја винчанских фигурина с локалитета Павловац–Чукар³, што може да указује и на неки други, можда симболички значај тог поступка, имајући у виду да код фигурина перформансе вероватно нису биле од веће важности. Пракса премази-

Skibo, Butts and Schiffer 1997) или урањање вруће посуде у чврсте органске материјале, који при контакту почињу да горе и стварају велику количину дима (суво лишће, плева, кора дрвета, балега) (Longacre, Xia and Yang 2000; Skibo, Butts and Schiffer 1997; Roux 2019: 101; cf. Vuković 2018), и то су методе накнадне редукције. Током тих поступака долази до заустављања дотока кисеоника и стварања редукционе атмосфере на површини посуде, чиме њене спољне и/или унутрашње површине постају тамне, црне боје.

Третмани после печења обављани су због побољшања перформанси посуда током употребе, односно да би се смањила пропустљивост (способност керамичке посуде да кроз зидове проводи гасове и течности) (Roux 2019: 100), чиме се повећавала способност загревања (према Skibo 2013: 50), и да би се утицало на поједине термичке особине (Schiffer et al. 1994), повећала отпорност на хабање, односно абразију (Skibo, Butts and Schiffer 1997). Не треба у потпуности искључити ни естетски ефекат сјајних површина (Longacre, Xia and Yang 2000; Roux 2019).

Третмани површина после печења углавном су познати из етноархеолошких истраживања, док је археолошка керамика у нешто мањој мери била предмет анализа. Малобројне археометријске анализе, међутим, показују да су ти поступци били познати већ у касном неолиту: осим глачања које се обављало пре печења, накнадна редукци-

3 Фигурине је обрадила коауторка овог рада и публиковање је у припреми.

вања посуда брезиним смолом потврђена је анализама органских остатака са посуда из каснонеолитског Макријалоса у северној Грчкој (Urem-Kotsou et al. 2002), а коришћење пчелињег воска за затварање пора на каснонеолитској вучедолској керамици (Miloglav 2016: 141–142). Стога је сасвим извесно да су такве праксе биле познате и мајсторима који су израђивали грнчарију у насељу у Шанцу.

У археолошкој литератури, нарочито оној која се односи на простор Балкана, разматрања поступка печења, као и техника обрада површина после печења и накнадне редукције веома су запостављена, а посебно недостају разматрања и тумачења образаца који се могу видети макроскопски на пресеку керамичког фрагмента (cf. Rye 1981: fig. 104), уз ретке изузетке (Karavanić i Kudelić 2019; Kudelić i Sirovića 2022), док се код анализа танких пресека под увећањем, третмани површина разматрају само уз друге елементе технолошког поступка (Spataro 2017; Spataro 2018). Одсуство истраживања усмерених искључиво на третмане површина после печења, уз помоћ археометрије, истиче се као проблем и у европској археологији (Drieu, Lepère and Regert 2020).

ШАНАЦ–ИЗБА: ТРЕТМАНИ ПОВРШИНА ПОСЛЕ ПЕЧЕЊА

Прву групу фрагмената са специфичним обрасцем боја чине примерци црне или тамнобраон спољне и унутрашње површине, која се налази преко унутрашњег црвеног слоја, док је језгро сиве, тамносиве или црне боје (образац црна/тамнобраон-црвена-црно/тамносиво-црвено-црна/тамнобраон). Тај површински слој је неретко оштећен и на фрагментима се често може видети само местимично јер је најчешће очуван само црвени слој испод њега. Посуде углавном не могу да се ближе морфолошки одреде. Осим фрагмената трбуха, у групи се налазе и фрагмент врата и рамена посуде, вероватно зделе, али ближа културна атрибуција није могућа, као ни у случају рамена посуде, вероватно зделе са изливником.

У овим случајевима се ради о третману површине технолошким поступком накнадне редукције оксидационо печене керамике. Нова истраживања су показала да накнадна редукција оксидационо печене керамике урањањем у материјал биљног порекла ствара веома танак црни површински слој (Drieu, Lepère and Regert 2020: fig. 4/b), што, чини се, одговара обрасцу који се појављује на несумњиво оксидационо печеним фрагментима из Шанца.

Друга група фрагмената показује исти образац боја на прелому, али се разликује од претходне по једној веома важној карактеристици: спољни црни слој се јасно одваја од црвеног испод њега, па делује као нека врста дебелог премаза који се листасто одваја од зида посуде. Таква појава уочава се на примерцима који су вероватно били оксидационо печени (Т. I/2, сл. 1c), али се јавља и код редукционо печених посуда (Т. I/3, сл. 1d, Т. I/4). Посебно је занимљив примерак на Т. I/5 и слици 1e. Ради се о врату и рамену редукционо печеног пехара с тракастом дршком, чији се почетак види на рамену. На врату, веома близу ивице фрагмента, налази се једна у потпуности пробијена перфорација, а близу другог прелома и једна започета, док је са унутрашње

стране, непосредно поред потпуне перфорације, још једна започета, али која такође није потпуно пробивијена. Преко површине посуде се налази танак слој финије глине, који се од зида листасто одваја, изразито је црн и сјајан, а на месту спајања са зидом прелази у црвену боју.

Карактеристике идентификованог „премаза”, тј. танког слоја глине којим је обликована посуда прекривена, односно његова боја и пре свега чињеница да се јасно одваја од зида посуде указују на веома занимљиву могућност – да је посуда печена у више етапа, између којих је постојао период оксидације. По том сценарију, првобитно обликована посуда је испечена (оксидационо или редукционо),⁴ затим је охлађена на отвореном ваздуху, чиме је створен оксидирани, црвени слој. Пошто се охладила, преко ње је нанет слој финије глине, који је углачан, а затим је, пошто је просушен, наступило друго, овог пута редукционо печење. На тај начин је могао бити добијен занимљив образац боја на прелому, а додати слој се одваја од остатка зида због тога што је додат касније и печен у другој етапи, пошто је првобитно обликована посуда већ печена. Стога се у постдепозиционим условима, тај касније додати слој одваја од првобитног зида, па је лако уочљив.

Потребно је ипак да се такво тумачење преиспита, иако на први поглед делује очигледно. Најпре се поставља питање зашто би енеолитски грнчари прибегавали тако сложену поступку печења. Вишеетапно печење подразумева усложњавање целог процеса израде керамике и његово знатно продужење, што за собом повлачи и ангажовање најмање једног мајстора који би, док се бави израдом керамике, морао да одсуствује од других послова, па се поставља питање сврсисходности читавог поступка. Посебно имајући у виду чињеницу да је израда грнчарије у том периоду, по свој прилици, била сезонска активност, која је обављана за време погодних временских прилика када није било падавина, вероватно у летњем периоду (cf. Arnold 1985), када су људи били највише ангажовани на другим, пољопривредним пословима, такво трошење времена и радне енергије чини се да није било оправдано. Није јасно, надаље, како би поступак вишеетапног печења побољшао или на било који начин унапредио перформансе⁵ керамике, осим уколико би се радило о посудама намењеним за посебне прилике, које су имале неку изузетну вредност или су истицале статус и престиж. Нажалост, велика фрагментованост материјала са локалитета Шанац–Изва додатно отежава интерпретацију јер се углавном ради о морфолошки или културно неопредељивим примерцима. Једини већи фрагмент, приказан на Т. I/5, припада пехару, сасвим уобичајеној класи посуда за рани енеолит, која се обликом не издваја нарочито од других посуда из истог периода. Перфорације на њему указују на могућност поправки, што би могла да буде потврда велике вредности коју је та посуда имала њеним корисницима. Ипак, и ту треба показати опрезност јер су поправке

4 Важно је истаћи да је оксидационо печење највероватније обављано на отвореној ломачи, али је у плитким јамама могуће извести и оксидационо и редукционо печење, у зависности од распореда горива око посуде.

5 Перформансе керамике су оне њене особине које утичу на њено „понашање“ током употребе. Више о перформансама видети у Vuković 2017: 139 и даље.

могле бити потребне и у неким другим ситуацијама, као што су мањак посуда и немогућност замене и набавке нових (cf. Вуковић 2017). Постојање вишетапног печења крајем V миленијума нарочито доводи у питање чињеница да оно, колико је нама познато, нигде није потврђено у том периоду, а ни касније. Штавише, чини се да је искључиво везано за употребу керамичких пећи (cf. Roux 2019: 102) и не постоји у оквиру производње која се обавља без посебно грађених инсталација за печење керамике. Стога се чини да вишетапно печење треба одбацити као могуће објашњење и вратити се третманима површине после печења.

Поступци којима се посуде после печења „импрегнирају” како би се смањила њихова пропустљивост могу да се обављају како после оксидационог тако и после редукционог печења. На овом месту ваља се вратити примерку на Т. I/5: ако се пажљивије погледа, танак црвени слој делује као да је везан за додатни, црни слој, а не за зид посуде (сл. 1e). Експериментална истраживања у комбинацији са археометријским анализама показала су да код редукционо печене керамике црне спољашње слојеве прате црвени у поступцима потапања врућих посуда у животињску маст/лој или у накнадној редукцији (Drieu, Lepère and Regert 2020: 308, fig. 4).⁶ С обзиром на то да су код примерака из Шанца црне маргине релативно танке и да нису таласасте, већ равне, већа је вероватноћа да је код њих примењена нека од техника накнадне редукције, тј. урањања или трљања врућих површина у лако запаљив биљни материјал. Важно је истаћи и то да су истраживања показала да црвена маргина може и да изостане уколико се контакт с органским материјалом догодио веома брзо, одмах по уклањању посуда с ватре, чиме је спречена оксидација. То додатно отежава идентификацију керамике која је била изложена третманима после печења јер се готово ни у чему не разликује од обичне, редукционо печене керамике.

Питање зашто се црни или црно-црвени слој јасно одваја од првобитног зида посуде, међутим, остаје отворено. Имајући у виду веома сложене тафномске историје керамике из Шанца, засад можемо само претпоставити да је његово листасто одвајање у вези с постдепозиционим процесима и хемијским реакцијама до којих је дошло после депоновања. За расветљавање тог проблема од кључног значаја ће бити археометријске анализе, пре свега SEM-EDX.

ЗАКЉУЧАК

Поступци печења и третмана површина после печења су веома запостављени у европској, али посебно у домаћој археологији. Питања постављена током анализе керамике с локалитета Шанац–Изва представљала би тек почетак у истраживању тог важног сегмента керамичке технологије. Уобичајену методологију којом се током обраде керамике, уколико се уопште и разматра, печење одреди као „добро” или „лоше” и одсуство помињања црног језгра погрешно је темељно изменити и допунити. Упадљиво одсуство документовања

6 Разлике у дебљини маргине, показало се, нису повезане с примењеном техником (потапање, трљање), већ са саставом коришћеног органског материјала.

образаца боја на преломима керамичких фрагмената у разматрањима керамике из свих периода праисторије додатно онемогућава разумевање технолошких избора занатлија-грнчара у прошлости. Третмани површина после печења, којима се добија танак црни слој на површинама посуда, видљиви на преломима, такође су од кључног значаја не само за реконструкцију технолошког поступка, односно оперативног ланца, већ и за разумевање употребе посуда, занатске вештине, трансмисије знања и других елемената свакодневног живота.

Ово истраживање, иако није примарно било усмерено ка интерпретацији насеобинског окружења, недвосмислено указује на то да су тафономски процеси на локалитету Шанац–Изба веома важни за разумевање карактера археолошких асембљажа. У том смислу, запажања о изложености керамичког материјала флувијалним процесима, која су изнета у овом раду, пружају више од индикације да је локалитет повремено био у влажној средини. Ако се има у виду иницијално усмерење за локалитете типа Обровац, да су претежно лоцирани у баровитој и мочварној средини мачванске равнице (уп. Трипковић 2023), из овде презентованих закључака несумњиво проистиче неочекивана потврда такве претпоставке.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Arnold, D. E. 1985

Ceramic Theory and Cultural Proces, Cambridge: Cambridge University Press.

Vuković, J. 2017

Studije keramike: teorija i metodologija u analizama grnčarije u arheologiji, Beograd: Zavod za udžbenike.

Вуковић, Ј. 2017

Поправке и продужена употреба керамичких посуда: пример раненеолитске зделе с Ковачких њива, *Зборник Народној музеја* (Београд) 23-1: 123–133.

Vuković, J. 2018

Late Neolithic Vinča pottery firing procedure: Reconstruction of Neolithic technology through experiment, *Opuscula Archaeologica* 39/40: 25–35.

Vuković, J. and Tripković, B. (у припреми)

Culture melting pot?: Mixed pottery traditions in the V millenium Western Serbia.

Gosselain, O. P. 1992a

Technology and style: potters and pottery among Bafia of Cameroon, *Man* 27(3): 559–586.

Gosselain, O. P. 1992b

Bonfire of the enquiries. Pottery firing temperatures in archaeology: what for?, *Journal of Archaeological Science* 19(3): 243–259.

Gosselain, O. P. 2002

Poteries du Cameroun méridional: styles, techniques et rapports à l'identité, CRA Monographies, Paris: Editions CNRS.

Drieu, L., Lepère, C. and Regert, M. 2020

The Missing Step of Pottery *chaîne opératoire*: Considering Post-firing Treatments on Ceramic Vessels Using Macro- and Microscopic Observation and Molecular Analysis, *Journal of Archaeological Method and Theory* 27: 302–326.

Evershed, R. et al. 2022

Dairying, diseases and the evolution of lactase persistence in Europe, *Nature* 608: 336–345.

Jevtić, M. and Cerović, M. 2022

Circular enclosure from the Early Copper Age in Nortg-Western Serbia. Site of Šančina in Desić, near Šabac (excavations 2017-2019), *Старинар* (н.с.) 2: 9–44.

Karavanić, S. i Kudelić, A. 2019

Kalnik-Igrišće. Naselje kasnog brončanog doba, Zagreb: Institut za arheologiju.

Kudelić, A. i Sirovica, F. 2022

Kurilovec-Belinščica. Tragom brončanodobnog Turopolja, Zagreb: Institut za arheologiju.

Longacre, W. A., Xia, J. and Yang, T. 2000

I want to buy a black pot, *Journal of Archaeological Method and Theory* 7: 273–293.

Marković, N. 2022

Pondering Pottery – Elemental Characterization of Early Eneolithic Pottery from Šabac-Izba near Lipolist, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Kosovskoj Mitrovici* 52 (3): 221–236.

Miloglav, I. 2016

Keramika u arheologiji – Lončarstvo Vučedolske kulture na vinkovačkom području, Vinkovci: Gradski muzej Vinkovci.

Roux, V. 2019

Ceramics and Society. A Technological Approach to Archaeological Assemblages, Cham: Springer.

Roffet-Salque, M. et al. 2015

Widespread exploitation of the honeybee by early Neolithic farmers, *Nature* 527: 226–230.

Rye, O. 1981

Pottery in Archaeology: Principles and Reconstruction, Washington D.C.: Taraxacum.

Skibo, J. M. 1987

Fluvial Sherd Abrasion and the Interpretation of Surface Remains on Southwestern Bajadas, *North American Archaeologist* 8 (2): 125–141.

Skibo, J. M. 2013

Understanding Pottery Function, New York: Springer.

Skibo, J. M., Butts, T. C. and Schiffer, M. B. 1997

Ceramic Surface Treatment and Abrasion Resistance: An Experimental Study, *Journal of Archaeological Science* 24: 311–317.

Spataro, M. 2017

Innovation and regionalism in the Middle/Late Neolithic of south and south-eastern Europe (ca. 5,500–4,500 cal. BC): a ceramic perspective, in: *Matières à Penser: raw materials acquisition and processing in Early Neolithic pottery productions* (Proceedings of the Workshop of Namur (Belgium)),

29 and 30 May 2015), L. Burnez-Lanotte, ed., Paris: Société Préhistorique Française, 61–80.

Spataro, M. 2018

Origins of specialization: The ceramic chaîne opératoire and technological take-off at Vinča-Belo Brdo, Serbia, *Oxford Journal of Archaeology* 37(11): 1–19.

Schiffer, M. B. et al. 1994

New Perspectives on Experimental Archaeology: Surface Treatments and Thermal Response of the Clay Cooking Pot, *American Antiquity* 59 (2): 197–217.

Trbuhović, V. i Vasiljević, M. 1975

Obrovci, poseban tip neolitskih naselja u zapadnoj Srbiji, *Сѡаринар* (н.с.) 24–25: 157–62.

Trbuhović, V. i Vasiljević, M. 1983

Najstarije zemljoradničke kulture u Podrinju, Šabac: Narodni muzej.

Трипковић, Б. 2023

Живот у водоплавинама (пра)историјске Мачве: између евиденције и интерпретације, *Зборник Народној музеја Србије* 26-1: 145–165.

Tripković, B. and Penezić, K. 2017

On-site and off-site in western Serbia, *Quaternary International* 429: 35–44.

Tripković, B., Cerović, M. i Bulić, D. 2013

Kulturno nasleđe severozapadne Srbije: lokaliteti tipa ‘Obrovac’, četrdeset godina kasnije, u: *Rezultati novih arheoloških istraživanja u severozapadnoj Srbiji i susednim teritorijama*, ur. V. Filipović, R. Arsić i D. Antonović, Beograd: Srpsko arheološko društvo; Valjevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture, 45–56.

Трипковић, Б. и др. 2017

Шанац-Изба код Липолиста, локалитет типа ‘Обровац’: стратиграфија и релативна хронологија, *Гласник Српској археолошкој друштва* 33: 47–72.

Urem-Kotsou, D. et al. 2002

Birch-tar at Neolithic Makriyalos, Greece, *Antiquity* 76: 962–967.

Šošić-Klindžić, R. i Tripković, B. 2018

Okresani kameni artefakti sa ranoeneolitskog lokaliteta Šanac-Izba (Lipolist, zapadna Srbija), *Arhaika* 6: 1–26.

**POST-FIRING TREATMENTS DURING THE EARLY ENEOLITHIC: AN
EXAMPLE FROM THE SITE OF ŠANAC–IZBA NEAR LIPOLIST
(WESTERN SERBIA)**

SUMMARY

The site of Šanac – Izba is a small early Eneolithic settlement in the southern part of the Mačva plain, approximately 1 km from Lipolist. It is a small hill surrounded by a wide ditch, known as an Obrovac-type site. Small-scale excavations were carried out in 2013, with two stratigraphic trenches covering the area of 8 m². The remains of a structure, burnt in an intensive fire, and four pits indicate several episodes in the occupation of the site. The main characteristic of the ceramic assemblage is the mixing of pottery exhibiting various cultural styles, belonging to different traditions of the Central Balkans and Pannonian plain in the 5th millennium. The presence of different traditions is reflected not only in stylistic features, but also in the technological process.

The focus of the paper is a small group of pottery fragments with dark, black surfaces originating from post-firing treatments, produced by an interaction of an organic material with the pot's hot surface. The techniques include different kinds of coatings and intentional blackening, i.e. smudging. Coating is applied by soaking, spraying, and rubbing, while smudging implies the covering of a still hot vessel with solid organics, for example dry leaves. All these techniques form a pattern on the cross-section of the vessel's wall, with dark core, red margins covered with dark – black surface layers of different widths. In the group of the fragments from Šanac – Izba, several specimens exhibit an unusual appearance: black surface layers look like laminar fractures, detached from the vessel's walls. Bearing in mind that the pottery was heavily abraded as a consequence of post-depositional processes, it is argued that these black surface layers originated from the same, taphonomic processes.

Translated by the authors

Александар Д. БАНДОВИЋ

Народни музеј Србије

ОСТАВА ИЗ ЧУРУГА: ПРИЛОГ ЈЕДНОЈ КУЛТУРНОЈ БИОГРАФИЈИ¹

Апстракт: Од открића оставе из Чуруга прошло је скоро стотину година, али занимање за њен садржај у међувремену није престало. У хронолошким оквирима касног халштата и раног латенског периода, чурушка остава је постала камен темељац на коме су саздана многа хронолошка разматрања и историјске интерпретације. Нови подаци из приватних писама Миодрага Грбића, који је први и публиковао оставу, говоре нешто више о околностима њеног проналаска и самом садржају. Када сагледавамо биографије предмета, поред њиховог потенцијално разноврсног порекла, технологије и „стила“ у којем су направљени, немогуће је не поменути „ожиљке“, од којих поједини указују на њихово дуго коришћење, репарацију, али и намерно сечење, кривљење и ломљење. Кроз призму и приступе културне биографије предмета, у раду ће бити речи о различитим интерпретацијама оставе, понуђеним решењима, као и о месту оставе у сталним поставкама Народног музеја Србије.

Кључне речи: старије гвоздено доба, млађе гвоздено доба, „сремска група“, остава, Чуруг, Миодраг Грбић, историја археологије, културна биографија, шарнирске фибуле, петљасте фибуле, Духцов фибула, гривне, наушнице, прстење, појас, перле од ћилибара

1 Моја искрена захвалност за увид у материјал и дозволу за публикавање цртежа и фотографија иде колегиници Хани Чизмаровој (Hana Čizmarová) из Моравског земаљског музеја у Брну (*Moravské zemské muzeum*) за налазе из Микулчица код Ходонина, колегама из Природњачког музеја у Бечу (*Naturhistorisches Museum Wien*), Карини Гремер (Karina Grömer), Керну Винценцу (Kern Vinzenz) и Алици Шумахер (Alice Schumacher) за налазе из Сомбора, колегиници Миличи Миладиновић из Народног музеја Крушевца за налаз из Крушевице, колеги Доминику Кимелу (Dominik Kimmel) из Римско-германског централног музеја у Мајнцу (*Römisch-Germanische Zentralmuseum – RGZM*) за налазе са непознатог локалитета у Бугарској, колегиници Тијани Станковић Пештерац из Музеја Војводине за налаз наушнице из Чуруга. Дугујем велику захвалност на цртежима колегиници Јелени Премовић. Нарочита захвалност иде Гордани Грабеж за коментаре и сугестије како би текст био читкији и разумљивији. На корисним саветима захвалан сам анонимном рецензенту.

УВОД

Остава из Чуруга је један од најпознатијих скупних налаза из гвозденог доба који се чува у Народном музеју Србије. Од открића је била у фокусу научних радова и данас је једна од референтних тачака за хронологију старијег и млађег гвозденог доба у југоисточној и средњој Европи. Остава је већ неколико пута публикована, испрва од стране Миодрага Грбића (1901–1969) (Грбић 1928), касније с допунама Драге Гарашанин (1921–1997) и Предрага Медовића (1930–2021) (Гарашанин 1954: 40–41; Гарашанин 1994; Medović 1998) и, најзад, у аналитичком раду Растка Васића (Васић 1995); но, библиографија је знатно обимнија и обухвата низ текстова и аутора који су разматрали поједине покретне налазе из оставе (нпр. Nestor 1931: 126, нап. 511; Marton 1933: 83–84, 88; Гарашанин и Гарашанин 1951: 76; Todorović 1974: 17–18; Vasić 1977: 28–29, 54, Pl. 55; Božič 1981: 315–316; Božič 1984: 31–32; Ljuština 2013: 89–102; Potrebica and Dizdar 2014: 154–155; Sörös 2021: 117–120).

Прича о остави из Чуруга очигледно није исцрпљена, а нова питања која има смисла поставити, после скоро сто година и мноштва исписаних редова, изискују осврт на околности проналаска и различите археолошке интерпретације. Текст пред читаоцем би требало посматрати као почетак једног обимнијег истраживања, јер на овом месту немам нити намеру нити могућност да понудим све одговоре, већ првенствено да поставим питања и подстакнем на даља проучавања. Текст би требало схватити и као прилог културној биографији пронађених предмета и њиховом „другом животу“ као музејских експоната или објеката археолошких интерпретација (уп. Lukás 2012: 115–123). Идеја културне биографије и „друштвеног живота“ предмета није нова, а за настанак концепта заслужан је понајвише подухват антрополога Арџуна Ападураја, који је окупио групу аутора чији су текстови публиковани у књизи *Друштвени животи сивари* (Appadurai 1988). Подједнако као и Ападурајев уводник, важан је и програмски текст једног од аутора зборника, Игор Копитофа (I. Korytoff, 1930–2013) (Korytoff 1988). Мада постоји очигледна разлика у приступима Ападураја и Копитофа, обојица се слажу да предмети имају друштвени живот који није фиксиран у једној тачки њиховог постојања, већ је процесан, релацион, променљив и зависан од друштвених контекста (Appadurai 1988: 17; Korytoff 1988: 66–67). Потребно је разликовати „културну биографију“ од „друштвене историје“ предмета. Културна биографија је фокусирана на један специфичан објекат који се креће кроз различите руке, контексте и употребе, акумулирајући на тај начин биографију. С друге стране, „друштвена историја“ предмета у обзир узима врсте или типове истих објеката, чија историја надилази биографије појединачних (Appadurai 1988: 34). Археолози су на различите начине покушавали да се ухвате у коштац са биографијама предмета, на пример, читав број часописа *World Archaeology* био је посвећен тој теми (Gosden and Marshall 1999). Ови теоријски приступи нису нови ни у српској археологији, а отворили су низ интерпретативних могућности које дају вишедимензионалност поимању прошлости (Ćosić 2015; Ćirić 2016; Вајчеџ 2021; Вранић 2022). У наставку ћу покушати да скицирам део кул-

турне биографије чурушке оставе, почевши од открића, археолошког контекста, места на сталним поставкама и тематским изложбама, као теме у археолошким публикацијама и промишљањима. Шта нам све могу рећи постојеће археолошке евиденције о том скупном налазу? Овом приликом најмање ћу се бавити пређашњим наменама предмета, њиховом производњом или дистрибуцијом, а знатно више процесима музеализације и конструисања археолошког знања. У покушају скицирања културне биографије археолошких предмета служићу се различитим врстама расположивих извора, од новинских чланака, преко архивске, документарне или фото-документарне грађе, до археолошких текстова.

ОКОЛНОСТИ „ОТКРИЋА“ – „ИМА ЈОШ!“

Дневни лист *Време* је 25. септембра 1927. године пренео вест да је Ђока Ђесаров из Чуруга, „још пре извесног времена“, крчећи врт на дубини од 1 m пронашао „скуп драгоцених старих сребрних и бронзаних накита. Док је већи део задржао код себе, оне друге мање очуване поузимали су неки мештани“. У наставку *Време* извештава да је Народни музеј у Београду „упутио професора г. др Јозу Петровића“ да провери читаву ствар, те је сада јасније да је реч о налазишту из латенског доба. „Цео овај депо преисторијских накита чини једну необично лепу збирку, каква се ретко налази и у највећим европским музејима“ (Анон. 1927).

Јозо Петровић (1892–1967) није био професор, како то преноси *Време*, већ кустос који је у Народни музеј дошао из Земаљског музеја у Сарајеву, годину дана пре новинског извештаја о чурушкој остави.² Већ у августу 1927. године, Петровић је упутио молбу Владимиру Петковићу, тадашњем управнику Народног музеја, да му одобри службени пут на „лице места.“ Разлог је био да провери „истинитости о знаменитом налазу у Чуругу“, будући да је део предмета за Музеј био откупљен још у јуну месецу. Као образложење за путовање у Чуруг, Петровић пише: „Са красним прехисторијским сребреним објектима типа грчког, нађени су бронзани објекти из латенске периоде, те сребрно прстење, које би могло бити старословенско. Појава је нове врсте, па ако је аутентична, отвара нам у науци нове погледе.“³ Владимир Петковић је убрзо упутио писмо Уметничком одељењу Министарства просвете и подвукао оно што је Петровић већ нагласио гледе „старословенског“ карактера појединих налаза.⁴ Два дана касније Петровић је добио дозволу да посети Чуруг „ради испитивања околности у вези са налазиштем“.⁵ У Инвентару ствари у Народном музеју II, сви предмети из Чуруга заведени су под бројем 3228, а откупљивани су у неколико наврата: у јуну од Ђесарова за 2.000 динара, у септембру за 250 и 260 динара од Ђесарова и извесног Јојкића и „рест за 1500“ у октобру.

2 АНМ, бр. 414, 27. 7. 1926. и АНМ, бр. 463, 16. 8. 1926.

3 АНМ, бр. 627, 13. 8. 1927.

4 АНМ, бр. 627, 13. 8. 1927.

5 АНМ, бр. 641, 20. 8. 1927.

Напомена која стоји у рубрици „примедба“ је „учит.има још!“; што би могло да значи да нису сви предмети откупљени.⁶ За откуп предмета из Чуруга издвојена је сума од 4.010 динара, што је одговарало вредности запрежних кола која је од продаје налаза наводно купио налазач, како то једно касније сведочење говори (Medović 1998: 85).

Нажалост, не постоје извештај нити подаци шта је тачно Петровић затекао на терену у Чуругу, већ о томе сазнајемо посредно. Наиме, Петровић се није дуго задржао на месту кустоса преисторијске и античке збирке, које је заузео његов музејски ривал Миодраг Грбић, који је, као и Петровић, био доктор праисторијске археологије (Vandović 2019: 43–46). Управо је Грбић већ 1928. године публиковао налазе у *Гласнику Историјској друштва* у Новом Саду и дао прве информације о овом скупном налазу (Грбић 1928). Грбић је написао да је Ђесаров наишао на оставу (сл. 1) током превртања земље за хмељару у сопственој башти, на потесу који се зове Јарак. Ђесаров је, према Грбићевим речима, један део продао Народном музеју, „а за остатак није говорио“. Грбић додаје да је Петровић, изласком на место открића, утврдио да су предмети нађени „у дубини 1,2 м – 1,5 м“ и да се међу људима налазило још предмета „који су касније, вероватно, сви продани Народном музеју, где се данас налазе“ (Грбић 1928: 10). Потом Грбић набраја шта је све нађено у остави: „4 сребрне фибуле, 6 сребрних гривни, 8 сребрних прстенова, 4 бронзане фибуле, фрагменти бронзаних фибула, фрагменти бронзаних појасева, фрагменти бронзаних шипака, 7 јантарових граната, јантарови грумени, 2 стаклена граната, 2 камена граната“ (Грбић 1928: 10). Број налаза који је Грбић навео једнак је броју предмета које је после Другог светског рата објавила Драга Гарашанин, која је извршила другачију атрибуцију једне групе предмета као 5 сребрних наушница (инв. 2032, 2033, 2034 и 2038 а и б) и 3 прстена (инв. 2035, 2036, 2037) (Гарашанин 1954: 40). Она није објаснила критеријум према коме је атрибуирала предмете за које се и сам Грбић питао да ли можда представљају „заушнице“ или „прстење ножно“, пошто се њихов промер лако могао умањити (Грбић 1928: 16).

Суштински, Јозо Петровић је био једини који је у том тренутку посетио налазиште и који је комуницирао с проналазачем, а његова опажања (публикована у Грбић 1929) су једина која се јављају у литератури. Колико је сам Петровић имао теренског искуства и каква су била његова „теренска опажања“ је упитно будући да је тек неколико година касније учествовао у ископавањима која је водио Герхард Берсу (G. Bersu, 1889–1964) у Бистрици на Драви, где се обучавао теренском раду, а све то у току припрема за ископавање Стоба (Petrović 1943: 467).⁷ Овом напоменом немам намеру да омаловажавам Петровићеве теренске закључке, већ најпре да укажем на то да је у том тренутку археолошки контекст био у другом и недвосмислено мање важном плану у односу на саме налазе.

Нешто касније, године 1933, на адресу Миодрага Грбића стигло је писмо (сл. 2) једног од музејских повереника, Јована Сасера, учитеља из Мокри-

6 ДНМ, Инвентар ствари у Народном музеју II, инв. 3228.

7 АЈ, ФМРКЈ (66), F-320, 539, Молба Јозе Петровића упућена Владимиру Петковићу да учествује у ископавањима Бистрице на Драви, Акт НМ, бр. 620, 5. 8. 1931.

Сл. 1 Чурут, остава, група фотографија предмета без шарнирске фибуле (инв. 06_2025), која је на позајмици у Филд музеју у Чикагу (фото: В. Илић)

Fig. 1 Čugur, hoard, a group photo of items without one hinge fibula (inv. 06_2025), which is on loan at the Field Museum in Chicago (photo: V. Ilić)

Сл. 2 Писмо Јована Сасера упућено Миодрагу Грбићу 1933. године
(Архив САНУ у Сремским Карловцима, Фонд Миодраг Грбић)

Fig. 2 Letter of Jovan Saser to Miodrag Grbić, 1933
(Archives of SASA in Sremski Karlovci, Collection of Miodrag Grbić)

на, који је уз Грбићеве савете стекао прилично искуство као археолог аматер (Bandović 2019: 84–85). Сасер је обавестио Грбића да има информације о наласку у Чуругу: „Шеф овдашње жељ. станице предао ми је једну фибулу (шпирална из бронзане жице 65 мм), одломак бронзане шипке, с тим да их предам музеју. Показао ми је и један сребрени прстен са спиралом који отворен изгледа овако: (в. сл. 2). Шеф госп. Боривој Јојкић причао ми је да су ови ствари 1927 год нађени у Чуругу на имању његовог ује неког Торђа Ћесаловој. Један део овог депо налазка је продат музеју за 1400 динара, више од половине разнето је. Наводно је био госп Јоза др. Петровић у Чуругу и наставио испитивање овог места. Ако је то истина, он ће вам знати више рећи. Прстен није својина шефова већ његове сестре. Замолио сам да га да не пошаље натраг до Ваше доласка у Мокрин. Надам се да ћемо га ипак набавити за Музеј. Ако Вам није много благодарите у име музеја за овај поклон госп. Јојкићу“.⁸

У сачуваној преписци Грбића и Сасера више нема спомена предмета из Чуруга, а такође је јасно да фибула, „шипка“ и прстен које помиње Сасер на крају нису доспели у Народни музеј јер се фонд чурушких налаза није увећао. Грбић се у својим текстовима још два пута осврнуо на оставу, али није поменуо Сасерово писмо нити нова сазнања до којих је дошао (Грбић 1939а; Грбић 1939б). Међутим, да је Сасерова прича аутентична, осим тога што помиње „шпиралну фибулу“ и даје цртеж наушнице какве се јављају у остави, потврдило је једно касније сведочење. Наиме, Предраг Медовић је током 1995. године имао прилику да разговара са унуком Торђа Ћесарова и поближе одреди локацију самог на-

8 Цитат је дословно пренет, без језичких корекција, АСАНУСК, ФМГ, К.3, Писмо Јована Сасера, 13.7.1933.

лазишта (Medović 1998: 85, sl. 22). Вреди пренети Медовићеву забелешку: „Приликом боравка у Чуругу 1995. године, аутор овог рада је дознао од Ђорђа Ђесарова (65) унука Ђоке Ђесарова, налазача оставе, да је један предмет из оставе његов деда поклонио куму Бранкици Јојкић из Чуруга. Кратко време после откупа оставе за Народни музеј Београд, у Чуругу су се појавили представници Матице српске из Новог Сада који су од Б. Јојкић преузели добијени предмет из оставе. С обзиром да је Матица српска имала музејску збирку, у њој се налазио и предмет добијен 1927. године, у ствари наша наушница (инв. АП 5627). Када је 1947. године осниван Војвођански музеј цео фонд Музеја Матице српске пренет је у новоосновани Музеј“ (Medović 1998: 89).

Дакле, поред тога што је придружила још један предмет остави, Медовићева забелешка је вредна спомена зато што показује да су породице Ђесаров и Јојкић, а након откупа предмета за Музеј, део налаза и даље држале код себе. Такође, јасно је да је у условима непостојања закона о заштити старина у Краљевини Југославији било извесне тензије између Народног музеја и Матице српске око права првенства у откупљивању предмета у Војводини. Услед чињенице да се једна наушница налази у Музеју Војводине (сл. 3) и навода у писму Јована Сасера, Грбићева оцена да је Народни музеј вероватно откупио све предмете више није релевантна. Да су околности налаза биле недовољно јасне сведочи и податак да је и сâм Грбић, публикујући део налаза десетак година после прве објаве, написао „можда остава“ (Грбић 1939б: Т. VI).

Сл. 3 Наушница из Чуруга
(документација Музеја Војводине)

Fig. 3 Earring from Čurug
(Documentation of the Museum of Vojvodina)

ОСТАВА ИЛИ ГРОБ?

Како је решена дилема оставе или гроба у археолошкој литератури? Када је први пут публикувао скупни налаз из Чуруга, Грбић је то учинио у маниру „наивног индукционизма“ (*sensu* Olsen 2002: 75–76), дакле знатно је важније било да се опишу нађени предмети него сагледавање и разјашњавање археолошког контекста. Према схватањима Грбића и осталих културно-историјских археолога из његовог времена, оставе су могле бити подељене на „трговачке“, у којима се налазе „нови предмети“, а уз помоћ којих се могу реконструисати трговачки путеви, оставе „занатлија“, у којима су похрањени старији, оште-

ћени предмети, „оставе – ризнице“, које садрже предмете од племенитих метала, и „вотивне“ оставе (Грбић 1931: 30). Грбић је баратао и идејом коју је дефинисао немачки археолог Паул Рајнеке (P. Reinecke, 1872–1958), о оставама као „хоризонту катастрофа“, према којој су староседелачки народи похрањивали оставе реагујући на најезде дошљака (Rieckhoff 2006: 280), па у том смислу пише: „Обично су оставе даване под земљу у часовима велике опасности за њихове власнике“ (Грбић 1931: 30). Међутим, у случају Чуруга није се изјашњавао о ком типу оставе је реч, већ се кратко осврнуо на хронологију и упутио на генералне сличности чурушких и шарнирских фибула из оставе Букјовци у Бугарској, коју је две године раније публикувао Рафаил Попов (1876–1940) (Попов 1926).

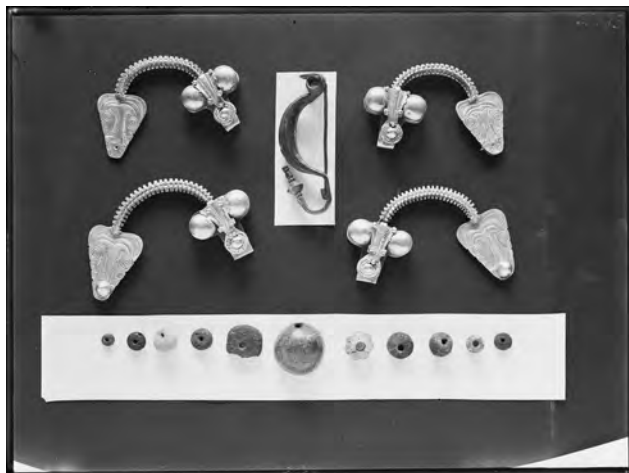
Мађарски археолог и тадашњи директор Немзети музеја Лајош Мартон (L. Márton, 1876–1934) био је један од првих аутора који је, после Грбића, обратио пажњу на налазе из Чуруга. У једном обраћању, Мартон је од Грбића затражио чланак у коме је Грбић објавио оставу, пошто је у том моменту спремао публикацију о ранолатенском периоду у Мађарској. О шарнирским фибулама је написао: „За мене су фибуле, као што то знате, деловале помало сумњиво, али након темељног проучавања релевантног материјала, чини се да су у тако складном односу са целокупним материјалом налаза да сам сада на путу да променим своје мишљење о томе.“⁹ Да ли је Мартон доводио аутентичност у питање или је, можда, његова сумња била промишљен вид тактике захваљујући којој би добио фотографије налаза које је потраживао од Грбића? Мартон у свом писму не објашњава зашто је био сумњичав према фибулама (сл. 4), али говорећи касније о шарнирским фибулама, налази да сребрни објекти из Чуруга морају да се подвргну детаљном техничком прегледу будући да је појава кривотворења археолошких налаза постала редовна појава у Мађарској, а чурушке сребрне фибуле изгледају као да су рађене у „једној модерној златарској радионици“. Ипак, он је сматрао да оно што говори против његове скепсе јесте да је за „састављање оваквог „налаза“ потребно превише стручног усавршавања“. У прилог аргументацији која противречи Мартоновој скепси, он сам је навео примере из Славоније и Босне који показују да се део инвентара оставе појављује у сличним комбинацијама (ранолатенске и шарнирске фибуле, гривне и ранолатенске фибуле) (Marton 1933: 84, нап. 16).¹⁰ Но, на крају је остао помало сумњичав поводом археолошког контекста предмета из Чуруга (Marton 1933: 88).

После Другог светског рата, Драга Гарашанин се није бавила појединости-ма археолошког контекста. Она је кратко написала: „Налаз је откривен 1927. године. Услови налаза нису ближе проверени“ (Гарашанин 1954: 40). Међутим, она је унела дозу сумње у тумачење налаза као оставе, што се, рецимо, може видети у каталогу *Илири и Дачани*, где део налаза из Чуруга, који су представљени на изложби, потписује као „инвентар гроба (?)“ (Гарашанин

9 „Die Fibeln wie Sie es wissen erschienen mir als etwas verdächtig, doch nach genauem Studium das einschlägigen Materials scheinen sie in solchem Einklange mit dem gesammten Material den Fundes stehen, dass ich nun am Wege bin meine diesbezügliche Meinung zu ändern.“ АСАНУСК, ФМГ, К. 7, Писмо Лајоша Мартона, 5. 3. 1932.

10 Комбинацију ранолатенских и шарнирских фибула, Мартон је једино могао да опази у једном од тумула из Рудина код Русановића на Гласинцу (Fiala 1895: 26, fig. 57–63).

1971: 108). По свој прилици је присуство ранолатенске фибуле у оквиру целине представљало извештан проблем у њеној хронолошкој схеми и идеји „илирског латена“: „Питање већ поменутог налаза из Чуруга је прилично сумњиво, с обзиром на то што би фибула из тога налаза могла припадати латену I, што представља врло касно време у односу на датацију која се иначе може предложити за групу налаза сремских Илира“ (Гарашанин 1967: 37 и нап. 47).¹¹ И касније, без неког опширнијег образложења, Драга Гарашанин пише „остава (гроб ?) из Чуруга“ (Гарашанин 1994: 55).

Сл. 4 Први познати снимак предмета, стаклена плоча „А“ формата, око 1928. године (документација Народног музеја Србије)

Fig. 4 First known photo of the finds, glass plate in format „A“, ca 1928 (Documentation of the National Museum of Serbia)

Резервисано и с оградом писао је Милутин Гарашанин. Он наводи да је реч о „можда остави“ (Гараџанин 1964: 148 и нап. 84), а деценију касније да је у питању налаз „који је протумачен, вероватно с правом, као остава“ (Гарашанин 1973: 511). Даница Димитријевић је изнела претпоставку да се ради или о остави „занатлије-златара“ или о ритуалној остави која се налазила у просторним оквирима могуће некрополе, а може бити везана за „култ сахрањивања“. Ипак, према њеном мишљењу, услови под којима су предмети нађени нису дозвољавали доношење коначних закључака (Димитријевић 1975: 12).

Драган Божич је, поводом велике југословенске изложбе *Keltoi*, реализоване 1984. године, отворено промишљао да је реч о „женском гробу“, наводећи примере истовремених гробова из Велике код Славонске Пожеге, двојног гроба из Доње Долине и двојног гроба (?) из Жданеца у Македонији, као квалитативно-квантитативне паралеле Чуругу. Божич је претпоставио могућност „да је скелет био врло слабо очуван, па због тога у извјештају о открићу није споменут“ (Воџић 1984: 31). Па ипак, на крају додаје да: „Ако је точно да је налаз из Чуруга остава, онда би оставе драгоценог накита познате из сјеверозападне

¹¹ Драга Гарашанин је под појмом „илирског латена“ подразумевала „последњу фазу илирског живота у Србији“ и дуго трајање појединих „илирских“ облика материјалне културе.

Бугарске, Штрбаца и Чуруга могле заиста бити у вези са споменутиим сеобама Келта, које су сјеверним предјелима Југославије поставиле темељ латенског доба“ (Воџић 1984: 32).

Још је раније Растко Васић изнео исту претпоставку. Он је сматрао да се с „нешто више смелости“ може говорити о томе да је „опасност од Келта“ довела до појаве остава на ширем простору централног Балкана, те оставу из Чуруга убраја међу познате оставе из Владиња, Букјовца, Штрбаца и Островул Мареа (Васић 1979: 264). На Божичевом трагу, а на основу броја пронађених фибула које он приписује гробовима „богатијих жена“, и Васић је промишљао да ли је реч о могућем гробу (Васић 1995: 84–85), што се запитао и Петар Поповић (Поповић 1996: 115–116).

И поред постојања недовољно јасног контекста проналаска и дилеме гроб или остава, највећи број аутора је безусловно прихватио идеју о остави, а временска дистанца је утицала на то да се о дилеми више и не говори. Дилема, међутим, није мала. Подсетићу да је и из угла „изумитеља“ типолошког метода Оскара Монтелијуса постојала разлика у погледу важности коју придајемо различитим врстама „сигурног налаза“ (*sicherer Fund*). Наиме, када Монтелијус у *Типолошком методу* (*Die typologische Methode*) пише о „сигурном налазу“, мислећи на затворени налаз, он подсећа на то да је са оставама неопходан опрез будући да се два предмета могу наћи у непосредној близини случајно и, што је најважније, да оставе могу настајати током дужег периода (Montelius 1903: 3, 10).

Но, и поред свих непознаница у вези с овим налазом, управо је „сремска група западнобалканског комплекска“ заснована на претпоставци да је Чуруг затворени налаз, без обзира на то да ли је остава или гроб, а да предмети чине културно и хронолошко јединство (Гарашанин 1973: 511–515; Vasić 1977: 28–29).

НА ПОСТАВКАМА И ИЗЛОЖБАМА

Одмах по приспећу 1927. године, остава из Чуруга је нашла место у сталној поставци Народног музеја. Музеј се у том тренутку налазио на коришћењу уступљеној приватној кући Раше Милошевића, у Улици кнеза Милоша. Нажалост, у музејској документацији не постоји фотографија која показује на који начин је остава тада била изложена. Праисторијско одељење се налазило у приземљу куће у којој је остава била изложена, заједно с налазима из Арадца, Привине главе, Винче и Плочника. Новинар Миодраг Михаиловић-Световски је, боравећи у Музеју 1929. године, а очигледно базирајући своје идеје на разговору с кустосима, убеђивао читаоце *Београдских ошћинских новина* да су многобројне праисторијске оставе које чува Музеј настале на његовим савременицима близак и појмљив начин (Михаиловић-Световски 1929). Према његовом објашњењу, путујући „агенти“ су на својим трговачким рутама често скривали, губили или заборављали предмете, и „та заборавност је веома корисна по потомство, јер њу искоришћују највише Музеји нашег доба. Тек, пред овим ископинама из Чоке, Арадца, Привине глава и из Чуруга (подељано у оригиналну), на Тиси, видимо како је у оном незапамћеном људском

добу цватио богоугодан живот, пун кусања и изобиља. Јер погледајте оно силно сребрно прстење, наруквице са укуским филигранима, копче и ниске злата око врата, све то из друге периоде гвозденог доба, па ће се видети, како је се морало живети сито и задовољно у питомима безпрегледне банатске равни“ (Михаиловић-Световски 1929: 9). Михаиловићу-Световском се можда може замерити што Чуруг смешта у Банат уместо у Бачку, али шаљиви покушај да објасни шта су то оставе и шта представља налаз из Чуруга показује да је „шарм“ сребрних фибула (*sensu* Wells 2012: 99) и наруквица имао упечатљиво дејство на ретке посетиоце Народног музеја тог времена. Идеју о „путујућим агентима“ није измислио сам јер је, како смо видели, потицала из постојећих објашњења културно-историјске археологије.

Када је 1935. године Музеј променио концепцију и име, постајући накратко Музеј кнеза Павла, остава је нашла своје место у једној од соба посвећених праисторијском периоду. Поставка Музеја кнеза Павла, као високо естетизованог, европског, идеолошког музеја, била је организована према критеријумима формално лепог, репрезентативног или монументалног (опширније Свјетићанин 2014: 588–591). У том контексту, скупни налаз из Чуруга био је само делимично изложен, наравно с одабраним сребрним фибулама, прстењем (?) и гривнама. Може се приметити да распоред предмета у витрини, у којој шест гривни окружују четири шарнирске фибуле, изгледа као модерна дизајнерска инсталација која, на неки начин, имитира геометријску орнаментику присутну на самим предметима (сл. 5). Ти предмети су могли да се уклопе у генералну *pro arte* девизу тадашњег управника Милана Кашанина; међутим, „петљасте“ фибуле с ланчићима и звечкама,¹² фибула тип Духцов (*Duchcov*), фрагментован бронзани појас, перле од камена, стакла и ћилибара и остали фрагментовани налази нису били укључени у поставку. Дакле, естетизација прошлости је негирала постојање археоло-

Сл. 5 Остава на сталној поставци у Музеју кнеза Павла (документација Народног музеја Србије)
Fig. 5 The hoard at the permanent exhibition at the Prince Paul Museum (Documentation of the National Museum of Serbia)

12 Поменуте фибуле имају неколико назива који се провлаче кроз литературу. Грбић их једноставно зове бронзаним фибулама (тзв. угарским с петљама) (Грбић 1928: 16), Драга Гарашанин „фибуле стреластог типа“ (Гарашанин 1954: 40), Јован Тодоровић „позамантеријским“ (Тодоровић 1974: 17), Милутин Гарашанин фибулама „са увијеним луком“ (Гарашанин 1973: 513). Једино су аутори изложбе *Илири и Грци* у овим фибулама видели „пекторал“ (Мано Зиси и Поповић 1959: 58).

шког контекста, као и предмета који се нису уклапали у пожељну визуру „лепог“.

Занимљиво је да је Грбић још једном говорио о налазима из Чуруга, у *Уметничком ирејледу*, где је предложио комплексно објашњење порекла тих предмета. Наиме, као и многи археолози тог времена, Грбић је „Халштат“ доживљавао у исто време као период, као стил, али и као етничку одредницу коју он приписује Илирима, док „Латен“ поистовећује с Келтима (Грбић 1939а). Повод за Грбићева промишљања био је важан чланак немачког археолога и историчара уметности Паула Јакобштала, О неким делима келтске уметности, који је изашао 1934. године у часопису *Анџика* (Грбић 1939а: 179; Jacobsthal 1934). У поменутом чланку, Јакобштал је издвојио јединствене карактеристике латенског стила и његову потпуну особеност, с јасном идејом да је „Латен први велики допринос „варвара“ укупној уметности Европе“ (Jacobsthal 1934: 44). У конкретном случају накита из Чуруга, Грбић пише да су ти облици везани за Илирик, али временски за латен: „Није искључено да су баш Келти допринели највише стварању овог накита у нашим крајевима, пошто су директно посредовали у спајању грчких елемената са урођеним илирским“ (Грбић 1939а: 178).

Прва тематска археолошка изложба после Другог светског рата, *Етнoгeнeзa Јужних Словeна њрeмa мaтeријaлној култури* (1950), имала је очигледан друштвено-политички значај за земљу која се опорављала од последица рата, као и улогу у креирању новог наратива о заједничкој прошлости свих Југословена, кроз идеологију „братства и јединства“ (Milosavljević 2020: 140–144). Материјал на изложби имао је међурепублички карактер будући да је прикупљен из више музеја Србије, Хрватске, Македоније и Босне и Херцеговине (Продановић 1982: 14, нап. 14). Изложба, чији су носиоци били Ђорђе Мано-Зиси, Милутин Гарашанин и Мирјана Ђоровић Љубинковић, замишљена је као амбициозна археолошка прича о континуитету појединих облика и техника израде предмета материјалне културе „илирског“ или „трачког“ порекла, које су, приликом свог доласка на Балкан, Словени затекли и преузели. Реч је, заправо, о мање или више успешном покушају апропријације праисторијске прошлости моделом „совјетске етногенезе“, а врло је индикативно и то што су налази из Чуруга имали своје место на тој изложби. Једна од витрина, која је требало да покаже „илирско-трачке елементе које су Словени примили“, садржала је сребрне и златне гривне са завршецима у виду змијских глава из Прилепа, Мраморца, Требеништа, Чуруга, „дакогетске сребрне наруквице са непознатог налазишта“ и одговарајуће цртеже гривни са средњовековних некропола Дуванли, Бело брдо и Кестхељ. Пратио их је одговарајући фолклорни накит (Мано-Зиси, Гарашанин и Ђоровић Љубинковић 1950: 20). На витрини са чурушким гривнама стајао је натпис: „Гривне са завршецима у облику змијских глава употребљавају Илири и Трачани од VI века п.н.е. у нашим крајевима ношене су и у римско доба, а Словени су их употребљавали у средњем веку“ (Мано-Зиси, Гарашанин и Ђоровић Љубинковић 1950: сл. 7). Техника филиграна и гранулације такође је требало да покаже континуитет, па су накит из Требеништа, прстење из Чуруга, накит из Текије и Беле Реке

крај Шапца били у витрини са римским, византијским, средњовековним и фолклорним накитом са разних налазишта у Србији (Мано-Зиси, Гарашанин и Ђоровић Љубинковић 1950: 21). Дакле, требало је показати „словенску младницу на илирском пању“ (Milosavljević 2020: 144). Но, нема сумње да би „присвајање“ илирског наслеђа требало схватити и у релацији, односно контрирању „нордијској“ теорији, према којој су на простору Балкана Илири били дошљаци из средње Европе (нпр. Schuchhardt 1937).

Када је 1952. године Музеј прешао у зграду на Тргу републике, остава из Чуруга је и даље чинила део сталне поставке и била је смештена у једној од витрина „са објектима од скупоценог метала“ (Амброзић 1952: 12). Овог пута није прављен избор репрезентативних налаза, па је остава изложена у својој „целости“, са свим фрагментима који су прибављени за Музеј (сл. 6). На каснијим тематским изложбама, као што је изложба *Илири и Грци* (1960), остава је представљена као део репрезентативног накита Илира, којим су, према мишљењима аутора изложбе, имитирали Грке, истовремено долазећи и до својих оригиналних решења. Остава је на изложби чинила јединство с предметима из Археолошког музеја у Загребу (Даљ, Ердут, Богдановци, Доње Псарјево) (Мано-Зиси и Поповић 1959: 56–59). Била је то изложба која је у штампи најављивана као „прва изложба на свету која ће приказати развој културе Илира, прастановника наше земље“, а посебно је била „за нас занимљива“ пошто је „нешто од ње (илирске културе, прим А. Б.) свакако асимилирано у нашу културу“ (Анон. 1959).

Нешто другачију улогу имали су налази из Чуруга на изложби *Илири и Дачани*, која је отворена у сарадњи са Историјским музејом Трансилваније из Клужа, у октобру 1971. године. Повод за њено одржавање био је VIII међународни конгрес за праисторију и протоисторију у Београду (Продановић 1982: 31). У сваком случају, налази из Чуруга, заједно с онима из Сремске Митровице, Никинаца и Винковаца, говорили су о продорима Илира ван своје „матичне територије“ и били су траг илирских миграција на подручју Срема и даље ка Бачкој (Гарашанин 1971: 27). Изложбене интерпретације биле су у складу с тековинама културно-историјске археологије и вечно при-

Сл. 6 Остава на сталној поставци Народног музеја после Другог светског рата (документација Народног музеја Србије)

Fig. 6 The hoard at the permanent exhibition of the National museum after the Second World War (Documentation of the National Museum of Serbia)

сутном темом која је опседала археологе – „етничким проблемима“. Илирску припадност налаза и њихову повезаност са илирским племенима Амантина и Бреука нарочито су заговарали Драга и Милутин Гарашанин, што је потицало и од њиховог схватања места археологије у односу на историју и историјске изворе (Гарашанин 1967: 36; Гарашанин 1973: 514). Они су, наиме, делили мишљење да се археологија мора сматрати саставним делом историје (Гарашанин 1970). Са свим финесама, а у погледу илирске припадности чурушке оставе, то мишљење се не разликује од општеприхваћених образаца какви постоје и данас. Најзад, према мишљењима појединих археолога, неки облици накита из Чуруга, попут шарнирских фибула, настали су по грчким узорима, али због „својствене украшене главе и детаљима претрпане ноге не могу прикрити барбарски укус“ (Vožić 1984: 32). Но, као да се етничком интерпретацијом завршила потреба да даље тумачимо комплексност прошлости. Једна од чурушких фибула која је представљена на изложби *First Kings of Europe* и даље говори о Амантима и Бреуцима (Gyucha and Parkinson 2023: 110).

ПРОБЛЕМИ СА СТИЛСКО-ТИПОЛОШКОМ АНАЛИЗОМ И ХРОНОЛОГИЈОМ: ИЗМЕЂУ ХАЛШТАТА И ЛАТЕНА

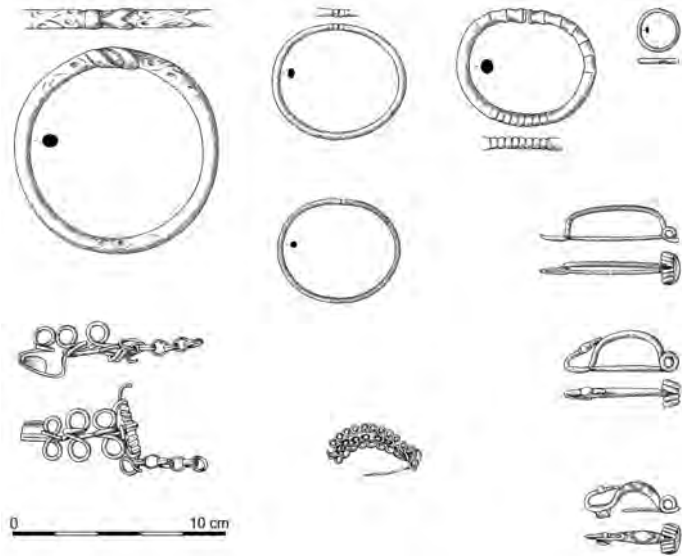
Већ је било речи о томе да је Грбић оставу из Чуруга упоредио са оставом пронађеном код села Букјовац у северозападној Бугарској и широко је хронолошки определио у време између VI и IV века пре н. е. (Грбић 1928: 22). До таквог закључка је дошао на основу мишљења Рафаила Попова, који је анализирао регионалну распрострањеност шарнирских фибула. Вероватно је Грбић мислио да је ранолатенска фибула најмлађа, а да су петљасте фибуле, које назива „тзв. угарским са петљама“ (Грбић 1928: 16), користећи се терминологијом Калмана Мишкеа „халштатске фибуле угарског типа“ (Miske 1908: 48), најстарије. Дакле, будући да није имао боље паралеле у том тренутку, послужио се формалним аналогијама за које је тада знао, сматрајући да је у случају „петљастих“ фибула из Чуруга реч о завршној фази „дугог развоја овог типа“ (Грбић 1928: 22). По свему судећи, Грбић је имао на уму знатно старије фибуле које би припадале тзв. типу Велем, а које се у средњој Европи опредељују у млађе бронзано доба (Novotna 2001: 28–29), али није могао да зна њихово „тачно“ датовање у том тренутку. Међутим, генерална идеја да остава представља замрзнуту слику прелаза халштата у латен је остала и опстала. Сви каснији радови који се тичу хронологије оставе из Чуруга базирани су на тој Грбићевој премиси и идеји затвореног налаза (нпр. Гарашанин 1953: 13, нап. 44; Гарашанин 1954: 41; Vinski i Vinski-Gasparini 1962: 278).

За Милутина Гарашанина и његова културно-хронолошка разматрања тзв. сремске групе, остава из Чуруга је била својеврстан индексни фосил (*Leitfossilien*) (Гарашанин 1973: 511). Гарашанин је издвојио ранију и каснију етапу „сремске групе“ и, према његовом мишљењу, чурушка остава, заједно с инвентаром гроба из Сремске Митровице (тзв. Сремска Митровица 2), који је Јосип Бруншмид (1858–1929) објавио још почетком XX века (Brunšmid 1902:

78–82), чини каснију етапу „сремске групе“.¹³ Гарашанинове идеје проширио је и допунио Растко Васић у више наврата (Vasić 1977: 28–29; Vasić 1987; Vasić 1989), а идеја да „сремска група“ постоји као културно-хронолошки ентитет је остала неупитна, иако је проблематика повезивања налаза из гробова и касне фазе насеља из старијег гвозденог доба на подручју Срема и Бачке остала отворена (Popović 1981: 37–41; Vasić 1989: 103–104; Babić and Palavestra 1999).

Убрзо је остава из Чуруга добила на значају и у регионалним хронолошким разматрањима, а утврђене су конекције с налазима у средњој и југоисточној Европи. Тако је Карел Лудиковски (K. Ludikovsky, 1923–1979), публикујући резултате још ранијих ископавања (1924) археолога-аматера Иноценца Червинке (L. I. Červinka, 1869–1952) у Микулчицама код Ходонина у Чешкој, објавио инвентар једног ранолатенског гроба, који је према садржини, али не и антрополошкој анализи, окарактерисан као гроб жене, а у коме је уочио сличност петљасте (сл. 7) и Духцов фибуле с налазима из Чуруга (Ludikovsky 1962: 259–262). Лудиковски је налазе из гроба определио у другу половину IV века пре н. е., са јасном алузијом на Чуруг и

„порекло елемената из југоисточног (јадранског) и каснохалштатског (илирског) круга“ (Ludikovsky 1962: 264; в. и Čižmářová 2017: 89). С друге стране, Александра Димитрова је неколико године касније објавила случајно пронађену оставу у селу Владињи у Бугарској, коју су чинили сребрна фијала, сребрне гривне, шарнирске фибуле и златне перле. Димитрова је указала не само на сличности

Сл. 7 Инвентар гроба из Микулчица код Ходонина (документација Моравског музеја у Брну)

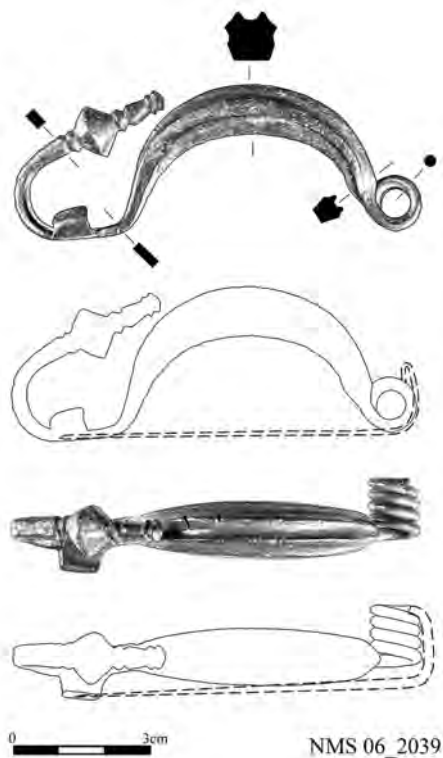
Fig. 7 Inventory of the grave from Mikulčice, near Hodonín (Documentation of the Moravian Museum in Brno)

између гривни и шарнирских фибула у Владињи, Гранитову и Сталиској махали већ је упутила на налазе из Чуруга и Богдановаца код Вуковара и разматрала њихову истовременост и постојање потенцијалне радионице у Илирији или Тракији, где су израђивани (Димитрова 1966: 127–129). Међутим, на крају, Димитрова је фијалу определила у средину IV века пре н. е., док је за остале

¹³ О пракси „трговине старинама“ и на који начин је Археолошких музеј у Загребу из тада „Сријемске жупаније“ прибављао налазе пишу Ана Солтер и Маја Бунчић (Bunčić i Solter 2020)

предмете сматрала да не припадају истом времену (Димитрова 1966: 131). Регионалној важности чурушке оставе допринело је ископавање некрополе Пилисмарот–Басахарц (*Pilismarót–Basaharc*) у близини Естергома у северној Мађарској, која је коришћена у различитим периодима праисторије и раног средњег века (Bognár-Kutzián 1975). Ранолатенски хоризонт ове некрополе сумарно је објавила Ида Богнар Куцијан, обрађујући пажњу на неколико гробова, а гроб означен бројем 332 реконструисала је на основу документације о ископавању. Наиме, приликом ископавања гроба са инхумацијом, у којем је била сахрањена женска индивидуа, пронађене су, између осталог, три петљасте фибуле које су биле спојене ланчићима с привесцима попут оних у Чуругу, што је ауторка нарочито нагласила, упућујући на даље аналогије у одевном аксесоару из Микулчица. Осим тих фибула, инвентар гроба су чиниле и стаклене и коралне перле, две бронзане наруквице, као и бронзани и гвоздени прстен, а ауторка је гроб датовала у IV век пре н. е. (Bognár-Kutzián 1975: 38–39; Csongor et al. 1983: 389).

Због присуства фибуле ранолатенске схеме (сл. 8), остава из Чуруга је у „келтским студијама“ представљала важан миљоказ. Јован Тодоровић је у неколико наврата изложио своје идеје

Сл. 8 Ранолатенска фибула из Чуруга (документација Народног музеја Србије; цртеж: Ј. Премовић)

Fig. 8 Early La Tène fibula from Čurug (Documentation of the National Museum of Serbia; drawing: J. Premović)

везане за тзв. преткелтски хоризонт, који је он нарочито настојао да доведе у везу са историјским изворима и великим догађајима: смрт Александра Великог, победа Келта над Ардијејцима или „трећи миграциони талас Келта“. У том погледу, Тодоровић је садржај оставе одредио у време између 350. и 320. године пре н. е., сматрајући да остава из Чуруга и најстарији гробови (63 и 67) на некрополи Карабурма говоре о културним утицајима и импорту келтских предмета у „домородачку“ средину (Todorović 1966: 32–33; Todorović 1968: 118; Todorović 1971: 136; Todorović 1974: 17; в. Mihajlović 2019: 169 и даље). Мишљење да је реч о „келтској уметности и моди“ у каснохалштатском контексту делила је и Нивес Мајнарић-Пандић, која је ранолатенску фибулу из Чуруга довела у везу са другим фибулама Духцов типа, а овај период сместила у време између средине IV века и 279. године пре н. е. (Majnarić-Pandžić 1970: 25, 75). Нарочито се ослањајући на хронологију у централној Европи, Драган Божич је дефинисао „ступањ“ Чуруг, финал-

ни хоризонт старијег гвозденог доба који, осим чурушке оставе, карактеришу поједини гробови пронађени у Сремској Митровици, Дорослову, Осијеку и Великој, а који одговара фази латен Б1, према средњоевропској хронологији (Воџић 1981: 315–316, 324). До сличних или нешто другачијих хронолошких решења, када су у питању налази из чурушке оставе, дошли су нешто касније Нивес Мајнарић-Панџић и Петар Поповић (Мајнарић-Панџић 1996: 37; Поповић 1996: 116). Неслагања у погледу хронологије су остала, а временски распони између предложених временских секвенци су 50 или више година (нпр. Tasić 1992: 78; Vasić 1999: 117).

Осврнимо се најзад на нека запажања везана за поједине предмете из саме оставе. Борислав Јовановић је ранолатенски примерак фибуле покушавао да упореди с фибулама Духцов типа са некрополе на Карабурми, тражећи трагове „келтских“ миграција (Јовановић 1979: 182–183, fig. 6); међутим, овде је реч о сличним, али различитим фибулама, које имају и другачију конструктивну схему. Исти проблем постоји и с аналогима које наводи Драган Божич (Воџић 1981: 331, нап. 14),¹⁴ према којима би бронзана фибула пронађена изнад десне стране грудног коша инхумиране покојнице из Менфочанак (*Ménfőcsanak*) (гроб 16) била наизглед најближа чурушкој, но реч је о примерку знатно мањих димензија (Uzsoki 1970: 45, T. VII.2, fig. 23 i 24; Uzsoki 1987: 25, 36, fig. 18, Pl. XVIII, 5; Поповић 1996: 116; Sörös 2021: 116). Налаз две бронзане фибуле из Чабрендека (*Csabrendek*), повезане бронзаним ланчићем и украшене висећим троугаоним привесцима, иако близак, без јасног је археолошког контекста (Marton 1933: 20–21, V.1; Marton 1934: 132; Szabó 1974: 82, fig. 8.3; Uzsoki 1987: 36; Sörös 2021: 116). Генералне сличности са чурушком Духцов фибулом показује бронзана фибула из двоструког гроба с инхумацијом, са греде Николе Шокића у Доњој Долини, пронађена такође на десној страни грудног коша, у комбинацији с плочастим фибулама изнад кључних костију, која је изложена на поставци Земалског музеја у Сарајеву (Truhelka 1906: 343–344; Marić 1964: T. VII.11; Поповић 1996: 116, нап. 48). Најзад, требало би указати на то да бронзана ранолатенска фибула из скупног налаза у Чуругу има робустан, уздужно жлебљен лук пентагоналног пресека, а корен игле, како то показују архивски снимак (сл. 4) и реконструкција у цртежу (сл. 8), наставља се на истом крају где се опруга завршава како би сама игла благим луком обавила опругу и на другом крају фибуле се спојила осигурачем са стопом. Под условом да је реконструкција тачна, такав дизајн опруге и игле није чест, а примерак сличне схеме, барем према цртежу, потиче из Шопрона (*Bécsi-domb, Sopron*), где је наводно пронађен као део одевног аксесоара у гробу с инхумацијом, у комбинацији са зооморфним фибулама повезаним ланцем и Алтмарк фибулом. Но, и овде је реч о потпуно другачије обликованом наређеном луку фибуле (Marton 1934: 146, T. XXXIX, 3a, 3b). Не

14 Осим налаза из гробова на некрополи Менфочанак, Божич наводи примерке фибула из гробова 41, 43, 47 на греди Мате Петровића, из гроба 8 на греди Стипе Јакарића, гроба 18 на греди Николе Шокића и један случајни налаз у Доњој Долини (Truhelka 1904: T. XLVII, 27; T. L.24; T. LI.21; LIV.7–9, 11–13; T. LXIV.7, 8; T. LXXXI.9, в. Мајнарић-Панџић 1996: 38, сл. 3). Такође, Божич наводи и примерак из поменутог гроба из Микулчица (Ludikovsky 1962: 260; 3.2), као и примерке из гробова на некрополи у Дирнбергу (оштећени гроб 30; Penninger 1972: 65, T. 28, A1). Нема сумње да постоје сличности међу примерцима, али и очигледне разлике.

инсистирам на томе да је фибула из Чуруга јединствена, већ више указујем на чињеницу да су, како је са жаљењем констатовоао Миклош Сабо, посматрајући веома сличан пар фибула повезаних једним ланцем из Кишкамонда, могућности истраживања постојања радионица веома ограничене када је реч о фибулама Духцов схеме (Szabó 1974: 84. fig. 9). Поглед на таблу коју даје Петар Поповић (Porović 1996: 117, fig. 12), а на којој се налази и примерак из Чуруга, говори да свака Духцов фибула прича своју причу. Према неким ауторима, велики број варијанти тих фибула позива и на преиспитивање оправданости термина Духцов за тај тип фибула (Ramsl 2012).

Када је реч о „петљастим“ фибулама са осмичастим луком, већ су Божић и Васић обратили пажњу на наведене аналогije из Микулчица и са некрополе Пилисмарот-Басахарц (Božič 1981: 331, нап. 15; Vasić 1988: 174). Иако су примерци из Микулчица и Пилисмарот-Басахарца мањих димензија и лошије очувани, у њиховом случају би се могло говорити о једној радионици (?) у којој су израђени (Bognár-Kutzián 1975: 45, Pl. VI, 1). Занимљиво је да се у хронолошким разматрањима о чурушкој остави готово никада не помиње да остеолошки остаци из гроба 332 на Пилисмарот-Басахарц некрополи, према ¹⁴C анализи припадају времену II века пре н. е. (Csongor et al. 1983: 389). Будући да је реч о анализи с почетка 80-их година XX века, постоји могућност да је реч о лабораторијској грешци; међутим, на тај датум се вреди осврнути, ако низбогчега другог, онда због опомене на ригидност стилско-типолошке анализе. Нажалост, не постоји никакав податак о просторној диспозицији „петљастих“ фибула унутар поменутих гробова, а врло је очигледно да су готово „ешеровим увијеним ваљком“ и троугаоним привесцима на ланчићима давале снажан звучно-визуелни дојам. Привесци израђени од бронзаног лима и украшени пунктирањем, повезани ланчаним привесцима с фибулама различитих типова, проналажени су на широком простору Подунавља и западног Балкана, на ранолатенским/каснохалштатским некрополама (нпр. Дирнберг, гроб 24/2; Менфочанак, гроб 367; Манерсдорф, гроб 56; Осијек, гроб 22) (Penninger 1972: 60–61, T. 24B; Vaday and Tanko 2020: 473, 505, fig. 15.3; Ramsl 2011: 133, 53, T. 77–79, 7a, b; Spajić 1956: 50, T. XI, 1–2).¹⁵

Два различита типа чурушких гривни чине четири гривне од сребрног лима, с крајевима који се састоје од две наспрамно савијене змијске главе, и две гривне са укрштеним крајевима који се сужавају. Претходно је речено да се варијанта сребрних гривни са укрштеним крајевима јавља у наводним фунерарним контекстима, у комбинацији са сребрним шарнирским фибулама, у Сремској Митровици, али и у налазу из Сомбора (сл. 9). Налаз из Сомбора је откривен у XIX веку, а прибављен је за Природњачки музеју у Бечу (инв. 80903–80909). На сребрне шарнирске фибуле из Сомбора први је обратио пажњу Лајош Мартон (Marton 1933: 83, Abb. 22), а потом и Растко Васић, који је касније објавио део објеката, заједно с гривнама, поменувши и фрагменте сребрних жица и лима, и претпостављајући њихово фунерарно порекло (Vasić

¹⁵ Код гроба 22 из Осијека, као уосталом и код већине налаза са локалитета Осијек – Зелено поље, требало би бити опрезан јер није реч о сигурним затвореним целинама (Majnarić-Pandžić 2007: 113–114).

1985: 143; Васић 1990: 171; Васић 1993: 32; Vasić 1999: 117). Као и чурушке гривне са укрштеним крајевима, гривне из Сомбора су израђене од сребрног лима, а орнаментика се састоји из концентричних кружница, полукружница и линија. Међутим, профилација је, као и читав орнамент, у односу на чурушке знатно наглашенија и рељефнија. Гривне из северозападне Бугарске (Сталијска Махала, Гранитово, Владиња), као и из „кнежевског“ гроба у Белшу у Албанији, који се датује у средину IV века пре н. е. (Сека 1988: 259), показују њихову широку распрострањеност, али и њихове регионалне варијанте (Васић 1995: 86; Димитрова 1966). Примерцима из Бугарске би се могао прикључити „комплет“ од две гривне, три шарнирске фибуле и три сребрне нитне, који је Римско-германски централни музеј у Мајнцу (О. 42054/1-8) откупио 1998. године од продавца уметнина из Минхена, а наводно потиче из Бугарске и који ауторка опредељује у другу половину IV века пре н. е. (Simon 2022: 276). Богати налаз из Белша указује на то да се гривне јављају и у комбинацији са „параферналијама за пиће“, керамичким и бронзаним посуђем, сребрним наушницама, те бронзаним парагнатидама и „илирско-грчким“ шлемом (Сека 1988: 244–259, Abb. 111–128). Међутим, како налаз из Белша садржи око 70 археолошких објеката (нпр. 15 сребрних шарнирских фибула), а узвешу у обзир чињеницу да је реч о случајном открићу (Сека 1976: 361–363; Сека 1988: 244–259), тешко се са сигурношћу може рећи да ли се ради о инвентару из само једног „кнежевског“ гроба.

Сл. 9 Део налаза из Сомбора који се чува у Природњачком музеју у Бечу (документација Природњачког музеја у Бечу; фото: А. Шумахер)

Fig. 9 The part of findings from Sombor kept at the Natural History Museum in Vienna (Documentation of the Natural History Museum in Vienna; photo: A. Schumacher)

Друга чурушка варијанта гривни, с наспрамним савијеним змијским главама, нешто је „локалнија“, налик двема сличним гривнама, продатим већ крајем XIX века на аукцији куће Сотби, златном примерку са непознатог локалитета у Барањи и случајним налазима два сребрна примерка у Мађарској (Васић 1993: 33–34; Sörös 2021: 113). Нема сумње да гривна из Богдановаца код Вуковара припада сличном миљеу, а потиче из ранолатенског гроба „у којем је можда било покопано женско чељаде“, како је то мислио Јосип Бруншмид, заједно са три ранолатенске фибуле с привесцима у виду ланчића (тзв. тип Карабурма 63), сребрном оштећеном наруквицом (?) и двоструком сребрном иглом (Brunšmid 1909: 232–233). Уопштено речено, све наведене гривне су сличне, али показују мање или веће разлике у орнаментици, димензијама или тежини (Simon 2022: 275; Sörös 2021: 113, нап. 4). Нажалост, не постоје конкретни сведоци археолошких контекста у којима су гривне затечене и документоване *in situ*, стога не знамо на који начин и од стране кога су ношене.

Индикативно је да у несигурним или сигурнијим затвореним целинама постоје различите комбинације типова предмета пронађених у Чуругу (нпр. „петљасте“ и Духцов фибуле, сребрне гривне и шарнирске фибуле), али за сада нема сигурних затворених целина у којима се заједно јављају ранолатенске и шарнирске фибуле, што је приметио већ Лајош Мартон (Marton 1933: 88). Контекст предмета из хумке у Рудинама код Русановића на Гласинцу, коју је ископавао Фрањо Фиала (F. Fiala, 1861–1898) крајем XIX века, несигуран је будући да је реч о неколико гробова с инхумацијама, чији инвентар није могуће раздвојити (Fiala 1895: 26, fig. 57–63; Venac i Ćović 1957: 24–25, Т. 49, 1–15)¹⁶.

С тим у вези, приликом релативно скоријих ископавања у Воларском пољу код Новог Сада пронађено је неколико „сиромашнијих“ гробова који се везују за „сремску групу“ (Анђелић 2017; Ljuština 2020: 343–345). У делимично оштећеном (опљачканом?) гробу (гроб 4) женске индивидуе пронађене су две бронзане шарнирске фибуле, вероватно у секундарном контексту (у пределу карлице и између леве и десне тибије), у комбинацији с једним фрагментом који би могао да одговара варијанти самострелних Чертоза фибула XIIIh групе (*Armbrustfibel*), према Биби Тержан (Анђелић 2017: 34–36, Т. 12.1; Teržan 1976: 340–341, 375–380; Vasić 1999: 101). Мада је Гарашанин оставио могућност појаве ових типова фибула у једном затвореном налазу, његова подела на ранију и каснију етапу „сремске групе“ је заснована управо на присуству/одсуству шарнирских фибула (Гарашанин 1973: 514). У том контексту, према Растку Васићу, четири сребрне фибуле из Чуруга припадају завршној фази дугог развоја шарнирског типа фибула, заједно с примерцима из Сомбора, са Јухора и из Сталијске махале (Vasić 1985: 143–145; Vasić 1988: 173–174; Vasić 1999: 116–117). Требао би рачунати и на дуго трајање појединих типова шарнирских фибула, како то говоре налази из Велих Ледина код Скадарског језера, где се уједно може видети и диспозиција у фунерарним контекстима на југу Балканског полуострва (Basler 1969: 26–27, гроб 22, Т. V; Vasić 1999: 114). Новији налази шарнирских

16 После Фиалине објаве, потпуно другачије је Вејсил Ђурчић описао тај налаз, доводећи у исти фунерарни контекст латенску фибулу и бронзане шарнирске фибуле (Ćurčić 1908: 7).

фибула на подручју централног Балкана, на пример, укључују бронзане примерке из насеобинских хоризоната локалитета Кале Кршевица код Бујановца, као и случајне налазе сребрних примерака из околине Алексинца, Хртковаца и Никинаца (Роровић 2007: сл. 3.1–6; Ђорђевић 2009; Коледин 2011; Вранић 2018).

Док прстење нема своје праве паралеле, „наушнице“ из Чуруга показују неке сличности, према начину украшавања (троуглови изведени гранулацијом), са златном наушницом из Крушевице код Рашке (сл. 10), која је, према мишљењу Драгослава Срејовића и Обреније Вукадин, део гробног инвентара из прве половине V века пре н. е. (Срејовић и Вукадин 1988: 12; Васић 1995: 87).¹⁷ Међутим, уколико се пажљивије погледају наушнице, и ту је дизајн нешто другачији, па је једина ближа формална аналогија заправо налаз који је протумачен као прстен, а потиче из богатог „мушког“ гроба у Пећкој Бањи и датује се у VI/V век пре н. е. (Палавестра 1984: 59; Јевтовић 1990: 186, 137/9; Тасић 1998: 162, сл. 228). Димензије поменутог прстена израђеног од сребрне жице која се елипасто увија на једном крају и развија у трапезоидну плочу, а на другом се завршава задебљањем у виду куглице, веома подсећају на чурушке „наушнице“. Додуше, у случају Пећке Бање је реч о прстену који није украшен филигранима и гранулацијом. Мада се у литератури помињу још неке аналогије од бронзе (Ћовић 1987: 264, Т. XXIX. 11), изгледа ми као да за сада ближих паралела нема.

Сл. 10 Златне наушнице из Крушевице (документација Народног музеја Крушевца)
Fig. 10 Golden earrings from Kruševica (Documentation of the National Museum Kruševac)

Сумарно, предмети из Чуруга показују различите хронолошке секвенце, које упућују на разноврсне „традиције“ на централном Балкану и у Панонији, а које се углавном датују у V век пре н. е. (прстење и наушнице), у средину IV века пре н. е. (гривне, латенске фибуле) или другу половину IV века пре н. е. (шарнирске фибуле). Фрагментовани појас од бронзаног лима (сл. 11), који се према сачуваним фрагментима састоји из два шира и девет ужих делова, украшен је уздужно искуцаним ребром и, зато што нема ближе аналогије, био је у сенци других налаза. Најзад, перле од ћилибара, стакла и привезак од камена, као могући делови једне огрлице, често се јављају у фунерарним контекстима „сремске групе“ (нпр. Brunšmid 1902; Ljuština 2020: 341–346; о перлама в. Palavestra 1993: 157, 280).

¹⁷ Околности проналаска „блага из Крушевице“ су подједнако занимљиве као и налаза из Чуруга. О томе видети у часопису *Галаксија* из фебруара 1986. године (Stojančev 1986).

Сл. 11 Фрагменти бронзаног појаса (документација Народног музеја Србије; цртеж: Ј. Премовић)

Fig. 11 Fragments of a bronze belt (Documentation of the National Museum of Serbia; drawing: J. Premović)

Биографије групе и типова предмета који се појављују у чурушкој остави имају широке регионалне конекције, те најпре говоре о повезаности региона Балкана и средње Европе, а потом и о различитим начинима употребе тих предмета, од остава, насеља, до фунерарних контекста. Начини њихове израде, стилске карактеристике и географска дистрибуција показују све комплексности њихових „оригиналних“ биографија. На основу свих расположивих података може се констатовати да у тим предметима нема ничега етничког јер њихово географско распрострањање упућује на помисао да су заједнице у IV веку пре н. е. на ширем простору биле умрежене.

ОЖИЉЦИ НА ПРЕДМЕТИМА И ПРЕТРАЈАВАЊЕ

Вратимо се и још једном пажљивије погледајмо саме предмете. Већ приликом првог публиковања, Миодраг Ђрбић је приметио да су на две гривне приметни трагови употребе и сечења, па је сматрао да је једна од гривни са змијским главама (инв. 06_2027) пресечена током ископавања (Ђрбић 1928: 14, Т. II-3). Приметио је такође да је слична гривна преломљена (инв. 06_2029) и има „по две бушене рупице на свакој страни због нитовања“ (Ђрбић 1928: 14, Т. II-4), дакле да је репарирана после прелома (сл. 12.1). Обе отворене гривне (инв. 06_2031 и 6_2031) су такође дошле у Музеј с крајевима који су пробушени са по две рупице и спојени сребрном жицом, а једна од њих је била оштећена и преломљена (Ђрбић 1928: 14–16, Т. II-1–2). Драган Божич је такође само констатовао да су на делу предмета присутна оштећења (Војић 1984: 31).

Како бисмо што потпуније дефинисали биографије предмета, могу се додати још нека запажања која се тичу налаза из Чуруга. Једна од поменутих гривни са насупротно постављеним змијама (инв. 06_2027) показује врло приметне знакове излизаности и абразије, који су можда последица употребе. Иста гривна намерно је „сечена“ у пределу „врата“ једне од змија, као и преко хоризонталних ребара средишњег дела (сл. 12.2, 3). Ти урези изведени оштрим предметом могу се видети и на архивским снимцима (сл. 12.1), дакле нису настали после доласка предмета у Музеј. Занимљиво је да су нека оштећења на

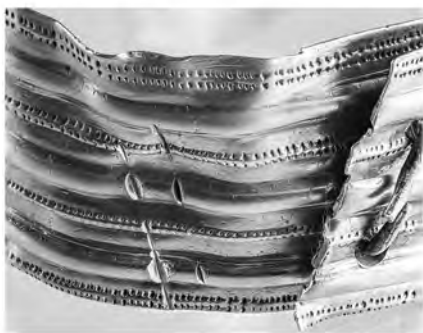
истој гривни углачана каснијом употребом. Зареци су приметни и на једној од гривни с отвореним крајевима (инв. 06_2031; сл. 12.4), као и на једној „наушници“ (инв. 06_2034). Латенска фибула (инв. 06_2027) такође има урезе на луку (сл. 13.1, 2). Фрагменти „петљастих“ фибула (инв. 06_2043, 2044, 2045, 2046) показују знакове намерно савијања и кидања бронзане жице, а на једном фрагменту игла је намерно увијена око навоја (сл. 12.2). Намерно савијање најприметније је на фрагментима појаса, који су преломљени, а делови искривљени (сл. 11). Исто тако, на фрагментима појаса су видљиви трагови уметања нитни у рупице (сл. 12.3), што указује на могуће поправке и дуже коришћење појаса.

1

2

3

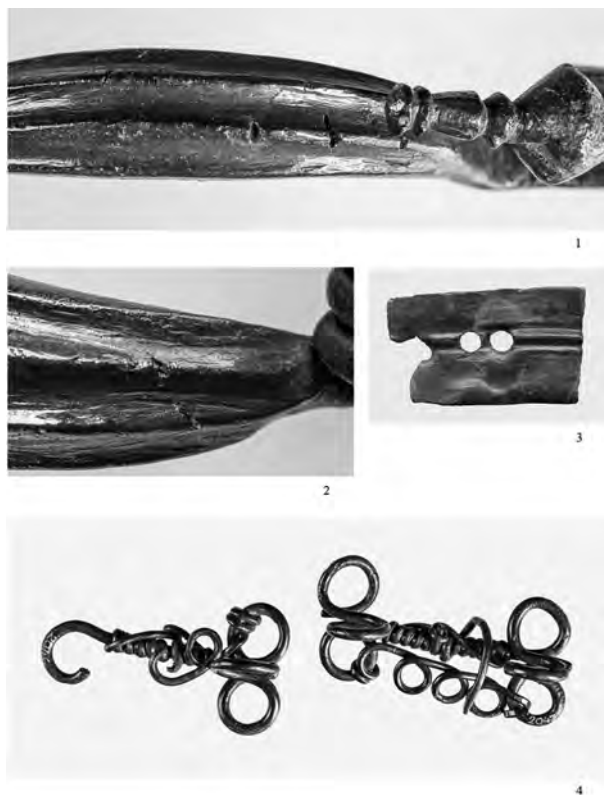
4

Сл. 12 „Ожиљци“ на сребрним гривнама (документација Народног музеја Србије; фото: В. Илић)

Fig. 12 “Scars” on silver bracelets (Documentation of the National Museum of Serbia; photo: V. Ilić)

На питање када су настала намерна оштећења на предметима, не може се лако одговорити, а додатне анализе ићи ће у правцу дефинисања узрока и начина оштећења. Врло је могуће да су нека од њих настала приликом нестручних ископавања, но друга, судећи по углачаности оштећених површина и патини, указују на њихово изворно присуство и „оригиналну“ старост. Трагови репарације на једној гривни с наспрамним змијским главама познати су и на златној гривни са непознатог локалитета у Барањи, мада су у том случају

претпостављени модерна поправка и исправљање (Sörös 2021: 114, fig. 4), као и на примерку који се чува у Римско-германском централном музеју у Мајнцу (Simon 2022: 269).

Сл. 13 Урези на фибули, савијене и фрагментоване фибуле и трагови репарација на појасу (документација Народног музеја Србије; фото: В. Илић)

Fig. 13 “Scars” on the fibula, bent and fragmented fibulae and traces of reparations on the belt (Documentation of the National Museum of Serbia; photo: V. Ilić)

Будући да још увек не располажемо егзактним подацима о с намером остављеним траговима на неким предметима из чурушке оставе, „ожиљци“ се не морају нужно доводити у везу с обичајем „ритуалног убијања оружја“, који се јавља у латенском периоду. Било би упутно сачекати резултате будућих истраживања, без рефлексивног уписивања „ритуалног“ у читав налаз. Захваљујући микроскопским и физичкохемијским анализама, можда ћемо моћи да сазнамо на које су све начине предмети оштећени пре и након полагања у земљу. Гривне чији су крајеви повезани сребрним спојницама говоре да су их последњи власници прилагођавали себи, да им се можда није свиђао првобитни дизајн са отвореним крајевима или могућност да случајно спадну са руке и изгубе се. Када пажљиво погледамо начин израде и украшавања тих предмета, површине с мноштвом трагова дугорочне употребе, намерних или случајних оштећења, остаје нам да се надамо да ће будућа истраживања дати другачије увиде у живот ових, данас музејских предмета.

ЗАКЉУЧАК

Остава из Чуруга има богату биографију, која свој „други живот“ отпочиње с првим налазима пристиглим у Народни музеј. Та се биографија, како смо видели, у различитим контекстима преобликује. Биографија може да почне од питања: да ли верујемо да је Ђорђе Ђесаров заиста пронашао оставу у свом дворишту? Да ли ћемо се сложити с првобитном проценом Јозе Петровића и Миодрага Грбића да је заиста реч о остави? Биографија овог скупног налаза се не може одвојити од археолога који су му давали значења и огледали се у њему. Она се не може сагледати без контекста у коме се „благо“ распродаје и разноси, а археолози покушавају, или не покушавају, да га сакупе. Биографија се, на пример, не може разумети без корелирања тадашње тржишне вредности „старица“, наспрам данашње вредности културног добра. Сетимо се само шта је крајем 30-их година XX века, на поставци у Народном музеју остава говорила, шта је причала у Музеју кнеза Павла, а шта после Другог светског рата. Све су те приче различите и све су проистекле из наше потребе да предмете објашњавамо пореклом и да им дајемо етнички „предзнак“ (нарочито у смислу заједница из млађег гвозедног доба в. у Миајловић 2019; Collis 2003). Фрагменти биографије оставе из Чуруга много више сведоче о људима из XX века, а много мање о људима из IV века пре н. е. Иако дилема „остава или гроб“ није решена, чурушки скупни налаз је (п)остао затворен, временска капсула која приповеда о сусрету светова млађег и старијег гвозедног доба. Уједно, чурушка остава представља покушај да једном налазу без јасног археолошког контекста дамо нови смисао, постављајући га у однос са осталим групама објеката пронађених на другим местима, а кроз које читамо предмете из чурушке оставе. Артефакти из оставе показују трајање, поправке и преправке.

Међутим, чак и ако нам се за моменат учини да уместо шарнирских фибула видимо обресе змије, гусенице, вилиног коњица, да чујемо ритмично звецкање ланаца и звечки са „петљасте“ фибуле или кроз стаклене и ћилибарске перле уочимо другу обалу Тисе, нетремице и хипнотисано гледајући у орнаменту сребрних гривни, свакако не би требало заборавити да постоји временски јаз који све нас и даље дели од скупног налаза из Чуруга.

ДОКУМЕНТАЦИЈА / DOCUMENTATION

АНМ = Архив Народног музеја Србије

АНМ, бр. 414, К. 27, Обраћање Владимира Петковића Министарству просвете, 27. 7. 1926.

АНМ, бр. 463, К. 27, Обраћање Владимира Петковића Министарству просвете, 16. 8. 1926.

АНМ, бр. 627, К. 24, Обраћање Јозе Петровића Владимиру Петковићу, 13. 8. 1927.

АНМ, бр. 627, К. 24, Обраћање Владимира Петковића Уметничком одељењу МП, 13. 8. 1927.

АНМ, бр. 641, К. 24, Обраћање Министарства просвете управи Народног музеја, 20. 8. 1927.

ДНМ = Документација Народног музеја Србије

ДНМ, Инвентар ствари у Народног музеју II

Архив Југославије

Фонд Министарства просвете Краљевине Југославије (66), F-320, 539, Молба Јозе Петровића упућена Владимиру Петковићу, Акт Народног музеја бр. 620, 5. 8. 1931.

Архив Српске Академије Наука и Уметности у Сремским Карловцима

Фонд Миодраг Грбић, К. 3, Писмо Јована Сасера 13. 7. 1933.

Фонд Миодраг Грбић, К. 7, Писмо Лајоша Мартона, 5. 3. 1932.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Амброзић, К. (ур.) 1952

Народни музеј Београд (водич), Београд: Народни музеј у Београду.

Анђелић, Д. 2017

Налази старијег гвозденог доба у околини Новог Сада, *Грађа за истраживање сџоменика културе Војводине* 30: 32–47.

Анон. 1927

Скровиште преисториских накита нађено у Чуругу, *Време*, 25. септембар, год. 7, бр. 2070, 5.

АНОН. 1959

Народни музеј у Београду отвара изложбу „Илири и Грци“, Борба, год. 24, бр. 302, 26. децембар, 7.

Appadurai, A. 1986

Introduction: Commodities and the Politics of Value, in: *The Social Life of Things*, A. Appadurai, ed., Cambridge: Cambridge University Press, 1–63.

Babić, S. and Palavestra, A. 1999

Northern Serbia in the Second Half of the First Millenium BC – Socio-economic Aspects, in: *Le Djerdap/Les Portes de fer à la deuxième moitié du premier millénaire av. J. Ch. jusqu'aux guerres Daciques: Kolloquium in Kladovo-Drobeta-Turnu Severin (September–Oktober 1998)*, M. Vasić, ed., Beograd: Jugoslawisch-Rumänische Kommission für die Erforschung der Region des Eisernen Tores, 28–33.

Bajčev, O. 2020

Biografija slikane posude iz Starčeva: otkrivanje slojeva značenja, *Etnoantropološki problemi* 15 (3): 773–797.

Bandović, A. 2019

Miodrag Grbić i nastanak kulturno-istorijske arheologije u Srbiji, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Basler, Đ. 1969

Nekropola na Velim ledinama u Gostilju (Donja Zeta), *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 24: 5–107.

Benac, A. i Čović, B. 1957

Glasinac II, Željezno doba, Sarajevo: Zemaljski muzej u Sarajevu.

Bognár-Kutzián, I. 1975

Some new early La Tène finds in the Northern Danube Basin, in: *The Celts in Central Europe*, J. Fitz, ed., Szekesfehervar: Istvan Kiraly Muzeum, 35–46.

Božič, D. 1981

Relativna kronologija mlajše železne dobe v jugoslovanskem Podonavju, *Arheološki vestnik* 32: 315–347.

Božič, D. 1984

Srebro i bronca iz Čuruga (Bačka), u: *Keltoi, Kelti i njihovi savremenici*, ur. D. Božič i L. Bakarić, Ljubljana: Narodni muzej Ljubljana, 31–32.

Brunšmid, J. 1902

Prehistorijski predmeti iz srijemske županije, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 6 (1): 68–86.

Brunšmid, J. 1909

Prehistorijski predmeti iz srijemske županije, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 10 (1): 231–237.

Bunčić, M. i Solter, A. 2020

Ta ova je godina dobra počela samo da nije B. i G.а. Trgovina arheološkim nalazima početkom 20. stoljeća na primjeru Srijemske Mitrovice, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 53 (1): 203–227.

Vaday, A. and Tankó, K. 2020

The Celtic Cemetery at Ménfőcsanak. The Excavation Before the Construction of Road No. 83 in 1993-94, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 71(2): 443–560.

Vasić, R. 1977

The Chronology of the Early Iron Age in the Socialist Republic of Serbia, Supplementary Series 31, Oxford: BAR Publishing.

Васић, Р. 1979

О хронологији старијег гвозденог доба, *Сџаринар* (н.с) 28–29 (1977–1978): 255–266.

Vasić, R. 1985

Prilog proučavanju šarnirskih fibula u Jugoslaviji, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, god. 23, knj. 21: 121–155.

Vasić, R. 1987

Sremska grupa zapadnobalkanskog kompleksa, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja V - željezno doba*, Sarajevo: Svjetlost i ANUBIH, Centar za balkanološka istraživanja, 555–558.

Vasić, R. 1988

Ein Beitrag zur Chronologie der Späthallstattzeit im Sremgebiet, in: *Gomolava: hronologija i stratigrafija u praistoriji i antici Podunavlja i Jugoistočne Evrope*, ur. N. Tasić i J. Petrović, Novi Sad: Arheološki institut i Vojvođanski muzej, 169–176.

Vasić, R. 1989

Jedan prilog proučavanju sremske grupe, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBIH*, god. 27, knj. 25: 103–113.

Васић, Р. 1990

Необјављени праисторијски предмети из Србије и Војводине у Бечу и Будимпешти, *Гласник Српској археолошкој друштва* 6: 169–174.

Васић, Р. 1993

Забелешке о почецима проучавања металног доба у Србији, *Гласник Српској археолошкој друштва* 9: 31–34.

Васић, Р. 1995

Сребрни накит IV века пре н.е. на територији средњег Подунавља – посвећено успомени на Миодрага Грбића, у: *Радионице и ковнице средра*, ур. И. Поповић, Т. Цвјетићанин и Б. Борић-Брешковић, Београд: Народни музеј у Београду, 83–89.

Vasić, R. 1999

Die Fibeln im Zentralbalkan, Prähistorische Bronzefunde, Abteilung XIV, Band 12, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Vinski, Z. i Vinski-Gasparini, K. 1962

O utjecajima istočno-alpske halštatske kulture i balkanske ilirske kulture na slavonsko-srijemsko Podunavlje, *Arheološki radovi i rasprave* 2: 263–293.

Vranić, I. 2018

Arheološka istraživanja lokaliteta Kale u Krševici 2016. godine, u: *Arheologija u Srbiji, projekti arheološkog instituta u 2016. godini*, ur. I. Bugarski, N. Gavrilović Vitas i V. Filipović, Beograd: Arheološki institut, 29–34.

Вранић, И. 2022

Хеленизација у новом кључу: њојрошња їрчке фирнисоване керамике, „умрежавање“ и кулїурне ѓромене на Кршевици V–III век їре нове ере, Београд: Археолошки институт и Народни музеј Србије.

Гарашанин, Д. 1954

Катїалої мейала. Праистїорија I, Београд: Народни музеј у Београду.

Гарашанин, Д. 1967

Miscellanea Illyrica II. Илири у халштату Србије, *Зборник Народної музеја* (Београд) 5: 31–40.

Гарашанин, Д. 1970

Праисторијска документација и интерпретација историје, *Сїаринар* (н.с) 20 (1969): 109–113.

Гарашанин, Д. 1971

Илири и Дачани, у: *Илири и Дачани*, ур. М. Коларић, Београд: Народни музеј у Београду; Клуж: Историјски музеј Трансилваније, 17–37, 85, 87, 89, 99–101, 107–109, 171–172.

Гарашанин, Д. 1994

Остава (гроб?) из Чуруга, у: *Праисторијске остїаве у Србији и Војводини II*, ур. М. Гарашанин и Н. Тасић, Археолошка грађа Србије, Београд: САНУ, 55–58.

Гарашанин, М. 1953

Из историје Келта у Србији, *Истїориски їласник* 3–4: 3–16.

Garašanin, M. 1964

Istočna granica Ilira prema arheološkim spomenicima, u: *Simpozijum o teritorijalnom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba održan 15. i 16. maja 1964*, ur. A. Benac, Sarajevo: Naučno društvo Bosne i Hercegovine, 135–175.

Гарашанин, М. 1973

Праистїорија на їлу Србије II, Београд: Српска књижевна задруга.

- Гарашанин, М. и Гарашанин, Д. 1951
Археолошка налазишћа у Србији, Београд: Просвета.
- Gosden, C. and Marshall, Y. 1999
 The cultural biography of objects, *World Archaeology*, vol. 31, no. 2: 169–78.
- Грбић, М. 1928
 Из преисторије Војводине - сребрна остава из Чуруга на Тиси, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду* 1: 10–22.
- Грбић, М. 1931
 Привина глава. Остава с краја бронзног доба, *Стираринар* (т.с.) 6: 24–31.
- Грбић, М. 1939а
 Келтска уметност, *Уметнички преглед* 6, јуни: 178–180.
- Грбић, М. 1939б
 Преисториско доба Војводине, у: *Војводина I. Од најстаријих времена до Велике сеобе*, ур. Д. Ј. Поповић, Нови Сад: Историјско друштво у Новом Саду, 45–60.
- Gyucha, A. and Parkinson, W. 2023
First Kings of Europe: Exhibition catalog, Chicago: Field museum.
- Димитријевић, Д. 1975
 На граници античког света. Живот праисторијских становника, у: *Шајкашка – историја*, ур. С. Гавриловић, Нови Сад: Матица српска и Војвођански музеј, 7–33.
- Димитрова, А. 1966
 Сребрно сџкровище от с. Влаидиня, Ловешко, *Извешћия на археологическия инститиуи* 29: 115–132.
- Ђорђевић, А. 2009
 Шарнирске фибуле из околине Алексинца, *Зборник Народног музеја* (Београд) 19-1: 119–137.
- Jacobsthal, P. 1934
 Einige Werke keltischer Kunst, *Die Antike* 10: 17–45.
- Јевтовић, Ј. (ур.) 1990
Господари сребра. Гвоздено доба на тилу Србије, Београд: Народни музеј у Београду.
- Jovanović, B. 1979
 The formation of the Scordisci on the basis of archaeological and historical sources, in: *Les mouvements celtiques du Ve au Ier siècle avant notre ère: ades du XXVIIIe colloque organisé à l'occasion du IXe Congrès International des Sciences préhistoriques et protohistoriques, Nice. 19 septembre 1976*, P. M.

Duval et V. Kruta, eds., Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 179–87.

Коледин, Ј. 2011

Нови тип шарнирске фибуле, *Зборник Народној музеја* (Београд) 20-1: 103–117.

Корытоff, I. 1986

The Cultural Biography of Things: Commodification as Process, in: *The Social Life of Things*, A. Appadurai, ed., Cambridge: Cambridge University Press, 64–94.

Ludikovský, K. 1962

Ploché keltské pohřebiště v Mikulčicích u Hodonína, *Sborník Československé společnosti archeologické 2*: 257–278.

Lukas, G. 2012

Understanding the Archaeological Record, Cambridge: Cambridge University Press.

Ljuština, M. 2013

Southern fringe of the Carpathian Basin during the 4th century BC and the first contacts with the La Tène world: the case study of the Belgrade Confluence, Serbia, *Acta Archaeologica Carpatica* 48: 87–110.

Ljuština, M. 2020

Remarks on Funerary Practices of Late Hallstatt Srem / Syrmia Group, Northern Serbia, in: *Funeralkultur der Thraker und Skythen des 7. bis 5. Jahrhunderts v. Chr. an der unteren Donau*, E. Teleaga, ed., Studien zur Eisenzeitlichen Archäologie Thrakiens, Band 5, Rahden/Westf: Verlag Marie Leidorf, 337–348.

Majnarić-Pandžić, N. 1970

Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu, Vinkovci: Gradski muzej Vinkovci.

Majnarić-Pandžić, N. 1996

Neколико napomena o uvođenju ranolatenskog stila u Sjevernu Hrvatsku i Bosnu, *Arheološki radovi i rasprave* 12: 31–53.

Majnarić-Pandžić, N. 2007

Brončano prstenje iz latenskoga groblja na Ciglani u Donjem gradu u Osijeku, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 24: 113–120.

Мано-Зиси, Ђ. и Поповић, Љ. 1959

Илири и Грци, Београд: Народни музеј у Београду.

Мано-Зиси, Ђ., Гарашанин, М. и Ђоровић-Љубинковић, М. 1950

Етнoгeнeзa Јужних Словeнa у раном средњем веку према материјалној култури, Београд: Уметнички музеј.

Marić, Z. 1964

Donja Dolina, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 19: 5–128.

Marton, L. 1933

A korai la Tène-kultura Magyarországon - Die Frühlatènezeit in Ungarn, *Archaeologia Hungarica* 11, Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.

Marton, L. 1934

Das Fundinventar der Frühlatene-Gräber, Dolgozatok 9–10: 128–165.

Medović, P. 1998

Rekognosciranje Titelskog platoa i bliže okoline, u: *Feudvar, Ausgrabungen und Forschungen in einer Mikroregion am Zusammenfluß von Donau und Theiß*, B. Hänsel und P. Medović, eds., Kiel: Verlag Oetker/Voges, 41–140.

Milosavljević, M. 2020

Osvit arheologije. Geneza kulturno-istorijskog pristupa u arheologiji Srbije, Beograd: Dosije studio.

Miske, K. 1908

Die Prähistorische Ansiedelung Velem St. Vid, Band I: *Beschreibung der Raubbaufunde*, Wien: C. Konegen.

Михаиловић-Световски, М. 1929

Кроз београдске музеје, *Београдске оштинске новине*, год. 47, бр. 17–18: 6–14.

Mihajlović, V. D. 2019

Skordisci između antičkih i modernih tumačenja, Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu.

Montelius, O. 1903

Die typologische Methode, Stockholm: K. L. Beckmann Buchdruckerei.

Nestor, J. 1933

Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 22: 11–181.

Novotna, M. 2001

Die Fibeln in der Slowakei, Prähistorische Bronzefunde, Abteilung XIV, Band 11, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Olsen, B. 2002

Od predmeta do teksta, Beograd: Geopoetika.

Палавестра, А. 1984

Кнежевски гробови сѝаријејѝ ѝвозненој доба на ценѝралном Балкану, Београд: Балканолошки институт САНУ.

Palavestra, A. 1993

Praistorijski ćilibar na centralnom i zapadnom Balkanu, Beograd: Balkanološki institut SANU.

Penninger, E. 1972

Der Dürrnberg bei Hallein I. Katalog der Grabfunde aus der Hallstatt- und Latènezeit, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 16, München: C. H. Beck.

Petrović, J. 1943

U Stobima danas, *Glasnik Hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu* 54: 463–525.

Попов, Р. 1926

Сребърното съкровище от Букьовци, *Годишник на Народния музей* 4, 1922/25: 1–22.

Popović, P. 1996

Early La Tène between Pannonia and the Balkans, *Сџаринар* (н.с.) 47: 105–125.

Popović, P. 2007

Nakit iz Krševice, in: *Scripta Praehistorica in honorem Biba Teržan*, M. Blečić et al. eds., Situla 44, Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 813–820.

Potrebica, H. and Dizdar, M. 2014

Late Hallstatt and Early La Tène Gold and Silver Beads in Southeast Pannonia, in: *Celtic art in Europe: making connections. Essays in honour of Vincent Megaw on his 80th birthday*, C. Gosden, S. Crawford and K. Ulmschneider, eds., Oxford: Oxbow Books, 152–158.

Продановић, З. 1982

Изложбена акциивносѝ Народної музеја у Београду 1945–1980, Музеолошке свеске 2, Београд: Народни музеј у Београду.

Ramsl, P. 2011

Das latènezeitliche Gräberfeld von Mannersdorf am Leithagebirge, Flur Reintal Süd, Niederösterreich. Studien zu Phänomenen der latènezeitlichen Kulturausprägungen. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 74, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Ramsl, P. 2012

Duxer Fibel (Fibel Typus Duchcov), in: *Lexikon zur Keltischen Archäologie*, Mitteilungen der Prähistorischen Kommission, 73, S. Sievers, O. H. Urban and P. C. Ramsl, eds., Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 469–470.

Rieckhoff, S. 2006

Les dépôts laténiens d'Allemagne: la continuité d'un phénomène en Europe, in: *Les dépôts métalliques au second âge du Fer en Europe tempérée, actes de*

la table ronde internationale des 13 et 14 octobre 2004 de Bibracte, G. Bataille and J. P. Guillaumet, eds., Glux-en-Glenne: Bibracte, Centre archéologique européen, 279–292.

Szabö, M. 1974

Contribution à l'étude de l'art et de la chronologie de La Tène ancienne en Hongrie, *Folia archaeologica* 25: 71–86.

Simon, S. 2022

Thracian silver jewellery from the 4th c. BC: investigations on objects from the collection of the Roman-Germanic Central Museum, Leibniz Research Institute for Archaeology, *Bulgarian e-Journal of Archaeology*, vol. 12.1: 267–279.

Sörös, F. Z. 2021

Some remarks in the type of wide open bracelets with double snakeheads, *Slaskie Sprawozdania Archeologiczne* 63: 109–122.

Spajić, E. 1956

Nalazište mlađeg željeznog doba s terena Osijeka, *Osječki zbornik* 5: 47–53.

Срејовић, Д. и Вукадин, О. 1988

Благо из Крушевице, у: *Рашка баштина* 3, ур. С. Ђорђевић, Краљево: Завод за заштиту споменика културе, 7–14.

Stojančev, S. 1986

Kome pripada blago iz Kruševice, *Galaksija* br. 186, februar, 36–39.

Schuchhardt, K. 1937

Die Urillyrier und ihre Indogermanisierung, *Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse*, Nr. 4: 3–37.

Tasić, N. 1992

Pretkeltsko stanovništvo srpskog Podunavlja i severnog Balkana, u: *Skordisci i starosedeoici u Podunavlju*, ur. N. Tasić, Beograd: Balkanološki institut SANU, 75–82.

Тасић, Н. (ур.) 1998

Археолошко блато Косова и Меџохије: од неолита до раној средњеј века, Београд: Српска академија наука и уметности.

Teržan, B. 1976

Čertoška fibula, *Arheološki vestnik* 27: 317–443.

Todorović, J. 1966

Predlog hronološke podele keltskog latena u južnoj Panoniji i severnom, Balkanu, u: *Materijali III, Simpozijum Praistorijske sekcije Arheološkog društva Jugoslavije*, Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije, 27–52.

Todorović, J. 1968

Kelti u jugoistočnoj Evropi, Beograd: Muzej grada Beograda.

Todorović, J. 1971

Periodizacija predkeltskog latena u Jugoslovenskom Podunavlju, u: *Materijali VII, Simpozijum praistorijske sekcije Arheološkog društva Jugoslavije*, Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije, 133–142.

Todorović, J. 1974

Skordisci, Istorija i kultura, Novi Sad: Institut za izučavanje istorije Vojvodine; Beograd: Savez arheoloških društava Jugoslavije.

Truhelka, Č. 1904

Der vorgeschichtliche Pfahlbau im Savebette bei Donja Dolina (Bezirk Bosnisch-Gradiška): Bericht über die Ausgrabungen bis 1904, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina* 9: 3–170.

Truhelka, Č. 1906

Sojenica u Donjoj Dolini: Peto iskopavanje god. 1904, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 18: 99–106, 217–228, 343–347.

Čirić, G. 2016

Rimski novčići u ženskim srednjovekovnim grobovima sa teritorije Srbije: mogućnosti interpretacije, *Etnoantropološki problemi* 11(3): 731–747.

Čosić, N. 2015

Biografija nalaza „ritualne grupe“ sa Medvednjaka, *Археука* 3: 15–41.

Čurčić, V. 1908

Alter und Herkunft einiger Fibeln und Tongefäße aus Bosnien und der Hercegovina, *Jahrbuch für Altertumskunde* 2: 1–17.

Uzsoki, A. 1970

Előzetes jelentés a ménfőcsanak kelta temető ásatásáról (Rapport préliminaire sur les fouilles de la nécropole celte de Ménfőcsanak), *Arrabona* 12: 17–57.

Uzsoki, A. 1987

Ménfőcsanak, in: *Corpus of Celtic Finds in Hungary I.: Transdanubia* 1, T. Kovács, É. Petres and M. Szabó, eds., Budapest: Akadémiai Kiado, 13–63.

Fiala, F. 1895

Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1893, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina* 3: 3–38.

Cvjetičanin, T. 2014

Predmeti ili narativi. Arheološke postavke u Srbiji: utemeljenje muzejske arheologije, *Etnoantropološki problemi* 5(2): 259–268.

Ceka, N. 1976

Varri i një luftëtari ilir nga Belshi, *Iliria* 6: 361–363.

Ceka, N. 1988

Das Fürstengrab von Belsh, in: *Albanien. Schätze aus dem Land der Skiptaren*, A. Eggebrecht, ed., Ausstellungskatalog Hildesheim, Mainz: Philipp von Zabern, 244–259.

Collis, J. 2003

Celts: Origins, Myths and Inventions, Stroud: Tempus.

Csongor, E. et al. 1983.

Radiocarbon dating of holocene bone samples in Hungary, in: *Proceedings of the First International Symposium ¹⁴C and Archaeology, Groningen, 1981*, W. G. Mook and H. T. Waterbolk, eds., PACT 8, Strasbourg: Council of Europe, 385–390.

Čižmářová, J. 2017

Keltská pohřebiště na Moravě. Okresy Hodonín, Kroměříž, Olomouc, Opava, Prostějov, Přerov, Uherské Hradiště, Zlín, Brno: Moravské zemské muzeum.

Čović, B. 1987

Grupa Donja Dolina - Sanski Most, u: *Praistorija jugoslovenskih zemalja V - željezno doba*, Sarajevo: Svjetlost i ANUBIH, Centar za balkanološka istraživanja, 232–288.

Wells, P. 2012

How Ancient Europeans Saw the World: Vision, Patterns, and the Shaping of the Mind in Prehistoric Times, Princeton, NJ: Princeton University Press.

HOARD FROM ČURUG: A CONTRIBUTION TO A CULTURAL BIOGRAPHY

SUMMARY

Almost a hundred years have passed since the discovery of the hoard from Čurug, but interest in its contents has not faded with the passing of time. In the chronological framework of the Late Hallstatt and Early La Tène period, the hoard from Čurug became a cornerstone that many chronological considerations and historical interpretations were built upon. New data that come from private letters of Miodrag Grbić, who was, in fact, the first to publish the hoard, provide new information about the circumstances of discovery and the contents of the hoard. When we look at the biographies of objects, it is impossible not to mention their “scars”, some of which indicate their long use, reparation, but also deliberate cutting, bending and breaking. Through the prism and approaches of the cultural biography of objects, the paper will discuss different interpretations of the hoard, proposed solutions, as well as the place of the hoard in the permanent exhibition of the National Museum of Serbia.

Бобан М. ТРИПКОВИЋ

Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за археологију

ЖИВОТ У ВОДОПЛАВИНАМА (ПРА)ИСТОРИЈСКЕ МАЧВЕ: ИЗМЕЂУ ЕВИДЕНЦИЈЕ И ИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ

Апстракт: Нестабилни водни режими у пољопривредним подручјима су један од фундаменталних проблема са којима се суочавају људска производна друштва. Било да је реч о изливању река из корита или јаким бујичним токовима, мањем или већем поплављеном подручју, дужем или краћем задржавању воде, они периодично наносе огромну штету пољопривредним усевама, изазивају оскудицу хране, уништавају имовину, стварају мочварно и баровито земљиште и чине неизвесним повратак у уобичајени живот. Из перспективе историјско-географског развоја поставља се питање: како су се људи у прошлости прилагођавали животу у мочварном и баровитом окружењу и да ли је наше искуство другачије од њиховог? У овом раду то је приказано на примеру плодне мачванске равнице у западној Србији, за време од раног неолита до раног енеолита, што је период од краја VII до краја V миленијума. Мачва је богата материјалним остацима из назначеног периода, који су традиционално тумачени као културна адаптација на мочварно и водоплавно окружење. У модерном добу такође је одликују честе и катастрофалне поплаве, па метод овог рада тестира имплицитан став, који стиче све више поклоника у археологији, да наше разумевање прошлости, циљеви истраживања и селекција података јесу условљени нашим савременим искуством и опажајем сопствене стварности. Циљ аутора рада је да на примеру односа савременог и прошлог покаже како је наше дугорочно искуство сусрета с водоплавном и мочварном средином створило или наметнуло чврсту везу између археолошке евиденције и интерпретације.

Кључне речи: Мачва, западна Србија, поплаве, криза, живот у мочвари, неолит/енеолит, мелиорација, цивилизација

УВОД

Нестабилни водни режими у традиционално пољопривредним подручјима један су од фундаменталних проблема с којима се суочавају људска производна друштва. Било да је реч о изливању река из корита или јаким бујичним токовима, мањем или већем поплављеном подручју, дужем или краћем задржавању воде, они периодично наносе огромну штету пољопривредним усевима, изазивају оскудице хране, уништавају имовину, стварају мочварно и баровито земљиште и чине неизвесном перспективу повратка у уобичајени живот. Поплаве великих размера су саставни део нашег историјског искуства, па су с временом развијани и примењивани различити механизми заштите у угроженим и плавним подручјима. О томе како су поплаве из далеке прошлости могле да постану део нашег друштвеног сећања или о величини катастрофе коју могу да изазову сведоче, примера ради, библијски Велики потоп или онај поменут у *Еју о Гилјамешу*. Према томе, живот у водоплавним подручјима и кризе изазване поплавом уткани су у људско сећање, део су нашег историјског искуства и асоцијативно граде културолошку спону од традиције ка стварности и од прошлости ка садашњости. У овом раду испитују се алтернативни, вишесмерни и циркуларни путеви конструкције археолошког знања, у којима опажање истраживачког окружења актуелизује давне феномене, догађаје и процесе и постаје важно или најважније за археолошку (ре)конструкцију живота у прошлости.¹

Упознавање животне средине посебно је значајно за праисторијску археологију, дисциплинарну традицију чији је важан истраживачки корен израстао из окриља природних наука, па инхерентно садржи потенцијал да човекову прошлост проучава, између осталог, и на основу његовог природног окружења. Из тог разлога, истраживања из домена праисторијске археологије пружају релативно детаљан историјски увид у однос археологије као научне дисциплине која проучава прошлост претежно на основу материјалних остатака и конкретног објекта проучавања, чије место у природи партиципира у нашем савременом искуству и нашим знањима о свету или о односу човека и природе. *Игеја* овог рада почива на имплицитном ставу, који стиче све више поклоника у археологији, да наше разумевање прошлости, циљеви истраживања и селекција података јесу условљени нашом друштвеном рутином и опажајем сопствене стварности (Babić 2018; Трипковић 2020). Како су, примера ради, ововремена суочавања с поплавама, примењени механизми заштите и тежња ка већој продуктивности могли да буду преточени у релевантан истраживачки и интерпретативни пут за разумевање далеке прошлости? *Загађајак* рада је управо да на селектованом примеру прикаже како је дугорочно искуство живота у водоплавном и мочварном окружењу уткано једнако у прошлост и садашњост, у стварност и традицију, у мит и сећање, у археолошку евиденцију и интерпретацију.

Примарна географска област овог рада је Мачва, равница у западној Србији, која важи за пољопривредно подручје од посебне економске важности за

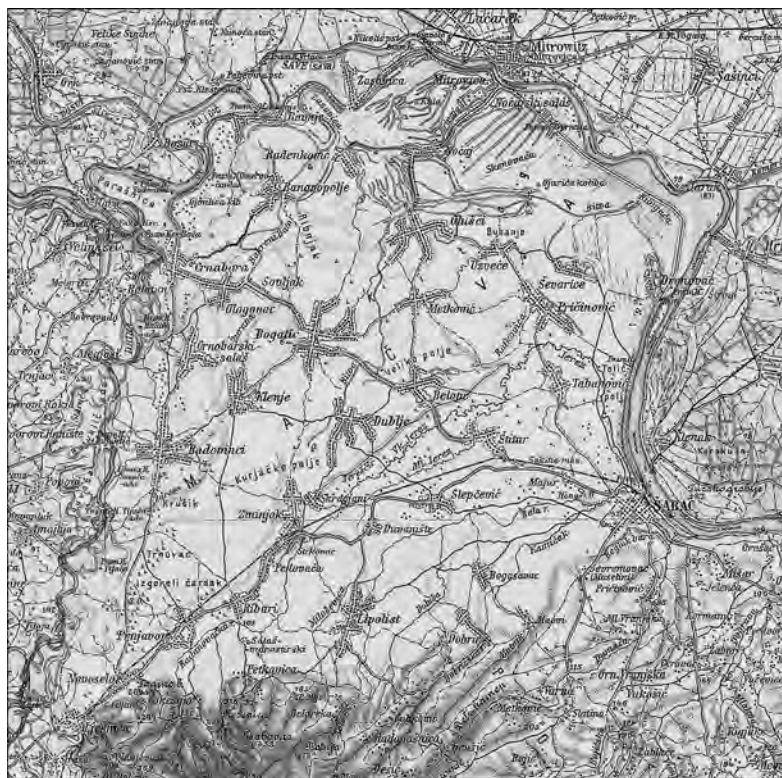
¹ Рад је настао у оквиру истраживачког пројекта *Човек и друштво у време кризе* Филозофског факултета Универзитета у Београду.

регионалну и државну економију. Пољопривредне културе попут пшенице, јечма и кукуруза, гајене на плодној мачванској земљи, уобичајено доносе високи род. С друге стране, годишњи приноси су у Мачви током последњег века били веома нестабилни услед специфичности регионалне географије, које доводе до честих и непредвидивих плављења. Само током протекле деценије сведочили смо катастрофалним поплавама и имали прилику да видимо на делу различите механизме заштите, као и оне који су недостајали у конкретним ситуацијама. Отуда се, из перспективе историјско-географског развоја, поставља следеће *питање*: како су се људи у далекој прошлости прилагођавали животу у тако негостољубивом окружењу, да ли је оно у Мачви било исто или слично данашњем и како је утицало на примену и развој земљорадње? С обзиром на то да је подручје Мачве богато остацима из праисторијског, античког и средњовековног доба (Васиљевић 1994; Васиљевић 1996; Стојић и Церовић 2011), наведена истраживачка питања могла би да се примене током разматрања огромног хронолошког распона и за различите друштвене и историјске контексте. Овде ће, као илустрација, бити приказане досадашње идеје и корени археолошке интерпретације за време од раног неолита до раног енеолита, што оквирно обухвата период од краја VII до почетка IV миленијума пре н. е., на основу калибрираних радиометријских датума из региона (Borić 2009; Orton 2012). То је доба од посебног значаја за проучавање пољопривредне производње, што разумевање криза, поплава и адаптација у прошлости чини изазовним тематским оквиром, у којем није лако успоставити истраживачку границу између прошлости и садашњости.

ПОПЛАВЕ У МАЧВИ: УЗРОЦИ И ПОСЛЕДИЦЕ

Мачва је равница у западној Србији, површине од 862 km², која је оивичена рекама Савом на северу и истоку и Дрином на западу, и планином Цером на југу (карта 1). Она је најјужнији огранак велике Панонске низије, па према томе има њен равничарски пејзаж и педолошку подлогу погодну за интензивну пољопривредну производњу (Марковић 1970). Из историјских навода је познато да је Мачва донедавно била шумовита и мочварна, с посебно непредвидивим водним режимом и многим забареним подручјима. О томе сведочи аустријски штабни официр Адам Вајнгартен, који је 1820. објавио географско-историјски опис Србије, у којем истиче да се у Мачви, поред блатишта и мочвара, налазе непроходне шуме (према Ćorović 1997). То је вероватно пејзаж који је вековима био преовлађујући у Мачви, због чега се локално становништво у прошлости бавило претежно сточарством и, тек у ограниченој мери, земљорадњом (Ćorović 1997). Постепеном применом хидротехничких мера, земљорадња је постала значајан део привредних активности сеоских домаћинстава, што је наставила да буде и индустријализацијом Србије у периоду након Другог светског рата. Нестабилан водни режим Мачве утицао је, међутим, на живот мачванских сељана, умањујући количину произведених добара, изазивајући непредвидиве сезоналне несигурности и спречавајући их да искористе све потенцијале плодног земљишта. Поплаве су утицале и на ре-

гионалну индустријску и путну инфраструктуру, чак и тамо где су речна корита уређена или где постоји одбрамбена линија ради заштите од плавлeња (Марковић 1970; Поповић и Вулећић 2019).

Карта 1 Мачва, равница у западној Србији, одсечак аустроугарске карте из 1897. године (<http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/topo/3felmeres.htm>)

Map 1 Mačva plain of western Serbia, a section of an Austrian-Hungarian map dating from 1897. (<http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/topo/3felmeres.htm>)

Неповољан водни режим Мачве проистиче из природних одлика регионалне географије, које доводе до честих поплава. Оне су првенствено последица *периодичног изливања водошкова који окружују или пресецају Мачву*. С обзиром на то да је са три стране оивичена токовима Саве и Дрине, у великој мери је подложна њиховом утицају (Милојевић 1962). Плавлeње Мачве је периодични феномен, релативно чест, повезан с обилним падавинама или топљењем снега у изворишним појасевима великих река. Други разлог честих поплава били су *дугички шокони са Цера* (Stefanović, Gavrilović and Vajčetić 2014), који такође настају услед обилних падавина или отапањем снежног покривача, а путем мреже планинских потока и река се сливају у Мачву, угрожавајући нарочито њен јужни део. Трећи разлог је *висок ниво подземних вода* (Алексић 1891). Наиме, подземне воде у мачванском региону су на природно високом нивоу, па свако даље подизање њихове висине, најчешће под утицајем Саве и Дрине, доводи заправо до плавлeња равничарског подручја и дужег задржавања воде у природним де-

пресијама. Последњи разлог је *илиновићо и водонейројусно земљиштие*, које је одлика јужне Мачве. Педолошку подлогу тамо претежно чини псеудоглеј (параподзол), тип земљишта карактеристичан по густој глинастој структури која спречава активну дренажу воде, што доводи до тога да се поплава у Мачви, када се једном догоди, задржава извесно време, пролонгирајући ефекат плављења.

С обзиром на то да је Мачва испресецана рекама Битвом, Јерезом, Журавом, Белом реком и Батаром, које су природне артерије те велике плавне мреже, плодна мачванска равница била је у прошлости периодично изложена поплавама, од којих су неке имале размере катастрофе (Поповић и Вулетић 2019). У XIX веку, трећина Мачве налазила се стално под водом, а једна од катастрофалних поплава забележена је крајем века (1896), када је читава област била под водом. Штавише, поплаве великих размера регистроване су и 1924, 1926, 1932, 1940, 1944. и 1962. (Марковић 1970). Из тих разлога, обимне регулације водотокова спроведене су у Мачви крајем XIX века, између два светска рата, а потом и током друге половине XX века (Поповић и Вулетић 2019; уп. Трипковић 2017). Механизми заштите били су изградња обалоутврда, копање одводних и регулационих канала, повећање висине заштитног бедема и, напослетку, изградња Церског ободног канала у другој половини века. Упркос томе, плављења великих делова Мачве су и даље релативно учестала. Ако се посматра само XXI век, веће поплаве забележене су 2001, 2010. и 2014, угрожавајући становништво и имовину, као и регионалну пољопривредну и индустријску производњу. Чињеница да је мачванска равница плављена и након регулације водотокова указује на дуготрајно нестабилну средину која не може лако да се опитоми и прилагоди за пољопривредну делатност. Како је, онда, могао да изгледа живот у мочварној и баровитој праисторијској Мачви или, одређеније, у Мачви неолитског доба, када је пољопривреда несумњиво имала значајну економску улогу? И како су данашње искуство поплава у Мачви, сусрети с кризама изазваним поплавом или, једноставно, потреба за унапређењем пољопривредне производње могли да обликују разумевање прошлости, да понуде истраживачке смернице или да одреде оквир интерпретације?

ОПАЖАЊЕ ОКРУЖЕЊА И ПРОШЛОСТ: НАРОДНА ТРАДИЦИЈА, ЛЕГЕНДЕ И АРХЕОЛОШКИ ОСТАЦИ

„Мачва се састаје са својим животом између две реке и једне планине. Између широке Саве, плаховите Дрине и плавичастог Цера. ...Ова равница прво је била Мочва (мочвара). ...Данашње мртве реке и мртве баре остале су да сведоче о томе” (Арсеновић 1996).²

Свакодневни сусрети становника Мачве с баровитом и мочварном средином имају речит одраз у локалној традицији. О томе сведоче назив познатог села Црна Бара и неколико других локација истог имена широм Мачве, по-

2 Извод из предговора књиге *Мачва, историја, становништво* (Васиљевић 1996), који је писао Томислав Арсеновић (1932–2019), историчар, књижевник и гимназијски професор из Шапца.

том честа појава речи „млаква“ (бара, локва) на мапама, као и топонима Бела бара, Дуга бара, Вранића бара, Студена бара, Широка бара, Прека бара, Рибњача, Жабари, баре Милачка, Ракитовача, Ратковача и Локвањуша, Бареш и др. Данас се ти забарени простори не могу уочити на терену, али називи потврђују да су за многе генерације могли бити непосредно и трајно искуство. То вероватно показује и уверење, распрострањено у локалној култури и традицији, да име Мачве потиче од имена средњовековног града Мочва, чије би порекло требало тражити у словенској речи „мочвара“ (уп. Арсеновић 1996).³ Да је баровита мачванска средина причињавала потешкоће локалном становништву показује легенда настала у северозападној Мачви, о цину који прокопова канале и спаја водотокове. Легенда је забележена више пута, најпре у делу *Кнежевина Србија* (1876) Милана Ђ. Милићевића (1831–1908), етнографа, тада секретара у Министарству просвете, потом у тексту *Топографија старинских остатака у садањој Мачви* (1881) Антонија Анте Алексића (1844–1893), хидролога, војног географа и картографа, који се с јасним задатком нашао у Мачви, о чему ће бити више речи касније. Иста легенда се налази и у познатом роману *Хајдук Сџанко* Јанка Веселиновића (1896), знаменитог Мачванина, који је рођен у Црној Бари и најпознатији је хроничар мачванског живота. Напослетку, легенда о цину записана је и у делу археолога Миливоја Васиљевића и Војислава Трбуховића *Најстарије земљорадничке културе у Подрињу* (Трбуховић и Васиљевић 1983), у Трбуховићевом тексту *Најстарији мелиорациони радови у Мачви* (Трбуховић 1985), изнова у Васиљевићевом капиталном делу *Мачва, историја, сџановништво*, а вероватно и на многим другим местима. Записана легенда гласи овако (према Васиљевић 1996):

„Био је некада некакав цин, па заволео сестру рођену и хтео се њоме ожени. Пошто су то сматрали као грех и никако се није могло допустити, то рекну цину: да ће му тек тако бити одобрено да се сестром ожени, ако прокопа корито води из Дрине у Саву. Он пристане и почне копати, али се наједаред спусти тако густа магла, да он није видео куда копа, него је кривудао тамо-амо: на неким местима састављао је сам прокоп. Видећи да од његовог посла нема ништа, он се мани и прокопа и сестре. И дан дањи стоје те удолине које изгледају као водено корито, али само донекле јер нису доведене до Саве.“

Легенду о цину, чији је запис код Милићевића вероватно био инспирација за касније помене, срећемо у делима етнографа, хидролога и картографа, књижевника и археолога, што пружа занимљиву спону мачванског фолклора с циљевима и намерама тако различитих аутора. Легенда је тамо где су описана путовања Мачвом, њена географија, историја и споменици (Милићевић 1876) и тамо где запосленици Краљевине Србије премеравају земљиште ради

3 Према доступним подацима, најранији помени Мачве под тим именом су у другој половини XIII века, када регион јужно од Саве почињу да зову Мачва, највероватније на основу имена града Мачо, који је у то време изграђен и налазио се негде на Сави, али чија тачна локација није поуздано утврђена (Ђирковић 2008).

превођења баровите мачванске средине у пољопривредно земљиште (Алексић 1891). Јавља се и у приказима Мачве и сељака, који је истовремено ратник и борац за слободу у ратовима из којих ће проистећи и велика реформа земљишног поседа у Србији (Веселиновић 1896). Напослетку, легенда је и тамо где археолози истражују и тумаче прошлост неолитске старости, чије су основне одлике управо пољопривредна производња и настањивање плодних равничарских области (Трбуховић и Васиљевић 1983). Мада је посматрају из различитих перспектива, аутори забележену легенду доводе у везу с потребама праисторијског, античког или савременог човека, па се њихове амбиције, назначене у легенди, на први поглед разумеју и као универзалне тежње друштва која се баве земљорадњом. Штавише, према том поједностављеном читању, народно предање почиње да поприма одлике важне (пра)историјске традиције и, сведено на језик истраживања, постаје емпиријски податак научне вредности.

Поступак уобличавања легенде о цину у историјску традицију текао је постепено. Најпре је Милићевић обишао шабачки округ, описао географске одлике,⁴ навео „остатке из старина“, углавном старе цркве, манастире и градове, и понегде их повезао с локалним легендама. Легенду о цину који копа канал од Дрине ка Сави забележио је, међутим, у другом одељку (Места чим било знатна), описујући шумовити потес Парашницу у атару села Црна Бара, наводећи да „тамо има нека удолина, као водино корито, које се не протеже кроза сву њу него донекле. Кажу да је та удолина овако постала: [Био некад некакав цин...]" (Милићевић 1876: 489). Неколико година касније, Анта Алексић, хидролог и географ школован у Аустроугарској, путовао је Мачвом ради израде студије како би се подручје дренирало и обезбедило од честих поплава, али је пописивао и старине, на молбу Јована Драгашевића, познатог српског војног географа и историчара.⁵ Постојао је, међутим, још један разлог који је Алексића усмерио ка попису старина. Наиме, он је одраније имао сазнања о римском прокопу у Срему,⁶ са остацима „вароши, пристаништа, мостова“ дуж трасе канала, и то је покушао да упореди са запажањима из Мачве: „Још при првом бављењу мом у Мачви изгледале су ми врло чудновате оне многе расточице река. Личило ми је, као да су некада човечијом снагом прокопаване и међусобно везане можда у циљу да земљорадњи користе. Изгледало ми је управо као да је у прастаро време Мачва удешена била за вештачко наводњење“ (Алексић 1881: 185). Из тог нарочитог разлога, Алексић се код Мачвана распитивао за остатке римских друмова и мостова. Ипак, кад помиње канал у Парашници (који је копао „Цин“),

4 Између осталог, Милићевић наводи да су крајеви Мачве према Дрини и Сави нарочито плављени, да свако пролеће одлеже под водом и да Мачвани граде насипе који се „мало по мало подижу сваке године“ (Милићевић 1876: 422).

5 Према сопственом наводу, пуковник Драгашевић га је замолио да обрати пажњу на трагове или тврдње о налазиштима римских или још старијих насебина или утврђења (Алексић 1881: 185).

6 Мачва је тада била дефинисана као географска одредница, о чему судимо и из наслова Алексићевог чланка, али за оне упућеније у регионалну географију и историју, у које је сигурно спадао и Анта Алексић, Мачва и Срем нису нужно били различите области. Не само што је Мачва најјужнији део Панонске низије већ је, пре него што се усталило име Мачва, та област називана онострани Срем. С таквим разумевањем локалне историје и географије, могућности компарације две области не само да се увећавају већ чине сугестивну целину.

описује га као „доста удубљено корито (ров), и изгледа, да је туда текао неки рукавац Дрине или Саве.“ Познато му је било да су, по предању, канал копали џиновни и истиче да „не личи на такозване римске шанчеве (јарке) као што их по Банату виђамо, па према томе сумњам да је ово било нешто подобно. Који су то Џинови били не уме нико да каже“ (Алексић 1881: 188).

Алексић није са сигурношћу могао да установи постојање вештачких прокопа у Мачви на основу археолошких остатака, није могао да потврди историчност легенде о џину на географски лоцираном примеру, није пронашао ни аналогију са римским шанчевима у Бачкој, али је знао да копање канала и насипа, дренажних, иригационих и заштитних, јесу дело цивилизације, па се иницијално усмерио на то да у Мачви трага за археолошким остацима управо римске цивилизације. Права сврха његовог боравка, међутим, био је проблем поплава, бара и блатишта, па се археолошким остацима даље није бавио и, у складу са својим стварним циљем, убрзо се залагао за копање пловног канала који би ишао средином Мачве, од Дрине ка Сави, с интегрисаним системом речица са Цера и додатним бочним каналима који би одводили воду из бара, а у сушним периодима служили за наводњавање (Алексић 1881).⁷ Кулминација Алексићевог напорног рада у Мачви показала се ипак тек десетак година касније, у обимном извештају о режимима Саве и Дрине, другим мачванским водотоцима, барама, блатиштима и полојима, смеровима будућих канала и местима обалоутврда, те другим механизмима и организацији заштите, укључујући законску регулативу (Алексић 1891). Управо то дело, с детаљним описом и анализом мачванског водног режима, биће инспирација истраживачима Мачве током друге половине XX века, који ће изнова оживети легенду о џину, открити стару цивилизацију и објаснити канале, те наизглед попунити истраживачку празнину из дела свог претходника.

ПРАИСТОРИЈСКА МАЧВА: ПОГЛЕД НА ДАЛЕКУ ПРОШЛОСТ

Праисторијска археологија у Мачви успостављена је као истраживачка пракса тек 60-их година XX века, залагањем Миливоја Васиљевића, првог куратора Народног музеја Шабац. Васиљевић је, заједно са Војиславом Трбуховићем, сарадником Археолошког института у Београду, урадио систематску теренску проспекцију Мачванског округа, што је водило до открића и бележења око 1.500 локалитета, од чега је приближно једна трећина из праисторије. Исти аутори су оживели интересовање за старе канале у Мачви (карта 2), али у њиховом образложењу примећујемо неколико интерпретативних новина. Док је Алексић Мачву видео као претежно водоплавну, баровиту и блатну средину, коју је неопходно исушити и „удесити“ за земљорадњу копањем ка-

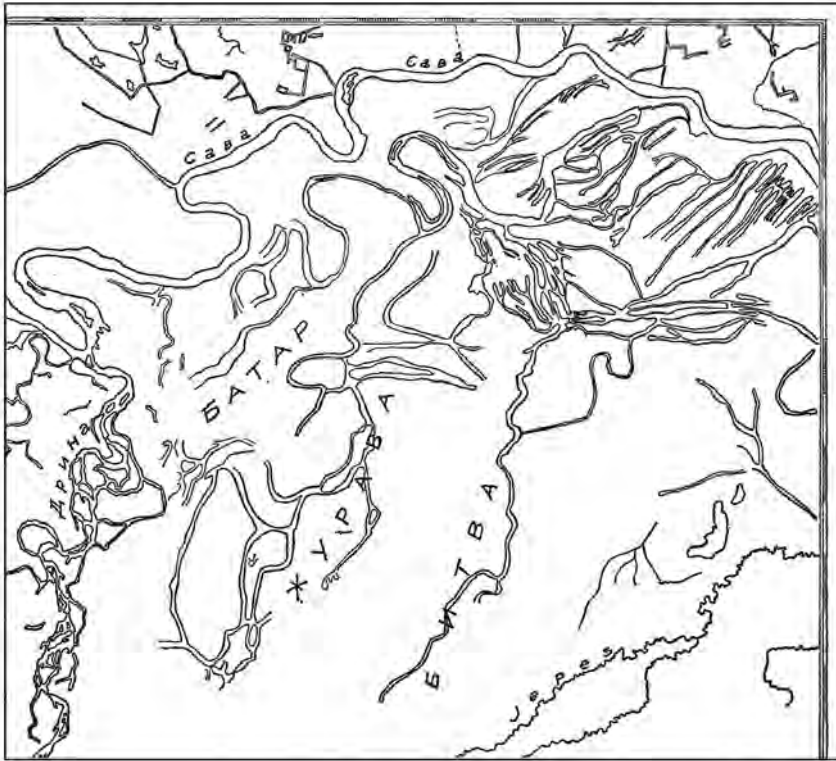
⁷ У време Алексићевог боравка у Мачви, велики хидролошки пројекти, попут изградње Суецког или Панамског канала, били су завршени или у току, уз велике финансијске напоре и људске жртве. Као војном географу и хидрологу, ти пројекти савремене цивилизације сигурно су му били познати, и иницијално су могли бити модел који старе канале у Мачви верификује као пројекат античке цивилизације, исто као што изградња предложеног канала претвара руралну мачванску средину у цивилизацију.

нала и изградњом насипа,⁸ Трбуховић и Васиљевић су Мачву приказали као углавном суво и великим делом безводно подручје, које је периодично подложно великим поплавама.⁹ Према томе, док су за Алексића „стари“ прокопи примарно могли бити средство за одводњавање и исушивање бара и блатишта, и потом „удешени за вештачко наводњење“, за Трбуховића и Васиљевића они су примарно служили за акумулацију и контролу воде ради наводњавања плодног, али сувог пољопривредног земљишта. Док је Алексић старе канале покушао да сагледа као дело римске цивилизације, за Трбуховића и Васиљевића они су неупитно настали током неолита; као што је Алексић римске остатке поред канала користио да одреди старост прокопа, тако су Трбуховић и Васиљевић истакли важност неолитских локалитета за утврђивање доба из којег потичу канали (Трипковић 2020). Док је Алексић црнобарску легенду о „дину“ који прокопава канал покушао да сагледа на примеру локализованом у северозападној Мачви и без коначног објашњења, Трбуховић и Васиљевић су је регионализовали, проширили на целу Мачву, са дефинитивним објашњењем. Док је за Алексића, као хидролога, савремена потреба за стварањем канала подстицај вероватно имала у грандиозним пројектима модерне цивилизације, у изградњи Суецког и Панамског канала, археолози су културни предлог за настанак старих канала пронашли у цивилизацијама Египта и Месопотамије, познатим по иригационим каналима (Трбуховић и Васиљевић 1983: 12). Аутори ипак нису били сасвим доследни у интерпретацији, па су „мелиорациони систем“ ради наводњавања „сувог“ земљишта довели наизменично у везу са старчевачком и/или винчанском културом, а потом су издвојили и посебан тип релативно честих локалитета, који је, према њима, чинио управо адаптацију на мочварну и баровиту мачванску средину.

Током дугогодишњег рекогносцирања, Васиљевић и Трбуховић су открили скоро 50 локалитета окружених ровом, које су назвали тип Обровац, према имену које су носили неки од њих (Трбуховић и Васиљевић 1975; Трбуховић и Васиљевић 1983). То су најчешће били локалитети пречника до 40 m и окружени широким ровом, понекад и са очуваним бедемом. Тада су их определили у крај неолита и у период прелаза ка металном добу, што у конвенционалној терминологији данас одговара раном енеолиту, односно другој половини V миленијума (Трипковић 2020). Васиљевић је ископавао пет таквих налазишта, већином у Мачви и, мада су резултати били ограничени величином ископа, методологијом и одређеним неповерењем археолошке заједнице, убрзо је понуђена занимљива и оригинална интерпретација. Локалитети су протумачени као највероватније насеобине једне до две породице, које су биле прилагођене животу у мочварном окружењу. Основна идеја била је да су та станишта настајала копањем широког и дубоког рова, из кога је земља набацивана и набијана тако да издигне ходну површину, која је потом настањивана. Тако су,

8 Алексић је израчунао да у Мачви око 36.000 хектара чине сталне баре и блатишта који су неподесни за пољопривреду (Алексић 1882), што чини приближно 40% територије Мачве.

9 Сматрали су да предео између Дрине и Јереца нема водотокове са сталним извориштима, па је неолитски човек прокопавањем канала спојио баре и регулисао отицање воде (Трбуховић и Васиљевић 1983; Трбуховић 1985).

Карта 2 Удолине и речни рукавци у Мачви, интерпретирани као стари канали за наводњавање (према: Трбуховић и Васиљевић 1983: 13, карта 1)

Map 2 Dried riverbeds and river distributaries in Mačva interpreted as old irrigation channels (after: Трбуховић и Васиљевић 1983: 13, map 1)

према Васиљевићу и Трбуховићу, праисторијски становници створили дво-струку заштиту од поплава, подизањем ходне површине и заштитним ровом са бедемом, који је имао додатну улогу дренаже (Трбуховић и Васиљевић 1975; Трбуховић и Васиљевић 1983). Важно је приметити да су у том случају Трбуховић и Васиљевић посматрали праисторијску Мачву као баровиту и мочварну средину.

Изнета запажања, посебно она која се тичу мелиорационих радова, обележила су мачванску археологију, спорадично се налазе у научној литератури из других дисциплина, а изгледно је претпоставити да су наша пут и у јавну сферу. Најважнију улогу у томе сигурно је имало Васиљевићево животно дело *Мачва: историја, становништво* (Васиљевић 1996), у којем износи исцрпне податке о (пра)историји и становништву Мачве до савременог доба. Васиљевић је податке прикупио током вишедеценијског обиласка Мачве и археолошке проспекције округа, о чему сам говори, па корене његовог дела јасно налазимо у дугогодишњем археолошком раду. У књизи изнова видимо помене мелиорационих канала, легенду о цину и локалитете типа Обровац као начине прилагођавања људи на живот у баровитој и мочварној средини. Од почетка књиге, важну улогу имају број и локација праисторијских насеља,

економија, историјски догађаји, детаљни пописи села, подаци о демографији и пореклу становништва. Приметно је, међутим, да значај економије постепено опада према крају књиге, заправо након античког доба она више није важна, нити се помиње. Према томе, извесно је да се аутор не бави доследно мачванском привредом, производњом, сеоским животом, поплавама и кризама, чему смо били сведоци у претходним радовима. Ако, међутим, оставимо по страни стриктно историјске и демографске факте, завршницу књиге допуњује сликовни наратив који се односи управо на поплаве и свакодневни живот мачванских сељака. Наиме, Васиљевић приказује цртеже млекара, вајата, бунара и мачванске свадбе, а етнографски низ завршава сликом мачванске идиле, сеоца окруженог водом, с присталим чамцима и детаљима из сеоског живота (Васиљевић 1996: 129). Чињеница да је више од деценије раније иста слика употребљена да појасни живот у насељима типа Обровац (Трбуховић и Васиљевић 1983) показује да су честа плављења терена ипак имала важну улогу у његовом виђењу регионалне историје, штавише да је свакодневни живот у праисторијској Мачви, према његовом мишљењу, одговарао животу у савременој Мачви. Васиљевић зна да не постоји континуитет становништва, и то посебно истиче, али на супрот њему наглашава континуитет простора. Приказан је управо као вишемиленијумска борба становништва Мачве с поплавама, а географија подручја, пољопривредна производња и сеоски живот су једине константе: војске долазе и одлазе, владари се смењују, државе настају и нестају, становништво се мења, а Мачва остаје иста: земљорадничка и плавна.

ЖИВОТ У ВОДОПЛАВИНАМА: АРХЕОЛОШКА ЕВИДЕНЦИЈА И МОГУЋНОСТ ИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ

У време када су проучаваоци Мачве храбро износили своје интерпретације прошлости, у позадини су се одвијали догађаји и процеси који бацају другачије светло на оквире промишљања и закључивања првих мачванских истраживача старина. Велики земљани радови који су стратешки планирани и изведени спорадично током XIX века, потом између два светска рата и, напослетку, од 70-их година XX века, тек наизглед су били делатности изван домена археологије. Борба сељана с поплавама, исушивање мочварног и баровитог земљишта и унапређење пољопривредне производње били су свакодневно пред очима мачванских истраживача. Подизање и ојачање обалоутврда ставили су под делимичну контролу воде Дрине и Саве, изградња Церског ободног канала спустила је ниво подземних вода, а крчење и заравњивање мањих брежуљкастих површина ради комасације земљишта заиста су унапредили регионалну економију и од мочварне, баровите и шумовите Мачве постепено је настала плодна мачванска равница (Трипковић 2017). Велики мелиорациони пројекти су, међутим, потпуно променили физиографију равнице. Многе реке, речице и потоци, чија су корита донедавно пресецала Мачву, са сталним или повременим током, данас постоје само на мапама. Чак и када је вода повремено присутна, рекама су прокопавањем канала продубљена или измештена корита, а од некада забарених делова Мачве остали су једино топоними. Због тога, испи-

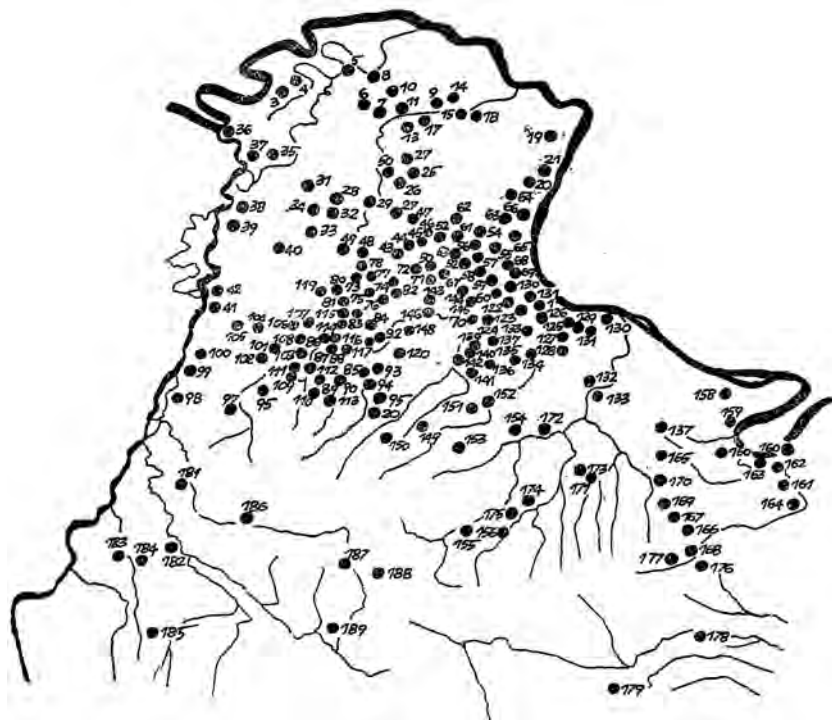
тивање некадашњег изгледа Мачве, провера археолошке евиденције и старих интерпретација захтевају циљано истраживање за сваки период.

Уколико раније понуђене интерпретације мачванског пејзажа упоредимо с расположивим археолошким подацима, одмах уочавамо да у време старчевачке културе није постојао демографски потенцијал за извођење обимних радова попут мелиорација земљишта и захтевног одржавања канала. На подручју Мачве и њеног непосредног окружења евидентирано је 31 старчевачко налазиште (Трбуховић и Васиљевић 1983; Стојић и Церовић 2011), при чему је тек трећина евентуално лоцирана у северним деловима Мачве, који су испресецани речним рукавцима или, према старим археолошким тумачењима, каналима за наводњавање. Према томе, традиционално бављење земљорадњом старчевачких заједница и ретка евиденција која указује на њихову способност да прикупе одређену количину житарица у том подручју,¹⁰ нису довољан доказ, чак ни индиција за наведени закључак. Локације за настањивање у другим подручјима распрострања старчевачке културе такође су уобичајено биле у мочварној и баровитој средини, чији је потенцијал за пољопривредну производњу био прилично ограничен, па су у појединим насељима житарице слабо идентификоване или нису чиниле најважнији ресурс (Greenfield and Karunan 2021). Осим тога, старчевачка насеља су често била сезонска или краткотрајна, што је релативно сигурна позиција за заједницу која антиципирани мобилност практикује као животни стил, а свакако може да је примењује као одговор на недостатак ресурса и лоше производне године, које данас видимо као године кризе (Ђурић 2022).

Ако посматрамо археолошку евиденцију из доба винчанске културе, у мачванском округу забележено је више од 200 насеља. Једино винчанско насеље истраживано у већем обиму је Бенска бара (Јела–Шабац), које указује на дуготрајно настањивање, економију засновану на пољопривреди и интензивне контакте са јужном Панонијом (Стојић и Церовић 2011; Трбуховић и Васиљевић 1983; Vučković 2019). Неуобичајено густа мрежа винчанских насеља у Мачви, која су најчешће била смештена у непосредном суседству, разликује се од веће међусобне дистанце винчанских насеља у другим алувијалним равницама (Milanović 2019), мада постоје и примери њихове збијености у простору (Crnobrnja, Simić i Jančević 2009). Учесталост винчанских насеља у водоплавној Мачви је неке истраживаче усмеравала на размишљање о сезонском кретању популације у чијој економији производи сточарства почињу да имају преовлађујућу улогу (Chapman 1981), а што је бар делимично потврђено анализом неолитско/енеолитских образаца насељавања и економских пракси (Orton 2012; Milanović 2019). Без неопходних ископавања не можемо да износимо прецизније закључке, али било да је реч о дуготрајним или краткотрајним насељима, сезонском или сталном настањивању, великим или малим насеобинама, винчанска насеља у Мачви указују на успешност боравка у сре-

10 У старчевачком насељу у Бадовинцима откривен је укопани објект (станиште) трапезоидног облика, у којем се налазила посуда испуњена јечмом. С обзиром на то да је станиште укопано, вероватно је реч о краткотрајном или сезонском насељу (Трбуховић и Васиљевић 1983).

дини која се, из ове перспективе, не чини потпуно негостољубивом, штавише постојећи докази иницијално подржавају закључак о успешној регионалној културној адаптацији. У другим срединама, винчанска насеља одликују дуго-трајност (Borić 2009) и демографски потенцијал (Požić 2011) за извођење комуналних пројеката попут ограђивања и утврђивања (Трипковић 2013), што је у новије време манифестовано растућим бројем открића великих насеља окружених ровом (Borić et al. 2018; Милановић 2021). Ипак, чак се ни на нивоу винчанске културе не препознаје хијерархијско друштво које може да ангажује колективну енергију изнад нивоа насеља, неопходну за прокопавање и одржавање канала (Požić 2019). Осим тога, винчанска насеља се огромном већином налазе у југоисточном подручју Мачве, релативно удаљена од претпостављене мреже иригационих канала (карта 3). Посматрана из те перспективе, идеја да су током винчанске културе изведени велики мелиорациони пројекти такође се не чини одрживом. Да ли у мачванској равници можемо рачунати с другим, атипичним облицима друштвене организације и насеобинске територијалности, питање је за будућа истраживања.

Карта 3 Распрострањеност насеља винчанске културе у Мачви
(према: Трбуховић и Васиљевић 1983: 44, карта 3)

Map 3 Distribution of Vinča culture settlements in Mačva
(after: Трбуховић и Васиљевић 1983: 44, map 3)

Посматрањем раноенеолитске евиденције и локалитета које су истраживачи издвојили као тип Обровац примећује се да су подељени на велике и мале (Трбуховић и Васиљевић 1975; Трбуховић и Васиљевић 1983), што упу-

ћује на потребу разноврснијег приступа проблематици ограђених простора у Мачви. Они су у равничарској Мачви протумачени претежно као адаптација на мочварно и баровито окружење, односно као мале насеобине, сталне или сезонске, у којима је настањена једна до две породице (Трбуховић и Васиљевић 1975; Трбуховић и Васиљевић 1983). У ранијим радовима је указано да наведено тумачење такође има аналогију и, вероватно, интерпретативни темељ у локалној традицији, односно у колебарском начину живота, који је био највидљивија одлика Мачве до пре неколико деценија. Колебе су релативно изоловани простори недалеко од великих насеља, најчешће настањени током пољопривредне сезоне или, ређе, целе године, из економских разлога као што су пољски радови или чување стоке (Трипковић 2020; Трипковић 2020). Према тренутној евиденцији, бар неки локалитети типа Обровац имају насеобински карактер (Трипковић и др. 2017), а лоша очуваност керамичког материјала указује на дуготрајну изложеност влази (Вуковић и Трипковић 2023). С друге стране, бар неки локалитети типа Обровац основани су у животној средини у којој су, помешано, присутне копнене биљне врсте и оне које колонизују влажна подручја (Veselinović et al. 2022). Отуда се чини да је током холоцена Мачва бар периодично била баровита и мочварна средина. Упоредна провера стратиграфије у ограниченом броју примера не указује на то да је простор локалитета вештачки издигнут, као што су ранији истраживачи претпоставили, већ да се пре ради о палеоземљишту, које је вероватно обogaћено распаднутим органским остацима и попримило тамнију боју (Трипковић 2017). Оно што такође не знамо поуздано тиче се сврхе широких и дубоких ровова који окружују такве локације, а која је могла бити вишеструка. За наш истраживачки проблем најважније питање односи се на њихову потенцијалну улогу у заштити од поплава. Геоархеолошка бушења седимената у рововима на шест локалитета типа Обровац пружила су прилично чврсту евиденцију да су били испуњени водом (Трипковић and Penezić 2017), што ствара бар индицију да је дубоко укопавање тих ровова могло да има одређену улогу у заштити локације од поплава и дренажи коришћеног простора.

ЗАКЉУЧАК

Од последњих деценија XIX века, проучавање прошлости Мачве, плодне равнице у западној Србији, унело је у археологију контроверзну интерпретацију канала, речних рукаваца и исушених речних корита као мелиорационих радова који су дело (пра)старе цивилизације. То тумачење није постало део археолошког главног тока, није наставило да партиципира у науци изван локалне археологије, нити је послужило као инспирација да се унапреди знање о регионалној прошлости. Континуирани значај сазнања о „старим мелиорационим радовима“ корен вероватно има у савременом искуству живота и боравка у Мачви, у њеном равничарском и водоплавном пејзажу и ограничењима подручја за ефективну и дугорочно стабилну пољопривредну производњу. Наиме, тумачења археолошких остатака у Мачви одвијала су се упоредо с државним стратегијама и плановима да се плодна, али баровита и плавна ма-

чванска равница прилагоди или унапреди за пољопривредну делатност. Ниво поклапања археолошких и водотехничких активности показује да то није тек коинциденција и да су тумачења прошлости несумњиво била под утицајем агенди регионалног развоја, што се једнако односи на дело Анта Алексића крајем XIX века и првих археолога мачванске равнице током друге половине XX века. Алексић је, као хидролог и картограф, примарно био фокусиран на хидрографију Мачве, али је прикупљао и податке о старинама, наводио легенде и стављао их у контекст водоплавне средине коју је неопходно укротити. Васиљевић и Трбуховић су, као професионални истраживачи прошлости, били фокусирани на археолошке остатке, али искуство живота и рада у Мачви имало је важну улогу и неизбежно је уткано и у њихово дело. Сви истраживачи упориште налазе у народној традицији, легенди о цину и поплавама, коју, смештену између прошлости и садашњости, заправо користе да успоставе извесност и непроменљивост мачванског простора.

Интерпретативни оквир мачванских истраживача прошлости утемељен је у дешавањима која су обликовала њихову стварност, па у археолошким радовима лако читамо сусрете модерне популације с поплавама и потребу да успоставе контролу над природном средином, једнако као што нам назначују успехе које су постигле старе цивилизације у надвладавању истог окружења. Кратак археолошки тест свакако не нуди дефинитивне закључке о прилагођавању праисторијске популације животу у мочварној средини, углавном због ниског степена истражености, али пружа одређене могућности за разматрања тог проблема. Ранија тумачења свакако би требало користити као подстицајне истраживачке праксе, које ћемо прилагодити новом времену, новим знањима и очекивањима. То посебно важи за коришћење народне традиције, локалних митова и легенди у поступку археолошког закључивања, који за археологију имају одређен истраживачки значај, али захтевају врло опрезну, промишљену и одговорну примену (Gazin-Schwartz and Holfort 1999). Има помало охрабрења у томе да је примарну селекцију важних и неважних података прикупљених на пропутовањима кроз Мачву дао управо Анта Алексић. Наиме, на крају текста Топографија старинских остатака у садањој Мачви (Алексић 1882: 192) наводи једну другу легенду, не знајући тачно шта да ради с њом, где да је удене и с чим да је повеже. Она се тиче такође поплава, и то управо на локацији (Битвина глава) одакле креће, према мишљењу првих мачванских археолога, систем старих мелиорационих канала. Легенда гласи: „Наши су стари некада (кад?) затварали извор Битве – који се више Дубља у ливадама налази – са сланином и са црним трном, да вода ове реке више не дави доња села. И тај је лек – веле – помогао“ и Алексић потом даје коментар: „Ето какви се појмови код народа лако одомаће и предањем очувају. Па ипак занимљиво би било и овакове гатке прибележити“.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Алексић, А. 1881

Топографија старинских остатака у садањој Мачви, *Раг, листи за науку и књижевности* 1 (2): 186–192.

Алексић, А. 1882

Мачванска благишта, *Споменица Николе Чујића* 4: 348–361.

Алексић, А. 1891

Мачва – са нарочитим погледом на поплавне прилике, *Гласник Српскога ученог друштва* 72: 1–105.

Арсеновић, Т. 1996

Предговор, у: М. Васиљевић, *Мачва, историја, сџановништво*, Београд: ЈП ПТТ Србија, 3–4.

Babić, S. 2018

Metaarheologija, ogled o uslovima znanja o prošlosti, Clio: Beograd.

Borić, D. 2009

Absolute dating of metallurgical innovations in the Vinča Culture of the Balkans, in: *Metals and Societies, Studies in honour of Barbara S. Ottaway*, T. K. Kienlin & B. W. Roberts, eds., Universitätsforschungen zur prahistorischen Archäologie, Bonn: Habelt, 191–245.

Borić, D. et al 2018

Enclosing the Neolithic World: A Vinča Culture Enclosed and Fortified Settlements in the Balkans, *Current Anthropology* 59 (3): 336–346.

Васиљевић, М. 1994

Шести деценија Народног музеја у Шајцу, 1934-1994, Шабац: Народни музеј.

Васиљевић, М. 1996

Мачва - историја, сџановништво, Београд: ЈП ПТТ Србија.

Vasiljević, M. i Trbuhović, V. 1973

Rekonosciranje u Podrinju, *Arheološki pregled* 15: 133–161.

Veselinović, G. et al. 2022

Reconstruction of paleoenvironment and ancient human activities at Obrovac-type settlements (Serbia) using a geochemical approach, *Quaternary International* 610: 122–132. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2021.09.001>

Веселиновић, Ј. 1896

Хајдук Сџанко, Београд: Штампарија Светозара Николића.

Буковић, Ј. и Трипковић, Б. 2023

Третман површина посуда после печења у раном енеолиту: пример с локалитета Шанац–Изва код Липолиста (Западна Србија), *Зборник Народној музеја* (Београд) 26-1: 93–106.

Vučković, V. 2019

Neolithic economy and macro-lithic tools of the Central Balkans. Doctoral Disertation, Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Prehistoria.

Gazin-Schwartz, A. and Holtorf, C. 1999

As long as ever I've known it...?: on folklore and archaeology, in: *Archaeology and Folklore*, A. Gazin-Schwartz and C. Holtorf, eds., London and New York: Routledge, 2–23.

Greenfield, H. and Kapuran, A. 2021

Size doesn't matter: Foeni Salas, A Small Multi-period Settlement in the Romanian Banat, *Сџаринар* (н.с.) 71: 21–60.

Ђуричић, А. 2022

What We Do for Food. Social Strategies for Overcoming Food Scarcity in the Neolithic of the Central Balkans, *Documenta Praehistorica* 49: 46–66.

Марковић, Ј. 1970

Физичкогеографски приказ околине Шапца, у: *Шабац у њрошлости* 1, ур. С. Филиповић, Шабац: Историјски архив, 11–34.

Milanović, D. 2019

Insight into the regional distribution and geographic setting of the Vinča and Bubanj-Sălcuta-Krivodol settlements in the Central Balkans and its implication, *Сџаринар* (н.с.) 69: 61–84. <https://doi.org/10.2298/STa1969061M>

Милановић, Д. 2021

Каснонеолитско налазиште Средње поље у Брадарцу код Алексинца: положај и околина, геофизичка истраживања и прелиминарни резултати археолошких ископавања 2021. године, *Караџић, часопис за историју, етнологију, археологију и уметности* 13: 7–19.

Милићевић, М. 1876

Кнежевина Срдија, Београд: Државна штампарија.

Milojević, D. M. 1962

Маџва, ђабачка Посавина и Пocerина, Београд: Географски институт „Јован Свијић“.

Orton, D. 2012

Herding, settlement, and chronology in the Balkan Neolithic, *European Journal of Archaeology* 15 (1): 5–40.

Поповић, Р. Ј. и Вулетић, А. 2019

Регулација савске и дринске обале и заштита Мачве од поплава у 19. и почетком 20. века, у: *Живој на рекама југоисточне Европе. Историјски аспекти просторног планирања насеља и комуникација*, ур. Љ. П. Ристић, Посебна издања 141, Београд: Балканолошки институт САНУ, 135–156.

Porčić, M. 2019

Evaluating Social Complexity and Inequality in the Balkans Between 6500 and 4200 BC, *Journal of Archaeological Research* 27, vol. 3: 335–390. DOI: 10.1007/s10814-018-9126-6

Porčić, M. 2011

An exercise in archaeological demography: estimating the population size of Late Neolithic settlements in the Central Balkans, *Documenta Praehistorica* 38: 323–332.

Stefanović, M., Gavrilović, Z. i Bajčetić, R. 2014

Lokalna zajednica i problematika bujičnih poplava, Београд: Организација за европску безбедност и сарадњу, Мисија у Србији.

Стојић, М. и Церовић, М. 2011

Шабац, културна стразиографија праисторијских локалитета у Подрињу, Београд: Археолошки институт; Шабац: Народни Музеј.

Трбуховић, В. 1985

Најстарији мелиорациони радови у Мачви, *Историјски преглед* (Ваљево) 2: 107–114.

Трбуховић, В. и Васиљевић, М. 1975

Обровци, посебан тип неолитских насеља у западној Србији, *Стари нар* (н.с.) 24–25: 157–62.

Трбуховић, В. и Васиљевић, М. 1983

Најстарије земљорадничке културе у Подрињу, Шабац: Народни музеј.

Трипковић, Б. 2013

Домаћинство и заједница: кућне и насеобинске историје на централном Балкану, Београд: Филозофски факултет.

Трипковић, Б. 2017

Значење и вредност археолошког наслеђа: пример из Мачве, у: *Културно добро данас: вредност и значење*, ур. Н. Живковић, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 60–72.

Tripković, B. 2018

Nastanak lokaliteta tipa „Obrovac“: stratigrafsko vrednovanje stare hipoteze, *Arhaika* 5: 65–78.

Трипковић, Б. 2020

Велики свећ и мали свећови: стѝрукѝура и значење археолошких ѝракти у Срѝији, Београд: Филозофски факултет.

Tripković, B. 2020

The Neolithic i Postneolithic Settlement Mounds of Western Serbia, in: *Making Spaces into Places. The North Aegean, the Balkans and Western Anatolia in the Neolithic*, N. Tasić, D. Urhem-Kotsou and M. Burić, eds., BAR International Series 3001, Oxford: British Archaeological Reports Ltd, 141–147.

Tripković, B. and Penezić, K. 2017

On-site and off-site in western Serbia, *Quaternary International* 429: 35–44. DOI: 10.1016/j.quaint.2015.12.004

Трипковић, Б., Церовић, М. и Булић, Д. 2013

Културно наслеђе северозападне Срѝије: локалитети типа ‘Обровац’, четрдесет година касније, у: *Резулѝаѝи нових археолошких истраживања у северозападној Срѝији и суседним ѝериѝоријама*, ур. В. Филиповић, Р. Арсић и Д. Антоновић, Београд: Српско археолошко друштво; Ваљево: Завод за заштиту споменика културе, 45–56.

Трипковић, Б. и др. 2017

Шанац-Изва код Липолиста, локалитет типа „Обровац“: стратиграфија и релативна хронологија, *Гласник Срѝској археолошкој друшѝва* 33: 47–72.

Ђирковић, М. С. 2008

Земља Мачва и град Мачва, *Прилози за књижевност, језик, иѝорију и фолклор* 74, свеска 1–4: 3–20.

Ђоговић, V. 1997

Istorija srpskog naroda, Beograd: Ars Libri.

Chapman, J. 1981

The Vinča Culture of Southeast Europe, BAR International Series 117, Oxford: Archaeopress.

Crnobrnja, A., Simić, Z. and Janković, M. 2009

Late Vinča Culture Settlement at Crkvine in Stubline, *Сѝаринар* (н.с.) 59: 9–24. DOI:10.2298/STA0959009C

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ / INTERNET SOURCES

<http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/topo/3felmeres.htm>

[приступљено: 1. 4. 2023]

**LIFE IN FLOOD-PRONE AREAS OF (PRE)HISTORIC MAČVA:
IN BETWEEN RECORDS AND INTERPRETATION**

SUMMARY

Agricultural areas with unstable water flows are one of the fundamental problems that human production societies are facing. Regardless of whether those are river overflows or strong torrential flows, smaller or larger flood-prone areas, longer or shorter water retention, they periodically cause enormous damage to agricultural crops, cause scarcity of food, destroy property, create marshy and boggy land and make the possibility of return to a normal life uncertain. From the perspective of historical-geographical development, the question arises as to how the people in the past adapted to living in marshy and boggy environments and whether our experience was different from theirs. In this paper, this topic is discussed on the example of the fertile plain of Mačva in western Serbia, during the period from the Early Neolithic to the Early Eneolithic, i.e. the period from the end of the 7th to the end of the 5th millennium. Mačva is rich in material remains from this period, which have been traditionally interpreted as cultural adaptation to a swampy and flood-prone environment. Modern-day Mačva is also characterised by frequent and catastrophic floods, hence, the methodology of this paper puts to test the implicit notion, which is gaining more and more supporters in archaeology, that our understanding of the past, research goals and data selection are conditioned by our contemporary experiences and perceptions of our own reality. The aim of this paper is to show, on the example of the relationship between the present and the past, how our long-term experience with a flood-prone and swampy environment has created or imposed a strong link between archaeological records and their interpretation.

It was pointed out that archaeological interpretations of the past took place in parallel with strategies and plans to adapt or improve the barren and flood-prone area of Mačva for agricultural production. The level of concurrence between these processes indicates that it was not just a coincidence and that the interpretations of the past were undoubtedly influenced by the regional development agenda, and this applies equally to the work of Anto Aleksić, in the end of the 19th century, and the first archaeologists in the plain of Mačva during the second half of the 20th century. As a hydrologist and cartographer, Aleksić was primarily focused on the present, but in addition to his observations of everyday life in Mačva and the need for change, he also gathered data on antiquities. As professional researchers of the past, Vasiljević and Trbuhović were focused on archaeological remains, while the mentions of the present were only sporadic, although they undoubtedly considered it important. In-between the past and the present is folk tradition, recorded in a local legend about a giant who digs canals, abundantly used by both to establish the certainty and immutability of space. This leads, among other things, to a method that they have in common, namely, that the framework for interpreting the past is based on events that shaped their reality, therefore, we can easily “read” of the encounters of the local population with floods in archaeological scientific papers, as well as the need to establish control over the natural environment. This brief archaeological test does not offer definitive conclusions regarding the adaptation of the prehistoric population to life in a wet environment, mainly due to the low research level; it does, however, offer various possibilities for considering the mentioned problem. Their interpretations should certainly be used as stimulating research practices that we will adapt to new times, new knowledge and expectations.

Ivana M. POPOVIĆ

Belgrade

Nadežda M. GAVRILOVIĆ VITAS

Institute of Archaeology, Belgrade

MARBLE STATUE OF HERCULES FROM THE TERRITORY OF *BASSIANAE*

Abstract: In the year of 2017, the National Museum of Serbia bought a marble statue of Hercules, found near Ruma, in Srem, at the tripoint of the villages of Buđanovci, Dobrinčinci and Sibač. In the Roman period, this area belonged to the wider city territory of an important centre – *Bassianae*. The statue is preserved up to the knees, while the lower parts of the statue's legs are missing. It can be presumed, on the basis of the preserved attributes, that the statue represents the eleventh Labour of the hero-god Hercules, since he is shown with apples from the Garden of the Hesperides. This particular Labour hasn't been frequently depicted in Roman sculptural repertoire and the statue from *Bassianae* represents a unique complete figural composition in the territory of the Roman provinces in today's Serbia so-far.

Key words: Roman period, sculpture, Hercules, apples from the Garden of the Hesperides, *Bassianae*

In the year of 2017, the National Museum of Serbia bought a marble statue of Hercules, found near the smaller town of Ruma, at the tripoint of the villages Buđanovci, Dobrinčinci and Sibač, in Srem. In the Roman period, this area belonged to the wider city territory of an important centre – *Bassianae* (fig. 1). The sculpture has been bought from Slobodan Tomašević (it was in the possession of his father, a retired gymnasium professor from Ruma). The figure is preserved up to the knees, with lower parts of the legs missing. The height of the preserved statue is 31–33 cm, while the width is 18 cm. The previous owners made certain interventions in the area of the lower part of the legs, hence, the statue was forwarded to the Department for Conservation and Restoration

of the National Museum of Serbia, where all the required treatments were made on the statue. The statue's inventory number in the Roman Collection of the National Museum of Serbia is 4322/III. Judging by the attributes of the statue, it can be concluded that it represents Hercules with apples from the Garden of the Hesperides, therefore, the eleventh Labour of the hero-god.

Fig. 1 The finding place of the statue of Hercules, tripoint of the villages of Dobrinca, Buđanovci and Sibač and the border of city territories of Sirmium and Bassianae (map: B. Popović)

Сл. 1 Место налаза скулптуре Херкула, тремеђа атара села Добринца, Буђановца и Сибача и граница градских територија Сирмијума и Басијана (карта: Б. Поповић)

This particular Labour of Hercules was rarely depicted in Roman figural decorations, it appeared more often in the Greek art. Hercules is represented holding the apples from the Garden of the Hesperides and this iconographic scene had been visually conceived on the basis of the Greek mythological narrative, which combined different versions of the myth, which were later reinterpreted in the Roman literature and adapted to the Roman mythology.¹ Antique writers bring us two main

1 It is presumed that the 11th Labour of Hercules had been mentioned, at earliest, in the *Herakleia* of Pisander from Rhodes in the late 7th – early 6th century BC (in Hesiod's *Theogony*, the Garden of the Hesperides and the snake Ladon are mentioned, but not in connection with Herakles). In the first half of the 5th century BC, Athenian mythographer Pherecydes described in detail how Atlas helped Herakles to get the apples from the Garden of the Hesperides (Salapata 2021: 150–151; Jourdain-Annequin 1989: 21; Boardman et al. 1990: 100).

versions of this particular Labour of Herakles, which were apparently equally represented not only in the literature, but in art as well. The first version of the Labour states that after Herakles' ten Labours, king Eurystheus demanded of the hero to bring him the golden apples from the Garden of the Hesperides, which were given by the Earth goddess Gea to Hera/Juno for her wedding to Zeus/Jupiter. The golden apples grew on the tree in the garden guarded by the Hesperides, nymphs of evening and golden light of sunsets (Daughters of the Evening, Nymphs of the West), who were daughters of Atlas, a Titan condemned to hold up the heavens for eternity. The Garden of the Hesperides was in the far west, located near the mountain Atlas in North Africa. Hera didn't want Herakles to take the apples, so she placed the great serpent Ladon in the garden to guard the fruit. Still, Herakles managed to obtain the apples, after killing the guardian snake, and he gave them to the goddess Athena/Minerva, who brought them back to the Garden of the Hesperides (Harrison 1964: 76–82; Ruck and Staples 1994).² The other version of the myth is different since it mentions that Atlas aided Herakles, after being recommended to the hero by Prometheus, as the one who can assist Herakles in obtaining the apples from the Hesperides. Herakles agrees to hold up the heavens while Atlas goes to get the apples, but when he returns to Herakles he refuses to support the heavens again. Herakles succeeds to trick him by asking him to hold up the heavens just for a moment until he gets a pad so it would be easier for him to hold up the sky. Atlas took the heavens from Herakles, who then took the apples and went his way (Salapata 2021: 153).

The marble sculpture from the vicinity of Ruma shows a mature man with short curly hair and thin moustache, merging with short curly beard. Pupils can be noticed in the almond-shaped eyes, though not fully modelled. In his right hand, Hercules holds a club, with only the upper part preserved, while in his left hand, bent in the elbow, he holds four apples. The figure is represented nude, standing, with lion skin over the neck and shoulder, which ends freely falling down over the statue's left forearm and left flank, covering the part of a rock on which Hercules is leaning with his left thigh. On his back, from the middle of the back toward the right shoulder, a lower half of a quiver is visible, while the other upper half is missing. Lower parts of the statue are missing, as well as the right arm from the shoulder to the hand holding a club (fig. 2a–d).

Judging by the modelling of the statue's face, hair and beard, the sculpture could be dated into the period of Hadrian's reign (117–138), who visited this part of the province *Pannonia Inferior* in the year of 124, giving to *Bassianae* the status of *municipium* (Душанић 1965: 90). This presumption is additionally supported with the representations of Hercules with a club in one hand and apples of the Hesperides in the other hand, from golden *aurei* from the period of the emperor Hadrian (Daniels 2021: 480). Hadrian continued the propaganda of representing the Roman emperors as Hercules (started by Trajan) and apparently took part in Eleusinian Mysteries following "Hercules and Philip II example" (Birley 2013: 175), but Hadrian's Hercu-

2 Diodorus Siculus writes that Herakles killed Ladon and picked the apples. However, in *Argonautika* of Apollonius of Rhodes, this act of murdering Ladon is given a negative connotation and in the poem, one of the Hesperides refers to Herakles as "the most shameless man [...] most murderous in his violence", etc. (Diodorus Siculus 4.26.4; Stafford 2012: 46–48).

les wasn't a warrior and fighter as Trajan's was, but rather a traveller as the emperor himself, whose imperial goal was to unite all the nations in the Empire and treat them as equal partners.³ Iconographic analogies of Hercules' statue from Ruma in the context of torso modelling and the posture can be found in the marble statue from baths in Argos, dated into the 2nd century, and a marble statue from Thasos (Boardman, Palagia and Woodford 1988: 764, no. 704, 707). The treatment of the head, hair and face is very similar to a marble statue from the Glyptotek in Copenhagen, a small marble statuette from the Art Museum in Boston,⁴ but also a bronze statue of Hercules from Prusa in *Bithynia* (Boardman, Palagia and Woodford 1988: 764, no. 725).

-
- 3 Same as Hercules, Hadrian was from the same province of Hispania and probably from the same settlement – *Gades*. Two of Hercules' Labours most frequently represented in the temple of Hercules Gaditanus from *Gades* were related to the peaceful travels of the hero-god, which Hadrian also enjoyed during his life, Hekster 2005: 207–208.
- 4 A small marble statue modelled by Lyssippos Herakles was discovered in *Asia Minor* and it is possible that it was made in the school of sculpture in *Aphrodisias*, Vermeule 1975: 326, no. 17, pl. 53, fig. 5.

Fig. 2 a–d Marble sculpture of Hercules from Bassianae
(Documentation of the National Museum of Serbia)

Сл. 2 a-d Мермерна скулптура Херакла/Херкула са територије Басијана
(документација Народног музеја Србије)

The earliest representations of the 11th Labour of Herakles are known from the middle of the 6th century BC, a century earlier than Pherecydes' description of the endeavour. The existence of two different versions of the myth in literature was followed by different representations of the Labour in art as well – through representations of Herakles who holds up the heavens while Atlas brings him the apples and through representations of Herakles attacking Ladon coiled around the tree.⁵ The first representations of Herakles resting in the Garden of the Hesperides with apples

5 The 11th Labour of Herakles was depicted on the cedar-wood Chest of Cypselus, ornamented with golden and ivory images, dated into the late 7th or the early 6th century BC. Hercules is represented in the act of threatening Atlas with his sword to force him to give him the apples, de Grino and Olmos 1986: 4–5, no. 5. There is also a wooden group made for the Epidamnian treasury at *Olympia*, dated into the period from 550 to 530 BC, which is considered to be the earliest representation of Hercules with Ladon entwined around the tree, De Grino and Olmos 1986: 5, no. 6.

in his hand are known from one of the four marble reliefs known as the “Three-Figure Reliefs”, dated into 420 BC.⁶ This scene gained significant popularity in the late 5th and the 4th century BC on Attic and South Italian vases, on which Herakles’ repose in a garden of delights, after successfully obtaining the golden apples, is particularly emphasised (Boardman, Palagia and Woodford 1988: nos. 2700–2705). This new iconography foreshadows or already displays Herakles’ deification and immortality, representing the pleasures of a happy afterlife and hero-god enjoying this new bliss. The literature of the late 5th century BC similarly represents Herakles – as a moral hero, who earned to live his immortal life in the place of gods and deserved the happy afterlife as a reward for his virtuous deed.⁷

The scene from a red-figural *stamnos* from 470 BC represents a confirmation of the relation between the apples of the Hesperides and Herakles’ immortality – Herakles is represented arriving in Olympus, escorted by Athena, and giving the apple to Zeus.⁸ The apples symbolised not only fertility, life strength, love, beauty, but they were also considered as the fruit of the immortals.⁹ Already in the late 5th century BC, Herakles became the embodiment of *aretē*, in that is he became a person who aspired to live a life full of virtues and who went through suffering and numerous obstacles to reach honour and glory, which culminated with his gaining of immortal life (Bosman 2021: 337). Thus Herakles grows into an example of virtue and becomes an ideal model for ordinary mortals who saw, through Herakles’ life, their own aspirations and wishes for a happy afterlife.

The sculptures of Hercules holding the apples of the Hesperides can be divided in two groups. The first group includes statues which represent Hercules holding the apples in his right hand, placed behind his back. Numerous Roman statues belong to this iconographic type and represent copies of Lysippos’ sculpture from the 4th century BC,¹⁰ the most famous of them being Farnese Hercules, modelled at the beginning of the 3rd century (Haskel and Penny 1981: 229–232, Cat. 46).¹¹ The sec-

6 The marble “Three figure reliefs” are copies of the original from 420 BC, which belonged either to a choragic monument or they were placed on the Altar of the Twelve Gods. Herakles is sitting on lion skin on a rock, holding a club in one hand. Two Hesperides are bringing the apples to him – one is represented standing in front of him, while the other is shown behind him, Boardman et al. 1990: 103, no. 2707. However, S. Bohm argues that the reliefs aren’t copies of classical originals, but Neo-Attic creations of the Late Hellenistic or Roman period, Salapata 2021: 158.

7 One of the most famous allegorical interpretation of the Labours of Herakles is Prodicus’ tale of “Herakles at the Crossroads”, known through Xenophon’s work *Memorabilia*, Bosman 2021: 335–337. Prodicus rationalises Herakles, representing him as a free hero-god (and not a tragic figure, like he is represented by Euripides in his tragedy “Herakles”). Stoics thought that Herakles was a moral hero, while Cicero emphasised that Herakles deserved his immortality for his services to the people and the state, Malherbe 2014: 652–653.

8 Here, the apple presumably represents proof that Hercules succeeded to complete his Labour, thus earning his immortality, Boardman et al. 1990: no 2875.

9 Salapata 2021: 150–151. In Herodorus’ allegories, three apples represented three virtues: abstinence from anger, avarice and hedonism, Stafford 2012: 9; Bosman 2021: 340–341.

10 The famous Lysippos’ bronze statue, life-sized or larger, represented Herakles resting, leant on his club, with the apples of the Hesperides in the hand behind his back. The statue was sculpted in the late 4th century BC and was publicly displayed in the agora-complex at Sikyon, Lysippos home town, beside the sanctuary of Apollo Lyceus, as mentioned by Pausanias, *Pausanias*, 2.9.8; Vermeule 1975: 323. The appearance of Lysippos’ statue on a Corinthian coin from 300 BC led some scholars to think that Herakles’ statue could have been displayed in Corinth and not Sikyon, Stafford 2012: 129.

11 Farnese Hercules is a famous marble statue of Glykon from Athens, sculpted in the early 3rd century, representing a copy of Lysippos’ bronze statue of the hero-god. Glykon’s statue was a colossal work of art, 3,17 m high, discovered in the Baths of Caracalla in Rome in 1546, for which it was most probably made (the

ond group of Hercules' statues with apples from the Garden of the Hesperides encompasses statues which represent the hero-god holding the apples in his left hand, extended forward.

Not many Roman statues belong to the second iconographic type of statues representing Hercules with the fruits of the Hesperides, like two colossal bronze gilded sculptures from Rome, one from *Forum Boarium*¹² and the other from the Theatre of *Pompeii*.¹³ The Hercules' statue from *Forum Boarium* was sculpted in the Hellenistic style of the 2nd century BC, while the statue discovered near the Theatre of *Pompeii* is linked to the Roman art of the 2nd century (Haskel and Penny 1981: cat. 45). Many marble statues of this type are in museums, like the statue of Hercules from the Patras Museum (Palagia 1990: 59, fig. 9), and private collections in Europe and the USA, as bronze statuettes like the figurine from Byblos and figurine from Frankfurt, both dated into the 1st century.¹⁴ The Capitoline Bust of Commodus represented as Hercules should be mentioned, which shows the emperor with a lion-skin over his head, a club in his right hand and the apples of the Hesperides in his left hand (Hekster 2005: 210, fig. 3), as well as the two medallions of Marcus Aurelius and Antoninus Pius, on which a nude, bearded Hercules is shown, leant on a club with his right hand and holding three apples in his left hand (Vermeule 1957: 297). Ichnographically, the statue found near Ruma belongs to this type of Hercules' statues, where the hero-god is holding the apples of the Hesperides in his left hand. The fragmented marble statue of Hercules with the apples of the Hesperides, discovered in room w-4 of Constantine the Great's *villa* at *Mediana* should be mentioned,¹⁵ as well as a geographically close analogy of Hercules with the apples from the votive relief from Bukovo, in today's North Macedonia, on which Hercules is represented with Zeus and Dionysus.¹⁶ It is also important to mention that in the territory of

statue is now in the Museo Archeologico Nazionale in Naples). The statue represents a nude, mature, bearded Hercules resting, leant on a club, over which is the skin of the Nemean lion is draped, holding the apples of the Hesperides behind his back, Pollitt 1986: 50–51. The statue was named "Farnese" after the cardinal Alessandro Farnese, the owner of a collection of many important classical sculptures, which were moved (along with the statue of Farnese Hercules) to Naples in 1787. Numerous Hellenistic and Roman copies of the Farnese Hercules are known, discovered in different cities like Athens, Sparta, Corinth, Rome etc., Vermeule 1975: 325–332; Bieber 1955: 36–37.

- 12 The colossal bronze gilded statue of Hercules with the apples of the Hesperides (2,41 m high), found in *Forum Boarium*, represents the hero-god as a standing nude youth of strong musculature, holding a club in his right hand and the apples of the Hesperides in his left hand, extended forward. The statue is dated into the late 1st – the early 2nd century, Palagia 1990: 54–56, fig. 2-3.
- 13 The bronze gilded statue of Hercules discovered near the Theatre of *Pompeii* had been carefully buried in a pit, with letters FCS (*Fulgur Conditum Summanium*), because it was hit by lightning. The statue, known as Hercules Mastai, also represents the god as a standing nude young man, leaning on his club with his right hand and holding the apples in his left hand, with skin of the Nemean lion placed over his left forearm, Palagia 1990: 54–55.
- 14 The bronze statuette of Hercules from Byblos (now in the British Museum) shows a young nude Hercules, who was probably leaning on a club (the attribute is missing) with his right hand, while he holds the fruit of the Hesperides in his left hand. The small bronze statuette from Frankfurt represents the hero-god in the same way, Palagia 1990: 57–58, fig. 8.
- 15 The fragmented marble statue (height 14,5 cm) of Hercules was discovered during the archaeological excavations in 1972, in room w-4 of the western porch of the peristyle, against the northern wall of the room, together with other fragmented marble and porphyry statues of different deities. The fragment of the statue represents the right hand of the hero-god, with lion skin over it, while three apples of the Hesperides can be observed in his hand. This statuary composition of high quality can be dated into the middle of the 4th century, Gavrilović 2014: 99, kar. 36 (with earlier literature), ph. 28; Башић и др. 2016: 90, no 10, fig.10.
- 16 The votive relief with the images of Hercules, Zeus and Dionysus from Bukovo (now in the National Museum of Serbia, inv. no. 2986/III, dim. 26,5 × 26,5 × 3 cm) shows all three deities standing, one beside the other:

Bassianae, in *Taurunum* (today's Zemun in Belgrade), inside the sanctuary from the 2nd century dedicated to Liber and Libera, together with the votive icons of Liber, Libera, Aesculapius and Hygieia with Telesphorus, a marble icon of Hercules with lion skin over him and apples of the Hesperides in his left hand, was discovered (Brunšmid 1895: 170, sl. 126; Brunšmid 1905: 53–54, sl. 105; Гарашанин 1954: 90, сл. 68; Dautova-Ruševljan 1983: 29, 87–88; Milin 2004: 265, fig. 10) (fig. 3). This find attests that Hellenistic iconography had quite a strong influence in the territory of *Bassianae*, combined with the local style of monument modelling and oriental religious traditions. Sculptural works from *Bassianae* imply that local artisans had their own view of the depicting the 11th Labour of Hercules, since the sculpture found near Ruma represents the hero-god holding four apples, while on the votive icon from *Taurunum*, he is holding only one apple. This discrepancy should be understood as an interpretation of local artisans, which differ from the usual representation of Hercules with three apples of the Hesperides, based on the traditions of the Hellenistic sculpture and also in relation to the symbolism of the number three, which designates harmony, wisdom and understanding, and also the wish of three goddesses Hera, Athena and Aphrodite, to possess the golden apples from the Garden of the Hesperides (Grimal 1996: 213). Also, the detail of the quiver on Hercules' back shouldn't be surprising, since representations of Hercules with a quiver and holding or shooting from a bow are familiar in Greek and Roman art and aren't rare (Gavrilović Vitas and Anđelković Grašar 2020: 115). The first representations of Herakles with a quiver date before 570 BC, on Attic vases, initially without an indication of the bow.¹⁷ The hero-god is usually shown with a quiver on his back in scenes depicting his capture of the Kerynitian deer (4th Labour of Herakles) (Boardman et al. 1990: 48), his killing of the Stymphalian Birds (5th Labour) (Boardman et al. 1990: 55), his killing of Geryon (10th Labour) (Boardman et al. 1990: 73–76) and in scenes of his rescuing Hesione, following his return from his expedition against the Amazons (Oakley 1997: 623–629).

The finding place of the marble statue of Hercules at the tripoint of the villages of Dobrinči, Buđanovci and Sibač, is in the wider city territory of an important Roman centre *Bassianae*, located near today's village of Donji Petrovci, the site of Gradina, about 15 km east from Ruma. The settlement was probably developed in the area of a private property, *villa* of the local veteran *Bass(i)us*, and the status of *municipium* was given to it probably in the year of 124, when the emperor Hadrian visited these parts of the province. *Bassianae* acquired the status of *colonia* during the reign of Caracalla, who visited *Pannonia Inferior* in 214. Since two colonies, namely, *Sirmium* and *Bassianae*, are very close one to the other in this part of Srem, the question of the boundaries of their city territories can be posed. We believe that the border between the two colonies started at an important strategic point, across

Hercules is represented as a nude, mature man, holding the apples in his left hand, Zeus is in the middle, shown holding a sceptre and a *patera* with an eagle beside his legs, while Dionysus is pouring the liquid from the *patera* onto the panther beside him. A. Jovanović thinks that all three gods are represented as protectors of winegrowing, but that it is possible that they were also protectors of mines and miners here, Јовановић 2005: 520; Gavrilović 2014: 94, cat. 19 (with previous literature), ph. 14.

17 In the beginning, in both literature and art, Herakles was primarily a Bowman, whose use of bow contributed to the victory in Trojan war, Boardman et al. 1990: 184.

Fig. 3 Votive icon with the representation of Hercules from the sanctuary in Taurunum (Documentation of the Archaeological Museum in Zagreb)

Сл. 3 Икона с представом Херкула из светилишта у Таурунуму (документација Археолошког музеја у Загребу)

the castel Beljin, on the bend of the river Sava, through Kupinovo (between *Sirmium* and *Bassianae*) and then between Hopovo and Krušedol, which is an eight km long part of the border, epigraphically attested on inscriptions from Hopovo, in which a citizen of Sirmium is mentioned, as well as an inscription from Krušedol where a magistrate of *municipium Bassianae* is mentioned too (Душанић 1965: 85–91; 106–107; Dušanić 1967: 67–81; Mirković 1971: 81, No. 78; Milin 2004: 253–268). It is important to mention a presumed road between the *castrum* Beljin, on the confluence of the creek Vukodraž into the Sava, and Petrovaradin (*Cusum*), which is the road *Bassianae–Cusum*, which almost completely coincides with the modern road of Irig–Petrovaradin, which passes through Fruška Gora (*Alma Mons*). During the Roman period, this road probably represented the border between city territories of *Sirmium* and *Bassianae* (Popović 1996: 140–141, fig. 12), which means that the area around the tripoint of the villages of Buđanovci, Dobrinčinci and Sibač belonged to the

city territory of *Bassianae* (fig. 1). On an aerial photograph made before the Second World War, it can be seen that *Bassianae*, together with the walls encompassing the reinforced towers, had streets placed at a right angle, and among other buildings, a basilica and forum can be identified (Грбић 1937: 1–7). There was a workshop for the textile fabrics, mostly from wool (*gynaecium Bassianense*) mentioned in the historical sources from the 5th century, *Notitia dignitatum occidentis*, where it is also stated that the Late Antique *Bassianae* was developed around the military *castrum* located around 4 km to the west, at the site of Solnok, identified as *Caput Bassianensae*, also mentioned in *Notitia* (Not. dign. occ. XI. 46).

As can be perceived from the marble statue of Hercules with the apples of the Hesperides from vicinity of Ruma and from the marble icon from *Taurunum*, this iconographic motif was present in the works of art made in the territory of *Bassianae*. However, the questions of locating the ateliers where different artistic monuments were produced and the centres with which these ateliers had contacts, remain open. Indirect data about the artisan ateliers in *Bassianae*, primarily stonemasons, exist in the form of a marble sculpture of Perseus holding Medusa's head from Donji Petrovci, head of the goddess Diana from Putinci and fragmented statue of Venus from Surduk (*Ritium*). Although rigidly modelled, the head of Diana (Popović 2012: 57, fig. 1) represents a solid work of a local artisan who succeeded to show the idealised facial traits of a decided goddess of a hunt. The figure of Perseus (Popović 2012: 57, fig. 2) also represents local work of high quality, although certain body parts lack proportions and the back side of the statue is crudely modelled. The fragmented statue of Venus Pudica from Surduk (Popović 2012: 57, fig. 3) represents a good copy of the Hellenistic original, with nicely modelled flowing plaits of the cloak around the figure's hips. All marble sculptures from the territory of *Bassianae* are closely linked to the themes from the Graeco-Roman mythology and in their artistic expression they represent more or less skilfully modelled copies of Hellenistic works of art. They are dated into the period of the Antonine dynasty, which is logical, considering the fact that *Bassianae* gained the status of *municipium* during the reign of Hadrian. The sculpture of Hercules with the apples of the Hesperides, discovered near Ruma, should be observed in the light of the mentioned artistic tendencies and historical circumstances which shaped the epoch in which the statue was made.

All these aspirations contributed that the iconographical scene of Hercules with the apples from the Garden of the Hesperides would continue to be popular in the Late Antique period as well, appearing on imperial coins in the end of the 3rd and during the first decade of the 4th century.¹⁸ Early Christians viewed Hercules as a warrior against evil and saviour, which is attested by the fresco-painting in room N in the Christian catacombs of *Via Latina* in Rome, where the hero-god is represented leant on his club beside the apple tree in the Garden of the Hesperides (Stafford 2012: 203). Certain scholars suggest that the statue of Lysippos Hercules was adorning Constantine the Great's Hippodrome in Constantinople (Stirling 2014: 102), and in the end of the 5th century, while describing the statues with which Constantine the Great decorated the Baths of Zeuxippos, Christodoros of Koptos mentioned

18 On aureus of the emperor Carinus from 283–285 and bronze *folles* of Maximinus Daza from Antioch in 310 and 311, Vermeule 1975: 329–330, no. 1–2.

the statue of Hercules (Stirling 2014: 104). The statues of Farnese Hercules were discovered in Late Antique *villae* in San Giusto,¹⁹ in the *frigidarium* of the Summer Baths at *Thuburbo Maius* (Stirling 2016: 273, fig. 3) and in *villa* Chiragan (Stirling 2016: 60), which has a parallel in the Late Antique *villa* with peristyle from Constantine the Great's period at *Mediana*, in the context of the choice of the hero-god as one of the favourite gods of the Roman elite in the Late Antiquity. On the basilica built during the reign of Severi dynasty in *Leptis Magna* (reconstructed as a church in Justinian's period), the pilasters were ornamented with scenes from Hercules' Labours, and among them was also the representation of Hercules with the apples of the Hesperides (Kristensen and Stirling 2016: 23). Even until the 7th century, in the gymnasium and baths destroyed by the earthquake in the middle of the 4th century in *Salamis*, on Crete, a statue of Hercules with the apples of the Hesperides was on display, which was thrown into a water tank together with other mythological statues after the final destruction of the building in the 7th century.²⁰ The notion that the mythological message of Hercules' statues with the apples of the Hesperides in the context of a promise of a blissful and eternal afterlife, represented a threat for Christianity and Christians in the Late Antiquity, can be well observed on the example of the statuette of Hercules with apples from *Tralles* in *Asia Minor*, on which three crosses have been marked on the figurine's body (two crosses on the pectorals and one on the lower abdomen).²¹ The cross markings or "Christening" of pagan images in the Late Antique period can be interpreted in two ways – by putting crosses on pagan statues, Christians wished to either damage them and destroy the "powers" they thought these statues had²² or they wanted to baptise them and make them "useful" (reused) in the Christian world through this rite of purification.²³

Yet, the statue of Hercules with the apples from the Garden of the Hesperides, discovered near Ruma, survived untouched by the Christian beliefs and testifies about the period when the most significant epoch of Antique art was evoked, representing the god as a mature man who successfully went through not only eleven Labours, but also survived them and showed his human, vulnerable side, thus being brought closer to ordinary people and their hope to attain, as he did, a happy and immortal afterlife.

Translated by the authors

19 The *villa* was renovated in the 4th century, Stirling 2005: 270.

20 The genitals of all nude male statues were damaged, which is ascribed to the Christians who were offended by the nudity of the statues, Stirling 2016: 106–107.

21 The statuette of Hercules from *Tralles* in *Asia Minor* was a copy of Lysippos weary Herakles and was bought in 1904 for the Phoebe A. Hearst Museum of Anthropology at Berkeley (inv. no. 8-3429), Kristensen 2012: 32–33.

22 The Christians believed that by mutilating the faces and genitals of nude pagan images, they would actually destroy the powers and demonic spirits of deities that their images possessed. The marking of a cross, God's sign, negated all the power and strength of the pagan images, Kristensen 2012: 36; Kristensen 2013: 127.

23 The Christians had an ambivalent attitude towards pagan images in the context that the cross marking could signify a destructive act, with the goal of negating the whole symbolism of the image, but on the other side it could mean the "purification" and baptism of the image with the goal of reusing it in the Christian world. In that context, it is significant to mention the episode from the Life of Porphyry, in which the bishop succeeded in closing the important local sanctuary of Marnas in the 5th century and started to build a church in its place. Three boys fell into one of the wells, but Porphyry said that through prayer, they were found unharmed and with mysterious crosses on their bodies, which were understood as the sign of God, who saved the children. Thus, the crosses on pagan images can be interpreted, in some cases, as the signs of God's good will and testimonies that a particular pagan image was changed into a Christian image, Kristensen 2012: 37–41.

SOURCES / ИЗВОРИ

Not. dign. [occ.] [or.]

Notitia dignitatum: pars Occidentis; pars Orientis; accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et Laterculi provinciarum, O. Seeck, ed., Berlin: Bero-
lini apud Weidmannos, 1876.

Diodorus Siculus

Diodorus Siculus, *Library of History*, Vol. II: Books 2.35–4.58, C. H. Oldfa-
ther, trans., Loeb Classical Library 303, Cambridge, MA: Harvard Univer-
sity Press, 1935.

Pausanias

Description of Greece, I–II, W. H. S. Jones, trans., London: W. Heinemann;
New York: G. P. Putman's Sons, 1918.

ABBREVIATIONS / СКРАЋЕНИЦЕ

LIMC *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, I–VIII, Zürich–Münich,
Artemis 1981–1997; VIII, Artemis, Zürich–Düsseldorf, 1997.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

Bieber, M. 1955

The Sculpture of the Hellenistic Age, New York: Columbia University Press.

Birley, A. R. 2013

Hadrian: The Restless Emperor, New York: Routledge.

Boardman, J., Palagia, O. and Woodford, S. 1988

Herakles, in: *LIMC* IV, 1, 2 Eros-Heracles, Zürich, 728–838.

Boardman, J. et al. 1990

Herakles, in: *LIMC* V-1, Herakles – Kenchrias, Zürich, 1–192.

Bosman, P. 2021

The Philosophical Tradition, in: *The Oxford Handbook of Heracles*, D.
Ogden, ed., Oxford: University Press, 332–344.

Brunšmid, J. 1895

Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije, *Vjesnik Arheološkog muzeja u
Zagrebu* 1.1: 148–183.

Brunšmid, J. 1905

Kameni spomenici Hrvatskoga narodnog muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 8.1: 37–106.

Daniels, M. 2021

Heracles and Melqart, in: *The Oxford Handbook of Heracles*, D. Ogden, ed., Oxford: University Press, 464–488.

Dautova-Ruševljan, V. 1983

Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije (Zusammenfassung: Römische Steindenkmäler aus dem jugoslawischen Gebiet der Provinz Pannonia Inferior), Novi Sad: Vojvođanski muzej, Savez arheoloških društava Jugoslavije.

De Grino, B. and Olmos, R. 1986

Atlas, in: *LIMC II* 1, 2, Zürich, 2–16.

Душанић, С. 1965

Три епиграфска прилога (Summary: S. Dušanić, Three epigraphical notes), *Жива Анџика = Antiquité Vivante* 15.1: 85–108.

Dušanić, S. 1967

Bassianae and its Territory, *Archaeologia Jugoslavica* 8: 67–81.

Гарашанин, Д. 1954

Археолошки споменици у Београду и околини, *Годишњак Музеја прага Београда* 1: 45–98.

Gavrilović, N. 2014

Kult Herkula i Merkura u Gornjoj Meziji I-IV vek n. e., Arheološki Institut, Posebna izdanja 56, Beograd: Arheološki institut.

Gavrilović Vitas, N., Anđelković Grašar, J. 2020

A message from beyond the grave: Hercules rescuing Hesione on a Stojnik funerary monument, *Сџаринар* 70: 111–125.

Грбић, М. 1937

Архитектура у Басијани код Доњих Петроваца у Срему, *Гласник Историјској групишва у Новом Саду* 10: 1–7.

Grimal, P. 1996

The Dictionary of Classical Mythology, Wiley: Blackwell.

Harrison, E. B. 1964

Hesperides and Heroes: A Note on the Three-Figure Reliefs, *Hesperia* 33.1: 76–82.

Haskell, F. and Penny, N. 1981

Taste and the Antique: The Lure of Classical Sculpture, 1500–1900, New Haven: Yale University Press.

Hekster, O. J. 2005

Propagating power: Hercules as an example for second-century emperors, Blackwell/Classical Press of Wales.

Jourdain-Annequin, C. 1989

Héraclès aux portes du soir. Mythe et histoire, Annales littéraires de l'Université de Besançon n 402, Paris: Diffusion Les Belles Lettres.

Kristensen, T. M. 2012

Miraculous Bodies: Christian Viewers and the Transformation of „Pagan“ Sculpture in Late Antiquity, in: *Patrons and Viewers in Late Antiquity*, S. Birk, B. Poulsen, eds., Aarhus: University Press, 31–66.

Kristensen, T. M. 2013

Making and Breaking the Gods. Christian Responses to Pagan Sculpture in Late Antiquity, Aarhus: University Press.

Kristensen, T. M. and Stirling, L. 2016

The Lives and Afterlives of Greek and Roman Sculpture: From Use to Refuse, in: *The Afterlife of Greek and Roman Sculpture. Late Antique Responses and Practices*, T. M. Kristensen, L. Stirling, eds., Ann Arbor, University of Michigan Press, 1–27.

Malherbe, A. J. 2014

Light from the Gentiles: Hellenistic Philosophy and Early Christianity, C. R. Holladay, J. T. Fitzgerald, G. E. Sterling, J. W. Thompson, eds., Leiden, Boston: Brill.

Milin, M. 2004

Bassianae, in: *Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien: Pannonia II*, M. Šašel-Kos, P. Scherrer, eds., *Situla* 42, National Museum of Slovenia, Ljubljana, 253–268.

Mirković, M. 1971

Sirmium - its History from the I Century A.D. to 582 A.D., *Sirmium* I, ed. V. Popović, Belgrade: Institute of Archaeology, 5–94.

Oakley, J. H. 1997

Hesione, *LIMC* VII. 1, 2, Zürich, 623–629.

Palagia, O. 1990

Two Statues of Hercules in the Forum Boarium in Rome, *Oxford Journal of Archaeology*, Vol. 9, iss. 1: 51–70.

Pollitt, J. J. 1986

Art in the Hellenistic Age, Cambridge: University Press.

Popović, I. 1996

Notes topographiques sur la region limitrophe entre la Pannonie Seconde et la Mésie Première, in: *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, P. Petrović, ed., Cahiers des Portes de Fer, Monographies 2, Belgrade: Archaeological Institute, 137–142.

Popović, I. 2012

Sirmium – Marble Sculptures = Sirmium – Mermerne skulpture, Blago Sirmijuma 5, Beograd: Institute of Archaeology; Sremska Mitrovica: Treasures of Sirmium.

Rawson, B. 1970

Pompey and Hercules, *Antichthon: Journal of the Australian Society for Classical Studies* 4: 30–37.

Ruck, C. and Staples, D. 1994

The World of Classical Myth, Durham, North Carolina: Carolina Academic Press.

Salapata, G. 2021

Labor XI: The Apples of the Hesperides, in: *The Oxford Handbook of Heracles*, D. Ogden, ed., Oxford: University Press, 149–164.

Stafford, E. 2012

Herakles, Taylor & Francis Group, London and New York: Routledge.

Stirling, L. 2005

The Learned Collector. Mythological Statuettes and Classical Taste in Late Antique Gaul, Ann Arbor: University of Michigan.

Stirling, L. 2014

Collections, Canons and Context: The Afterlife of Greek Masterpieces in Late Antiquity, in: *Using Images in Late Antiquity*, S. Birk, T. M. Kristensen, B. Poulsen, eds., Oxford: Oxbow books, 96–114.

Stirling, L. 2016

Shifting Use of a Genre: A Comparison of Statuary Décor in Homes and Baths of the Late Roman West, in: *The Afterlife of Greek and Roman Sculpture. Late Antique Responses and Practices*, T. M. Kristensen, L. Stirling, eds., Ann Arbor: University of Michigan Press, 265–289.

Vermeule, C. C. 1957

Herakles Crowning Himself: New Greek Statuary Types and Their Place in Hellenistic and Roman Art, *Journal of Hellenic Studies*, vol. 77, part 2: 283–299.

Vermeule, C. C. 1975

The Weary Herakles of Lysippos, *American Journal of Archaeology*, vol. 79,
no. 4: 323–332.

Ивана М. ПОПОВИЋ
Београд

Надежда М. ГАВРИЛОВИЋ ВИТАС
Археолошки институт, Београд

МЕРМЕРНА СТАТУА ХЕРКУЛА СА ТЕРИТОРИЈЕ БАСИЈАНА (*BASSIANAE*)

РЕЗИМЕ

Народни музеј Србије откупио је 2017. године мермерну статуу Херкула, нађену у Срему, недалеко од Руме, на тремеђи атара села Буђановаца, Добринаца и Сибача (сл. 1). У римском периоду је ова област припадала широј градској територији важног урбаног центра Басијана (*Bassianae*). Фигура је у целости очувана до колена, док доњи делови ногу недостају. На основу сачуваних атрибута закључује се да је реч о представи Херакла/Херкула који у руци држи јабуке из врта Хесперида, дакле о приказу једанаестог подвига овог хероја (сл. 2). Тај његов подвиг је релативно ретко приказиван у скулптури, у којој могу да се разликују два типа иконографије ове сцене: први, који приказује Херкула како у десној руци, забаченој иза леђа, држи јабуке из врта Хесперида, и други, са Херкулом који држи јабуке у шаци леве руке испред себе. У други тип скулптура, коме припада статуа Херакла/Херкула пронађена близу Руме, убраја се и фрагментована скулптура из собе w-4 виле Константина Великог на Медијани, али треба поменути и налаз мермерне иконе Херкула са јабуком из врта Хесперида из храма посвећеног Либеру и Либери у Земуну, који се налазио на територији Басијана (сл. 3). Басијане су добиле муниципални статус за време Хадријана, највероватније 124. године, када је цар боравио у овим крајевима. Да је у Басијанама постојала клесарска радионица, или више њих, посредно потврђују налази мермерних скулптура Персеја који носи Медузину главу, из Доњих Петроваца, глава богиње Дијане из Путинаца или фрагментована статуа Венере из Сурдука. Све те статуе представљају копије хеленистичких оригинала и настале су у периоду владавине династије Антонина, као и статуа Херакла/Херкула са јабукама из врта Хесперида из околине Руме.

Наде А. ПРОЕВА

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Филозофски факултет, Скопје

Зоран Љ. ГЕОРГИЈЕВ

Национална установа Конзерваторски центар, Скопје

НАДГРОБНИ ЦИПУС А. ПОНТИЈА ЕУТИХА ИЗ СТОБА (*MUNICIPĪUM STOBENSĪUM*) У РИМСКОЈ ПРОВИНЦИЈИ МАКЕДОНИЈИ

Апстракт: Овом приликом се објављује надгробни споменик типа ципуса, с епитафом исписаним на латинском језику, који је Аул Понтије Еутиха подигао себи и својима за живота, као и својој заслужној супрузи, која је преминула. Споменик је откривен током ископавања и конзервације средишњег дела фронталног (југозападног) бедема Стоба 2002. године, које је реализовао Републички завод за заштиту споменика културе Републике Македоније, данас Национална установа Конзерваторски центар. Споменик је нађен у секундарној употреби, узидан као *spolia* у кули бр. 3 фронталног (југозападног) бедема. Због принципијелног става да се оптимално сачува аутентичност куле, блок није извађен из лежишта у зиду, већ је после документовања натписа био изолован од околне зидне масе помоћу неколико слојева најлонске фолије и делимично прекривен надградњом од једног до три зидарска реда камена у степенастој („урушеној“) конфигурацији, која се могу лако одстранити уколико би неко хтео да преузме ризик дислокације споменика. Род стобских Понтија до сада је посведочен на неколико натписа у Стобима (*Municipium Stobensium*), а Фурији по први пут. У раду се расправља о њиховој повезаности са сенаторским породицама у региону (Дарданија – Горња Мезија, широм Македоније до Мале Азије), чије су економско богатство и моћ потицали од латифундија и експлоатације рудних сировина.

Клучне речи: Стоби (Македонија), градски бедем, кула бр. 3, надгробни ципус, *A. Pontius-A. f. Eut[i]chas*, *Pontia-Furia*, сенаторски родови Понтији и Фурији

Од 1998. до 2003. године реализован је археолошки пројекат ископавања, конзервације и делимичне реконструкције југозападног, односно фронталног градског бедема Стоба, од стране Републичког завода за заштиту споменика културе Републике Македоније (данас Национална установа Конзерваторски центар). Пројекат је осмислио и њиме је руководио археолог мр Зоран Георгиев, који је до сада објавио део резултата истраживања (Георгиев 2004: 243–256; Георгиев 2013: 35–55; Георгиев 2018: 206–237), а у припреми је опширан рад о бедему, док је рад о ископавањима Казина предат за штампу (Георгиев, у штампи).

Током реализације овог пројекта пронађено је више десетина фрагмената поломљених надгробних споменика, који су били секундарно употребљени као грађевински материјал за зидове бедема, чију обнову је руководилац истраживачких радова датовао у време пре средине III века.¹ Један њихов део лежао је у обрушеном материјалу на партерној нивелети испред зида, а други је био узидан у сам зид. Узиђивање фрагмената у градске фортификације је уобичајена пракса на археолошким локалитетима са дуготрајним животом, као што је био Стоби, посебно у касноантичком добу. Наиме, неколико надгробних споменика је било откривено још пре Другог светског рата, приликом ископавања уског сектора код градске капије (Петковић и Мано-Зиси 1932: 235), а тридесетак фрагмената је нађено 1992. године код источног угла бедема. Те године је истраживана југозападна некропола, али је био обухваћен и источни крај фронталног зида. Део старих и нових епиграфских налаза је објавила С. Бабамова, као и два новооткривена натписа из Казина (I Stobi, no. 39 и 84), без навођења археолошких података до којих је дошао истраживач објекта. Судећи по величини фрагмената, ради се о намерно ломљеним споменицима са југозападне стобске некрополе, која се протезала испред линије фронталног (југозападног) зида фортификације. Споменици су ломљењем били прилагођени за употребу као грађевински материјал, увек уграђени с натписном страном окренутом ка унутрашњој структури зида. Због тога се такви комади не могу препознати на фасадама куртина, где их је несумњиво узидано много више.

Приликом ископавања куле бр. 3, која се налази у средини фронталног, тј. југозападног градског бедема, чија дужина износи 232 m (сл. 1), на спољној страни њеног западног угла је 2002. године откривен велики правоугаони блок, који се габаритом визуелно није уклапао у грађевински опус објекта (сл. 2). С обзиром на то да је блок био узидан насатице и да је веома вероватно био исписан или пак рељефно обрађен, делимично је разграђен чеони зид куле како би предња страна каменог блока, сакривена зидном масом, била ослобођена. Због могуће опасности од фрагментације, а и због принципијелног става да треба оптимално сачувати аутентичност куле, блок није извађен из лежишта у зиду, већ је после документовања натписа остављен, с тим што је био изолован у зидној маси помоћу неколико слојева најлонске фолије. Приликом конзервације, на горњој страни је делимично прекривен надградњом од

1 Детаљна археолошка аргументација о времену реконструкције бедема, коју припрема руководилац ових радова мр Зоран Георгиев, биће приказана у раду Фортификацијата на Стоби: истражување на Фронталниот градски зид, у: *Студији за стариниите на Стоби VI*, у припреми.

једног до три зидана реда камена у степенастој („урушеној“) конфигурацији, који могу да се одстране уколико би неко хтео да преузме ризик његове дислокације.² Нажалост, због веома скученог простора без довољно светлости, као и због незгодног угла снимања, није било могуће снимити фотографију на којој би се видело цело натписно поље на предњој страни споменика (сл. 3). Овај секундарно употребљен споменик веома је значајан у археолошком погледу јер, између осталог, представља хронолошки репер за тачније утврђивање времена када је фронтални градски бедем био обновљен.

Сл. 1 Фронтални градски зид (фото: З. Георгиев)

Fig. 1 Frontal city rampart (photo: Z. Georgiev)

Сл. 2 Кула III са секундарно уграђеним ципусом, *in situ* (фото: З. Георгиев)

Fig. 2 Tower III and secondary built cippus, *in situ* (photo: Z. Georgiev)

² У случају вађења спотија, ради очувања аутентичности, неопходно је да се замене копијама, што је скупљи метод конзервације.

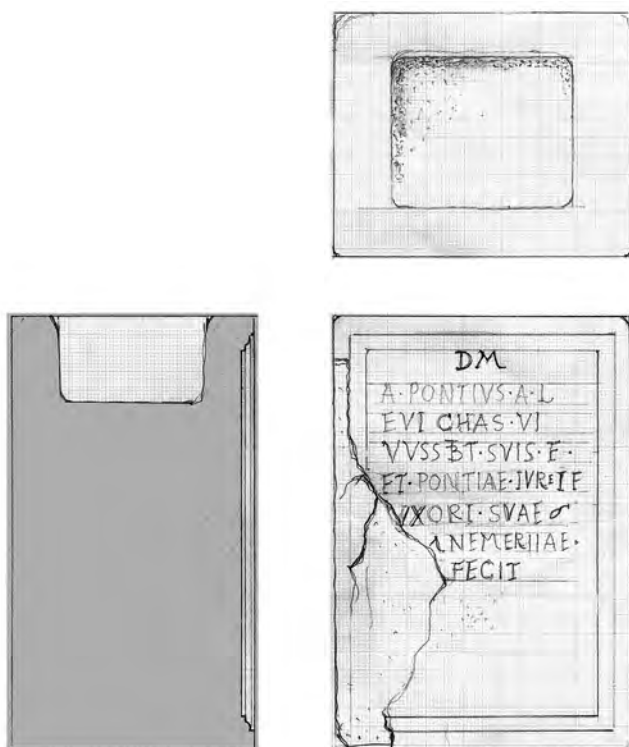

Сл. 3 Предња страна ципуса с натписом (фото: З. Георгиев)
 Fig. 3 Cippus front side with inscription (photo: Z. Georgiev)

Ради се о надгробном споменику типа ципуса, са епитафом исписаним у натписном пољу на предњој страни.

Надгробни ципус је израђен од локалног сивозеленог пешчара, с натписним пољем на предњој страни, чија је површина ситно пикована назубљеним алатом. По дужини леве стране поља, негде од средине па све до профилације на доњој страни, натписно поље је површински оштећено. Димензије ципуса: висина 113,5 см; ширина 79 см; дебљина 65 см. На горњој површини (страни) исклесано је квадратно удубљење димензија 48 × 40 × 0,22 см (сл. 4).

Натписно поље ципуса уоквирено је једноставно профилисаним оквиром ширине 4,5 см. На крају 2. реда назире се хедера, као и у 7. реду, док се у 5. реду плитко урезана хедера налази испред израза *bene meritaе*. Димензије натписног поља су 95 × 55,5 см, висина слова 5,7–6,0 см, док растојање између редова износи око 3 см. Натпис, исписан на латинском језику, састоји се од осам редова брижљиво исклесаних слова једнаке величине, осим слова I у 5. реду, у имену *Furia*, које је упола мање од осталих. Почетна слова 6. и 8. реда на левој страни натписног поља су делимично оштећена, а потпуно је оштећено слово В у 7. реду. Једина лигатура је у 4. реду: слова В и I су исписана заједно, гор-

Сл. 4 Графички приказ ципуса (цртеж: З. Георгиев)

Fig. 4 Graphic representation of cippus (drawing: Z. Georgiev)

њи полукруг слова В је мањи од доњег. Слова I на горњој страни имају апекс (*apex*) у облику мале закошене цртице, што уз огреботине на камену, као код малог слова у 5. реду, одаје утисак да се ради о слову Е. Слова имају изразито задебљане крајеве (серифе). У облику слова запажа се утицај курзивног писма. Тако је лева хаста слова N у имену Понтије Фурије, на доњем крају завијена навише и има изглед малене кукице. Слова V и U имају идентичан облик, с левом хастом заврнутом према споља, док десна хаста има апекс на врху. Слова P и R имају малени полукруг, који код слова R (редови 5, 6, 7) није затворен и има дугачку, закошено исписану црту која се на доњем крају завршава скоро водоравно, исто као и десне косе хасте слова M и X. Попречне хасте слова E, F, T су веома кратке, закошене или валовитог облика и уклесане су окренуте навише. Међутим, слово T у имену Понтија (ред 2) и Понтије (ред 5) има другачији облик: попречна хаста је дужа и скоро водоравна, са таласасто увијеним крајевима. Слово S је скоро увек мање, иако незнатно, од осталих и има лунарни облик, при чему је доњи полукруг шири од горњег. Међутим, када је слово на почетку речи, онда има другачији облик – у 4. реду (речи *sibi* и *suis*) горњи део слова је исписан угласто, док је доњи заобљен, што је облик који се јавља у II веку н. е., али је уобичајен за III век. На основу палеографских одлика слова (слово S), као и стила, натпис се може датовати у крај II или на почетак III века н. е.

Натпис гласи:

D(is) M(anibus)
2 A(ulus)·Pontius·A(uli) f(ilius)
Eut[i]chas·vi-
4 vus·sibi·et·suis·f(ecit)
et·Pontiae·Furii f(iliae)
6 uxori·suae *hedera*
[b]ene meritaе·
8 fecit

Превод епитафа:

Боговима Манима,
Аул Понтије Еутиха,
Аулов син,
за живота (направио је) себи и својима
и направио је и својој заслужној супрузи
Понтији, Фуријевој кћери.

Припадник римског рода Понтија, Аул Понтије, Аулов син, са домаћим когноменом Еутиха, подигао је надгробни споменик себи и својој породици за живота, при чему је у епитафу посебно поменуо своју заслужну супругу Понтију, Фуријеву ћерку, која је очигледно покојна. Текст епитафа (име живог дедиканта с помињањем породице) указује на то да је реч о породичном споменику. Наиме, у Македонији је било веома уобичајено да се приликом постављања споменика за умрлог члана исписују и имена живих чланова, и у таквим случајевима се ради о породичним споменицима (Proeva 1997: 139).

Трагови слова јасно показују да је когномен био исписан са словом I (*Eutichas*), а не са Y (*Eutychas* / *Εὐτυχᾶς*), као што би се очекивало. Мушка имена са завршетком *-as* (*Εὐτυχᾶς*) су била уобичајена у Македонији. У Берији је посведочено четири пута (Tataki 1998: 318). Из Леукопетре потиче база са 15 имена, од којих 12 римских грађана; посведочен је један Еутиха Еутиханос син (патронимик Еутиханос) (ЕКМ 1: по 145), као и надгробни споменик гледијатора (*summa rudis*), постављен од стране 14 његових колега, међу којима трубач носи име *Εὐτυχᾶς* (ЕКМ 1: по 383). У грчком ономастикону најчешћи облик имена је *Εὐτύχης*, а среће се у више варијанти: *Εὐτυχος*, *Εὐτύχης*, *Εὐτύχιος*, *Εὐτυχίων*, *Εὐτυχῶ*, као и женски облик имена *Εὐτύχα*, *Εὐτυχία*, *Εὐτύχη*, исто и код латинизованих облика *Eutyclus*, *Eutyclus*, *Eutyclus*, *Eutyclus*, и често се среће као име робова. У Стобима је нађен натпис који је *Eutyclus*, управник имања Антонија Руфа (*Antoni Rufi act(or)*), поставио за своја три сина, убијена од непријатеља, и ћерку (I Stobi, no 70). Један *Eutyclus* је посведочен као роб дарданских Фурија у ветеранској колонији *Scupi* (IMS VI, no 28).³

Понтије на нашем натпису има уобичајену римску ономастичку формулу: лично име (*praenomen*), гентилициј (*nomen gentile*) и когномен (*cognomen*),

3 У овом раду нису узета у обзир допуњена имена.

док је у имену супруге римско гентилно име *Furius* патронимик, вероватно под утицајем домаће ономастичке формуле (лично име и патронимик), што је пандан за скраћену римску формулу – име и гентилициј. Наиме, у Македонији римског доба су гентилна имена била коришћена као лична имена, најчешће од стране робова и од перегрина који су добијали римско грађанско право (Папазоглу 1955: 364). Врло је вероватно да је Понтија, како показује њено лично име (које је, у ствари, римско гентилно име), била потомак Понтијевих ослобођеника, који су посведочени на стобским натписима, о чему ће бити речи у даљем тексту, и да је удајом ушла у род (*gens*) Фурија (дарданских или македонских), са којима су дардански, а судећи по овом натпису, и македонски Понтији били брачно повезани. Наиме, ради се о различитим гранама понтијевског рода. Македонски Понтији су били уписани у трибу *Tromentina*, а дардански су припадали триби *Pupinia*. Везе између два рода Понтија и Фурија, који су били крупни земљопоседници и експлоататори рудног богатства у Дарданији, установљене су на основу откривених натписа и детаљно анализирани од стране Ј. Шашела (Šašel 1981: 587–594).

Што се тиче латинског гентилиција *Pontius*, треба напоменути да је у римском свету био широко распрострањен (RE XXII, 1, col. 30–46). Један Л. Понтије Вер био је проконзул Македоније (не знамо тачно у које време, II/III век?), чијим именом је датован почасни натпис који је Манлија Фонтеја Лукула Африкана Максима у *Heracleia Lyncestis* (Битољ) поставила за македонски коинон (IG X, 2.2, 71). На Апенинском полуострву, Понтији су били најбројнији у Етрурији и Умбрији, а име је посведочено и у целој Македонији.⁴ Понтији спадају међу *nomina* која одражавају имиграцију у Августовом добу – из Италије у Македонију.

Род Понтија је посведочен у Стобима на неколико натписа, као и на седмима позоришта почев од касног I, тј. раног II века, све до II/III века н. е. Најугледнији међу стобским Понтијима је *Aulus Pontius Quietus*, син Понтија Хомулија, уписан у трибу *Tromentina*. По мишљењу Ф. Папазоглу, *Aulus Pontius Quietus*, војни трибун легије III *Gallica*, у Македонију је стигао приликом пребацивања те јединице из Сирије у Мезију, на Дунав (67/68. године н. е., за време Нерона), и кратко је боравио у Стобима (Papazoglou 1990a: 577–578, T. I, 1; AE 1990: no. 882). Облик слова одговара времену од Августа до краја I века н. е., и овај натпис је најстарије сведочанство о роду Понтија у Македонији. Квијетов *cursus honorum* показује да је био припадник веома угледног сенаторског рода; од императора (вероватно Веспасијана) је био одређен за предводника (*sevir equitum Romanorum transvectorum*) друге коњичке чете (*turma*) за параду римских коњаника (*transvectio equitum*), која је одржавана на дан јулских Ида. Ф. Папазоглу помишља да је то именовање можда било повод да му два римска грађанина, два брата из рода Ватерција, *Quintus VATERCIUS OPTATUS* и *Lucius VATERCIUS OPTATUS*, синови Квинта Ватерција Оптата из трибе *Tromentina*, подигну почасни споменик (Papazoglou 1990a: 577–578, T. I, 1; AE 1990, no. 882).

4 У раду нису узети у обзир натписи с допуњеним гентилицијима Понтија и Фурија, као и натписи с неутврђеним местом налаза.

Ц. Вајзман пак сматра да је мало вероватно да је странац, па чак и војни трибун, у провинцијском граду кроз који је само прошао, био почашћен спомеником од стране два друга странца и мисли да би то требало очекивати од званичних органа града (Wisseman 1999: 938). *Vatercii* су, исто као и *Pontii*, били досељеници, како указује њихова триба Троментина, јер су, пошто су Стоби добили статус муниципијума 28/27 пре н. е. (Papazoglou 1986: 214–215), домороци који су добијали римско грађанско право били уписивани у трибу *Aemilia*. Питање је да ли су *Pontii* живели у Стобима или су само имали имања у околини града. *Vatercii* су подигли почасни споменик своме сународнику из рода Понтија, а с обзиром на то да су Стоби у другој половини I века пре н. е. били насеље римских грађана (*oppidum civium Romanorum*), који су били трговци и земљопоседници, Ц. Вајзман претпоставља да је отац Аула Понтија Квијета, Понтије Хомулије, био њихов патрон (Wisseman 1999: 942). Ако је тако, онда би то значило да су *Vatercii* у Стобима били досељеници још од времена добијања статуса *oppidum civium Romanorum*, а да су и *Pontii* имали имања на територији Стоба. У случају да нису живели у Стобима, по мишљењу Вајзмана, могло се очекивати да ће неки члан породице повремено долазити у посету и старати се о њиховој имовини и другим пословима, и то би могао бити Аул Понтије Квијет, коме су два брата поставили споменик да би скренули пажњу својих суграђана на њихове везе са сенаторским сталежом, највишом друштвеном класом у Риму (Wisseman 1999: 942). Гентилициј *Vatercius* је редак у источној културној сфери, али је у Стобима посведочен на још два надгробна натписа на грчком језику. Један надгробни споменик, датован у II/III век, подигла је *Vatercia*, чији когномен није сачуван, вероватно својим родитељима Марку Ватерцију Јулијану и Гаји (Вулић 1933: no. 56; Wisseman 1999: 940), а други је мали фрагмент такође надгробног споменика, који је муж, чије име није сачувано, поставио за своју супругу (I Stobi, no. 120).

Још један припадник рода Понтија, *A. Pontius A(uli) f(iilii) Vionis* (Papazoglou 1990a: 579, сл. 2, 3; АЕ 1990, no. 884), из трибе *Tromentina*, могао би бити у директној вези с Аулом Понтијем Квијетом, јер су имена давана члановима истог рода, а *Aulus* је један од ретких преномена (Papazoglou 1990a: 580). Лица која имају исти преномен, посведочена у истом граду, требало би, бар у теорији, да буду у сродству. Преномен *Aulus* је забележен на надгробном споменику који је *A. Pontius Doriphorus* подигао за своју вољену супругу Вибију Весту (Papazoglou 1990a: 578–579; АЕ 1990, no. 883). *Vibia L(uci) f(ilia) Vesta* је била римска грађанка, а њен муж вероватно ослобођеник или син ослобођеника (Papazoglou 1990a: 580). Наш *A(ulus)-Pontius-A(uli) f(iilius) Eut[i]chas* носи исти преномен као и његов отац. Поставља се питање: да ли се ради о потомку младог официра сенаторског рода Аула Понтија Квијета?

Да су *Pontii* заиста били настањени у Стобима у II/III веку и имали поседе с робовима показује надгробни споменик који је *Pontia Priscilla*, ослобођеница Аула Понтија (*Auli liberta*), подигла својим родитељима: мајци, која је ослобођеница – *Pontia Chloe*, и оцу – *Lalus*, чије име одговара грчком имену *Lalos* и, с обзиром на то да је означен само једним именом, очигледно је био роб (Papazoglou 1990a: 579; АЕ 1990, no. 883).

Доказ о присуству припадника рода Понтија у II/III веку у Стобима су резервисана седишта у 10. триби (*phylae*) стобског позоришта: на једном дуплом седишту два пута је исписано слово А, значи за оца и сина (Wissemann 1999: Pl. ССХIXb), и монограм гентилиција *Pontius* (Wissemann 1999: Pl. ССХIXc), затим *Pontius* у генитиву (Wissemann 1999: Pl. ССХIXd), што означава власника седишта, као и когномен *Quietus* на грчком (Wissemann 1999: ССХIXf). Врло је вероватно да је тај имењак у ствари субалтерни потомак Аула Понтија Квијета, припадника сенаторског сталежа, посведоченог на поменутом почасном натпису из I века (Papazoglou 1990a: 577–578, T. I, 1; AE 1990, no. 882), сходно римској пракси да се *cognomina* наслеђују у оквиру исте породице.

У Македонији су Понтији били раштркани по целој провинцији. На једном непотпуном и веома излизаном натпису нађеном у селу Сопотском код Ресена (а не у цркви Св. Кирила и Методија у Ресену), помињу се *Pontios Aurelios Atelaios Fouskianos*, који је био порески службеник (πράκτωρ), и *Pontios Aurelios Theoteimos*, тржишни надзорник (αγορανόμος), што је доказ о постојању античког града непознатог имена (Papazoglou 1988: 270–71). Натпис је датован, на македонски начин, тј. македонском ером, у 366. годину трећег дана месеца дајсија, што даје 218. годину н. е. и показује да се ради о територији праве Македоније, *Macedonia proprie dicta*, као што би рекао Плиније Старији.⁵

У I веку пре н. е., у Берији (*Beroea*), у једном некомплетном списку с именима, посведочен је *Pontios Rekeptou* (I Beroia: 142 B). Његова номенклатура: гентилно име на месту личног имена и патронимик у генитиву, показује да вероватно није био римски грађанин. У II веку, синедри македонског коинона одлучили су да буде постављен почасни споменик са статуом за Понтију Амију (I Beroia: 74), која је пет пута била првосвештеница. За то се побринуо њен брат, врло вероватно полубрат јер има различит гентилициј (Флавије Клеотејмос). У Едеси је, међу 11 епимелета удружења Зевса Хипсиста, на натпису из 51. године н. е. (то је до сада најстарији датован епиграфски споменик из града *Edessa*), посведочен *G. Pontios Torkuatos* (Tataki 1994: no 262). Из Диона (од времена Октавијана са статусом колоније, *Colonia Julia Augusta Diensis*, Papazoglou 1988: 109) потиче посвета Либеру од два едила који су се звали *M(arcus) Pontius Auctus* и *M(arcus) Pontiu[s] Iucundus* (ILGR, no. 183; ArchEph. 1937: 529, 2. 1).

Понтији су у Тесалоники (*Thessalonica*) посведочени од I до III века (IG X, 2, nos. 126, 174, 175, 194, 199, 200, 409, 578). Међу њима су један политарх (Луције Понтије Секунд, IG X, 2, no. 126), два првосвештеника, Понтије Калистијан (IG X, 2, nos 174, 194) и Понтије Еуангел (IG X, 2, no. 200), и трговац Понтије Рул (IG X, 2, no 407).

У Филиппима (*Philippi*) је нађен почасни натпис Јунија Понтија Прокла Млађег, припадника витешког сталежа, датован у III век (I Philippi II, 1: 174/175, no. 57). Његов ослобођеник и управник (*pragmateutes*) Питијан, одлуком градског већа побринуо се за подизање натписа и бронзане статуе, од које су остали само трагови ногу. Један Понтије Прокло Млађи је посведочен у I веку (SEG

5 На острву Св. Ахил посведочен је политарх, што заједно с натписом показује припадност преспанског краја Македонији (област Орестида).

XXXI, no 644), али нема начина да се утврди да ли је припадао истој породици као и поменути витез. Из Филипа је можда и ветеран *M. Pontius Pudens* (cf. I Philippi II, 1, App. 403, no 4, 32), сведок са војничке дипломе (CIL XVI, 10).

Из села *Agio Pneuma*, источно од града Сера (*Serres*), на граници територије римске колоније Филипи, је један значајан натпис – епитаф закупца (*conductor*) Гамикуса, ослобођеника Понтија, чије је читање поправио С. Душанић (АЕ 2006, 1326). Као врсни зналац историје рударства на Балкану, С. Душанић га је препознао и идентификовао са Гамиком (*Gamicus*) који је био роб и благајник (*arcarius*) у Доњој Панонији, а поменут је на једном вотивном натпису из Мурсе (АЕ 2006, 1094), подигнутом за добробит закупца рудника гвожђа у Панонији и прекоморским провинцијама Гаја Јулија Агатопа (Душанић 2006: 91–93). Термин *provinciae transmarinae* се, по мишљењу Душанића, односио на провинције у Малој Азији (Битинија), које су имале блиске везе са Балканом, тако да претпоставља да се оба натписа односе на исту особу. Душанић помишља да су дардански Понтији купили роба Гамикуса од панонског кондуктора и да су га касније ослободили (Душанић 2006: 91–93). С. Бреаз, аутор збирке натписа из Филипа, који, како сам пише, није изворно упознат с овим Душанићевим радом на српском језику, па према томе, ни са свим изнетим аргументима, ово тумачење и датовање ставља под знак питања јер на натпису нема експлицитне потврде да је Гамикус био кондуктор рудника и помишља да би могао бити и закупца земљишног поседа (I Philippi II, 1, App. 3: 386/7, no. 8, p. 50, 57). Међутим, С. Душанић се приликом датовања натписа не ослања само на облик слова већ и на реформе Септимија Севера о закупљивању рудника, којима је закуп прешао у државну управу, тј. у руке царских прокуратора, тако да Гамик не би могао да буде закупца – кондуктор, те његову делатност с правом ставља у време пре те реформе (Душанић 2006: 93).

Веза између два сенаторска рода, Фурија и Понтија, који су у Дарданији (Горња Мезија), у II–III веку имали пространа имања с робовима и ослобођеницима (Šašel 1992: 152–159), постојала је и у Македонији, као што показује овај новооткривени стобски натпис. Друга потврда да су *Furii* били посведочени у овом делу Македоније био би заветни натпис који је роб Фурија Октавијана (*Epitynchnanus, s(ervus) [F]uri Octavi[ani]*) поставио Јупитеру, Јунони, Дракону, Драцени и Александру (*Iovi et Iunoni et Dracconi et Draccenae et Alexandro*), датован у II/III век, тј. у време пре 223. године (IMS VI, no. 10). Натпис је укључен у корпус горњомезијских натписа, очигледно због римског рода Фурија, као и латинског језика посвете. Томе је вероватно допринело и то што је издавач натписа село Влахчани (*Vlascia*) поистоветио са селом Блаце (*Blace/Blatsche*), што је грешка која се дуго провлачила у литератури, све до објављивања збирке натписа из Скупа (IMS VI) 1982. године. Наиме, натпис је први пут виђен у разрушеној цркви на левој обали Вардара, наспрам села Влахчана, а 1911. године се налазио уграђен у праг цркве у селу Сопоту, које се налази наспрам села Влахчана и које је удаљено 52 km од села Блаце.⁶

6 Ово село се налази 3 km од Катлановске бање и 30 km југоисточно од Скопља, те се стога назива и Катлановско Блаце, док се истоимено село (Блаце) које се налази у северном делу Скопске котлине назива Скопско Блаце.

С обзиром на удаљеност, није могуће да је натпис пренет из села Блаце у село Влахчани или у суседно село Сопот, где је у ствари био пронађен 1872. године. Оба ова села се налазе јужно од Таорске клисуре, која је природна граница између градова Скопља (*Scupi*) и Велеса (*Argos*), те стога и граница између две провинције – Горње Мезије и Македоније, тако да се вероватније ради о натпису са територије провинције Македоније. У прилог томе иде и неримско име роба (Епитинхан, можда пореклом из Македоније), као и посвета Александру, највероватније македонском краљу, а не лажном пророку, јер посвете нису прављене пророцима (Проева 2014: 142–143), тако да би се пре радило о македонском роду Фурија, а не о дарданском.

Род Фурија је посведочен у више градова Македоније (Tataki 2006: 237–238, по 236). У Берији (I Beroia, по 27, II/III век) је, међу именима 34 члана религијског удружења (*thiasos*) Зевса Хипсиста, различитих занимања, посведочен римски грађанин К. Фурије Валенс, можда и председник удружења.⁷ Из Тесалоники потичу посвета Јупитеру (*I.O.M.*) од Квинта Фурија Скимна (Juhel and Nigdelis 2015: 78–79, Nr. 26) и три надгробна натписа са овим гентилицијем (I Thessalonicae, Suppl. 1, nos. 1135, 1401, 1423). У Филипима је посведочен *D. Furius Octavius Secundus*, с богатом војничком каријером (I Philippi, II, 1, 78), чије везе с колонијом нису јасне јер је био одликован знацима достојанства дуумвира (*ornamenta duumviralia*) као члан већа (*ordo decurionum*) града *Actia Nicopolis*. С обзиром на то да је натпис нађен у светилишту локалног хероја (*Aulonites*), вероватно се ради о посвети (име није сачувано) коју је *D. Furius Octavius Secundus*, из нама непознатих разлога, поставио у том хероону на граници територије колоније Филипа, тј. у подножју Пангајских планина, где су се налазили каменоломи и рудници (*metalla*), вероватно због својих економских интереса везаних за рударство. И. Зверкос прихватио да се присуство Д. Фурија Октавија Секунда у Филипима ипак може повезати са експлоатацијом рудника и каменолома у овом крају (Sverkos 2017: 220). Један његов ослобођеник (*Euphrosynus*) посведочен је на епитафу у Риму (AE 1975, no. 23). У Риму је нађен и натпис војника Д. Фурија Октавија Октавијана, пореклом из Филипа (триба *Voltinia*), који је можда његов потомак (CIL VI, 3597). У граду *Heracleia Lyncestis* (Битољ), на почасном натпису узиданом у врата цркве Св. Димитрија, који су у I веку н. е. за Г. Арбијана Секунда поставила 24 пријатеља,⁸ налази се један *K. Fourios Hegetôr* (IGX II, 2, 75).

Оба сенаторска рода, осим у Македонији, током II и III века посведочена су и у суседној Дарданији, у дедуктивној колонији Скупи (IMS VI: no. 28),⁹ као и у муниципију Улпијани, на једном заветном натпису (CIL III, no 8169 = ILS I, no. 1170).¹⁰ Овај епиграфски споменик су подигли ослобођеници (*liberti domus Furianae*) и прокуратори, на имању сенатора Г. Фурија Октавијана. Је-

7 Име је исписано у храстовом венцу, унутар кога је приказан орао на букраниону.

8 Од њих, 20 имају римску номенклатуру, са или без личног имена, а четири тзв. грчко-македонску.

9 Овде треба указати на то да је у скупски корпус натписа укључен натпис бр. 10, нађен у велешком крају, на левој обали Вардара; у питању су села Влахчани и Сопот, која се налазе на граници с Горњом Мезијом и вероватно су припадала провинцији Македонији.

10 За вечну срећу Фуријевог дома и добробит Гаја Фурија Октавијана.

дан од прокуратора је из рода Фурија (*Furius Alcimus*), а други из рода Понтија (*Pontius Veranus* или *Uranius*), што указује на уску везу два рода, чији су припадници били дуготрајно насељени како у Дарданији¹¹ тако и у Македонији. Наиме, на поменутој епистилној плочи (CIL III 8169) из Улпијане, која је нажалост изгубљена, чита се и етник (*signum*) *Amphilochii*, који се вероватно односи на оба дедиканта, Фурија Алкима и Понтија Уранија или Верана (Kajanto 1967: 70 – „it is thus not impossible that Amphilochii was nom. pl., the common signum of the two dedicators”). Подручје Амфилохије припадало је територији града *Actia Nicopolis*, што би могло да указује на везе дарданских Фурија с онима из колоније Филипи и на њихову сарадњу у експлоатацији руде. Већ поменути *D. Furius Octavius Secundus*, који је познат са натписа из Филипа (I Philippi, II, 1, 78), био је члан већа епирског Никополиса: *ordo decurionum Actiae Nicopolis*.

У науци је било постављено питање економских веза између родова *Furii* и *Pontii*, који су били брачно повезани. Изнета је претпоставка да су та два сенаторска рода своје богатство дуговала пространим латифундијама, као и заједничкој експлоатацији рудних богатстава (Šašel 1992: 154). У Македонији, то су налазишта гвоздене руде у области Пангајских рудника – *Serres* (Parazoglou 1988: 384, с библиографијом). У Дарданији су у околини Улпијане посведочене латифундије Фуријеваца и Понтијеваца.

Привредне везе између Македоније и Горње Мезије, пре свега у домену рударства, детаљно је анализирао С. Душанић (Душанић 2006: 85–102). Указујући на археолошке и историјске чињенице и на основу новог читања почасног натписа из околине Сера (*Serres*), за Гамика, ослобођеника Понтија (Душанић 2006: 91–92), а не роба, као што су мислили пређашњи издавачи (АЕ 1986: по. 629, ред 4, *lib.*, види и АЕ 2006, nos. 1094, 1326), који је током 10 година био закупца – кондуктор вероватно рудника гвожђа у околини града Сера, као и због географске близине две провинције, С. Душанић сматра да је рођачки концерн дарданских и македонских Понтија и Фурија био ангажован у домену рударства (Душанић 2006: 92), што је веома вероватно. Наиме, има довољно података о рударству балканских – мезијских – провинција (Digeste 48.19.16.9). У време касне антике, у више градова као што су Тесалоника, Наис, *Herakleia Lyncestis*, *Horreum Margi*, Рацијарија и Скупи, посведочене су *fabricae armorum* (*Not. Dign. Or.* XI 18. 35–39) за израду оружја и алата за велике латифундије и друге свакодневне потребе. Такве радионице су свакако постојале и пре тога, за шта има и епиграфских сведочанстава: у Скупима натпис узидан у скопску тврђаву (IMS VI: no. 40) и у Стобима (Parazoglou 1990b: 225–226). Зна се да је у време Трајана, у Стобима био стационаран коњанички помоћни одред, чији су војници били упућивани да чувају руднике у Дарданији (Dušanić 1977: 71, нап. 102, 75, нап. 148). Род Понтија посведочен је и у римској провинцији Далмацији, у области средње Босне, богате гвозденим рудом, на надгробном споменику Манлија Понтија Валенса (Вулић 1933: 206).

11 Доказ за то је споменик са статуом М. Понтија Варанија Сабина, постављен од градског већа у општини Улпијани (Грачаница) (CIL III, 8169), који је у III веку био обновљен (а не дониран, као што пише Јованова 2015: 62) од Фурије Цецилије, јер је временом био оштећен.

Досељеници италског порекла на Балкан су долазили из два правца: преко градова на источној обали Јадрана и из хеленофоних провинција преко Македоније, тј. градова у вардарској долини, као што су били Тесалоника и Стоби, а одатле су, преко Скупа, стизали у мезијске рудничке области. Наиме, пут Сочаница–Супи–Стоби–Тесалоника, дуж токова река Ибра и Вардара, био је јефтин и погодан за извоз дарданског олова и с правом се може назвати *via metallica* (Dušanić 2004: 10–11).

Привредна и трговачка активност римских виших слојева (витезова и сенатора) у Македонији је почела врло рано, још у Августово доба. Лоциран на стратешки важној комуникацији (Дунав – Вардар – Егејско море), град Стоби је пре 30. године пре н. е. једини у источној, тзв. грчкој културној сфери римске државе, имао статус *oppidum civium Romanorum* (Plin., *Nat. Hist.* IV, 34), а од времена Флавијеваца био је један од само два муниципија с латинским правом у овој истој сфери. Сарадња досељеника (*incolae*) с домаћим становницима без римског грађанског права (*peregrini*), у провинцијама је била вишеструка. Економске мреже између римских провинцијских елита у републиканском периоду стварала је римско-италска дијаспора у провинцијама.

ИЗБОРИ / SOURCES

Not. dign. [occ.] [or.]

Notitia dignitatum: pars Occidentis; pars Orientis; accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et Laterculi provinciarum, O. Seeck ed., Berlin: Berolini apud Weidmannos, 1876.

Plin. Nat. Hist.

Pliny, *Natural History*, Vol. II, books 3–7, H. Rackham, trans., Loeb Classical Library.

Digeste

Saturnin in: Les cinquante livres du *Digeste* ou des *Pandectes* de l'Empereur Justinien, 48, 19.16.9, Metz/Paris: Behmer et Lamort / Rondonneau, 1803 (reprint: Aalen: Scientia Verlag, 1979) (приступљено: 8. март 2023).

СКРАЋЕНИЦЕ / ABBREVIATIONS

AE

L'Année Epigraphique, Paris

Arch. Eph.

Archaiologikē Ephēmeris Αρχαιολογική Ἐφήμερις, Athens.

EKM

Gouнарopoulos, L. and Hatzopoulos, M. B., *Epigraphes kato Makedonias*, vol. I, *Epigraphes Beroias*, Athena: de Boccard, 1998.

I Beroia

Gouнарopoulos, L. and Hatzopoulos, M. B., *Epigraphes kato Makedonias*, vol. I, *Epigraphes Beroias*, Athena: de Boccard, 1998.

IG, X, II, 1

Edson, C., ed., *Inscriptiones Graecae, Epiri, Macedoniae, Thraciae, Scythiae*, vol. X, pars II, *Inscriptiones Macedoniae*, fasc. I, *Inscriptiones Thessalonicae et vicinae*, Berolini, 1972.

IG X, 2.2

Papazoglou, F., ed., *Inscriptiones Graecae*, vol. X: *Epiri, Macedoniae, Thraciae, Scythiae*, pars II, fasc. II, *Inscriptiones Macedoniae septentrionalis*, sectio prima: *Inscriptiones Lyncestidis, Heracleae, Pelagoniae, Derriopi, Lychnidi*, Berolini, 1999.

ILGR

Šašel Kos, M., *Inscriptiones Latinae in Graecia repertae. Additamenta ad CIL III*, Faenza, 1979.

ILS I

Dessau, H., *Inscriptiones Latinae Selectae*, vol. 1, Berolini, 1892.

IMS VI

Dragojević-Josifovska, B., *Scupi et la region de Kumanovo, Inscriptions de la Mésie Supérieure VI*, Beograd, 1982, Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de Philosophie de l'Université de Belgrade.

I Philippi, II

Brélaz, C., *Corpus des inscriptions grecques et latines de Philippes*, II, 1. 2014, Etudes épigraphiques 6, Athènes: Ecole française d'Athènes.

RE XXII, 1

Pauly's Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft XXII, 1 (1953), G. Wissowa, A. Pauly, eds., Stuttgart: Metzler.

SEG XXXI

Supplementum Epigraphicum Graecum XXXI, H.W. Pleket, R.S. Stroud, eds., Leiden–Boston: Brill, 1983.

I Stobi

Babamova, S., *Inscriptiones Stoborum*, Studies in the Antiquities of Stobi, Monograph Series Vol. I, 2012, Стоби: Национална установа за управување со археолошкиот локалитет Стоби.

I Thessalonicae, Suppl. 1

Nigdelis, P., *Inscriptiones Thessalonicae et vicinae*, Suppl. 1 tituli inter MCMIX et MMXV reperti, 2017.

CIL III, VI, XVI

Corpus Inscriptionum Latinarum III, VI, XVI, Berlin: de Gruyter, 1862–2005.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Вулић, Н. 1933

Антички споменици наше земље, *Споменик СКА* 75 (1935).

Георгиев, З. 2004

Протеихизматa на Стоби, *Културно наследство* 28–29: 243–256.

Георгиев, З. 2013

Тези и аргументи за некои моменти од историјата на Стоби, *Културно наследство* 38: 35–55.

Георгиев, З. 2018

За структурата, изгледот и градежната историја на Порта Хераклеја во Стоби = Structure, Appearance and Construction History of the Porta

Papazoglou, F. 1988

Les villes de Macédoine à l'époque romaine, BCH, Suppl. XVI, Athènes: École française d'Athènes; Paris: diff. de Boccard.

Papazoglou, F. 1990a

Les Pontii à Stobi, *Arheološki vestnik* 41: 577–584, T. 1–2.

Papazoglou, F. 1990b

Un mot antique rare: ΒΑΓΙΝΑΡΙΟΣ, VAGINARIUS, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 82: 225–226.

Петковић, В. Р. и Мано-Зиси, Ђ. 1932

Извештај за 1932, *Годишњак САН* 41: 235.

Proeva, N. 1997

Stèles funéraires de la Haute Macédoine à l'époque romaine (étude typologie et iconographique), in: *Mélanges d'histoire et d'épigraphie offerts à Fanoula Papazoglou*, M. Mirković et al., eds., Beograd: Filozofski fakultet, 137–147.

Проева, Н. 2014

Религијата на античките Македонци, Bibliotheca Historia Antiqua Macedonica № 11, Скопје: Графотисок

Sverkos, E. 2017

Geschäftsmänner zwischen Makedonien und Moesia Superior, *Studia Europaea Gnesnensia* 16: 205–225.

Tataki, A. 1994

Macedonian Edessa, prosopography and onomasticon, Meletemata No 18, Athens: KERA.

Tataki, A. 1998

Ancient Beroea prosopography and society, Meletemata No 8, Athens: KERA.

Tataki, A. 2006

The roman presence in Macedonia. Evidence from Personal Names, Meletemata No 46, Athens: KERA

Šašel, J. 1981

Dardania, Furi i Pontii, in: *Scritti sul mondo antico in memoria di Fulvio Grosso*, L. Gasperini, ed., Pubblicazioni della Facoltà di lettere e filosofia 9, Roma: Università di Macerata, 587–594 = Kos, P. (ed.) 1992: Šašel, *Opera selecta*, 152–159.

Wisseman, J. 1999

The Pontii at Stobi in Roman Macedonia, in: *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology Presented to Honor Malcolm H. Wiener As He Enters His 65th Year*, *Aegaeum* 20, Vol. 3, P. P. Betancourt et al., eds., Université de Liège 937–943.

NADE A. PROEVA

University of Sts. Cyril and Methodius, Faculty of Philosophy, Skopje

ZORAN LJ. GEORGIEV

National Institution Conservation Center, Skopje

FUNERARY CIPPUS OF A. PONTIUS EUTICHAS FROM STOBI (MUNICIPIUM STOBENSIVM) IN THE ROMAN PROVINCE OF MACEDONIA

SUMMARY

A tombstone of the *cippus* type is published in this paper, with detailed data on the circumstances of its discovery and method of preservation. The tombstone has an epitaph inscribed in Latin, which Aulus Pontius Eutichas made for himself and his family during his lifetime, as well as for his deserving wife, who passed away. The monument was discovered in 2002 during the excavation and conservation of the central part of the front (south-western) rampart of *Municipium Stobensium* (Fig. 1), which was carried out by the Republic Institute for the Protection of Cultural Monuments, Republic of Macedonia (today National Institution – Center for Conservation). The sepulchral stone was found in secondary usage, i.e. reused, embedded as a *spolium* in tower no. 3 of the south-western rampart (Fig. 2). Due to the professional attitude aimed at preserving the authenticity of the tower as well as possible, the block was not removed from its bed in the wall of the tower, but after documentation of the inscription, it was isolated from the surrounding masonry of the wall by several layers of plastic sheeting and partially covered with a superstructure of one to three masonry rows in a stepped configuration, which could be easily removed if someone would want to take the risk of dislocating the monument. Should the *spolium* be removed, then it would be necessary to replace it with a copy in order to preserve the authenticity, which is a more expensive method of preservation. This secondarily used *cippus* is very important from an archaeological point of view, because, *inter alia*, it is a chronological benchmark for a more precise determination of the date when the front city rampart was rebuilt.

The monument is of monolithic construction. Its dimensions are $1.335 \times 0.79 \times 0.65$ m. On the upper side, a square recess with dimensions of $0.48 \times 0.40 \times 0.22$ m was carved (Fig. 4). The recess on the upper side of sepulchral *cippi* and altars (*arae*) are actually a place for depositing the ashes of the deceased, that is, it served as an urn. In this way, *arae* and *cippi* served not only as funerary monuments but also as ossuaries, so they simultaneously had the role of a grave and tombstone (*cippi ossuarii*, *arae ossuarii*). This type of funerary monuments in Roman provincial culture was intended for the needs of the middle class of Roman society, which is also apparent from the inscription on our monument. Dimensions of the inscription field are: $0.95 \times 0.55.5$ m, letter height: 0.057–0.060 m, while the space between the lines is ca 0,03 m. Based on the palaeographic features of the letters (e.g., the letter S), as well as the style of the entire inscription, the inscription can be dated into the end of the 2nd or the very beginning of the 3rd century AD (Fig. 3).

The epitaph reads as follows:

D(is) M(anibus) | A(ulus)·Pontius·A(uli) f(ilius) | Eut(i)chas·vi|vus· sibi·et·suis·f(ecit) |
et·Pontiae·Furii f(iliae) | uxori suae *hedera* | [b]ene meritaе | fecit.

To the gods Manes. Aulus Pontius, son of Aulus, Eutichas, while alive made this for himself and for his family and (he made it) for Pontia, daughter of Furius, his well-deserving wife.

The gens of *Pontii* is attested by several inscriptions in *Municipium Stobensium*, as well as the gens of *Furii*, with whom they had matrimonial ties. Their connection with senatorial families in the Balkan region (*Dardania – Moesia Superior*, across Macedonia to Asia Minor) is particularly emphasised. The connection between the two senatorial families *Furii* and *Pontii*, who had extensive estates with slaves and freedmen in *Dardania – Moesia Superior* in the 2nd-3rd century, also existed in Macedonia, as this newly discovered inscription shows. On this occasion, it is corrected the place of discovery of the long-known inscription of the *Furii*, (IMS VI, no. 10), published with the wrong place of discovery (village Блаце / Blatsche), and therefore included in the province of Moesia Superior. Indeed, the inscription was found in the village of Sopot on the opposite site of the village of Влахчани/Vlačani, inaccurately identified with Blatsche by first publisher. Both villages are located south of the Taor Gorge, which is the natural border between the cities of Skopje (Scupi Moesia Superior) and Veles (Argos, Macedonia), and therefore also the border between two provinces - Upper Moesia and Macedonia, so there is going to be an inscription from the territory of the province of Macedonia (in this case, the dedication must be to Alexander the Macedonian king, not to a false prophet). This means that that the *Furii* were attested in Macedonia before the newly discovered Stobi inscription. Both families owed their economic wealth (and power) to vast *latifundia* and exploitation of mineral resources. The economic (exploitation of mines and quarries) and trading activity of the Roman upper classes (*equites* and *senators*) in Macedonia began very early, already in the Augustan era (in *Stobi, Philippi*). Located on a strategically important communication (Danube – Axios – Aegean Sea), *Stobi* had the status of *oppidum civium Romanorum* (Plin., IV, 34) the only one in the eastern, so-called Greek cultural sphere of the Roman Empire, and from the time of the Flavians it was one of only two *municipia* with Latin law, in this sphere. The cooperation of Roman settlers (*incolae*) with native inhabitants (*peregrini*), who did not have Roman citizenship, was common in the provinces of the Roman Empire. Economic networks between Roman provincial elites in the Republican period were created by the Roman-Italian diaspora in the provinces.

Translated by Nade Proeva

Игор С. БЈЕЛИЋ

Археолошки институт, Београд

Бојана М. ИЛИЈИЋ

Завичајни музеј Књажевац

АТИЧКО-ЈОНСКЕ БАЗЕ СТУБОВА У ТИМАКУМ МИНУСУ

Апстракт: У раду су истражени примерци база атичко-јонских стубова регистрованих приликом досадашњих истраживања и рекогносцирања терена на простору налазишта *Timacum Minus*. Заједничка карактеристика свих елемената овог типа је једнак пречник горњег торуса и горње ивице трохилуса. Архитектонске анализе стила указују на то да се ради о специфичности која може да се веже за обликовање атичко-јонских база под јаким хеленским утицајем. Начин клесања већине показује да се ради о елементима стубова који су зналачки урађени. Будући да су још увек непознати објекти којима су базе припадале, извршена је компаративна анализа са сродним примерцима у окружењу, како би се одредили њихово време настанка и стилска припадност. Поређењем с познатим атичко-јонским базама овог типа, наши примерци могу се датовати у време од последње трећине II до средине IV века, што се поклапа с периодом развоја касноантичког каструма и насеља *Timacum Minus*.

Кључне речи: архитектонска пластика, атичко-јонске базе, *Timacum Minus*

УВОД

Археолошко налазиште Тимакум Минус се налази у источној Србији, око 10 km северно од Књажевца, надомак села Равне. Систематским археолошким истраживањима утврђен је континуитет насељавања од праисторије до средњег века. Римљани су прво земљано утврђење формирали најкасније у последњој трећини I века н. е., да би потом оно било замењено каменим фортификацијама у II, III и IV веку (Petrović 1995: 31–32; Стојић и Илијић 2011: 88–91). Обнове су биле изазване углавном упадима варварских племена, попут Гота и Хуна, након чије најезде

је престала архитектонска делатност у урбанизацији овог насеља (Петковић и Илијић 2012). У резултате римске делатности у области архитектуре спадају и базе стубова (сл. 1), које до сада нису биле предмет посебних истраживања.

Сл. 1 Атичко-јонске базе пронађене на касноантичком налазишту Тимакум Минус (фото и обрада: И. Бјелић, Б. Илијић)

Fig. 1 Attic-ionic bases found at the late antic archaeological site of Timakum Minus (photo and editing: I. Bjelić, B. Ilijić)

Базе античких стубова се ретко проучавају у областима историје архитектуре или археологије. Будући да су класичне античко-јонске базе у провинцијалној римској архитектури ретко украшене неким посебним орнаментима и не одликују се сложенијом геометријом, оне нису привлачиле већу пажњу истраживача, попут неких комплекснијих делова архитектуре, на пример капители или трабеација са тимпанонима на забатима објеката. Међутим, поједини односи међу њиховим елементима (торусима, трохилусима и плинтама) могу да укажу на важне закључке о правцима којима су стизали утицаји на провинцијалну архитектуру на простору Мезије Супериор.

Контекст налаза наведених база је различит, сем када се ради о примерцима нађеним у воденици. У збирци Завичајног музеја у Књажевцу данас се чувају три, а још три су регистроване у воденици с почетка XX века, за чију је изградњу коришћен материјал са утврђења. Међутим, осим једног примерка који је откривен приликом археолошких ископавања, остали су случајно нађени или су евидентирани као материјал уграђен у сеоске куће и пратеће економске објекте сеоских домаћинстава. У том смислу, свакако се као један од задатака намеће и одређивање касноантичких грађевина којима су они првобитно припадали. Нажалост, на тренутном нивоу истражености локалитета, ни за једно од познатих градитељских остварења на локалитету Тимакум Минус не може се рећи да му је било која од до сада поменутих база припадала. То важи и за једну мању, која се у даљем тексту наводи као база 1, будући да не постоје подаци о архитектонском склопу централног објекта у кастрому Тимакум Минус, који би прецизно указали на место где се могла налазити. Стога једину преосталу могућност у том смислу пружа стил у коме су базе изведене. Стилска анализа даље може да упути на контекст у коме се развијала архитектура на простору Тимакум Минуса. Околност да се ради о пограничном месту провинције Мезије Супериор свакако може да доведе до конкретнијих закључака о правцима утицаја у области архитектуре.

Како бисмо проверили нашу тезу о постојању посебних утицаја на архитектуру у овом пограничном месту провинције Мезије Супериор, најпре ћемо сваку базу размотрити посебно. Иако су базе у инвентару Завичајног музеја у Књажевцу заведене под посебним инвентарним бројевима, овде ћемо их означити по систему *numerus cirens* од 1 до 6, како би се читалац лакше снашао приликом њиховог поређења у тексту. За сваку је приложен и технички цртеж са најважнијим подацима (сл. 2).

ФРАГМЕНТИ И ОЧУВАНИ ПРИМЕРЦИ БАЗА

База 1: Приликом истраживања централног објекта у унутрашњости утврђења 1979. године, на простору квадрата RXV (нумерација квадрата према квадратној мрежи успостављеној приликом тадашњих археолошких истраживања) откривена је база стуба од кречњака (инв. 53). Регистрована је на простору трема овог објекта, на самом североисточном углу, уз угаони пиластар источне фасаде. База је била поломљена на три дела. Њиховим саставањем добијен је њен целовити облик. Нажалост, бази је касније изгубљен

Елементи базе су плинта, два торуса и трохилус између њих, а сви су клесани из једног комада камена. Трохилус је од суседних торуса раздвојен танким тракама. На овом примерку приметно је велико сужавање, тако да је ширина плинте више од два пута већа од ширине стуба којег је носила. Доњи торус нема никакво сужавање при контакту с плинтом; напротив, најширом ивицом додирује плинту, након чега се формира сужавање ка трохилусу, што је, како ћемо касније видети, карактеристика само овог примерка међу до сада откривеним базама. Трохилус је по висини веома изражен у односу на оба торуса. Његове ивичне траке немају исти пречник, већ је горња нешто ужа. Међутим, горња ивична трака трохилуса има исти пречник као и торус изнад ње.

Димензије базе 1 су следеће: ширина плинте је 40 cm, висина базе 22 cm; база је носила стуб чији је пречник стабла у основи био 19 cm; висина горњег торуса је 4,3 cm, висина доњег торуса 3,6 cm, висина трохилуса (са ивичним тракама) 7,6 cm, висина плинте 6,2 cm; висина доње и горње траке је 1,5 cm, тако да је конкавни део трохилуса био сведен на висину од 4,5 cm. У односу на остале анализирани базе, ова се одликује веома великом издуженошћу по висини.

Базе 2, 3 и 4: Приликом ранијих рекогносцирања терена утврђено је да је за градњу објеката у селу био коришћен камен са римског утврђења јер га, по речима старијих мештана, није било у ближој околини. Такав случај је био и с оближњом воденицом, која се налази 300 m јужно од најближег бедема утврђења.¹ За градњу воденице, која премошћава јаз, искоришћени су поједини делови неког непознатог античког објекта, међу којима се издвајају камени тесаници четвртасте основе, дужи тесаници петоугаоног пресека, као и елементи стубова, међу којима једно стабло и три атичко-јонске базе. Мајстор који је почетком XX века постављао античке базе на ново место очигледно није разумео њихову оригиналну функцију будући да их је положио на врх стабла стуба, како би прихватиле тежину носећих дрвених греда којима је јаз премошћен. Две базе (2 и 3) налазе се на ивичном стубу урушене конструкције воденице преко јаза, а оштећенија база 4 на једном од унутрашњих стубова исте конструкције. И поред тога што је више оштећена него остале базе, детаљним премеравањем и поређењем је утврђено да су оне идентичне. Те базе су до сада најочуваније од свих до сада познатих примерака из Тимакум Минуса.

Све три базе састоје се од плинте, два торуса и трохилуса, и истих су димензија. Сваки трохилус је од два суседна торуса јасно раздвојен равним тракама (листелима). Горња и доња трака трохилуса клесане су тако да имају исти пречник. Доњи торус је пречником усаглашен са ширином плинте на којој стоји. Жлеб који раздваја доњи торус од плинте може јасно да се региструје. Међутим, сужавање на тој страни торуса, при контакту с плинтом, мање је изражено него горње сужавање у контакту са трохилусом. Горњи торус клесан је тако да његова најшира ивица има исти пречник као и ивичне равне траке трохилуса под њим. Трохилуси свих база имају изражену конкавност.

1 Воденица и парцела на којој се налази данас су у државном власништву, тачније у власништву Министарства привреде, водопривреде и шумарства. Воденица се налази с леве стране локалног пута којим се од магистралног пута Зајечар-Књажевац прилази селу Равни, удаљена 0,2 km од реке Тимока, лево од њеног тока, и 0,35 km од архео-етно парка Равна.

Димензије база 2, 3 и 4 су следеће: ширина сваке базе била је 44,7 cm, висина 29,5 cm, а носиле су стубове чији је доњи пречник био 34,7 cm; висина плинте је 11,6 cm, док је висина доњег торуса 6,6 cm, а горњег 4,4 cm; на тај начин трохилус има висину од 6,9 cm, и то тако да је висина ивичних трака трохилуса једнака и износи 1,2 cm, што чини да је конкавни део трохилуса био висине 4,6 cm.

База 5: У депоу Завичајног музеја у Књажевцу чува се фрагмент базе сличне претходним, од беличастог кречњака (инв. 1656). Није познато тачно место њеног налаза, осим да је пронађена на локалитету Тимакум Минус, у атару села Равне. Очуван је њен мањи фрагмент, али се може препознати највећи део профила. Фрагмент је веома оштећен. На њему нема трагова плинте, али се због озбиљне оштећености не може отписати њено постојање. На остатку профила може да се уочи трохилус који је од два суседна торуса раздвојен равним тракама. Такође, као и на претходним примерцима, јасно се примећује специфично обликовање торуса у односу на горњу ивицу трохилуса.

За разлику од претходне три базе, ова је обликована тако да је од доњег до горњег торуса формирано нешто веће сужавање. Будући да остаци плинте не постоје, не може се са сигурношћу рећи да ли је она могла бити исте ширине или нешто шири од пречника доњег торуса. Сужавање доњег торуса је при дну подједнако као и сужавање при врху, у контакту с трохилусом изнад њега. Доња и горња ивична трака трохилуса немају исти пречник, већ горња формира ужи прстен. Пречници појединачних елемената су много израженији него висина базе, тако да она изгледа „притиснуто“ у односу на претходне примерке. На основу очуваних пречника горњег и доњег торуса може да се успостави реконструкција минималне ширине плинте на којој је база евентуално стајала (48,7 cm), као и максимална ширина стабла стуба којег је база носила (35,9 cm).

Димензије базе 5 су следеће: архитектонска анализа указује на то да је пречник стуба био око 36 cm, док би највероватнија ширина евентуалне плинте била око 49 cm; очувана висина фрагмента је 15 cm; висина доњег торуса је 6 cm, укупна висина трохилуса изнад је 5,6 cm, док је висина горњег торуса 3,4 cm; висина доње траке трохилуса је 1,3 cm, висина горње траке је 0,6 cm, тако да је висина конкавног дела трохилуса 3,7 cm.

База 6: Последња међу базама сличне профилације чува се у изложбеној поставци депанданса књажевачког Завичајног музеја, у архео-етно парку у Равни (инв. 832). Ни њено тачно место налаза није познато, осим да је пронађена у Тимакум Минусу, у атару села Равне. Претходно је објављена у каталогу збирке архитектонске пластике Завичајног музеја у Књажевцу (Илијић 2018: 22). Клесана је из једног комада камена, заједно са стаблом стуба којег је носила и плинтом на којој је стајала. Плинта је тек нешто шири од торуса који на њу налаже. При месту његовог ослањања не постоји никакав жлеб који га јасно раздваја од плинте, а његово сужавање при контакту с плинтом је мање изражено него што је то случај код контакта с трохилусом изнад њега. Доња и горња равна трака трохилуса имају исти пречник. Оно што и ову базу повезу-

је с претходним је свакако чињеница да горња и доња ивица трохилуса имају исти пречник као и горњи торус на бази.

Посматрањем се одмах може уочити да на овој бази постоје поједини димензионални и пропорцијски односи којих нема код претходних. На првом месту, сужавање од плинте ка горњој ивици базе на коју належе стуб је незнатно. Може се приметити и да је горња ивична трака трохилуса много дебља од доње, као и да горњи и доњи торус имају релативно исту дебљину. Такође, трохилус је виши од сваког торуса. И начин клесања је једна од карактеристика по којој се овај примерак разликује од претходних. Наиме, елементи базе и стабла стуба нису тако јасно раздвојени међу собом. Поменуће одлике указују на то да се овај примерак ни на који начин не може повезати с канонским обликовањем атичко-јонских база.

Димензије базе 6 су следеће: ширина плинте је 25 cm, висина читавог фрагмента је 25 cm, а база је носила стуб ширине 21,2 cm; висина плинте је 4,8 cm, висина доњег торуса је 2,5 cm, висина горњег је 2,9 cm, тако да је укупна висина трохилуса 4,8 cm; висина доње траке трохилуса је 0,4 cm, висина горње је 1,2 cm, тако да је висина конкавног дела трохилуса била сведена на 3,2 cm.

Материјал од кога су базе изведене се разликује, осим код примерака регистрованих у старој воденици. Према фактури камена, рекло би се да је и база 1 била израђена од исте врсте камена као и оне у воденици, тј. од делимично порозног жућкастобелог кречњака. За разлику од њих, база 5 је имала нешто компактнију структуру кречњака беличасте боје, док је од мермера беличастоплаве боје и врло компактне структуре израђена база 6.

Прегледом поменутих база приметна је њихова стилска сродност, поготову када је реч о првих пет примерака. У односу на ту сличност, мање су изражене поједине међусобне разлике. Највећи број тих разлика тиче се димензија појединих елемената и њихових пропорција. Међутим, управо мање разлике у димензијама могу да укажу на функцију стубова које су ове базе носиле. Због тога је нужна архитектонска анализа наведених примерака и претходно поређење с препорукама које даје римски теоретичар Витрувије.

ГЕОМЕТРИЈА АТИЧКО-ЈОНСКИХ БАЗА У ТИМАКУМ МИНУСУ И ОДНОС ПРЕМА ВИТРУВИЈЕВИМ ПРЕПОРУКАМА

Једна од важних карактеристика базе је степен под којим се она шири од горње површи ка належућој површини јер се ради о елементу којим се стуб ослања на тло или на конструкцију под њим (темељ, архитравну међуспратну греду или сл.). У исто време, да би стуб играо улогу носећег елемента било које конструкције, неопходно је да има минималну површину пресека носивости. У грчкој, хеленистичкој и римској архитектури, тај пресек је најчешће кружног облика. Због тога минимални пресек носећег стуба у наведеним архитектурама зависи од пречника стабла стуба. Степен ширења базе и пречник стабла стуба су, као два битна фактора, били познати и Римљанима. Најпрецизније податке о томе даје римски теоретичар архитектуре Марко Витрувије. По њему, ширина и висина база, као и њихових припадајућих елемена-

та, требало би да буду пропорционалне пречницима стубова, поготову када је реч о стубовима као конструктивним елементима (носачима) архитектуру одређених објеката. На овом месту треба указати на поједине препоруке које Витрувије даје о пропорцијама стубова у архитектури храмова (Витрувије 2009: III, V, 1–3). Ради значаја за нашу компаративну анализу база у Тимакум Минусу, његове препоруке наводимо у целини:

1. *Када се њо уради, онда њреба њосѡавиѡи базе на њихова месѡа и ѡрадиѡи их у ѡаковој сразмери да им висина, заједно са ѡлиниѡом, буде ѡоловина дебљине сѡуба, а исѡад, који Грци зову ѡкфорѡ– шесѡина, ѡа ће база ѡако биѡи дуѡачка и широка једну и ѡо дебљину сѡуба.*
2. *Ако је ѡак ѡај сѡуб аѡички, онда висина базе ѡреба да се ѡодели ѡако да јој ѡорњи део буде једна ѡреѡина дебљине, а осѡали део да се узме за ѡлиниѡу. Онда јој се онај део до ѡлиниѡе ѡодели на чеѡири дела ѡако да једна чеѡврѡина чини ѡорњи ѡорус, док се ѡреосѡала ѡри дела ѡоделе најола, ѡа једна ѡоловина чини доњи ѡорус, а друѡа – скоѡиј заједно са ѡѡовим ѡлочама који Грци зову ѡрохилос.*
3. *Код јонској сѡуба, сразмера се одређује ѡако да јој ширина са сваке ѡреѡине буде за ѡри осмине веѡа од дебљине сѡуба. Висина ѡреба да им је као и код аѡичкој сѡуба, а исѡо ѡако и ѡлиниѡа. Осѡаѡак, који не рачунајуѡи ѡлиниѡу, износи једну ѡреѡину дебљине сѡуба, ѡреба да се ѡодели на седам делова. Од ових, ѡри дела чине ѡорњи ѡорус, а осѡала чеѡири дела се ѡоделе најола, ѡа једна ѡоловина чини ѡорњи ѡрохилус са ѡѡовим асѡраѡалима и исѡадом, а друѡа ѡоловина се осѡави за доњи ѡрохилус. Па ѡѡак ће ѡорњи део излѡгати веѡи збој свој исѡада до краја ѡлиниѡе. Асѡраѡали ѡреба да буду једна осмина ѡрохилуса. Исѡад базе ѡреба да је једна шеснаесѡина дебљине сѡуба (Витрувије 2009: III, V, 1–3).*

Према претходним Витрувијевим наводима, ширина (плинте) јонске базе би требало да износи једну и по дебљину (пречника) стуба, а испад атичке базе једну шеснаестину дебљине стуба. То значи да је ширење од горње површине ка плинти у првом случају у односу 1:1,5, а у другом 1:1,125.

Јасно је да су базе у Тимакум Минусу изведене према свим општим правилима стилског обликовања атичко-јонских база, с најважнијим елементима које Витрувије помиње. У том контексту могу да се анализирају и пропорције, а пре свега степен ширења и пречници стубова у Тимакум Минусу, како би сагледали у коликој мери се оне уклапају у општа начела обликовања римских база, о којима Витрувије пише.

Највеће ширење је забележено код издужене базе 1, и оно је у односу 1:2,03. Код база 2, 3 и 4, које су нађене у конструкцији воденице, присутно је ширење од горње површине (о коју се стуб ослања) ка плинти у односу 1:1,28. Ширење базе 5 је дефинисано у односу 1:1,36. Најмање ширење је присутно код базе 6, која је истовремено клесана са стубом, у односу 1:1,18. Будући да је код Витрувија ширење основа (плинти) атичких и јонских база одређено у опсегу од 1,125 до 1,5, значајно је приметити да је ширење база у Тимакум Минусу присутно у нешто већем опсегу, од 1,18 до 2,03.

Из наведеног прегледа односа носеће и належуће површине, највећа одступања у Тимакум Минусу забележена су код база 1 и 6, које су носиле стубове с најмањим пречницима: 19 cm и 21 cm. Наиме, код базе 1, однос 1:2,03 знатно је ван вредности које наводи Витрувије. Имајући у виду пречник и однос ширења код таквих база, очигледно је да оне нису могле да понесу стубове који би били носећи елементи конструкције (носачи) у архитектури одређених објеката. Из истог разлога, стубови који су могли да имају улогу носача у архитектури су, у ствари, они који су стајали на базама 2, 3, 4 и 5, које поседују ширење у опсегу од 1,28 до 1,36. Оне су носиле и стубове пречника од 34,7 cm до 36 cm, који су били јачи од оних које су носиле базе 1 и 6. Наведени опсег вредности уклапа се и у однос од 1,125 до 1,5, који наводи Витрувије.

Висина плинте која би требало да буде једнака трећини висине читаве базе такође је једна од основних Витрувијевих препорука. Свакако, она не може да се прати на бази 5, где плинта није очувана. По пропорцијама, најближе тој препоруци су базе 2, 3 и 4. Та препорука је у најмањој мери испоштована код издужене базе 1, која је носила стуб дебео 19 cm, мада од ње доста одступа и база 6, са стубом дебљине 21 cm. Због тога плинте база 1 и 6 нису биле тако изражене по висини у односу на њихове остале елементе, па је опет очигледно да оне нису биле носиви део конструкције неких објеката у Тимакум Минусу. Са свим наведеним карактеристикама у погледу пропорција и висине припадајућих плинти, оне су пре могле бити део декоративних стубића, пре свега у саставу намештаја (столова, столица, кревета, декоративних постамената за скулптуре).

ОСОБЕНОСТИ ХЕЛЕНИСТИЧКИХ БАЗА У ОДНОСУ НА ЛАТИНСКЕ И ЊИХОВО ПОРЕКЛО

У претходним Витрувијевим наводима приказане су, пре свега, класичне јонске и базе атичког типа. Међутим, већ у првој половини XX века, Барбаро је приметио да се та два типа описана код Витрувија међусобно преплићу у римској архитектури (Barbato 1938: 121; Petrova 2017: 118). Базе које су идентификоване у Тимакум Минусу припадају управо атичко-јонском типу, који је дуго био распрострањен, од развитка Атике до пада Западног римског царства. У том периоду се са простора Грчке и Мале Азије постепено проширило на цело Балканско полуострво, Блиски исток и Африку (Petrova 2017: 118). Због тога је прилично тешко датовање појединачних примерака атичко-јонских база широм наведених области, па и у Тимакум Минусу.

Мала Азија је регион који је највише утицао на појаву атичко-јонских база. Блиски историјски контакт између Самоса и Атине допринео је њиховом даљем развоју (Meritt 1969: 187). У архитектури, те везе су довеле до употребе таквих база на Ерехтејону у V веку пре н. е., које припадају стандардној форми јонско-атичких база, а чије присуство може да се прати и кроз наредне векове (Meritt 1969: 190, fig. 2f). Већ на базама тог храма примећује се појава већег торуса на дну и мањег на врху, између којих је трохилус (скотиј), који је остао без сужавања по вертикалној оси. Код тих база се примећује специ-

фичан однос горњег торуса и горње ивице трохилуса. Чак и касније, како је то већ Л. С. Мерит приметила, горња ивица трохилуса је у линији, а неретко и изван лица торуса изнад ње. То правило опстало је и касније, и било је распрострањено, пре свега, у грчком делу Римског царства и у областима под јаким утицајем грчке културе. У римској архитектури, базе овог типа примењене су у свим стилским редовима стубова – дорском, јонском, коринтском, као и композитном. На пример, у суседној провинцији Мезији Инфериор, такве базе примењене су код стубова јонског реда у градовима Никополис ад Иструм и Абритус, а у градовима Улпија Ескус и Одесос код стубова коринтског реда (Димитров 2007: 25).

Распрострањеност употребе јонско-атичких база са споменути односом између горњег торуса и горње ивице трохилуса може да се прати и у појединим областима у ближем окружењу Тимакум Минуса. Најближи боље истражени локалитети где се такве базе могу наћи свакако су Феликс Ромулијана и Наисус. У Феликс Ромулијани, утврђеној царској резиденцији с краја III и почетка IV века, М. Чанак-Медић је регистровала неколико база овог типа (Чанак-Медић 1978: 181, 192, 206–207), које су припадале стубовима различитих стилских редова, пре свега јонском и коринтском. Биле су намењене за ослањање слободно стојећих стубова, међу којима су посебно значајне базе у склопу стубова трема палате и оне на аркадама спратних делова капија утврђења. У римском Наисусу, који се налазио на простору данашње Нишке тврђаве из отоманског периода, нађене су свега две базе са споменути карактеристикама. Ниједна од њих није публикована, па се о контексту њиховог налаза ништа не може рећи. У оба насеља, у Ромулијани и Наисусу, висина код ових атичко-јонских база је мање изражена него пречници њихових појединачних елемената (торуса и трохилуса), тако да изгледају „притиснуто“. Према З. Димитрову, такве базе су познате и у Улпији Рацијарији (Dimitrov 2015: 564). По његовој оцени, детаљи тамошњих база направљени су у канонској пропорцији јонских база, а поједине њихове карактеристике (попут димензија и финоће клесања) упућују на закључак да су, као такве, припадале великим јавним грађевинама.

База 5, код које нису очувани остаци плинте, уклапа се у широко распрострањене облике овог типа у окружењу Тимакум Минуса, пре свега оне у Ромулијани и Наисусу, који изгледају „притиснуто“, односно имају знатније изражен пречник у односу на висину целине и појединачних елемената. Осим тога, према степену ширења, плитком резању између торуса и трохилуса може да се уочи сличност између базе 6 и појединих примерака присутних у рановизантијској архитектури (Jeremić 2003: fig. 15).

Осим сличности са атичко-јонским базама у окружењу, примерци у Тимакум Минусу поседују и извесне особине које не могу да се уоче код претходних, иако и оне поседују карактеристичан спој горње ивице трохилуса с горњим торусом. То важи и за нешто већу издуженост по висини код база 1, 2, 3, 4 и 6. База 1, код које су присутни велико сужавање од плинте ка горњој површини и издуженост по висини, само по тим карактеристикама има сличности с таквом базом регистрованом у Дуросторуму, чије су друге одлике ипак не-

што другачије (попут облика горњег торуса и околности да су ивице трохилуса подједнаких пречника) (Димитров 2007: 586, обр. 18, обр. 466).

Датовање база стубова такође може да се изведе, барем у грубим цртама, према присуству (и одсуству) специфичних детаља на њима. Тај поступак заснива се, пре свега, на посматрању развоја римских база стубова, који је постао уједначенији од времена Октавијана Августа (Petrova 2017: 122). Примера ради, већ је раније примећено да објекти грађени током I века и касније поседују базе стубова чије су плинте клесане изједна са осталим елементима, што је случај и са свим базама у Тимакум Минусу (Meritt 1969: 186–204). Поред тога, базе стубова клесане у време династије Антонина (од Хадријана до Комода) и раних Севера имају дубок жлеб којим је доњи торус одвојен од плинте на којој лежи. Профилација доњег торуса, као и осталих елемената база, била је условљена продором јаким утицаја с простора Атике и из Мале Азије, пре свега у време владавине Хадријана. Тај жлеб настаје приликом клесања тако што се код доњег торуса формира сужавање подједнако на споју с плинтом и у његовом горњем делу. Међутим, код база које су клесане у каснијем периоду (већ од времена Комода и касније, током владавине Севера), жлеб је све мање и мање изражен (Petrova 2017: 119). Управо је то случај са свим базама регистрованим у Тимакум Минусу, па је очигледно да за наш проблем владавина Комода представља *terminus post quem*. Почев од друге половине II и током прве половине III века, на Балкану, пре свега у провинцији Тракији, присутне су и базе стубова чији горњи торус губи конвексну форму и преображава се у цилиндрични прстен, тако да се оне посматрају као II тип атичко-јонских база (Petrova 2017: 121). То ипак не значи да је претходно формиран тип нестао, чији ћемо очигледан опстанак моћи да запазимо на простору Ромулијане, Наисуса и њему блиске Медијане. За разматрање датовања база у Тимакум Минусу посебно је значајна база 6, за коју смо већ указали да поседује извесне сличности с базама у рановизантијској архитектури. Међутим, имајући у виду да развој насеља у Тимакум Минусу траје до средине IV века, то би била и горња граница њеног хронолошког опредељења.

Ако укристимо заједничке елементе база с наведеним појавама у развоју њиховог клесања током ових векова, можемо да закључимо да базе у Тимакум Минусу треба датовати у време од средине II до средине IV века.

ЗАКЉУЧАК

Базе откривене у Тимакум Минусу припадају атичко-јонском типу. Све носе заједничку одлику, односно горња ивица трохилуса има исти пречник као и најшира ивица горњег торуса. Захваљујући тој врсти карактеристичног споја торуса и трохилуса, могли смо да дефинишемо присуство снажног хеленистичког утицаја приликом њиховог обликовања, који је типичан за атичко-јонске базе у грчкој архитектури још од V века пре н. е.

Све наведене базе, и поред припадности истом типу, откривају поједине стилске и хронолошке разлике. Оне се, пре свега, могу пратити према дубини и финоћи клесања појединих примерака, као и према пропорцијама, тј. одно-

сима између димензија појединачних елемената. Поједини односи димензија произлазили су очигледно из планиране намене ових база. Резултати архитектонске анализе указују на то да неке нису биле планиране као конструктивни елементи објеката (носећи стубови), већ су можда служиле као делови намештаја (постаменти за скулптуре или носећи стубови столова, столица, кревета). Захваљујући таквој намени, пречници стубова који су на овим базама стајали били су мањи.

Не може са сигурношћу да се установи ког реда су били стубови којима су ове базе припадале јер у римској архитектури атичко-јонски тип није био јасно намењен за одређени стилски ред, за разлику од јасне диференцијације у том погледу у грчкој архитектури.

На тренутном нивоу истражености, на простору Тимакум Минуса нису познати објекти којима су базе могле оригинално да припадају. Резултати архитектонских анализа указују на то да је једини могући начин за датовање онај који подразумева проучавање развоја клесања појединачних елемената и њихових спојева на атичко-јонским базама, као и појаве аналогних примерака на простору налазишта око Тимакум Минуса. На основу тога, према нашем мишљењу, наведене базе у Тимакум Минусу треба датovati у време од средине II до средине IV века.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Барбаро, Д. 1938

Комментарий к Витрувию - Десять книг об архитектуре Витрувия с комментарием, Москва: Издательство Всесоюзной Академии Архитектуры.

Витрувије 2009

О архитектуре, превод и предговор З. Бојић, Београд: Завод за уџбенике, Досије студио.

Димитров, З. 2007

Архитектурна декорација в провинција Долна Мизия (I-III в), Дисертации 2, София: Национален археологически институт и музей (Българска академия на науките).

Dimitrov, Z. 2015

Architectural Decoration in the Colony of Ulpia Ratiaria, in: *LIMES XXII: Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies, Ruse, Bulgaria, September 2012*, L. Vagalinski and N. Sharankov, eds., Sofia: National Archaeological Institute with Museum of the Bulgarian Academy of Sciences, 563–579.

Илијић, Б. 2018

Timacum Minus - Romanorum castrum, Књажевац: Завичајни музеј у Књажевцу.

Jeremić, M. 2003

The architecture of the early christian basilica at Bregovina, *Hortus Artium Medievalum* 9: 221–236.

Meritt, L. S. 1969

The Geographical distribution of Greek and Roman Ionic Bases, *Hesperia*, Vol. 38, Issue 2: 186–204.

Петковић, С. и Илијић, Б. 2012

Прилог проучавању римског насеља на локалитету Timacum Minus код Књажевца, *Гласник Српској археолошкој друштва* 28: 153–167.

Petrova, S. 2017

The Roman Architectonic Decoration Reused in Buildings of Parthicopolis Tradition, *Patrimonium* 15: 137–174.

Petrović, P. 1995.

Timacum Minus et la vallée du Timok, Inscriptions de la Mesie Superieure III-2, Belgrade: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Belgrade.

Стојић, М. и Илијић, Б. 2011

Књажевац. Културна стратиграфија праисторијских локалитета књажевачког краја (Summary: Cultural Stratigraphy of the prehistoric sites in Knjaževac Region), Београд: Археолошки институт; Књажевац: Завичајни музеј.

Чанак-Медић, М. 1978

Гамзиград - касноантичка палата, архитектура и просторни план, *Саопштења* 11.

IGOR S. BJELIĆ
Institute of Archaeology, Belgrade

BOJANA M. ILJIĆ
Homeland museum of Knjaževac

ATTIC-IONIC COLUMN BASES OF *TIMACUM MINUS*

SUMMARY

During the period of archaeological research of *castrum Timacum Minus* and the surrounding settlements, six column bases were registered. While three were found in a common context, the rest were found in different contexts. Unfortunately, except for one, the rest were found outside of actual archaeological research activities, as accidental finds or built into the buildings of rural households in the nearby village of Ravna. Even for that one, it could not be established whether it belonged to the object where it was found. Therefore, it couldn't be determined to which objects they could have belonged individually, for any of them.

All bases had one common feature: the most exposed edge of the upper *torus* had the same diameter as the upper edge of the *trochilus*. By analysing individual samples of the bases, it was noticed that the three bases built into the construction of the mill were made of the same material, had identical dimensions, and therefore certainly belonged to the same architectural context (building). The other bases have different dimensions and are made of slightly different types of limestone. By comparing the diameters and heights of the bases, both their elements and the bases viewed as a whole, different proportional relationships are noticed.

Significantly different values of the diameter and height of the bases indicate that most of them belonged to columns that had the role of supporting elements of a given structure, but also that some could have been parts of smaller structures, such as furniture. The stylistic analysis of the bases indicates that they all belonged to the Attic-Ionic type of bases and that their common peculiarity regarding the relationship between the upper *torus* and the *trochilus* indicates prominent Hellenistic influences. The architectural analysis of the elements of the bases indicates that the creation of these bases can be determined into the period from the middle of the second century to the middle of the 4th century.

Translated by the authors

Мирјана Ђ. ГЛУМАЦ
Жељка М. ТЕМЕРИНСКИ
Народни музеј Србије

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ НАКИТА ОД ЋИЛИБАРА ИЗ ЗБИРКЕ КОСМАЈ НАРОДНОГ МУЗЕЈА СРБИЈЕ

Апстракт: У раду су представљени до сада непубликовани предмети од ћилибара који потичу са простора космајске рудничке области. Два прстена, с представом женског попрсја и пса, датована у крај I – средину II века, нађена су приликом ископавања некропола са спаљеним покојницима Гомилице и Рт код села Губревца. Три фрагментована предмета у облику животиња су без података о месту налаза. Прстен са Гомилица, на коме је моделовано женско попрсје, приликом инвентарисања гробних прилога није евидентиран. Прстење се уклапа у познате и публиковане примерке са простора Римског царства, док предмети у облику животиња до сада нису констатовани у области космајског басена, али и на простору данашње Србије. Осим што проширују репертоар познатих налаза, доприносе проучавању идентитета, културних контаката и религијско-магијске праксе у космополитској рудничкој области. Луксузни накит и предмети од ћилибара, ношени и коришћени у свакодневном животу, похрањивани су у гробове деце и жена, због веровања у њихову непрекинуту профилактичку, апотропејску моћ.

Кључне речи: космајска рудничка област, некрополе Рт и Гомилице, ћилибар, апотропејско-профилактичко значење, крај I – средина II века

Ћилибар је због своје лепоте, привлачности и мистериозности одувек фасцинирао и интригирао људску машту, самим тим и жељу за његовим поседовањем. Трговином и разменом, ћилибарским путевима је дистрибуиран широм познатог света. Био је предмет расправа античких писаца и научних истраживања његовог састава. Посебно су фасцинантни и чудесни комади, и данас велике вредности, са инклузијама – сачуваним остацима биљака и животиња. Приписивана су му магијска и лековита својства против болести, посебно жена и деце. Комбинован је с различит-

тим састојцима за прављење медикамената и мелема за лечење. Због особина и приписаних значења, веровања да је божански, повезан са сунчевом светлошћу, као скупочена роба коју није могао свако да приушти, симбол статуса, естетски привлачан и лак за обраду, био је популаран и у римском периоду (Палавестра и Крстић 2006: 10–77; Causey 2019: 2–77). Римљани су ћилибар сматрали примамљивом, луксузном, егзотичном робом која је имала високу цену на тржишту. Плиније Старији наводи да је мали предмет од ћилибара вредео више „од неколико људских створења,“ мислећи вероватно на робове (Fadić 1998: 159; Girardi-Jurkić 2010: 162). Вешти мајстори су га обрађивали у специјализованим италским радионицама, од којих су најпознатије биле у Аквилеји, са интензивном производњом од средине I до почетка III века, одакле је дистрибуиран широм Царства (Далмација, Панонија, Германија, Горња Мезија). Од краја II века, италске радионице губе примат и промет се премешта у провинције. Од ћилибара је израђиван луксузни накит, најразличитије амајлије, вотивни, украсни и употребни предмети: тоалетни прибор, кутијице, делови вретена и преслица, коцке за игру, балсамарији, украсне фигурине, а служио је и као платежно средство.¹ Коришћен у свакодневном животу, као и приликом религијско-магијских обреда, ритуално је похрањиван у гробове жена, а посебно деце, појединачно или као део крепундија (спојених амајлија), због веровања у његову профилактичку моћ у загробном животу (Gagetti 2007: 133–150; Causey 2019: 47–50; Vojvoda, Golubović i Mikić 2021: 113–115; Спасић-Ђурић 2021: 212–222; Guštin and Bagužaitė-Talačkienė 2022: 123–127; Данковић и Миловановић 2022: 58–60).

Осим великих легијских центара Сингидунума и Виминацијума у Горњој Мезији, по заступљености предмета од ћилибара издваја се космајски руднички басен, један од највећих царских пунктова среброносне руде олова и гвожђа (Цвјетићанин 2006: 296; Domergue 2008: 20–21, carte 3; Борић Брешковић и Црнобрња 2015: 20–25). Публиковани предмети од ћилибара са Космаја доспели су у Народни музеј Србије путем откупа² и као поклон брачног пара Дуњић.³ Углавном потичу из гробова на девастираним космајским некрополама, а поједини примерци се налазе у приватној колекцији дародаваца (Роровић 2005: 375–394). Рађени су од балтичког ћилибара, који је трговачким путем Емона–Сисција–Сирмијум–Сингидунум увожен из аквилејских радионица за елиту (Палавестра и Крстић 2006: 76; Цвјетићанин 2006: 297).

До сада нису објављена два прстена – један са женским попрсјем,⁴ из гроба спаљеног покојника типа Мала Копашница – Сасе II, на некрополи Гомилице

1 Видети: Палавестра и Крстић 2006: 69–77; Цвјетићанин 2006: 296–302, кат. 458–468; Јелушић 2006: 366–367, кат. 601–607; Спасић-Ђурић 2006: 368–373, кат. 608–620; Давидовић 2006: 377–379, кат. 630–638; Крунић 2006: 380–381, кат. 640–642; Церовић 2006: 382, кат. 643–644; Аралица 2006: 382–386, кат. 645–649; Даутова-Рушељан 2006: 387–389, кат. 650–653; Gagetti 2007: 133–156; Buljević 2010: 88–89, 92, 125–127, 166–170, 173–177, T. 1, 8–10, T. 10, 1, T. 16, 166–170, 173–177, sl. 7–9, sl. 38, sl. 57–59, sl. 62–63; Giovannini 2015a: 56, fig. 5a-b; 57, fig. 6, fig. 7a-b; 59, fig. 9; 60, fig. 11a-b; Giovannini 2015b: 315, fig. 20–22; Спасић-Ђурић 2015: 81, с нап. 238; Causey 2019: 47–50; Спасић-Ђурић 2021: 224–226, кат. 6–8, сл. 8–9; Guštin and Bagužaitė-Talačkienė 2022: 121–125, fig. 6, 7; Данковић и Миловановић 2022: 75–76, кат. 1–3; Данковић и Марјановић 2022: 252, кат. 25; Миловановић и Реџић 2022: 339, кат. 29.

2 Збирка римског царског периода Народног музеја Србије.

3 Збирка-легат Дуњић Народног музеја Србије.

4 Документација Народног музеја Србије, тер. инв. 547.

(Глумац 2015; Свјетићанин 2016: 711–726), а други, с представом пса,⁵ из гроба на оближњој некрополи Рт, у атару села Губеревац (сл. 1). Остаци покојника из оба гроба нису сачувани. За гроб на локалитету Рт документација је непотпуна. У дневнику са ископавања некрополе,⁶ руководилац радова Миливоје Величковић наводи да сви гробови спаљених покојника припадају типу са етажом. За три фрагментована предмета у облику животиња,⁷ пронађена приликом истраживања космајске области, нема података о месту налаза. У теренској документацији сачувана је нечитко исписана година – 1956 (?). Уколико је година тачна, на основу документације Народног музеја Србије може се сматрати да су предмети били нађени приликом рекогносцирања или ископавања. С обзиром на то да су те године вршена археолошка истраживања, није искључена могућност да потичу са неког од следећих локалитета: Врело код Лисовића, Губеревац, стојничко утврђење, Пурина черга,⁸ што остаје у домену претпоставки. Изузев прстена са женским попрсјем, који није констатован приликом инвентарисања гробних прилога 2003. године, сви наведени предмети су део фондуса Збирке Космај Народног музеја Србије.⁹

ПРСТЕН СА ЖЕНСКИМ ПОПРСЈЕМ

Прстен са женским попрсјем нађен је приликом систематских ископавања некрополе Гомилице 1962. године, у гробу 168 (сл. 2). Гроб је правоугаоног облика, заобљених углова, са идентично формираном јамом – гробом у ужем смислу, у којој је констатован слој пепела и гаражи дебљине 10 cm. Димензије горњег етажа су 150 × 110 cm (пошто је био оштећен због поплаве, није било могуће установити дубину), а доњег 70 × 50 × 20 cm. Оријентисан је у правцу северозапад–југоисток. На основу теренске документације – гробног записника, осим прстена, у јами су нађена три крчага (лагене) истог типа, овалне форме, биконично профилисаног обода, и гвоздени клинови, а на етажу бронзана лучна дршка касете, два бронзана клина (дршке ?), слична коштанним примерцима из Збирке Дуњић, као и фрагменти бронзаног предмета.¹⁰ Узимајући у обзир да су прилози аналогни предметима који се чувају у поментутој збирци (Свјетићанин 2013: 43, tip K7; Ratković 2013: 162, kat. 1062; Krunic 2013: 170, kat. 957), сахрана је обављена у II веку.

Документација са ископавања некрополе Гомилице 1962. године махом је шематски урађена, па морамо да се оградимо у погледу веродостојности цр-

5 Инв. G 957.

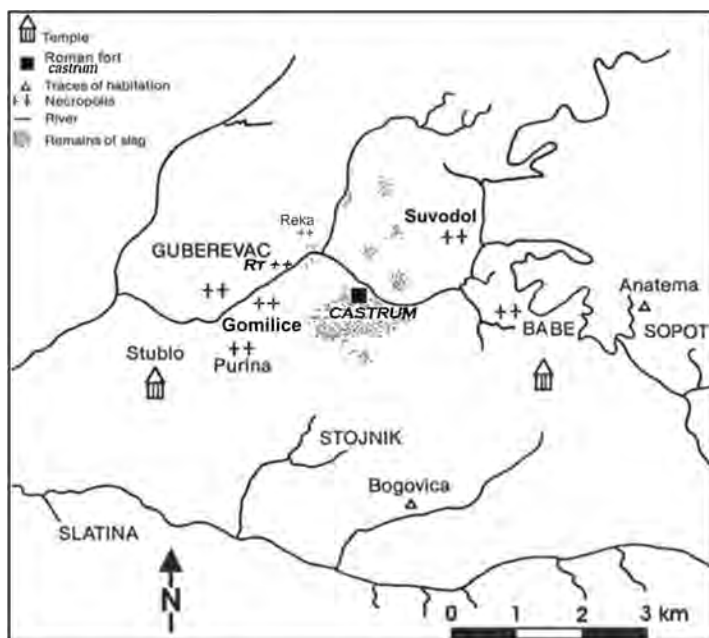
6 Документација Народног музеја Србије.

7 Инв. G 958.

8 У извештају Античког одељења наводи се да су у периоду од 1954. до 1957. године кустоси Народног музеја Миливоје Величковић и Љубиша Поповић вршили ископавања на локалитету Пурина черга. Том приликом констатоване су и три керамичке пећи у Губеревац, а две у стојничком утврђењу. Од 1954. до 1959. године обављали су ископавања „грађевине великих размера“ у Врелу код Лисовића (Анон. 1958: 353). Резултате са ископавања на локалитету Пурина черга детаљно је разрадила др Т. Цвјетићанин (Цвјетићанин 2017: 217–235).

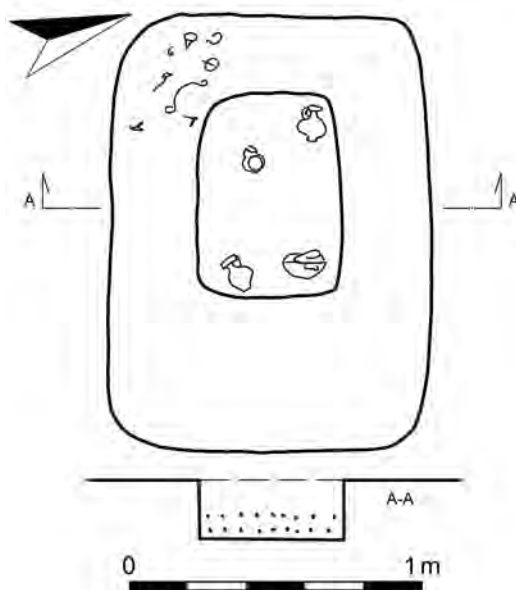
9 Збирка је комисијски примљена 21. 9. 2004. године (заведено у документацији Народног музеја под бројем 650/2).

10 Крчази (инв. G 383–385), клинови (тер. инв. 553), дршка касете (инв. G 386), бронзани клинови (инв. G 386 и G 387), фрагменти бронзаног предмета (тер. инв. 552).

Сл. 1 Карта Космаја, некрополе Рт и Гомилице са оближњим археолошким локалитетима (према: Dušanić 1976: 94–95)

Fig. 1 Map of Kosmaj, necropolises of Rt and Gomilice with nearby archaeological sites (after: Dušanić 1976: 94–95)

Сл. 2 Некропола Гомилице, скица гроба 168 (документација Народног музеја Србије; компјутерска обрада: С. Трипковић)

Fig. 2 The necropolis of Gomilice, sketch of grave 168 (Documentation of the National Museum of Serbia; computer processing: S. Tripković)

тежа. На скици гроба прстен је приказан цео, с попрсјем жене у профилу. На цртежу из гробног записника доњи део алке недостаје (сл. 3). Глава жене је забачена уназад, са цртама лица које су нежне и меко обликоване – нос, уста, брада, око са полуспуштеним капком. Врат је урезом назначен на алци, на коју се глава наслања. Високо на челу дуга коса је зачешљана уназад, распуштена (?) и пада по алци. Груди су оштећене, али видљиво истакнуте. Идеализована или реална представа?

Сл. 3 Прстен с представом женског попрсја, гроб 168 (документација Народног музеја Србије; компјутерска обрада: С. Трипковић)

Fig. 3 Ring with a representation of a female bust, Grave 168 (Documentation of the National Museum of Serbia; computer processing: S. Tripković)

Прикази богиња, царица и уопште жена на прстењу и другом накиту, не само од ћилибара, су чести. Поменућемо неколико примера, од којих поједини потичу из космајске области, опредељених у време од друге половине I века пре н. е. до III века н. е.¹¹ На њима је коса обликована у виду комплексне фризуре, по узору на моду коју су диктирале царице и припаднице царске породице (Спасић-Ђурић 2015: 81), што на нашем прстену вероватно није случај. На космајској некрополи Церак, такође код села Губеревца, пронађена је и за Народни музеј откупљена камеја на којој је представљено попрсје жене у трансу, с венцем од бршљана на глави, која је препозната као менада (баханткиња), следбеница култа бога Диониса (Бахуса) (Поповић 1989: 21, кат. 11). Прстен са Гомилица најсличнији је ћилибарском примерку непознатог места налаза, који се чува у Збирци римског царског периода Народног музеја Србије, опредељеном у крај I – средину II века (Цвјетићанин 2006: 298, кат. 459), и прстену из Метрополитен музеја, из истог периода.¹²

Уколико је представа на цртежу тачна, ради се о уникатном, специјално урађеном раритетном примерку. Могао је бити дарован рано преминулој супрузи, девојци или несудој невести као део мираза. И сама представа на прстену као да асоцира на животну радост коју покојница заслужује и у гробном животу.

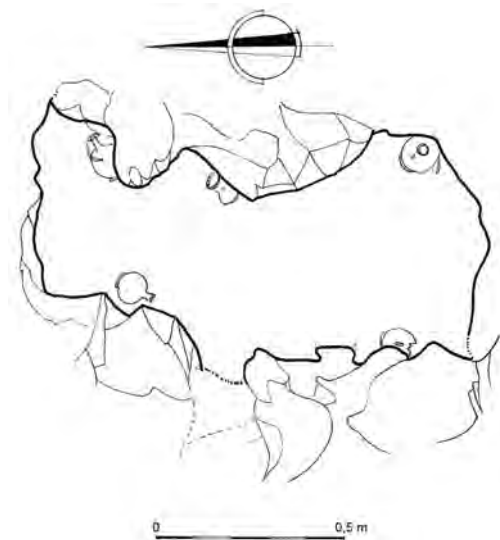
ПРСТЕН С ПРЕДСТАВОМ ПСА

Истраживања некрополе на Рту започета су пре Првог светског рата, а обављана су, с прекидима, до 1960. године, када је установљено да је, као и већина

11 Видети: Поповић 1989: 18, 20–21, 28–37, кат. 5, кат. 9, кат. 11, кат. 30–32; кат. 35–49; Поповић 1992: 25–30, 33, 47, кат. 24, кат. 28, кат. 32, кат. 37, кат. 48, кат. 66, кат. 95; Поповић 1996: 96–98, кат. 137, кат. 139, кат. 143; Fadić 1998: 160, 162, сл. 1, сл. 2, 1–3; Galletti 2000: 199–200, 223–226 (тип 1c), cat. 4–8, fig. 2, 1c; Popović 2005: 376–377, fig. 1; Јелушић 2006: 366–367, кат. 602, кат. 604; Galletti 2007: 145–146, fig. 8, 3a, fig. 9a; Giovannini 2015b: 315, fig. 20–22; Спасић-Ђурић 2015: 196, кат. 157–160.

12 Amber ring | Roman | Mid-Imperial | The Metropolitan Museum of Art (<https://www.metmuseum.org>)

космајских некропола, уништена нелегалним копањем и ерозијом тла.¹³ Сондажним ископавањима 1959. године отворене су сонде на западном обронку и у подножју Рта. Том приликом је истражен гроб 1 (сл. 4), у који је, између осталих прилога, похрањен прстен с рељефном представом пса.¹⁴ Гроб је усечен у стену, неправилног је облика, апроксимативних димензија 120 × 35–60 cm. Цртеж његовог пресека није сачуван, тако да су димензије доњег етажа непознате. Уз зидове су приложена четири крчага, од којих су три овалне форме, цилиндричног врата, купастог обода оштрих ивица, троугласте профилације. Четврти, идентичног облика, има хиперболоидни врат, а троугласто профилисан обод је без оштрих ивица. Осим крчага, дарован је пехар овалне форме с пластичним задебљањем испод обода. Аналогни су посудама са девастираних некропола, које се чувају у Збирци Дуњић, и датовани су у II век (Свјетићанин 2013: 42–43, tip K6, tip Kба; 69, tip P8). Изнад гроба су нађени фрагменти кадионица, поклопца, трбуха и дна крчага, стаклена згура, керамичка цев и ексери. Питање је да ли су посуде биле коришћене приликом даћа над гробом у дане прописане календаром и важне за породицу. Узимајући у обзир конфигурацију терена, предмети су ерозијом тла могли доспети изнад гроба. Остаје отворено и питање присуства керамичке цеви, гробног обележја, која је истовремено у религијско-магијском смислу коришћена за либацију – изливањем течних жртви или убацивањем текста различитог садржаја успостављан је контакт с боговима, покојником, члановима заједнице и прецима (Глумац 2011: 231–242).

Сл. 4 Некропола Рт, скица гроба 1 (документација Народног музеја Србије; компјутерска обрада: С. Трипковић)

Fig. 4 The necropolis of Rt, sketch of grave 1 (Documentation of the National Museum of Serbia; computer processing: S. Tripković)

13 Dnevnik iskopavanja u selu Guberevcu – kampanja septembar 1960: 1–2 (документација Народног музеја Србије).

14 Прстен није јасно назначен на скици из теренске документације Народног музеја Србије.

Прстен с представом пса¹⁵ је израђен из једног комада ћилибара (сл. 5а-г), чија је читава површина уједначено прекривена непрозирном зрнастом патином у нијансама од светлоокер до смеђе. Има пукотине и плитке кракелуре по површини и осипа се. Прстен није сачуван у целини, недостаје предњи део животиње – глава, врат и већи део ногу. На месту репа (сл. 5г) оштећење новијег датума показује боју и структуру ћилибара од кога је прстен направљен, откривајући сву лепоту првобитног предмета боје светлог меда, стакластог и сјајног. Судећи на основу уједначене патине преко целе површине прстена, оштећење и губитак предњег дела пса су могли да настану и пре него што је приложен у гроб, током ношења за живота, а свакако најкасније приликом обреда сахране. У контакту са неохлађеним остацима спаљеног покојника, цела површина је истовремено претрпела промене излагањем вишој температури. Незнатни остаци пепела, гареж и нарочито тамније партије, видљиви на прстену, констатовани су и на дарованим посудама.

Сл. 5 а-г Прстен с представом пса, гроб 1
(документација Народног музеја Србије; фото: В. Илић)

Fig. 5 а-г Ring with the representation of a dog, Grave 1
(Documentation of the National Museum of Serbia; photo: V. Ilić)

15 Висина 3,7 cm, ширина (спољашњи пречник алке) 3,55 cm, дебљина алке 0,8–1,5 cm, унутрашњи пречник алке 1,5–1,6 cm, фигура пса (очувана дужина) 2,65 cm, ширина 1,7 cm, висина 1 cm, тежина 8,45 g.

Масивна глатка алка елипсастиг облика, у доњем делу ужа и тања, постепено се шири и задебљава према рамену прстена, на коме је рељефно моделована фигура пса. Пас је представљен натуралистички, са израженим детаљима, како опуштено лежи са тежиштем на десној страни тела. Ослоњен на задњу десну ногу, лева је пружена поред тела, а предње ноге су испружене испред тела, што се види по врло танком рељефном отиску који је сачуван (сл. 5а-в). Иако глава недостаје, те њен облик и детаљи остају непознати, на основу мале узлазне линије врата и размака између предњих ногу може се претпоставити да је била подигнута. Длака, дуга, густа и таласаста, пада на леву и десну страну тела од раздељка којим је наглашена извијена линија кичме. Урези којима је приказана длака пса нарочито долазе до изражаја услед различитог преламања светлости. На основу мало издигнуте површине уз сам почетак оштећења на месту репа и изгледа задњег дела тела (сл. 5г) може се претпоставити да је реп био кратак.

Пси на прстењу од ћилибара, укључујући женке са штенцима, чест су и омиљен мотив међу наручиоцима или мајсторима. На примерцима са некропола Аквилеје, Салоне и Нина приказивани су у различитим положајима, с главом подигнутом или спуштеном на шапе, а познате су и фигурице женке са младунцима из Лоре и Рибнице (Fadić 1998: 160, sl. 2; Galletti 2000: 221–222, kat. 1–2; 228–229, kat. 11–13; Galletti 2007: 145, fig. 8, 2a; 146, fig. 9, c; Buljević 2010: 166, grob 18, T. 16, 176; 170, sl. 63; Guštin and Bagužaitė-Talačkienė 2022: 124, sl. 7). Сви припадају периоду од друге половине I до II века. На појединим примерцима пси су представљени с Амором. Скулптура Амора од пешчара нађена је на Рту, у сакралном простору ограђеном четвороугаоним каменим зидом, који асоцира на зидане гробнице типа *area maceria cincta* (Величковић 1964: 129–138, сл. 1–4). У миту је Amor/Ерос пратилац Венере, богиње чулне и божанске љубави и сексуалности. Богиња је била и хтонско божанство, што је констатовано и на некрополи Гомилице, где су у два гроба приложене теракоте Загробне Венере и њених атрибута (Глумац 2005: 361–374). Човеков верни, будни пратилац у животу, пас као психопомп, водич је и чувар гробова, улаза у подземно, онострано. Осим самостално, на предметима за свакодневну употребу, у скулптури, на мозаицима, саркофазима, рељефима, често је представљан у лову на зеца или са Дијаном, Хекатом, као и на ћилибарском прстењу и фигуринама с Амором (Поповић 1992: 34, кат. 52; 40, кат. 74; Јовановић 2007: 127–129 са нап. 3–8; Крунић 2011: 78, кат. 50; 250, кат. 399; Belis 2016: 10; Глумац 2022: 28, кат. 11; Цвјетићанин 2022: 228, кат. 164). Скулптура пса – део надгробног споменика или аре из Мурсе, датована у II век (Dautova-Ruševljan 1983: 127, 214, T. 46, 4), положајем тела асоцира на представу пса на прстену са некрополе Рт. Прстен са Рта је најсличнији примерку из Скрадина (Fadić 1998: 160, sl. 2). Може се датовати у крај I – средину II века.

ПРЕДМЕТ У ОБЛИКУ ЛАВА (ЛАВИЦЕ ?)

Предмет у облику лава (лавице ?)¹⁶ није сачуван у целини (сл. ба-б). Површина је врло оштећена, круни се и осипа, и има дубљих пукотина. Када се гледа у амбијенталном светлу, прелом новијег датума на задњем делу животиње, који недостаје, открива сјајну транспарентну површину наранџастосмеђе боје. Предмет је чишћен пре него што је стигао на конзервацију, али су се на њему местимично задржали остаци тамније материје, могуће пепео покојника и нечистоће.

Сл. 6 а-б Фрагментовани предмет у облику лава (лавице?)
(документација Народног музеја Србије; фото: В. Илић)

Fig. 6 a-b A fragmented item in the shape of a lion (lioness?)
(Documentation of the National Museum of Serbia; photo: V. Ilić)

На први поглед, посматран из профила, предмет изгледа као лавља глава четвртастог облика, са делом врата, полуотвореним чељустима без назнака зуба и језика (сл. ба). Симетрично обрађена, има различиту очуваност детаља – десни профил показује боље истакнуту целину ока и троугаоног уха повијеног уназад, док је на левом профилу израженија рељефност представе. Благо повијен горњи део животиње, који полази од врата, највиши је између ушију, одакле се благо спушта према врху њушке. Доња вилица је врло изражена, дубоко увучена. Контура ока је троугаона на десном профилу, а само око је кружно, на левом профилу јасније видљиво. Преко целе главе уочавају се лучни урези оријентисани према споља, који се испод ноздрва пружају у супротном смеру од претходног, а скоро су хоризонтални преко доње вилице. На врху њушке је перфорација у којој се уочавају трагови метала (игла ?), видљиви и на супротном крају предмета.¹⁷ Још три перфорације изведене су попречно. Прва, у висини ноздрва, такође показује трагове метала, друга се налази испод ње, а трећа, при дну чељусту (спој доње и горње вилице), нешто је већа, оштећена и деформисана, и у њој се запажају влакна (?).

Међутим, представа може да се посматра на још један начин, који је нарочито интересантан и више долази до изражаја када се гледа леви профил

¹⁶ Димензије: висина 1,8 cm, дужина 2 cm, дебелина 1 cm, тежина 2,17 g.

¹⁷ Анализе су у току и биће тема другог рада.

животиње (сл. 6б). Релефност површине (иако нарушена стањем предмета) и урези на делу претходно описаном као доња вилица, овде су такође видљиви, али су ту сачувана два нешто дубља полукружна уреза. Поменута трећа перфорација, овде оштећена, пружа се мало даље и наглашава анатомију која се може протумачити као предња нога животиње. Посматрана тако, дубља линија, која у претходном опису одговара полуотвореним устима, у ствари би била линија која одваја главу од доњег дела тела, предњих екстремитета. Тако гледано, у питању је предњи део животиње – глава лава (лавице?) с делом врата, тела и предњим ногама. Очи су троугаоне и изражене, уста затворена, а уши повијене уназад.

Прикази лава на предметима од ћилибара, опредељеним у I и II век, су ређи у односу на пса. На прстењу нађеном на некрополама Бурле код Медулина, у Аквилеји и сплитској Лори, лав је представљен самостално и у композицији с Хераклом, а на статуети из Виминацијума како прождире коња (Girardi-Jurkić 2010: 161–169; Giovannini 2015a: 55, 57, fig. 6; Спасић-Ђурић 2015: 183, кат. 113). Перле у облику главе лава у профилу, нађене у Новом Пазару и Атеници, производ италских радионица, карактеристичне су за крај VI и почетак V века пре н. е. (Палавестра и Крстић 2006: 145–148, кат. 58–63). Фрагментована представа лава са Космаја се разликује од поменутих по начину израде и моделовању. Осим тога, за разлику од космајског примерка, на њима нема перфорација с траговима метала. За космајску уникатну представу нису нађене аналогије, а остаје упитна и функција предмета. Узимајући у обзир перфорације, можемо само да претпоставимо да је реч о делу композитног предмета, украсне игле, преслице, амулета, фибуле. Истовремено, не може се искључити ни његова секундарна употреба.

Лав, „краљ животиња“, најчешће је представљан у сценама гладијаторских борби или како убија плен, и то на мозаицима, у скулптури, на вотивним релефима, надгробним споменицима, посудама, светиљкама.¹⁸ И на космајским римским надгробним споменицима, у едикули се налазе представе фронтално постављених лавова (Dušanić 1976: nos. 118, 121, 129, 135, 137; Нинковић 2019: 45–47, кат. 28, 30, 31). Снажни, моћни, достојанствени, штите гробно место.

ПРЕДМЕТ У ОБЛИКУ СВИЊЕ (ВЕПАР ?)

Фрагментовани предмет у облику свиње (вепар ?)¹⁹ (сл. 7) је врло оштећене површине и структуре ћилибара, с пукотинама и променом боје по целој површини, изузев на местима оштећења новијег датума, на којима је видљива сјајна провидна наранџастосмеђа боја. Нема видљивих инклузија. Недостаје скоро половина првобитног предмета, највероватније цилиндричног облика. Сачуван је предњи део животиње – глава с релефним партијама које одвајају

18 Видети: Brukner 1981: 68, T. 28, 55, 56, 61; 70, T. 33, 96, 98, 99; Dautova-Ruševljan 1983: 127, T. 46; Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1987a: 116–117, кат. 49; Крунић 1997: 73, кат. 61; Јелушић 2006: 366, кат. 601; Buljević 2010: 88, T. 1, 9; 92, sl. 8; Крунић 2011: 368, кат. 32, 44, 61; Belis 2016: 10, 18, 34, 55, 64; Глумац 2022: 24–25, кат. 13.

19 Димензије: дужина 1,9 cm, висина 1,2 cm, дебљина 0,85 cm, тежина 0,72 g.

врат и тело. Од уха до врха њушке се запажају коси урези, као и на самом уху. Врх кружне њушке је раван и благо пластично наглашен, а доњи део недостаје. Оштећење које иде целом дужином предмета открива перфорацију у којој су очувани трагови израде.

Сл. 7 Фрагментовани предмет у облику свиње (вепар ?)
(документација Народног музеја Србије; фото: В. Илић)
Fig. 7 A fragmented item in the shape of a pig (boar ?)
(Documentation of the National Museum of Serbia; photo: V. Ilić)

Предмети у облику свиње су ретки и за овај примерак нисмо нашли аналогije. Пошто је нађен ван контекста, није могуће његово хронолошко опредељење. У области космајског басена за сада нису констатовани ни у доба Римљана, као ни пре њиховог доласка на простор Србије. Предмети од ћилибара у облику свиње (вепра) су раритетни и неуобичајени и у предримском периоду (Causey 2019: 232–233). У доба Римљана, свиње, односно вепрови су представљани на фрескама, мозаицима, епиграфским споменицима, вотивним плочама, рељефима, фибулама, новцу, деловима војне опреме, ознака су легије I Италике (*Legio I Italica*) (Dautova-Ruševljan 1983: 127, Т. 46, 1; Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1987а: 134, кат. 58; Крунић: 1997: 60, 74, кат. 64; Јовановић 2007: 136; Нинковић 2019: 45, кат. 27). У циљу царске пропаганде, посебно Домицијана, Трајана и Хадријана, омиљен је мотив лова на дивље свиње (Dunbabin 1999: 55; Јовановић 2007: 179; Belis 2016: 22–23, fig. 14).

ПРЕДМЕТ У ОБЛИКУ ЖИВОТИЊЕ (НИЛСКИ КОЊ ?)

Предмет у облику животиње²⁰ (сл. 8), од кога је очувана приближно половина обима првобитне целине, вероватно је цилиндрично моделован. Оштећење које се протеже целом дужином предмета, отприлике средином, открива перфорацију с траговима израде. Цела површина је доста оштећена, с променом боје и осипа се. Оштећење новијег датума показује глатку и сјајну површину од жуте до наранџастосмеђе боје. Сачуван је већи део тела животиње,

²⁰ Димензије: дужина 1,8 cm, висина 0,85 cm, дебелина 0,7 cm, тежина 0,51 g.

одвојен рељефним нагласком (око ?) од главе. Горња вилица је повијена навише, док доња недостаје. Због недовољне очуваности и стања, предмет се не може поуздано идентификовати, већ само претпоставити да се ради о фигури нилског коња. За овај предмет такође нисмо нашли аналогију.

Сл. 8 Фрагментовани предмет у облику животиње (нилски коњ ?)
(документација Народног музеја Србије; фото: В. Илић)

Fig. 8 A fragmented item in the shape of an animal (hippopotamus ?)
(Documentation of the National Museum of Serbia; photo: V. Ilić)

У религији и култу, представе пса, лава, свиње (вепра), које се налазе и на предметима од ћилибара са Космаја, повезују се са синкретичким божанствима – Венером, Артемидом/Дијаном, Асклепијем, Митром, Дионисом, Великом Мајком, Кибелом... Иако нису примарно хтонска божанства, обједињују онострано и онострано, наговештавајући нови почетак афирмишу плодност. Богиње су заштитнице породице, брака, штите жене и децу од несрећног исхода, злог ока, помажу приликом порођаја, уносе склад и љубав у оба света (Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1987б: 40, 50, 54, 55, 57, 64, 78, 83, 203, 241, 271, 294, 408–409; Јовановић 2007: 33–34; Пилиповић 2011: 167, кат. 42). Брига и страх услед велике и стално присутне смртности у Империји, посебно деце, новорођенчади, трудница, изазване епидемијама, недостатком хигијене, сиромаштвом нижих слојева друштва, изискивали су потребу да се зло предупреди. Амајлије, накит са циљаним представама, као знак присуства и атрибут божанског, како на овом тако и на оном свету, дариване су у храмовима, поклањане, наслеђиване и ношене превентивно из предострожности и страха за најугроженије. Улога жена у религијско-магијским обредима била је доминантна. Користиле су одређене амајлије, изговарале обредне формуле, верујући у моћ исцељења и заштите за живота, као и приликом ритуала жалости у случају несрећног исхода (Carroll 2011: 102–120). И данас се бебама око руке или врата ставља ћилибарски накит.²¹ Ћилибарски предмети су најугроженијим категоријама становништва у Империји, па и на Космају, прилагани у гробове с циљем да заштите, излече, унесу радост и жељу за остварењем онога што је било прекинуто, с љубављу и вером у континуитет доброг.

Са римским освајањима, вероватно од средине I века, дошло је до процвата рудничког космајског басена. Експлоатацијом рудног богатства, миграцијама

21 Забележено је у етнолошкој пракси на терену.

из западних и источних делова Царства, остварен је космополитизам области прожимањем локалног и пристиглог становништва – Либурна из Далмације, хеленофоног из Битиније, Сирије, Фригије, илирског, келтског и трачког, о чему сведоче епиграфски споменици (Dušanić 1976: 97, 107–111; Dušanić 2010: 571–614). Насилно депортовано становништво, сиромашно или осиромашено због римских освајања, са собом је на Космај донело накит, предмете који га везују за завичај, између осталог и оне израђене од ћилибара, вероватно настављајући култну праксу њиховог похрањивања у гробове жена и деце оба пола. Присуство Либурна и Делмата на простору рудничког басена занимљиво је због многих израђевина од ћилибара пронађених у областима одакле потичу, посебно прстења са женским попрсјем и представом пса, какво је пронађено на Космају. Поједини припадници придошлица из Далмације могли су бити сахрањени на Рту и Гомилицама. Остаци покојника на обе некрополе нису сачувани, а епиграфски споменици који би сведочили о њиховом животу, статусу, пореклу... ни на Гомилицама ни на Рту нису констатовани. Да ли су биле сахрањене жене или деца, остаје отворено питање. Дарови уобичајено прилагани одраслим особама су у појединим случајевима ритуално похрањивани у гробове деце и новорођенчади због веровања да ће прерано преминулим особама све што је прекинуто у овом бити остварено у другом животу (Pfäffli 2013: 17–151).

На Гомилицама, а вероватно и на оближњој некрополи на Рту, сахрањивано је рударско становништво, чиновници нижег ранга, занатлије, припадници махом осиромашене локалне аристократије, а у малом броју и војници. Остаје отворено питање где су сахрањивани чланови елите (Глумац 2015: 148–159; Свјетићанин 2016: 721), који су себи могли да приуште луксузан накит. Забележено је присуство припадника имућних породица, њихових ослобођеника, закупаца рудоносног земљишта, између осталог и богате италске породице Фунданија, којима Космај није био стално место боравка (Dušanić 2006: 85–87). На некрополама у западним провинцијама, из којих је депортовано становништво, у гробове деце и жена, с предметима од ћилибара похрањивани су углавном богатији дарови, што није био случај на Рту и Гомилицама. Стога претпостављамо да је приложен драгоцен накит наслеђиван генерацијама, добијен као део мираза или је можда био поклон захваљујући стеченим породичним везама с богатијим члановима заједнице. Такође, могао је бити купљен за преминулу особу, без обзира на материјалне могућности. Прстен с попрсјем жене је можда био специјално израђен за драгу особу. Постоји и могућност да накит и поједини дарови нису били власништво преминуле особе или њој намењени. Као преносиоци порука, могли су бити приложени за раније преминуле из било којих разлога (сентименталних, осећаја кривице, стеченог богатства, самопрезентације...). Прстење са Гомилица и Рта, датовано у крај I – средину II века, израђено је у некој од аквилејских радионица. За фрагментоване предмете у облику животиња, који су можда били гробни прилози на некој од девастираних некропола, за сада се не може са сигурношћу рећи где су израђени. Док за фигуру лава нисмо нашли аналогију, за предмете у облику свиње и нилског коња (?) може се претпоставити да су италски производи.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Анон. 1958

Извештај Античког одељења, *Зборник радова Народної музеја* (Београд) 1: 351–356.

Аралица, М. 2006

Кат. 645–649, у: Палавестра, А. и Крстић, В., *Маџија ћилидара*, ур. Т. Цвјетићанин, Археолошке монографије 18, Београд: Народни музеј, 383–386.

Belis, A. 2016

Roman Mosaics in the J. Paul Getty Museum, Los Angeles: J. Paul Getty Museum.

Борић Брешкових, Б. и Црнобрња, А. 2015

Осиава средноримској новца из рудничке обласију Metalla Tricornensia: археолошко-нумизмајичка студија = A Hoard of Silver Roman Coins from the Mining Areas of the Metalla Tricornensia: An Archaeological and Numismatic Study, ур. Б. Борић Брешкових = В. Borić Brešković, ed., Нумизматика 5 = Numismatics 5, Монографије 1 = Monographies 1, Београд: Народни музеј = National Museum in Belgrade.

Brukner, O. 1981

Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije (Roman Ceramic Wares in the Yugoslav Part of the Province of Lower Pannonia), Dissertationes et Monographiae, Tome 24, Novi Sad: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture SAP Vojvodine; Beograd: Savez arheoloških društava Jugoslavije.

Buljević, Z. 2010

Rimskodobna nekropola u splitskoј Lori = The Roman-era necropolis in Lora, Split, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 103: 81–190.

Величковић, М. 1964

Надгробна статуа Амора из Губереваца, *Зборник Народної музеја* (Београд) 4: 129–138.

Vojvoda, M., Golubović, S. i Mikić, I. 2021

Mors immatura: novac i apotropejsko-profilaktički elementi u pogrebnim ritualima: južna nekropola Viminaciума = Mors immatura: coinage and apotropaic-prophylactic elements in funerary rituals: southern Viminacium cemetery, ур. М. Кораћ = М. Korać, ed., Posebna izdanja 72 = Monographies 72, Beograd = Belgrade, Arheološki institut = Institute of Archaeology.

Војвода, М., Данковић, И. и Миловановић, Б. 2022

VIVERE in urbe Viminacium, Том 1, ур. М. Војвода, И. Данковић и Б. Миловановић, Посебна издања 76 = Monographies 76, Београд: Археолошки институт = Belgrade: Institute of Archaeology.

Gagetti, E. 2000

Anelli di età romana scolpiti in ambra e in pietra dura dalla collezione di Toppo presso i Civici musei di Udine, *Aquileia Nostra* 71: 193–250.

Gagetti, E. 2007

“locum in deliciis ... sucina optinent”. Le ambre di Aquileia e di Spalato, in: *Le regioni di Aquileia e Spalato in epoca romana, Proceedings of the International Conference (Udine, 2006)*, М. Buora, ed., Udine: Fondazione Cassamarca, 133–161.

Giovannini, A. 2015a

Aquileia. Corredi funerari della collezione di Eugen Ritter von Záhony, *Quaderni Friulani Ritulani di Archeologia* 25: 53–65.

Giovannini, A. 2015b

Aquileia, attestazioni funerarie di età augustea. Alcune osservazioni, *Antichità Altoadriatiche* 81, *Il Bimillenario Augusteo*: 295–325.

Girardi Jurkić, V. 2010

Jantarni prsten iz rimske nekropole Burle kod Medulina u svjetlu korištenja jantara u antici = The Amber Ring from the Roman Necropolis of Burle near Medulin in the Context of the Use of Amber in Antiquity, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 27: 161–169.

Глумац, М. 2005

Теракоте са некрополе Губеревац-Гомилице (Summary: Terracottas from the necropolis Guberevac-Gomilice), *Зборник Народној музеја* (Београд) 18-1: 361–374.

Глумац, Ђ. М. 2011

Грбови са либационим цевима на космајској некрополи (Summary: Graves with Libation Pipes at Kosmaj Necropolis), *Зборник Народној музеја* (Београд) 20-1: 231–242.

Глумац, М. 2015

Римска некропола Гомилице-Губеревац на Космају. Социјална сѝрукѝура сѝановнишѝива од 1. до 3. века. Докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Глумац, Ђ. М. 2022

Богиње античког света, у: *Femina Balcanica / Mater / Matrona / Augusta / Dea = Жена на Балкану у античком добу*, ур. И. Поповић, Д. Ратковић и Б. Борић-Брешковић, Београд: Народни музеј Србије: 22–45.

Guštin, M. 2020

“The Amber Route” during the Late Iron Age and Roman Imperial Periods, from the 5th century BC to the 3rd century AD, in: *Revisiting Dispersions: Celtic and Germanic ca. 400 BC - ca. 400 AD*, T. L. Markey and L. Repanšek, eds., *Journal of Indo-European studies* 67, Washington DC: Institute of the Study of Man, 184–219.

Guštin, M. and Bagužaitė-Talačkienė, S. 2022

Aquileia: Amber Processing Centre of the Roman Empire = Akvilėja Romos imperijos gintaro gamybos centras, in: *1, 000, 000 Steps: from Rome to the Baltics = 1, 000 000 žingsnių: Gintaro kelias nuo Romos iki Baltijos*, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus: 106–127.

Давидовић, Ј. 2006

Кат. 630–638, у: Палавестра, А. и Крстић, В., *Маија ћилибара*, ур. Т. Цвјетићанин, Археолошке монографије 18, Београд: Народни музеј, 377–379.

Данковић, И. и Марјановић, М. 2022

Жена, супруга, мајка: Свакодневница становница Виминацијума = Woman, Wife, Mother: Everyday life of female residents in Viminacium, у: *VIVERE in urbe Viminacium*, Том 1, ур. М. Војвода, И. Данковић и Б. Миловановић = М. Vojvoda, I. Danković and B. Milovanović, eds., Посебна издања 76 = Monographies 76, Београд: Археолошки институт = Belgrade: Institute of Archaeology: 203–282.

Данковић, И. и Миловановић, Б. 2022

Позивам те, *Thôbarrabau!* Магијска пракса у Виминацијуму = I summon thee, *Thôbarrabau!* Magical practice in Viminacium, у: *VIVERE in urbe Viminacium*, Vol. 1, ур. М. Војвода, И. Данковић и Б. Миловановић = М. Vojvoda, I. Danković and B. Milovanović, eds., Посебна издања 76 = Monographies 76, Београд: Археолошки институт = Belgrade: Institute of Archaeology, 57–97.

Dautova-Ruševljan, V. 1983

Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije (Summary: Römische Steindenkmäler aus dem jugoslawischen Gebiet der Provinz Pannonia Inferior), *Dissertationes et monographiae*, Tome 25, Novi Sad: Vojvodanski muzej; Beograd: Savez arheoloških društava Jugoslavije.

Даутова-Рушевљан, В. 2006

Кат. 650–653, у: Палавестра, А. и Крстић, В., *Маија ћилибара*, ур. Т. Цвјетићанин, Археолошке монографије 18, Београд: Народни музеј, 387–389.

Domergue, C. 2008

Les mines antiques. La production des métaux aux époques grecque et romaine, Paris: A. et J. Picard.

Dunbabin, K. 1999

Mosaics of the Greek and Roman World, Cambridge: University Press.

Dušanić, S. 1976

Le Nord-Ouest de la Mésie Supérieure, in: Mirković, M. and Dušanić, S., *Singidunum et le nord-ouest de la province, Inscriptions de la Mésie Supérieure I*, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université: 95–162.

Душанић, С. 2006

Просопографске белешке о рударству у Горњој Мезији: породице имућних досељеника на рудничком тлу, *Стиаринар* (н.с.) 56: 85–102.

Dušanić, S. 2010

Selected Essays in Roman History and Epigraphy, Beograd: Zavod za udžbenike, Balkanološki institut.

Јелушић, Ј. 2006

Кат. 601–607, у: Палавестра, А. и Крстић, В., *Маија ћилибара*, ур. Т. Цвјетићанин, Археолошке монографије 18, Београд: Народни музеј, 366–367.

Јовановић, А. 2007

Оілеги из античкої кулїи и иконоїрафије, Београд: Филозофски факултет, Центар за археолошка истраживања.

Крунић, С. 1997

Ситна фигурална пластика = Small Bronzes, у: *Античка бронза Синигунума = Antique Bronze from Singidunum*, ур. С. Крунић, Каталог изложбе 49, Београд: Музеј града Београда, 56–82.

Крунић, С. 2006

Кат. 640–642, у: Палавестра, А. и Крстић, В., *Маија ћилибара*, Археолошке монографије 18, Београд: Народни музеј: 380–381.

Крунић, С. 2011

Античке светиљке из Музеја града Београда и начини илуминације у Синигунуму од I до средине V века (Summary: Chronological and final Discussion about the Finds from Singidunum), Београд: Музеј града Београда.

Krunic, S. 2013

Predmeti od kosti za igru, izradu tekstila, koštane drške, u: *Pokloni Sofije i Milojka Dunjića*, ur. T. Cvjetićanin, Arheološke monografije 21, Beograd: Narodni muzej, 165–170.

Миловановић, Б. и Реџић, С. 2022

Накит и фибуле: између функционалности, естетске вредности и статусног симбола = Jewellery and brooches: Between functionality, aesthetic value, and status symbol, у: *VIVERE in urbe Viminacium*, Том 1, ур. М. Војвода, И. Данковић и Б. Миловановић = M. Vojvoda, I. Danković and

V. Milovanović, eds., Посебна издања 76 = Monographies 76, Београд: Археолошки институт = Belgrade: Institute of Archaeology: 285– 426.

Нинковић, В. 2019

Римски епиграфски и анепиграфски споменици из лапидаријума Народног музеја у Београду = *Roman Epigraphic and Anepigraphic Monuments from the Lapidarium of the National Museum in Belgrade*, Антика X = Antiquity X, Београд: Народни музеј.

Палавестра, А. и Крстић, В. 2006

Маија ћилибара, ур. Т. Цвјетићанин, Археолошке монографије 18, Београд: Народни музеј.

Пилиповић, С. 2011

Кулџ Бахуса на Централном Балкану I–IV век (Summary: The Cult of Bahus in the Central Balkans from the First to the Fourth century), Посебна издања 106, Београд: Балканолошки институт САНУ.

Поповић, И. 1989

Римске камеје у Народном музеју у Београду = Popović, I., *Les camées romains au Musée national de Beograd*, Антика V = Antiquité V, Београд: Народни музеј = Beograd: Musée National de Beograd.

Поповић, И. 1992

Римски накит у Народном музеју у Београду. I Прстџење = Popović, I., *Les bijoux romains du Musée national de Beograd. I Les bagues*, Антика VI = Antiquité VI, Београд: Народни музеј = Beograd: Musée National de Beograd.

Поповић, И. 1996

Римски накит у Народном музеју у Београду. II Златни накит = Popović, I., *Les bijoux romains du Musée national de Beograd. II Les bijoux d'or*, Антика VI/2 = Antiquité VI/2, Београд: Народни музеј.

Popović, I. 2005

Amber Jewelry and Decorative Objects from the Private Part of Dunjić Collection (Резиме: Накит и украсни предмети од ћилибара из приватног дела Збирке Дуњић), *Зборник Народног музеја* (Београд) 18-1: 375–394.

Pfäffli, B. 2013

Des enfants? Des enfants? A la recherche de leurs traces à Augusta Raurica, B. Rütli, ed., Augster Museumshefte 35, Augst: Museum Augusta Raurica.

Ratković, D. 2013

Vojna oprema, u: *Pokloni Sofije i Milojka Dunjića*, ур. Т. Cvjetićanin, Arheološke monografije 21, Београд: Narodni muzej, 151–158.

Спасић-Ђурић, Д. 2006

Кат. 608–620, у: Палавистра, А. и Крстић, В., *Маџија ћилибара*, ур. Т. Цвјетићанин, Археолошке монографије 18, Београд: Народни музеј, 368–376.

Спасић-Ђурић, Д. 2015

Град Виминацијум (Summary: The city of Viminacium), Пожаревац: Народни музеј Пожаревац.

Спасић-Ђурић, Д. 2021

Крепундије (*Serpundiae*) из Виминацијума (Summary: *Serpundiae from Viminacium*), *Зборник Народној Музеја* (Београд) 25-1: 201–237.

Срејовић, Д. и Цермановић-Кузмановић, А. 1987а

Римска скулптура у Србији = Srejić, D. i Cermanović-Kuzmanović A., *Roman sculpture in Serbia*, ур. Стојан Ђелић, Београд: Српска академија наука и уметности.

Срејовић, Д. и Цермановић-Кузмановић, А. 1987б

Речник грчке и римске митологије, Београд: Српска књижевна задруга.

Fadić, I. 1998

Antički jantar u Liburniji (Summary: Ancient amber in Liburnia), *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* (Zagreb) 19: 159–162.

Carroll, M. 2011

Infant death and burial in Roman Italy, *Journal of Roman Archaeology* 24: 99–120.

Causey, F. 2019

Ancient Carved Ambers in the J. Paul Getty Museum, Los Angeles: J. Paul Getty Trust.

Цвјетићанин, Т. 2006

Ћилибар из раноцарског римског периода у збиркама Народног музеја, у: Палавистра, А. и Крстић, В., *Маџија ћилибара*, ур. Т. Цвјетићанин, Археолошке монографије 18, Београд: Народни музеј, 296–302.

Свјетићанин, Т. 2013

Керамичке посуде, у: *Pokloni Sofije i Milojka Dunjića*, ур. Т. Свјетићанин, Археолошке монографије 21, Београд: Народни музеј, 27–92.

Свјетићанин, Т. 2016

Grobovi tipa Mala Kopašnica-Sase: narativ o kontinuitetu, *Етноантрополошки проблеми*, н. с. год. 11, св. 3: 711–730.

Цвјетићанин, Т. 2017

Пурина черга, Космај – комплекс керамичких пећи (Summary: Pottery kilns from Purina Čeraga, Kosmaj), *Зборник Народној музеја* (Београд) 23-1: 217–235.

Цвјетићанин, Т. 2022

Фризура није само фризура: женственост, лепота и друштвени статус, у: *Femina Balcanica / Mater / Matrona / Augusta / Dea = Жена на Балкану у античком добу*, ур. И. Поповић, Д. Ратковић и Б. Борић-Брешковић, Београд, Народни музеј: 221–235.

Церовић, М. 2006

Кат. 643–644, у: Палавестра, А. и Крстић, В., *Маија ћилибара*, ур. Т. Цвјетићанин, Археолошке монографије 18, Београд: Народни музеј, 382.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ / INTERNET SOURCES

Amber ring | Roman | Mid-Imperial | The Metropolitan Museum of Art (<https://www.metmuseum.org>) [приступљено: 8. 6. 2023]

MIRJANA Đ. GLUMAC

ŽELJKA M. TEMERINSKI

National Museum of Serbia

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF AMBER JEWELLERY FROM THE KOSMAJ COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF SERBIA

SUMMARY

According to the number of discovered items made of amber, aside from *Singidunum* and *Viminacium* in Upper Moesia, the mining region of Kosmaj also stands out (fig. 1). Two rings haven't been published previously – one with a female bust depicted, placed as an offering into grave 168 (fig. 2), with incineration, of the Mala Kopašnica Sase II type, at the necropolis of Gomilice, ter. inv. 547 (fig. 3), and another, with a representation of a dog, placed in grave 1 of the same type (fig. 4), at the nearby necropolis of Rt, in the area of the village of Guberevac, inv. no. G 957 (fig. 5 a–g). For three fragmented items, inv. no. G 958, in the form of animals – a lion (lioness?) (fig. 6 a–b), a pig (boar?) (fig. 7) and a hippopotamus (?) (fig. 8), discovered during the research of this area, there is no information about the place of discovery, except for the preserved, illegible year (1956?). Aside from the ring with the female bust, which wasn't found during the inventorying of grave goods, all the mentioned items are a part of the Kosmaj Collection of the National Museum of Serbia. Only a drawing of the ring with the female bust has been preserved. The head of the woman is tossed back, with fine facial features, merely sketched neck, long hair, combed back, and prominent bust. In grave 1 of the necropolis of Rt, a massive ring was placed, ellipsoid in shape, made from one piece of amber, with a relief representation of a dog, lying down on the right side, relaxed. The hair of the dog is long and wavy, accentuated with engraved lines. The front part of the animal is missing – head, neck, and part of the legs. On the basis of analogies, both items can be dated into the end of the 1st – the middle of the 2nd century. Various items made of amber, worn and gifted as tokens of affection, loyalty, gratitude, aside from their aesthetic role, also had a prophylactic role in both worlds. They were placed in graves of women, children, newborns. Even today, amber jewellery is placed around the hands and necks of babies in order to protect them.

The population from western provinces which settled in the mining region of Kosmaj, especially Liburnian, could have brought amber items, as a part of their heritage, to Kosmaj. We cannot exclude the possibility, either, that they were in possession of the local population, impoverished with the arrival of the Romans. Precious jewellery would have been inherited, kept or received as a gift through family connections with wealthier members of the community. The ring with the female bust from the grave at Gomilice could have been specially made for someone dear. There is the possibility that some of the examples hadn't been the property or intended for a given buried deceased individual. As a transmitter of sorts, they could have been buried for someone who had previously died, for any reason. The rings from Gomilice and Rt, dated into the end of the 1st – the middle of the 2nd century, had been made in some of the workshops of *Aquileia*. As for the fragmented items in the form of animals, which may have been grave goods in one of the devastated necropoles, it is not possible to say with certainty where they were made. While we have not found an analogy for the figure of the lion, the fragmented items in the shape of a pig and a hippopotamus (?) can be assumed to be Italic products. Placed in the graves of women, children, newborns, the most vulnerable categories of the society in the Empire, and also Kosmaj, they were to enhance

protection, healing, to bring joy, and they represent a wish for the accomplishment of those things that were interrupted with the death of a given individual, with affection and belief in lasting good.

Sofija A. PETKOVIĆ

Institute of Archaeology, Belgrade

Miroslav B. VUJOVIĆ

Faculty of Philosophy, University of Belgrade – Department of Archaeology

FINDS OF SCALE ARMOUR (*LORICA SQUAMATA*) FROM *TIMACUM MINUS*

Abstract: In a section of the southern gate of *Timacum Minus*, two fragments of *lorica squamata* were discovered during the excavations in 2019 and 2020. Both of them have been found in the destruction layer dated into the end of the 4th century, probably caused by barbarian raids from the left bank of the Danube after the Roman defeat in the Battle of Hadrianopolis in 378 AD. This layer was, in fact, created by the burning and destruction of tower S4, a large tower built in the reconstruction of the fortification during the reign of Valentinian I and Valens. This tower, as the one on the western gate and the one on the northern gate, closed the southern gate, creating a new defensive system with two older towers of the same gate (towers S2 and S3) from the mid-3rd century. Large tower S4 was completely demolished in the barbarian attack, only her eastern wall has been partly preserved, so the southern gate was opened to invaders and the interior of the fortress was burned down. In this layer, composed of red burned soil, charred wood, soot and ashes mixed with rubble from the towers and the southern rampart, many small finds, indicative for dating, have been discovered, but also two unusual finds. Human osteological remains were found under the rubble of the destroyed western wall of tower S4, in an unarticulated position, probably the remains of a victim of this invasion. Also, inside the fortification, beside the eastern tower of the gate, tower S3, a kind of a cenotaph or a trace of some magical ritual was found: a small ceramic pot was put upside-down and fixed with brick fragments, and a chicken egg, an iron pin and a bronze coin were placed in it. Finally, by analysing the finds from this destruction layer we can assume a fierce barbarian attack occurred, with many victims on both sides, among which also a Roman soldier wearing a *lorica squamata*.

Key words: *lorica squamata*, *Timacum Minus*, Late Roman period, Roman fortifications, Battle of Hadrianopolis, barbarian invasion, cenotaph, magical rituals

After an interval of two decades, in the framework of a joint project of the Institute of Archaeology in Belgrade and the Homeland Museum of Knjaževac in 2019, archaeological research was renewed in the sector of the southern gate with the aim of presenting and promoting the fortifications at this site. Incidentally, the excavations of the southern gate began in 1992 and continued in the period 1996–1997.¹

This paper is dedicated to the find of a scale armour from the Roman fort of *Timacum Minus*, discovered during the 2019–2020 archaeological research campaigns. Long-term systematic research on this site revealed significant architectural remains of this fortification, intended for the accommodation of Roman auxiliary units (*Cohors I Thracum Syriaca*, *Cohors II Aurelia Dardanorum*), as well as a large number of ancient epigraphic monuments, sculptures and various mobile archaeological finds. The finds of weapons and military equipment are not present in large numbers, but they form a special and very interesting part of the inventory that indicates the character, purpose and importance of the military units present.² It is particularly interesting that the find of the scale armour was discovered in a closed archaeological unit, in a demolition and burning layer, which was dated by numerous finds.

In the research campaign of 2019, attention was focused on the excavations of a large Late Roman tower (tower S4), which had been confirmed by earlier investigation (Петковић и Јовановић 2001). Namely, during the last major reconstruction of the fortification in the last third of the 4th century (364–378), the southern gate of the fort was closed by this tower. The same situation was noted at the previously investigated western gate, most likely also in the area of the northern gate, while the eastern gate has never been excavated (Петровић и Јовановић 1997: 20–21, Fig. 16; Petković et al. 2005: 15, Plan 1). It is logical to assume that at least one gate must have been in operation, and it could have been the eastern gate, naturally defended by the Beli Timok, which flows in the immediate vicinity, almost parallel to the eastern rampart of the fortification (Fig. 1).

The southern gate with the associated towers (S2 and S3), as well as the part of the interior of the fortification with Late Roman buildings from the end of the 4th – the first half of the 5th century, were archaeologically investigated as early as 1998 (Петковић и Јовановић 2001: 275–280, Fig. 1-3). Considering this fact, it is clear that, otherwise unique in terms of preservation and construction method, the southern gate, built in the middle of the 3rd century, is a priority for conservation and restoration works and the presentation of the *Timacum Minus* fortification.³ In order to create a project for conservation and restoration works on this object, it is planned to investigate the aforementioned Late Roman tower S4 and the junctions

1 Project of the Ministry of Culture of the Republic of Serbia: *Archaeological Research, Presentation and Promotion of Roman Fortification and Settlement Timacum Minus in Ravna near Knjaževac*.

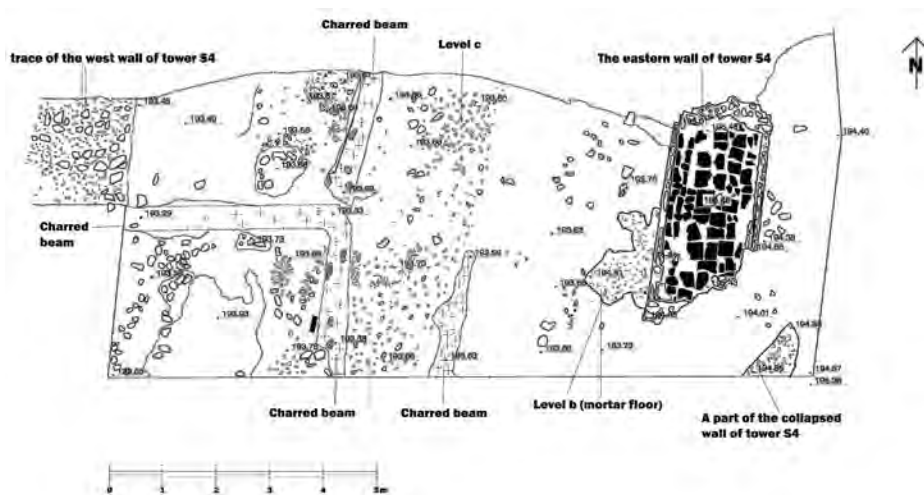
2 The small percentage of weapons and military equipment compared to other types of finds from *Timacum Minus* is similar to the results of research on other Roman fortifications (Vujović 1998: 258). It is interesting, however, that during the previous investigations of this camp with a confirmed auxiliary cavalry crew, horse harnesses were not recorded, although they are present in most other Roman fortifications in Serbia.

3 The southern gate of the fortification was extremely endangered, because even preliminary conservation work had never been carried out on it. Archaeological excavations in this area in the period 2019–2022 enabled the creation of a conservation and presentation project, as well as the accomplishment of conservation and restoration works by the Institute for the Protection of Cultural Monuments in Niš from 2021.

of towers S2 and S3 with the southern rampart, in order to enable an adequate presentation of this part of the fortification.

Fig. 1 *Timacum Minus*, aerial photograph (photo: P. Stevanović)
Сл. 1 *Тимачум Минус*, аеро-снимак (фото: П. Стевановић)

Plan 1 Layout of trench 1/19 (author: I. Bjelić)

План 1 Основа сонде 1/19 (аутор: И. Бјелић)

Squares N-O-P-Q XXIX-XXX (trench 1/19), opened in 2019, include the area south of the towers of the southern gate (S2 and S3) and the southern rampart, in the area of the large tower S4 of a quadrangular base. In squares N-O XXIX-XXX, a massive eastern wall of the Late Roman tower, built in the *opus mixtum* technique, was discovered, covered with a large amount of building rubble, large broken stones, bricks and pieces of lime concrete. The southern and western walls of this tower were completely devastated, i.e. the western wall is preserved only in traces of

the foundation and a large amount of collapsed construction rubble, which is a consequence of the use of stone from the remains of the fortification *Timacum Minus* for the construction of houses in the village of Ravna in recent times (late 19th–20th century). Also, a possibility that the tower was mostly destroyed in the ancient times has not been excluded, as evidenced by traces of burning, layers of rubble and baked earth, in its interior (Plan 1, Fig. 2).

A large number of findings, fragments of ceramic and glass vessels, metal objects and bronze coins were discovered in tower S4 and around it, and the most important is the base of a sandstone votive column with carved names of the dedicants: Septimius Maximus, decorated *decurio* of the colony of Ratiaria and Valerius Alexander (Fig. 3):

Fig. 2 Eastern wall of tower S4 from the south-east (a), from the south-west (b) (photo: S. Petković)

Сл. 2 Источни зид куле S4 с југоистока (а), са југозапада (б) (фото: С. Петковић)

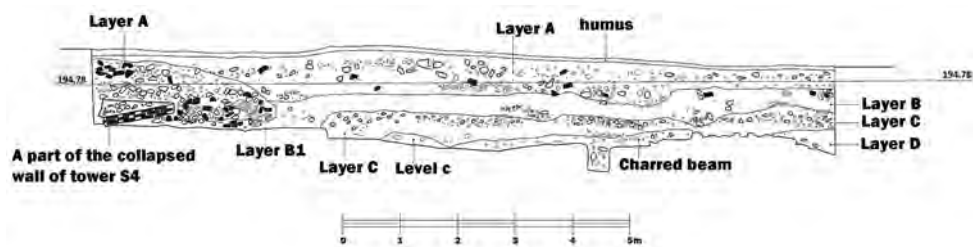
Fig. 3 Pedestal of the votive column *in situ* (a), at the archaeological exposition of the Archaeo-Ethno Park Ravna (b) (photo: S. Petković)

Сл. 3 Постамент вотивног стуба *in situ* (а), у археолошкој поставци Арчео-етно парка Равна (б) (фото: С. Петковић)

This base, discovered in a Late Roman tower, was most likely used as a secondary building material, and originates from a sanctuary in the civil settlement of *Timacum Minus*. The inscription can be dated on the basis of the palaeographic features to the second half of the 2nd – the first half of the 3rd century (Петровић 1975: 87–93, 100, 103).

Below the foundation level of tower S 4, in squares N-O-P-Q/XXIX-XXX, traces of the foundations of a building made of light material, packed earth and large wooden beams with a quadrangular section, whose position follows the orientation of the fortification, were discovered. It is evident that it is a larger object, which has not been completely discovered, maybe military barracks or even a part of the oldest earthen fortification. For now, a small amount of fragments of ceramic vessels, including several typical fragments, could not provide a satisfactory dating (Plan 1)

The stratigraphy of the cultural layers in tower S 4 (squares N-O-P-Q/XXIX-XXX) is as follows (Plan 2):

Plan 2 Western section of trench 1/19 (author: I. Bjelić)

План 2 Западни профил сонде 1/19 (аутор: И. Бјелић)

Layer A – dark brown soil with broken stone and bricks;

Layer A1 – intensive construction debris: broken stone and *tegulae* and crushed yellowish-white lime mortar from the eastern wall of tower S4;

Layer B – grey-brown soil with building debris: broken stone, pebbles, broken *tegulae* and pieces of lime mortar;

Level b – part of the floor made of yellowish-white lime mortar with a substructure made of lime concrete (pebbles and mortar) along the southern end of the western (inner) face of the eastern wall of tower S4;

Layer B1 – light brown loose soil with finer construction rubble west of the eastern wall of tower 4, i.e. in its interior;

Level b1 – level of compact construction rubble in the north-western part of the trench, extending in the direction north–south, perhaps a trace of the devastated western wall of tower S4;

Layer C – yellow-brown loose soil;

Level c – level of gravel and compact yellow-brown soil with gravel in the western part of the trench; at the base, traces of charred beams with a quadrangular section can be seen, which belonged to a larger object made of light material (packed earth);

Layer D – yellow sand below level c.

The preliminary dating of the mentioned layers can be determined on the basis of mobile archaeological finds, primarily fragments of ceramic and glass vessels.

Layers B and B1 contain types of ceramic vessels from the 4th and the first half of the 5th century. Fragments of glass vessels, mostly spherical and conical beakers made of colourless glass, are dated into the same period.

In layer B, a fragment of an orange-glazed lamp made on a wheel was found, and in layer B1, a fragment of the same type of lamp with brown enamel was found. Both specimens can be dated into the 4th–5th century (Петковић и Тапавички-Илић 2020: 121–122, 126–127, Cat. 7–9, T. XXXII, 2–4).

In layer C, a heavily corroded coin of Valentinian I from the third quarter of the 4th century was discovered, and in level C, a bronze plate from a soldier's belt of the *Aquileia type* was found, decorated with puncturing and scrolling, dating into the last quarter of the 4th – the first half of the 5th century (Popović 1987: 123–139, Abb. 12, Taf. 6, 1; Чернач-Ратковић 1996: 159–163).

All of the above confirms the hypothesis that tower S4 was built during the last third/quarter of the 4th century during the Valentinian reconstruction of the fortifications along the Limes and in the interior of the province of *Dacia Ripensis*.

In addition to the excavations in the interior of the Late Roman Antique tower, the area to the east and west of the eastern tower (tower S3, squares N XXVII–XXVI-II) and to the west of the western tower (tower S2, square Q XXVIII) of the southern gate were investigated in 2019 in order to determine their connection with the southern rampart.

To the east of the eastern tower (tower S3), rooms of a Late Roman building, partially explored in 1997 (Петковић и Јовановић 2001: 278, Fig. 2), built in the dry-wall technique, were found. This building was built in the area between the southern rampart and the towers of the southern gate, forming an architectural unit with it.

Two construction phases of the mentioned building were discovered, connected to the eastern wall of tower S3 in the earlier phase. At the same time, the eastern wall of tower S3 was also reconstructed after some severe destruction. In a later phase, a drywall was built, leaning on the eastern wall of tower S3 and the wall from the previous phase (Fig. 4).

The later phase of the drywall construction was built after a catastrophic fire in which the previous phase was destroyed. At a more recent level in the building, the floor of a furnace made of lined bricks (*tegulae*) was discovered, most of which had the seal of *Cohors II Aurelia Dardanorum*. The upper part of the furnace, a calotte made of bricks bound with clay, has not been preserved (Fig. 5).

The stratigraphy of the cultural layers east of tower S3 in the area of the drywall building, in squares N XXVII–XXVIII is as follows:

Layer A – dark brown soil with construction debris;

Trench in the direction north–south – a trench, 0.90 m wide and about 1 m deep at the southern end, the bottom of which follows the natural fall of the terrain from north to south, filled with layers of slag, baked earth, ash, charred wood and metal (iron slag);

Layer B – light brown loose soil with interlayers of soot and brick fragments;

Level b – floor paved with *tegulae*, most of which have the seal of *Cohors II Aurelia Dardanorum*, north of the drywall;

Layer C – red-brown loose soil with interlayers of baked soil, soot and brick fragments – burning layer;

Level c – level of red-brown packed earth with gravel;

Layer D – a layer of red-yellow sandy clay.

Fig. 4 Drywall building to the east of tower S3, from the east (photo: N. Radinović)
Сл. 4 Грађевина од сувозида источно од куле S3, са истока (фото: Н. Радиновић)

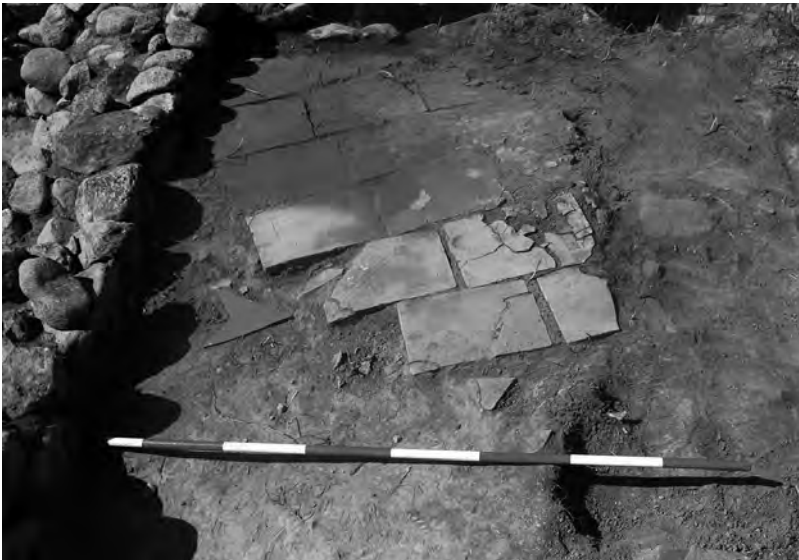

Fig. 5 Floor in the drywall building, level b, from the east (photo: S. Petković)
Сл. 5 Под у грађевини од сувозида, ниво b, са истока (фото: С. Петковић)

A large quantity of fragments of ceramic and glass vessels and animal bones, as well as fragments of flat window glass, were found in the layers of the drywall building. The types of ceramic and glass vessels belong to the period from the middle of the 4th to the middle of the 5th century. Among the other finds, we should mention the bronze coin of Valentinian I from layer B, as well as the finds from the conflagration layer – layer C: a semi-circular plate of a bronze belt buckle, a bronze fibula of the *Viminacium-Novae* type and fragments of two varnished bowls, decorated with ornamental vegetable motifs, which date it into the second half of the 4th and the beginning of the 5th century (Petković et al. 2005: 87–90, Fig. 18, a-b, Pl. 5, 3, Pl. 10, 3; Petković 2010: 322–326, Fig. 118, T. LXXVI-LXXVII; Петковић и Тапавички-Илић 2020:75, 110–111, Type I/6, T.II).

In the layer destroyed by fire (layer C), a larger, very well-preserved piece of scale armour made of bronze plates, *lorica squamata*, was also discovered (Fig. 6).

Fig. 6 Part of the scale armour *in situ*, layer C (photo: S. Petković)

Сл. 6 Део љуспастог оклопа *in situ*, слој С (фото: С. Петковић)

Also, in the same layer, a trace of a ritual, probably magical, was discovered. Below level b in the destruction layer (layer C), a ceramic pot was buried, with the opening upside-down and fixed with fragments of *tegulae*, in which a chicken egg, a bronze coin and an iron needle were found (Fig. 7).

Judging by the grave goods from the Late Roman necropolis of *Timacum Minus*, the egg is a symbol of the renewal of life and reincarnation, while the iron needle, on the other hand, has the opposite meaning – to keep the deceased in the underworld and separate them from the world of the living, i.e. to calm a wandering soul, while the coin serves to pay Charon for crossing the Styx, i.e. to enter Hades (Petković et al. 2016: 13–15, 22–23). Given the above, it is possible that this is a cenotaph

of a person who died in the area of the southern gate in one of the barbarian attacks during the last quarter of the 4th century.

Unfortunately, the coin is heavily corroded and it was not possible to identify it, except for a tentative dating into the 4th century. The iron needle is also heavily corroded and could have been either a fibula needle or a sewing needle.

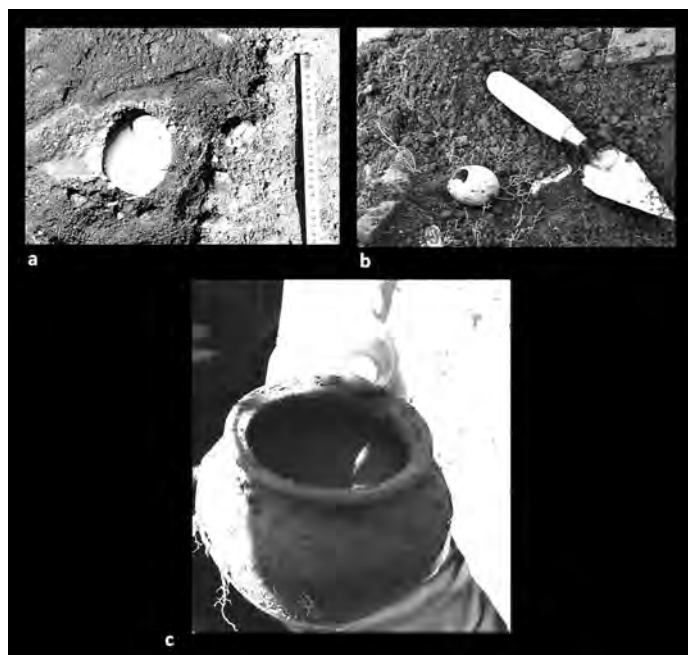

Fig. 7 Pot buried in layer C *in situ* (a), chicken egg from the pot (b), the pot (c) (photo: B. Ilijić)

Сл. 7 Лончић укопан у слој C, *in situ* (a), кокошје јаје из лончића (b), лончић (c)
(фото: Б. Илијић)

In addition, dislocated parts of the human skeleton, parts of the skull, lower jaw and bones of the limbs were discovered under the construction debris of the western wall of tower S4. This individual was not buried, which indicates, most likely, a violent death during the destruction of the tower (Fig. 8).

Archaeological findings of osteological remains of persons killed in battles or sieges of fortifications are relatively rare, because the deceased would subsequently be buried. We can assume that the body of the deceased, after the collapse of the massive wall of the tower, could not be taken out for burial, and it is possible that no one even witnessed his death. This situation additionally confirms the fact that tower S4, after its destruction in the attack on the fortification, hadn't been rebuilt, that is, that the southern gate remained unprotected and open in the following period.

Excavations in the area of the southern gate of the *Timacum Minus* fortress continued in 2020. More trenches were opened to investigate the junction of towers S2 and S3 with the southern rampart and the foundation zone in their interior. The results of the excavation in trench 1/20 (dimension 7 × 5 m), placed in the direction north–south, in parallel to the trench from 2019 east of tower S3 (squares N XX-

VII–XXVIII). The stratigraphy of the cultural layers corresponded with the situation noted earlier in the area east of tower S3.

In this trench, under a layer of humus with vegetation, an intense layer of brown loose soil with construction debris was discovered – layer A. In the north-eastern corner of the trench, at the bottom of layer A, a part of a floor made of red-brown packed earth – level a, which belonged to a building made of light material (object 1), was found. Level a and layer A can be dated into the first half of the 5th century, according to mobile finds, primarily fragments of ceramic and glass vessels.

Fig. 8 Anthropological osteological remains under the collapsed western wall of tower S4 (photo: B. Ilijić)

Сл. 8 Антрополошки остеоолошки остаци испод срушеног западног зида куле S4 (фото: Б. Илијић)

Below level a, a layer of red-brown clay sand with interlayers of soot was discovered – layer B. This layer covered the wall, extending in the direction north-south, perpendicular to the southern rampart. The wall was built of crushed stone, pebbles and rows of bricks, bound with clay. To the east of this wall, a high-quality floor made of lime mortar was found – level b. This wall and part of a mortar floor are marked as object 2. A part of object 2 was investigated in sq. N XXVII–XVI–II in previous research campaigns in the area of the southern gate (1997–1998 and 2019), when a north-south wall was discovered, leaning against the eastern face of the eastern wall of tower S3, as well as an east-west wall (Петковић и Јовановић 2001: 276–279, fig. 3; Petković et al. 2021: 166–171, Figs. 7-9, Pl. 4-5). The walls extended to the north and east, so it is evident that it was a large building, which can be dated into the end of the 4th century and the first half of the 5th century, based on the mobile finds. The layer contained a large amount of finds, fragments of ceramic and glass vessels, fragments of iron and bronze objects, including a fully preserved miniature bronze lamp (Fig. 9).

Fig. 9 Bronze lamp from layer C (photo: T. Živković)
 Сл. 9 Бронзани жижак из слоја С (фото: Т. Живковић)

Below level b, a layer of red-yellow sand with intense traces of burning, interlayers of baked earth, soot, charred wood and ash was found – layer C. Channels A, B and C were buried in this layer, which went from the eastern profile of the trench towards its centre. Their sides are constructed of pebbles and bricks laid on top of each other, bound with mortar, and the bottom is paved with *tegulae*. All three channels were cut by the wall of object 2 and joined in a horseshoe-shaped construction, west of the wall. This object was most likely a craft furnace or a fireplace (*prae-furnium*) for floor heating, although no traces of high temperatures and fire were found in its interior (Fig. 10).

Fig. 10 Object 2 with a channel system, east of tower S3, from the north-west (photo: B. Ilijić)
 Сл. 10 Објекат 2 са системом канала, источно од куле S3, са северозапада (фото: Б. Илијић)

Layer C can be dated according to numerous finds of fragments of ceramic and glass vessels, characteristic types of the second half of the 4th century, as well as ceramic lamps made on potter's wheel. Another piece of scale armour (*lorica squamata*) was found in this layer, created in destructive fire. Given that it was found near the same spot as the fragment from 2019, it is most likely part of the same scale armour. This indicates that the person who wore this body armour was seriously wounded or died in battle.

A larger fragment of the scale armour (*lorica squamata*) found in 2019 originates from the area of the southern gate of *Timacum Minus*.⁴ At the time of the discovery, the articulated part of the armour (Fig. 6) consisted of about 63 mostly well-preserved scales (*squamae*), made of copper alloy and set in regular rows and columns.⁵ The scales are rather small (length: 28 mm, width: 8 mm, thickness: 0.3–0.5 mm) and have elongated rectangular shape with an arched lower end (Sim/Kaminski type C ii) (Sim and Kaminski 2012: 96, Fig. 61). A maximum of eight columns and ten horizontal rows of scales joined together with a copper alloy metal wire have been preserved on the fragment. They were connected by wire loops pulled through four pairs of perforations (Fig. 11a, b). Both ends of the loops are bent on the inside and their total length is 12–15 mm. The arrangement of perforations corresponds to the Groller's type VII (Groller 1901: 85–95).

Fig. 11 Front (a) and back (b) of a larger fragment of the scale armour (photo: V. Pić)

Сл. 11 Предња (а) и задња страна (b) већег фрагмента љуспастог оклопа (фото: В. Илић)

4 Inv. 891; C 61/ 2019.

5 Unfortunately, after conservation, some of the scales and wire loops, held together exclusively by corrosion, have been dislocated and preserved separately.

Thickness of wire loops (0.5 mm) is equal to the thickness of the metal sheet from which the armour scales were made. Scales partially overlap the adjacent ones from left to right and from top to bottom, which additionally increased the thickness and the resistance of the armour.⁶

In the continuation of systematic research activities during the following campaign in 2020, another smaller fragment of scale armour was discovered (fragment dimensions: 68 × 28 mm).⁷ It is composed of a total of nine scales of unequal state of preservation (Fig. 12a, b), made of copper alloy as well. Their size (length: 26 mm, width: 8 mm, thickness: 0.5 mm), as well as the shape and arrangement of perforations, mostly correspond to those from a larger fragment (Groller's type VII). They are also linked to one another with wire loops and overlap from left to right in a maximum of four rows and in three columns from top to bottom.

Fig. 12 Front (a) and back (b) of a smaller fragment of the scale armour (photo: V. Plić)
Сл. 12 Предња (a) и задња страна (b) мањег фрагмента љуспастог оклопа (фото: В. Илић)

⁶ For experimental testing and resistance of scale armour, see: Sim and Kaminski 2012: 97–101.

⁷ The fragment is listed as C – 46/ 22. It was discovered in trench 2/ 22, in layer C.

Although in terms of the construction and basic concept they do belong to the *lorica squamata*, semi-rigid armour with small scales of elongated rectangular shape and a greater number of perforations is also considered as a variant of lamellar armour that used to be more common in the Middle East, while in Roman usage, it occurs somewhat less often and mostly indicates the presence of oriental troops (Radman-Livaja 2004: 80). Similar finds of scale armour dated into the second half of the 2nd century are known from Roman fortifications on the Germanic limes (Hedernheim, Carnuntum and Mušov), as well as along Hadrian's Wall in Britain (Corbridge, Carlyle).⁸ Several scales of this characteristic shape were dredged from the Kupa River near Sisak (Croatia), but without precise dating (Hoffiler 1912: 40, fig. 14/4; Radman-Livaja 2004: 80, cat. 157).

The small dimensions of these scales could indicate that they belonged to the type of parade armour that was used in special circumstances or that served to cover only certain parts of the body on the sleeves or around the neck (Robinson 1975: 154).

In addition to these, a single scale (Fig. 13) made of copper alloy has been found as well, but with a slightly different form (length: 28 mm, width: 13 mm, thickness: 0.5 mm).⁹ A larger central perforation (diameter: 4 mm) is placed in the middle, about 2 mm below the upper edge of the scale, while two pairs of smaller perforations (diameter 1 mm) are visible on both sides. The arrangement of perforations corresponds to Groller's type III, where pairs of smaller lateral perforations served for connecting adjacent scales in rows, while a large perforation at the top was used for stitching horizontal rows of *squamae* to a textile or leather padding.

Fig. 13 Single find of an armour shell (photo: V. Ilić)

Сл. 13 Појединачни налаз љуспе оклопа (фото: В. Илић)

Scales of similar form were discovered in Vidovgrad near Karlobag, Straubing and Newstead.¹⁰ Analogous specimens from the legionary fortification in Belgrade (*Singidunum*) have been dated into the early Antonine period (Bojović 1978: 51), but this popular form can be traced all the way to the end of the 2nd century and even

8 Carnuntum (Groller 1901, Pl. XVI/ 6); Hedernheim (Fischer 1973, 98), Mušov (Tejral 1999: Abb.41/6), Corbridge (Forster and Knowles 1911: Fig. 41), Carlisle (McCarthy at al. 2001: 508, Fig. 3).

9 The fragment is listed as C – 158. It was discovered in trench 1/20, in layer c.

10 Vidovgrad (Hoffiler 1912: 41, fig. 15/3), Straubing (Robinson 1975: 154–155); Newstead (Curle 1911: 158–159, Pl. XXIV/12).

later.¹¹ The finds of scale armour from the fortification *Timacum Minus* near Ravna originate from layer C, dated into the period from the end of 4th to the beginning of the 5th century, which indicates the use of this type of body armour during the Late Antiquity as well.

In any case, findings from the destruction and fire layer in the area of the southern gate (layer C): parts of body armour (*lorica squamata*), anthropological remains of a person who died during the demolition of tower S4, a buried pot with a chicken egg, a coin and an iron needle, as well as the damage to the southern rampart and towers S2, S3 and S4, bear testimony of fierce struggles of the fortress crew to resist the invaders. So far, there is not enough data to precisely link these destructions of the fortification *Timacum Minus* to specific historical events, but it can be assumed that they were related to some of the barbarian attacks on *Dacia Ripensis*, such as the invasion of Goths, Huns and Alans under the leadership of Alatheus and Saphrax after the Battle of Hadrianopolis in 378. Later barbarian incursions and plundering of the provinces of *Dacia Ripensis* and *Moesia I* followed in the 380s (Burns 1994: 73–91). Finally, the invasion of the Huns under Uldis in 408/409 must also be considered, when the nearby fortress of *Castra Martis* in today's Bulgaria was destroyed (Maenchen–Helfen 1973: 63–71).

Translated by the authors

11 For other *lorica squamata* finds from *Singidunum* see: Валтровић 1885: 73; Nikolić i Pop Lazić 2005: 35, Fig. 14/11; Vujović 2013: 32, Pl. I/ 14.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

Bishop, M. C. and Coulston, J. C. N. 2006

Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome, second edition, Oxford: Oxbow Books.

Bojović, D. 1978

Pariska ulica, jugoistočni bedem kastruma, *Arheološki pregled* 20: 51–56.

Burns, T. S. 1994

Barbarians within the Gates of Rome. A Study of Roman Military Policy and the Barbarians, ca. 375–425 A.D., Bloomington–Indianapolis: Indiana University Press.

Curle, J. 1911

A Roman Frontier Post and its People, Glasgow: James Maclehose & Sons.

Чернач-Ратковић, С. 1996

Оков појасне копче Аквилеја типа из кастела Понтес, *Гласник Српској археолошкој друштва* 11 (1994): 159–163.

Dautova-Ruševljan, V. i Vujović, M.

Rimska vojska u Sremu = Roman Army in Srem, Novi Sad: Muzej Vojvodine.

Feugère, M. 1993

Les Armes Des Romains de La République à L'Antiquité Tardive, Paris: Errance.

Fischer, U. 1973

Grabungen im römischen Steinkastell von Heddernheim 1957-1959., *Schriften des Frankfurter Museums für Vor- und Frühgeschichte* 2, Frankfurt am Main: Waldemar Kramer.

Forster, R. H. and Knowles, W. H. 1911

Corstopitum: report on the excavations in 1910, *Archaeologia Aeliana Series* 3, Vol 7: 143–267.

Groller, M. von 1901

Römische Waffen, 85–132, in: *Der Römische Limes in Österreich* II, Wien: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften in Wien.

Hoffiler, V. 1912

Oprema rimskoga vojnika u prvo doba carstva II, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 12/1: 16–123.

Maenchen-Helfen, O. J. 1973

The World of the Huns: Studies in Their History and Culture, Berkley–Los Angeles–London: University of California Press.

McCarthy, M., Bishop, M. and Richardson, T. 2001

Roman armour and metalworking at Carlisle, Cumbria, England, *Antiquity* 75(289): 507–508.

Milošević, P. 1987

Naoružanje i oprema rimskog ratnika u doba osvajanja i konsolidacije doline Save, u: O. Brukner, V. Dautova-Ruševljan, P. Milošević, *Počeci romanizacije u jugoistočnom delu provincije Panonije*, Novi Sad: Matica Srpska.

Nikolić, S. i Pop-Lazić, S. 2005

Ostaci antičke urbane zone na dunavskoj padini, *Singidunum* 4: 7–43.

Петковић, С. и Јовановић, С. 2001

Археолошка ископавања римског утврђења код села Равна, општина Књажевац током 1997–1998. године – сектор јужне капије, *Старинар* (н.с.) 50 (2000): 275–280.

Petković, S. et al., 2005

Roman and Medieval Necropolis in Ravna near Knjaževac, Arghaeological Institute, Monographs, Vol. 42, Beograd: Arghaeological Institute.

Петковић, С. и др. 2016

Појредни ритуал и Дионисов култи у Равни (Timacum Minus) = Funeral Ritual and the Cult of Dionysus in Ravna (Timacum Minus), Археолошки институт, Посебна издања, књига 57, Београд: Археолошки институт; Књажевац: Завичајни музеј Књажевац.

Петковић, С. и Тапавички-Илић, М. 2020

Касноантичко утврђење Horreum Margi (Summary: Late Roman Fortification *Horreum Margi*), Археолошки институт, Грађа, књига 11, Београд: Археолошки институт.

Петровић, П. 1975

Палеографичка римских највиша у Горњој Мезији, Археолошки институт, Посебна издања, књига 14, Београд: Археолошки институт.

Петровић, П. и Јовановић, С. 1997

Културно блага књажевачког краја. Археолоштва, Београд: Археолошки институт; Књажевац: Завичајни музеј.

Popović, V. 1987

Süddanubischen Provinzen in der Spätantike vom Ende des 4. bis zur Mitte des 5. Jahrhunderts, Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert, *Südosteuropa-Jahrbuch* 17: 95–139.

Radman Livaja, I. 2004

Militaria Sisciensia: nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkoga muzeja u Zagrebu, Musei Archaeologici Zagrabienensis, Catalogi et Monographiae 1/1, Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu.

Richardson, T. 2001

Preliminary thoughts on the Roman armour from Carlisle, *Royal Armouries Yearbook* 6: 186–189.

Robinson, H. R. 1975

The Armour of Imperial Rome, London: Arms and Armour Press.

Sim, D. and Kaminski J. 2012

Roman imperial armour : the production of early imperial military armour, Oxford: Oxbow Books.

Spasić-Djurić, D. 2002

Viminacium, The Capital of the Roman Province of Upper Moesia, Požarevac: National Museum Požarevac.

Tejral, J. 1990

Vorgeschobene Militärstützpunkt der 10. Legion in Musov (Bez. Breclav, ehem. Bez. Mikulov), in: *Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum*, H. Vetters and M. Kandler, eds., *Der Römische Limes in Österreich* 36, Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 789–795.

Tejral, J. 1999

Zum Stand der archäologischen Forschung über den römischen militärischen Eingriff in Gebieten. nördlich der Donau, *Přehled výzkumů* 39 (1995–1996): 81–164.

Валтровић, М. 1885

Римски гробови у облику бунара, *Сѣаринар Српској археолошкој друштва* II: 35–45, 69–74.

Vujović, M. B. 1998

Naoružanje i oprema rimskog vojnika u Gornjoj Meziji i jugoistočnom delu Panonije. Magistarski rad, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Vujović, M. B. 2013

Roman Weapons and Military Equipment from Singidunum, *Весник Војној музеја* 40: 29–48.

Софија А. ПЕТКОВИЋ

Археолошки институт, Београд

Мирослав Б. ВУЈОВИЋ

Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за археологију

НАЛАЗИ ЉУСПАСТОГ ОКЛОПА (*LORICA SQUAMATA*) ИЗ УТВРЂЕЊА *TIMACUM MINUS*

РЕЗИМЕ

На сектору јужне капије утврђења *Timacum Minus*, два фрагмента панцира *lorica squamata* су откривена током ископавања 2019. и 2020. године (сл. 1, 6, 11–13). Оба су нађена у слоју деструкције датованом у крај IV века, највероватније проузроковане упадима варвара с леве обале Дунава, после Хадријанопољске битке 378. године. Слој је настао у пожару и рушењу велике куле S4, подигнуте приликом реконструкције утврђења за време владавине Валентинијана I и Валенса. Та кула, као и по једна на простору западне и северне капије, затворила је јужну капију, чинећи нов одбрамбени систем са старијим кулама капије (куле S2 и S3) из средине III века. Велика кула S4 је потпуно уништена у нападу варвара; само је њен источни зид делимично сачуван, тако да је јужна капија била отворена за нападаче и унутрашњост утврђења је спаљена (планови 1 и 2; сл. 2).

Током последње четвртине IV и почетком V века, у техници сувозида (ломљени камен, облаци и тегуле везани глином) је изграђен и велики објект на сектору јужне капије, у унутрашњости утврђења, иза кула S2 и S3, и већим делом источно од источне куле. Пружао се дуж јужног бедема, обухватао је источну кулу S3 и ширио се ка северу. Објект је страдао у пожару, а затим је обновљен. Та грађевина је имала систем канала и пећ или ложиште с којим су они били повезани, као и квалитетан малтерни под у млађој и под поплочан тегулама у старијој фази (планови 1 и 2; сл. 4, 5, 10).

У слоју пожара и деструкције у касноантичкој кули и на простору грађевине од сувозида (слој C), који се састоји од црвено запечене земље, угљенисаног дрвета, гаражи и пепела измешаних са шупом са кула и јужног бедема (сл. 4, 5, 10; план 2), нађено је доста предмета индикативних за датовање (сл. 3, 9), али и два необична налаза.

Остаци људских костију налазили су се испод шута од срушеног западног зида куле S4, у неартикулисаном положају, највероватније остаци жртве поменуте инвазије (сл. 8).

Такође, у утврђењу, источно од источне куле јужне капије, куле S3, откривена је нека врста кенотафа или траг магијског ритуала: керамички лончић с отвором надоле, учвршћен комадима опека, у који су стављени кокошје јаје, гвоздена игла и бронзани новчић (сл. 7).

У слоју C нађена су и два већа фрагмента љуспастог оклопа (*lorica squamata*), која су припадала једном оклопу. Већи фрагмент је нађен 2019. године. Током открића (сл. 6), артикулисани део оклопа састојао се од приближно 63 већином добро очуваних љуспи, израђених од бакарне легуре и постављених у правилним редовима. Љуспе су малих димензија, издуженог правоугаоног облика, са лучно опсеченим доњим крајем. На фрагменту оклопа уочава се највише осам вертикалних и 10 хоризонталних редова љуспи, међусобно спојених металном жицом од бакарне легуре. Спајање је извршено провлачењем жичаних спојница кроз четири пара перфорација (сл. 11a, b).

Крајеви спојница су посувраћени са унутрашње стране. Љуспе делимично преклапају суседне слева надесно и одозго надоле (Groller тип VII).

Током следеће, 2020. године откривен је још један, мањи фрагмент љуспастог оклопа. Састављен је од укупно девет љуспи неједнаке очуваности (сл. 12a, b), које су такође израђене од бакарне легуре. Љуспе су и овде међусобно фиксирани жичаним спојницама и преклапају се слева надесно, у максимално четири хоризонтална реда, и одозго наниже у три реда (Groller тип VII).

Мале димензије плочица панцира из Тимакум Минуса могле би да указују на то да се ради о посебној врсти парадног оклопа, који је коришћен у посебним околностима или је служио за покривање само одређених делова тела на рукама или око врата.

Овај тип љуспастог оклопа је сразмерно редак, а налажен је у утврђењима на рајнском лимесу, на Хадријановом зиду, а један потиче из Саве у близини Сиска. Датује се у време од друге половине II века, а судећи према налазу из Тимакум Минуса, све до краја IV века.

Коначно, анализа налаза из слоја деструкције наводи на претпоставку да се догодио жесток напад варвара крајем IV или почетком V века, с многобројним жртвама на обе стране, међу којима је био и римски официр који је носио панцир *lorica squamata*.

Sanja M. PILIPOVIĆ

Institute of Archaeology, Belgrade

Ljubomir V. MILANOVIĆ

Institute for Byzantine Studies SASA

THE TRADITIONAL MODEL IN THE EARLY CHRISTIAN CONTEXT: THE JONAH SARCOPHAGUS FROM SINGIDUNUM*

Abstract: The Jonah sarcophagus from Singidunum belongs to a group of Budakalász travertine sarcophagi. These types of sarcophagi were produced in Budakalász quarry(ies) and in Aquincum workshops and then exported via the Danube, before being finished in local workshops. This paper uses the Jonah sarcophagus as a case study to examine the integration of traditional tombstones into Early Christian cultural and social contexts.

Keywords: sarcophagus, Budakalász travertine, Singidunum, Aquincum, Early Christian art

This paper proposes a new perspective on a theme already covered in the study *The Jonah Sarcophagus from Singidunum: A Contribution to the Study of Early Christian Art in the Balkans*, published in 2016. (Pilipović and Milanović 2016: 219–245). In the 2016 study, the unique iconography of this sarcophagus (fig. 1) was researched, pointing out its connection with Norico-Pannonian production. The sarcophagus was examined in the context of the early growing Christian community in and around Singidunum. In addition, the closest analogies in early Christian art that might have influenced the creation of the iconographic program of this sarcophagus were pointed out.

* We would like to thank in particular to Professor emeritus Bojan Djurić, University of Ljubljana, Faculty of Arts, for his precious suggestions and the data of the stone material from which the sarcophagi in question are made. We would also thank to our dear friend Dr. Allan Doyle, Assistant Professor at Parsons School of Design and The New School, New York City, for his reading of the text, helpful suggestions, and corrections.

Fig. 1 Jonah Sarcophagus from Singidunum
(Documentation of the National Museum of Serbia)

Сл. 1 Јонин саркофаг из Сингидунума
(документација Народног музеја Србије)

Interdisciplinary scientific research conducted in recent years has highlighted the importance of materials used in the production of funereal monuments. The most important quarries and workshops were identified, as well as the distribution of monuments created in them (Đurić 2005: 75–82; Đurić 2008: 159–165; Đurić and Müller 2009: 111–127; Pochmarski 2012: 29–36; Đurić 2016: 176; Đurić, Kele and Rižnar 2018; Đurić 2019, with previous literature). The importance of Eastern-Alpine quarries was highlighted, especially by Gummern and Pohorje, as well as that of Pannonian Budakalász. The Jonah sarcophagus was made from travertine originating in the Budakalász quarry (Đurić, Kele and Rižnar 2018: 478; Djuric 2019: fig. 5C). Travertine monuments from these Pannonian quarries and in the Aquincum workshops, were then transported along the Danube, before most likely being finally completed in local workshops. Bearing in mind these findings, the Jonah sarcophagus once again demands our attention, in order to better understand the production process, and thus the use of early Christian motifs on the traditional sarcophagus.

After the publication of the 2016 Jonah study about Jonah, interest in this remarkable sarcophagus within the scientific community grew. In her excellent catalogue of funereal monuments from the National Museum's Lapidarium, Veselinka Ninković presented the Jonah sarcophagus in detail (Нинковић 2019: cat. 129, T. 40/129). From the example of the Jonah sarcophagus, Gordana Jeremić and Olivera Ilić have highlighted the importance of early Christian monuments in the Danube Limes (Jeremić and Ilić 2018: 229–230). Ivana Popović also gave careful consideration to the Jonah sarcophagus within the context of late Antique monuments with Biblical motifs from Serbia (Поповић 2019: 276–278, fig. 6). An exceptional study on the Christianization of late Antique Singidunum by Olga Spehar also gives due attention to the sarcophagus (Špehar 2022: 27–64, especially 49, fig. 7). However, the typology and production process of this remarkable object is not considered in

these works, and the adaptation of early Christian motifs to traditional sarcophagus forms has yet to be examined.

An increase in the production of sarcophagi, a type of monument that was especially attractive to Christians at the beginning of the 2nd century AD in the Roman Empire, was a consequence of the transition from cremation to inhumation (Koch 2000: 1–6). Sarcophagi were not only important visual elements of the presentation of funerary *memoria*, but also indicated the economic status of a certain social stratum of the population. It was precisely the “wealth” of the patron or purchaser that determined the quality of the sarcophagus (Eichner 2002: 73–79). As Ben Russell points out, “sarcophagi were not only functional coffins for the dead, they were monuments more like tombs than coffins (Russell 2011: 140)”. A sarcophagus could possess various qualities, and the material from which it was made was of high importance. In determining the quality of the sarcophagus itself, the key factors were the technique and sculptural quality of the decoration. These qualitative elements in the production of the sarcophagus varied during different periods. Likewise, they could also vary among sarcophagi produced around the same time.

At first sight, the variety of iconographic solutions in the production of sarcophagi may seem limited, but the number of different scenes and the freedom with which they were selected and combined were very significant. The iconography of Christian sarcophagi is characterized by both continuity and change. Just as themes of death and resurrection lay at the center of Christian belief, so the shape and decoration of the sarcophagus were subordinated to the theme of the afterlife: the grave served as a starting point for the heavenly life. Typically, iconography thus expressed not only the early Christian theology of triumph over death, but also triumph through sacrificial death (O’Connor 2013: 40–45).

The clients themselves could play an important role in the creation of iconographic models. Although many were recent converts, their familiarity with the new religion could have been sufficient to justify their participation in the selection of the decorative program (Couzin 2013: 213). It is assumed that they were also familiar with the current fashion in sarcophagus decoration. Sarcophagi with biblical themes, such as that of the Jonah sarcophagus from Singidunum, appeared in the late 3rd century AD, but they became more numerous after the Edict of Milan in 313 AD (Koch 2000: 1–6).

The application of Christian motifs to the traditional form of the sarcophagus is understandable in light of the social and cultural circumstances of that time. The practice of reusing or recycling sarcophagi was not a novelty among the inhabitants of the Roman Empire, but with the appearance of Christians, this practice became much more frequent. Christians not only reused “pagan” sarcophagi, with or without modifications, but they also included pagan motifs in the decoration of sarcophagi, giving them new, Christian, meaning, e.g. the Good Shepherd, the Orans (Studer-Karlen 2012: 59–170). Increased reuse of sarcophagi among Christians could have been for practical reasons. Most pagan beliefs, which did not cause anxiety for Christians, indicated that the soul of the deceased whose tomb had been defaced would return to torment the newly buried body of its Christian occupant (Raynaud 2006: 137–156). Obviously, from a religious point of view, Christians

were less disturbed by the idea of reusing a sarcophagus, so it is not surprising that they reused sarcophagi more often (Rebillard 2009: 28). It seems that the reuse of sarcophagi was more common among people with important positions or for those who had a special status, such as saints. One of the best examples of the reuse of a sarcophagus is that of Saint Euphemia (fig 2). According to legend, the saint perished in the time of Diocletian but her body was kept and buried in the time of Constantine the Great in a stone sarcophagus in Constantinople. During a storm in 800 AD, the sarcophagus mysteriously disappeared and reappeared on the sea coast at Rovinj in Croatia, where it is today preserved in the church of Saint Euphemia. This sarcophagus is made of Proconnesian marble and belongs to the type 2a of sarcophagi, most likely originating in *Aquileia* at the end of the 3rd century AD (Ubalдини 1987: 29–35; Ubalдини 1985: 65–73).

Fig. 2 Sarcophagus of St. Euphemia from the church of St Euphemia in Rovinj
(photo: Lj. Milanović)

Сл. 2 Саркофаг Св. Еуфемije из цркве Свете Еуфемije у Ровињу (фото: Љ. Милановић)

As can be seen from the above, the reuse and redecoration of sarcophagi in the early Christian period was a widespread practice. Guntrum Koch identified around fifty early Christian sarcophagi from various regions, which, in his opinion, had been made by recarving or redecoration (Koch 2000: 7–14). This was likely the fate of the Jonah sarcophagus from Singidunum after it was transported from the Pannonian workshops.

The Jonah sarcophagus from Singidunum is made of travertine and belongs to the group of travertine sarcophagi that were provided from the Budakalász quarry(ies)

and Aquincum workshops (Đurić, Kele and Rižnar 2018: 476sq, fig. 9; Djuric 2019: fig. 5C and fig. 19: map of distribution of travertine production along the Danube). Travertine sarcophagi made in these workshops appear in centers along the Danube all the way to Viminacium, which indicates their popularity and prestige (Đurić, Kele and Rižnar 2018: 476). They actually competed in regional markets with those of Eastern Alpine marble. The prevailing general shape of the sarcophagus was the same in both groups, those made of travertine and those made of marble.

Like most travertine examples, the Jonah sarcophagus is characterized by its traditional form (fig. 1). Traditional sarcophagi had a tripartite front panel with a profiled central field intended for an inscription; only a small number of these sarcophagi have a flat front panel. Such a general form could then acquire a more specific character by showing various decorative motifs of the central field, the Norico-Pannonian volute or pelta-type decoration (Đurić, Kele and Rižnar 2018: 476).

According to the classification of volutes by Erwin Pochmarski, the type of volute on the Jonah sarcophagus is one of the most frequent on Norico-Pannonian monuments and is defined as type 3a (Pochmarski 2014: 415, fig. 9; Đurić, Kele and Rižnar 2018: 476 sqq). This type of volute was very popular and is found on many Noric-Pannonian monuments, notably: altars (*Lupa* 4843, 4898, 8856), honorary inscriptions, and on 2nd century steles (*Lupa* 641, 2756, 3066, 3283, 3429, 3544, 12782) (Pilipović 2022: 37, fut. 177–179); however, it is especially characteristic of Lower Pannonian sarcophagi and those from Aquincum. In his exceptional study of sarcophagi, Erwin Pochmarski points out that the type 3a volute is characteristic for those originating in Aquincum, while type 3 is more characteristic of the production of Brigetio, and then also of Aquincum (Pochmarski 2011: 257, T. 1; Pochmarski and Pochmarski-Nagele 2013: 9, T. 7; Pochmarski 2014: 415, T. 9). There are twenty four sarcophagi from Aquincum that have the Norico-Pannonian volute as the only ornamental element decorating their inscription field, and eleven sarcophagi that have additional, typical sculptural decorations in the niches on the sides of the inscription (Pochmarski 2011: 255 sqq; Pochmarski 2014: 412sq). Unfortunately, the dating of these travertine sarcophagi, both on the basis of epigraphic as well as on iconographic data, is very complex. The appointment of the *Legio X Fretensis*, stationed in *Aquincum* during the Marcommanic wars, provides *terminus ad quem* for sarcophagi bearing the name of this legion. The mention of the gentile name (*nomen gentilicium*) *Septimius* or *Iulius* on sarcophagus relates to the end of the 2nd century, and that of *Aurelius* or *Aurelia* probably sets the time frame to the beginning of the Caracalla era. The appearance of the name of the colony of *Aquincum* on sarcophagus dates it to the time of Septimius Severus. No iconographic forms, such as the form of naked Eros, those with figures of children or youths, or their different body positions, assist much in the precise dating of these Pannonian sarcophagi. Unfortunately, there are also no conditions for precise dating of the travertine sarcophagi from Upper Moesian Limes; rather, they are orientated towards a broader period from the end of the 2nd century to the beginning of the 3rd century, or the 3rd century.

There are two travertine sarcophagi from Viminacium with the identical type 3a decoration as the Jonah Sarcophagus from Upper Moesian Limes. They are marked

by tripartite frontal panels and Norico-Pannonian volutes of the type 3a, as decorative motifs in the central field. They lack decorated lateral fields. One of them (fig. 3) is kept today in the Lapidarium of the National Museum in Belgrade (Нинковић 2019: no. 135; Đurić, Kele and Rižnar 2018: 476 sqq, fig. 9/2) and one in the Viminacium archaeological site.² On another sarcophagus with type 3a decoration (fig. 4) from Viminacium, both lateral fields have moulded frames which terminate above in a volutes, and include standing figures: Amor and Psyche on one side, and a married couple on the other (Пилиповић 2007: no. 7; Đurić, Kele and Rižnar 2018: 476 sqq, fig. 9/3). Type 3a volutes may also be found on two Viminacium steles, one with three arcades made of limestone, and one made of travertine (Pilipović 2022: cat. 12 and 13).

Fig. 3 Sarcophagus from Singidunum, type 3a
(Documentation of the National Museum of Serbia)

Сл. 3 Саркофаг из Сингидунума, тип 3а (документација Народног музеја Србије)

Fig. 4 Sarcophagus from Viminacium with Amor and Psyche, type 3a
(Documentation of the National Museum Požarevac)

Сл. 4 Саркофаг из Виминацијума с приказом Амора и Психе, тип 3а
(документација Народног музеја Пожаревац)

² According to data obtained from archeologist Ilija Dankovski, this unpublished sarcophagus was discovered in 2016 in the locality Burdej (G-1 in the numeration for this location). It had been looted, with only a few dislocated bones.

Alongside these examples, three more travertine sarcophagi with type 3 decoration and moulded lateral fields with standing figures, are preserved, one only fragmentarily. They are the sarcophagus from Singidunum (fig. 5) with figures of Genius (Нинковић 2019: no. 130), a sarcophagus from Viminacium (fig. 6) with Jason and Perseus (Pilipović 2004: 65–78; Pilipović 2007: no. 11; Нинковић 2019: no. 134), and a fragment of one sarcophagus from Viminacium on which can be seen part of the figure of Genius (Narodni muzej Požarevac, inv. 02_2686). Additional examples of travertine sarcophagi with Norico-Pannonian volutes of type 7 or pelta-type decoration from Singidunum (Нинковић 2019: no. 4) and Viminacium have survived (National Museum Požarevac, inv. 02_2660, 02_2661, 02_2667 and several unpublished sarcophagus from Viminacium).

Fig. 5 Sarcophagus with Genii from Singidunum
(Documentation of the National Museum of Serbia)

Сл. 5 Саркофаг с генијима из Сингидунума (документација Народног музеја Србије)

Fig. 6 Jason Sarcophagus from Viminacium
(Documentation of the National Museum of Serbia)

Сл. 6 Јасонов саркофаг из Виминацијума (документација Народног музеја Србије)

Although the distribution of Budakalász/Aquincum finished and semi-finished sarcophagi closely follows the waterway transport routes, it is noticeable that imports of these items are less common in places with significant local producers (fig. 7). The Tašmajdan underground quarry of Badenian limestone in Singidunum was one of the most important regional quarries. Beside the Tašmajdan, other important quarries were the Mecsek Hills, which supplied Sopianae, or the Dardagani, which supplied Sirmium (Đurić 2019: 23, based on the analyses of Igor Rižnar). Monuments of this regional limestone from the Tašmajdan quarry are prevalent in Singidunum, with about 93% being fashioned from it. This is the highest percentage of the use of local stone in comparison to other locations along the Danube from Mursa. The percentage for Cibalae is 72%, for Sirmium it is 53%, and for Viminacium it is 63% (Đurić, Kele and Rižnar 2018: 474–475). Only 3% of the 61 analyzed monuments from Singidunum are made from travertine (Đurić, Kele and Rižnar 2018: 474). The significance of local workshops in Singidunum is well demonstrated by this data.

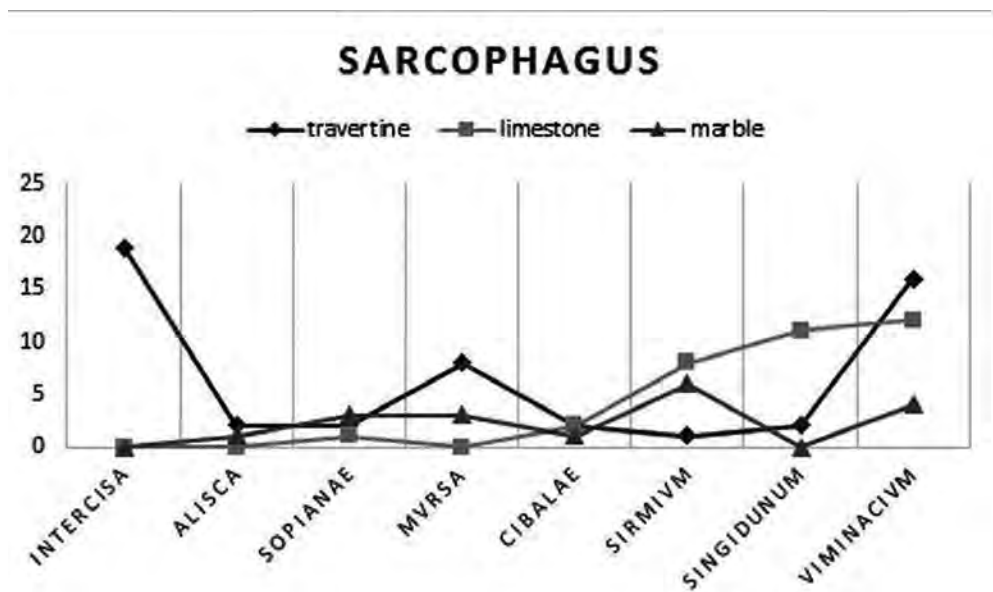

Fig. 7 Occurrence of travertine, limestone, and marble in sarcophagi in the centres along the Danube (after: Đurić, Kele and Rižnar 2018: 475, fig. 7)

Сл. 7 Појава травертина, кречњака и мермера на саркофазима у центрима дуж Дунава (према: Đurić, Kele and Rižnar 2018: 475, fig. 7)

An important number of stone sarcophagi were found in Singidunum (Pop-Lazić 2002: 47–51; Нинковић 2019: nos. 1–4, 130–133). The travertine sarcophagus with figures of Genius (Нинковић 2019: no. 130) has already been mentioned (fig. 5), as well as one with Norico-Pannonian volutes type 7 (Нинковић 2019: no. 4). Other sarcophagi, with a flat front panel, or the *tabula ansata* type, were made of Badenian limestone from the Tašmajdan quarry (Нинковић 2019: nos. 1–3, 131–133).

The uniformity of travertine Budakalász/Aquincum sarcophagi indicates that they were traded as semi-finished and then finished in the next phase (Đurić, Kele and Rižnar 2018: 478). This means that the basic form of these sarcophagi, includ-

ing that of Jonah, were made in these Pannonian workshops, and then transported to Singidunum as a half-finished product. The question that arises is where exactly the decoration of the Jonah sarcophagus was executed; could it have been produced in the workshops of Singidunum? As could be seen from the discussion above, the Tašmajdan quarry was one of the most important regional quarries along this part of Danube, and it could have been a possible place where the Jonah sarcophagus was finished. It is difficult to comprehend how a sarcophagus with an unfinished relief had been traded. The sculptural quality of the decoration indicates that it was probably created in a local workshop.

As already stated, clients could play a prominent role in the selection of a motif and the creation of the iconographic program. The significance of Singidunum as an early Christian centre was already discussed in the previous article about the Jonah sarcophagus published by Pilipović and Milanović in 2016 (Pilipović and Milanović 2016: 225ssqq). More recently, Olga Spehar's study on the Christianization of Late Antique Singidunum appeared (Шпехар 2022: 27–64). Her research researches the persecution of early Christian martyrs at the end of the 3rd and beginning of the 4th century, when the presbyter *Montanus* and his wife *Maxima* escaped from Singidunum to Sirmium (AA.SS III, 615-7), one of four former capitals of the Roman Empire (Pilipović and Milanović 2016, 225ssqq). Deacon *Ermilus* was a martyr from early fourth century Singidunum, who had converted his jailer, *Stratonicus*, to Christianity. Scholars disagree about the exact date of this event (Pilipović and Milanović 2016: 225ssqq). In the middle of the fourth century, Singidunum, along with Sirmium, Margum, Viminacium, Horreum Margi, Naissus and Remesiana, became an episcopal seat (Pilipović and Milanović 2016: 226ssqq). The bishop of Singidunum, *Ursacius* (about 335–370 CE), played an important role at the time in the strengthening of Arianism, together with *Valens*, bishop of Mursa. Although Singidunum was a significant Christian centre in the fourth century (Pilipović and Milanović 2016: 227ssqq) archaeological finds are not numerous (Ilić, 2005). It is therefore important to mention that, in addition to Jonah, only one other Christian sarcophagus has been identified as originating in Singidunum: a lead sarcophagus discovered in the north-eastern necropolis, near the find site of the Jonah sarcophagus (Црнобрња 2003: 314–315: fig. 2; Шпехар 2022: 50, fig. 8). This lead sarcophagus bears four symbols on its lid, forming a cross whose arms each end in an arrow shape. It can be dated to the first decade of the 4th century on the basis of these motifs alone. As we have seen, the Christian community and the cult of martyrs were well developed in Singidunum by the fourth century. Apart from the Jonah sarcophagus, however, there are no preserved funerary Christian stone monuments. The Jonah sarcophagus is, therefore, important confirmation that a prominent Christian lived in Singidunum, capable of ordering this notable sarcophagus, whose decoration was likely made in a local workshop.

Sarcophagi in the traditional form of a coffin with a lid, with a tripartite front panel, can be found in two completely different contexts: Roman, that is pagan, and Christian. Examples of the assimilation of Christian motifs on traditional sarcophagi are not frequent, but do exist, seen in Upper and Lower Pannonia. These examples demonstrate how traditional models were transposed into the early Christian,

or Christian context, and that the Jonah sarcophagus was not an isolated example in these provinces. The same manner of transposing Christian motifs to the traditional form of a sarcophagus can be seen in four typologically different Pannonian sarcophagi, of which one is only preserved fragmentarily. Here one finds confirmation that the system of applying Christian motifs was independent of the typology of the sarcophagus itself. It was a system that was adapted to various traditional models, depending on the occasion.

A sarcophagus (fig. 8) dating to the 3rd century from Vinkovci (*Cibalae*) is especially significant since it was on this traditional form of sarcophagus that early Christian motifs were applied. The sarcophagus has a tripartite front panel and is made of local limestone (Migotti 1997: 42–43; Migotti, 2017: 507, no. 4, fig. 9). The inscription field is in the form of *tabula ansata*, with two small trapezoid *ansae* inscribed with a rosette. A fish is carved to the right of the inscription field, while *Chi Rho*, Christ's monogram, is engraved to the left.

Fig. 8 Sarcophagus from Cibalae (Documentation of the Vinkovci Municipal Museum)

Сл. 8 Саркофаг из Цибала (документација Градског музеја Винковци)

The same manner of transposing the traditional form of sarcophagus into the early Christian context can be seen on a sarcophagus from Sisak (*Siscia*), made from local limestone in the tradition of Pannonian sarcophagi (fig. 9) (Vukelić 2006: fig. 7–8, *CIL* III 3996; Migotti 2017: 509, no. 6, fig. 13; Migotti, Šašel Kos and Livaja 2018: 30–31, cat. S II. 22, fig. 55–56). The sarcophagus is preserved together with a lid and acroteria with pronounced relief plates. The inscription field is in the form of *tabula ansata*, with two small trapezoid *ansae* on which *Chi Rho* is engraved. On both sides of the inscription field there is a crater from which vines with leaves and grape clusters emerge. The inscription reveals that the sarcophagus belongs to *Servilla*, Christ's female servant (*XPI (famula Cristi)*) who was buried by her husband *Marcellianus*. The sarcophagus may be dated to the beginning of the 4th century, af-

ter 313 AD, both because of its bucolic motifs, and because of the inconspicuous Monogram of Christ.

Fig. 9 Sarcophagus from Siscia (Documentation of the Archaeological Museum of Zagreb)
Сл. 9 Саркофаг из Сисције (документација Археолошког музеја у Загребу)

There is a fragment of another early Christian sarcophagus from Sisak made of local Badenian sandstone (Migotti, Šašel Kos and Livaja 2018: 119, cat. (AB[t] II.2), fig. 239). This was most likely a sarcophagus whose inscription field was in the form of *tabula ansata*. The fragment preserved today formed the right front portion, on which a geometric form of a fish was engraved next to a possible *tabula ansata*. This fragment can be broadly dated to the 3rd or 4th century.

A different example of a traditional sarcophagus form with a Christian context can be seen in a sarcophagus from Veliki Bastaji (*Aqua Balissae*), from Upper Pannonia (fig. 10, 10a, 10b), which is made of Pohorje marble (Migotti 2017: 507–509, n. 5, fig. 10–12; Migotti and Šašel Kos and Livaja 2018: 117–119, cat. (AB[t] II.1), fig. 235–238; *Lupa* 3811). This sarcophagus is a reveal of how the context of a find can contribute to the Christian reading of iconography. The form of the sarcophagus was traditional and most probably had a lid with acroteria, lost today. The tripartite front panel has a blank central field and moulded lateral fields with standing figures. The bucolic decoration on the lateral sides of the sarcophagus is especially significant. On the left side there is an arabesque of a vine with leaves and grape clusters, flanked by two trees. The right side features two panthers in a heraldic position with bowed heads turned towards a *cantharus* on which they rest one paw. The *cantharus* contains fruit, and from it emerges a vine with leaves and grape clusters. Behind each panther there is a tree. The new Christian meaning of the sarcophagus comes from a tablet with a liturgical text inscribed in a hexameter form found in the tomb,

10

10a

10b

Fig. 10, 10a, 10b Sarcophagus from *Aquae Balissae*
(Documentation of the Archaeological Museum of Zagreb)

Сл. 10, 10а, 10б Саркофаг из *Aquae Balissae*
(документација Археолошког музеја у Загребу)

which gives a Christian explanation of the lateral Dionysian motifs (Migotti, Šašel Kos and Livaja 2018: 121–123, cat. (AB[t] VII.1), fig. 246–249; *Lupa* 26165). The liturgical text on the tablet was written in large, elegant, late Roman letters *scriptura actuaria* or *capitala actuaria*. The sarcophagus dates to the turn of the 3rd or beginning of the 4th century, while the inscribed tablet, made of local Badenian limestone, dates from the 4th century.

These Pannonian sarcophagi from Vinkovci and Sisak, made of local stone, are exceptional examples of the application of Christian motifs on the traditional sarcophagus form. The Jonah sarcophagus followed the same pattern. The application of Christian motifs on sarcophagi of traditional form were not frequent in this part of Roman Empire, and the Jonah sarcophagus is one of the most important examples.

The Jonah travertine sarcophagus was a product of the Budakalász/Aquincum workshops, which were distributed along the Danube centers. This sarcophagus, as was common for Pannonian sarcophagi, is marked by a tripartite front panel and a moulded central field, intended for an inscription, decorated with the type 3a Norico-Pannonian volute. Christian motifs were applied on this field intended for inscription, probably in local Singidunum workshops. The application of Christian motifs on sarcophagi of traditional form was not frequent in this part of Roman Empire, and the Jonah sarcophagus is one of the most important surviving examples.

Translated by Esther Helajzen

ABBREVIATION / СКРАЋЕНИЦЕ

- CIL *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin 1962–.
Lupa *Bilddatebank zu Steindenkmälern* (<http://lupa.at/>)

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

Couzin, R. 2013

Death in a New Key: The Christian Turn of Roman Sarcophagi. Doctoral Thesis, University of Toronto.

Црнобрња, А. 2003

Налаз ранохришћанског оловног саркофага из Сингидунума, *Гласник Српској археолошкој друштва* 19: 313–320.

Ђурић, В. 2005

Poetovio and the Danube marble trade, in: *Römische Städte und Festungen an der Donau. Akten der regionalen Konferenz organisiert von Alexander von Humboldt-Stiftung Beograd, 16.–19. Oktober 2003*, M. Mirković, ed., Beograd: Filozofski fakultet, 75–82.

Ђурић, В. 2008

Early stelae from Poetovio and the marble studies, in: *Thiasos. Festschrift für Erwin Pochmarski zum 65. Geburtstag, Veröffentlichungen des Instituts für klassische Archäologie der Karl-Franzens Universität Graz*, Ch. Franek et al., eds., Wien: Phoibos, 159–165.

Ђурић, В. 2016

The Ma]sculus stele in Poetovio and the Flavia Solva Workshops, in: *Römische Steindenkmäler im Alpen-Adria-Raum. Neufunde, Neulesungen und Interpretationen epigraphischer und ikonographischer Monumente, Akten der Tagung „Römische Steindenkmäler im Alpen-Adria-Raum. Neufunde, Neulesungen und Interpretationen epigraphischer und ikonographischer Monumente“, Klagenfurt 02.–04. 10. 2013*, R. Lafer, ed., Klagenfurt: Hermagoras; Celovec: Mohorjeva, 173–185.

Ђурић, В. 2019

The *Logistics behind Ancient Art*. The Case of Noricum and Pannoniae, in: *Internationalen Kolloquiums zum Provinzialrömischen Kunstschaffen Der Stifter und sein Monument Gesellschaft – Ikonographie – Chronologie 14. bis 20. Juni 2017*, B. Porod and P. Scherrer, eds., Graz: Universalmuseum Joanneum, 8–38.

Durić, B., Kele, S. and Rižnar, I. 2018

The Budakalász Travertine Production, in: *ASMOSIA XI, Interdisciplinary Studies on Ancient Stone, Proceedings of the XI International Conference of ASMOSIA, Split, 18–22 May 2015*, D. Miletić-Poljak and K. Marasović, eds., Split: Arts Academy in Split and Faculty of Civil Engineering and Architecture and Geodesy, 469–480.

Durić, B. and Müller, H. W. 2009

White Marbles in Noricum and Pannonia: an Outline of the Roman Quarries and their Products, in: *Leukos lithos: marbres et autres roches de la Méditerranée antique: études interdisciplinaires. Actes du VIIIe Colloque International de l'Association for the study of marble and other stones used in antiquity (ASMOSIA), Aix-en-Provence, 12–18 juin 2006*, Ph. Jockey, ed., Paris: Maisonneuve and Larose, 111–127.

Eichner, K. 2002

Technische Voraussetzungen für die Massenproduktion von Sarkophagen in konstantinischer Zeit, in: *Akten des Symposiums "Frühchristliche Sarkophage": Marburg, 30.6.–4.7.1999*, G. Koch, ed., Mainz: Philipp von Zabern, 73–79.

Elsner, J. and Huskinson, J. 2011

Life, death and representation: Some New Work on Roman Sarcophagi, Berlin/ New York: Walter De Gruyter.

Ilić, O. 2005

Ranohrišćanski pokretni nalazi na području dijeceze Dakije: od IV do početka VII veka. MA thesis, University of Belgrade, Faculty of Philosophy.

Jeremić, G. and Ilić, O. 2018

Evidence of Early Christianity on the Danube Limes, From Singidunum to Aquae, in: *Vivere Militare est. From Populus to Emperors - Living on the Frontier*, Vol. 1, S. Golubović and N. Mrđić, eds., Institute of Archaeology, Monographies 68/1, Belgrade: Institute of Archaeology, 197–247.

Koch, G. 2000

Frühchristliche Sarkophage, Munich: C. H. Beck.

Migotti, B. 1997

Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia (Northern Croatia). A catalogue of finds and sites, British Archaeological Reports, International Series 684, Oxford: Archaeopress.

Migotti, B. 2017

Roman Sarcophagi of Northern Croatia Featuring Peculiar Iconographies, in: *Illyrica Antiqua in honorem Duje Rendić-Miočević, Proceedings of the International Conference, Šibenik 12th–15th september 2013*, D. Demichelli, ed., Zagreb: Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb, 499–513.

Migotti, B., Šašel Kos, M. and Radman Livaja, I. 2018

Roman Funerary Monuments from South-Western Pannonia in Their Material, Social, and Religious Context, Oxford: Archaeopress.

Mirković, M. 1986

Inscription de la Mésie Supérieure II, Viminacium et Margum, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd.

Нинковић, В. 2019

Римски епиграфски и анепиграфски сѐменици из лапидаријума Народног музеја у Београду = Roman Epigraphic and Anepigraphic Monuments from the Lapidarium of the National Museum in Belgrade, Београд: Народни музеј.

O'Connor, A. 2013

An Early Christian Reliquary in the Shape of a Sarcophagus in the University of Wisconsin- Milwaukee Art Collection. MA Thesis, University of Wisconsin-Milwaukee.

Pilipović, S. 2004

A Contribution to the Study of Jason Sarcophagus from Viminacium, *Сѐаринар* (н.с.) 53–54: 65–77.

Пилиповић, С. 2007

Мий и љубав. Представе на надгробним сѐменицима римске љровинције Горње Мезије, Београд: Балканолошки институт САНУ.

Pilipović, S. 2022

Nadgrobne stele Viminacijuma, Beograd: Arheološki institut.

Pilipović, S. and Milanović, Lj. 2016

The Jonah Sarcophagus from Singidunum: A Contribution to the Study of Early Christian Art in the Balkans, *Classica et Christiana* 11: 219–245.

Pochmarski, E. 2011

Ikonographische und chronologische Probleme der Sarkophage aus Aquincum, *Anodos* 11: 247–268.

Pochmarski, E. 2012

Transport of marble on land or by river in SE-Noricum and Western Pannonia, *Histria antiqua* 21: 29–36.

Pochmarski, E. 2014

Die Sarkophagwerkstätten von Aquincum und Brigetio, *Acta Archaeologica Academiae Hungaricae* 65: 405–426.

Pochmarski, E. and Pochmarski-Nagele, M. 2013

Die Sarkophage von Intercisa, in: *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog Carstva: zbornik radova s međunarodnog*

simpozija održanog od 27. do 30. rujna 2009, Split, N. Cambi and G. Koch, eds., Split: Književni krug, 281–301.

Pop-Lazić, S. 2002

Nekropole rimskog Singidunuma, *Singidunum* 3: 7–101.

Поповић, И. 2019

Библијски мотиви на касноантичким споменицима из Србије, *Зборник Народног музеја* (Београд) 24-1: 269–292.

Raynaud, C. 2006

Le monde des morts, *Gallia* 63: 137–156.

Rebillard, É. 2009

The care of the dead in Late Antiquity, Ithaca: Cornell University Press.

Russell, B. 2011

The Roman Sarcophagus 'Industry': a Reconsideration, in: *Life, Death, and Representation: Some New Work on Roman Sarcophagi*, J. Elsner and J. Huskinson, eds., Berlin/New York: Walter de Gruyter.

Studer-Karlen, M. 2012

Verstorbenen Darstellungen auf frühchristlichen Sarkophagen, Turnhout: Brepols.

Шпехар, О. 2022

Христијанизација касноантичког Сингидунума. Од римског каструма до рановизантијске епископије, in: *Ермил и Свјатислав. Свјетли ранохришћански мученици београдски*, Д. Прерадовић, ed., Београд: Балканолошки институт САНУ, 27–64.

Uboldini, R. 1985

Note sul sarcofago di S. Eufemia di Rovingo, *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria* 33 ns.s: 65–73.

Uboldini, R. 1987

Sarcofagi Nord-Adriatici: Alcuni Esempi Atipici, *Atti* 17: 29–35.

Сања М. ПИЛИПОВИЋ
Археолошки институт, Београд

Љубомир В. МИЛАНОВИЋ
Византјолошки институт САНУ

ТРАДИЦИОНАЛНИ МОДЕЛ У РАНОХРИШЋАНСКОМ КОНТЕКСТУ: ЈОНИН САРКОФАГ ИЗ СИНГИДУНУМА

РЕЗИМЕ

У истраживању се предлаже нов поглед на већ обрађену тему у студији *The Jonah Sarcophagus from Singidunum: A Contribution to the Study of Early Christian Art in the Balkans* (Pilirović and Milanović 2016). Имајући у виду нова сазнања, учинило се неопходним да се поново посвети пажња Јонином саркофагу како би се боље разумео ток његове израде, а самим тим и процес приписивања ранохришћанског контекста саркофагу с традиционалном формом.

Јонин саркофаг из Сингидунума је начињен од травертина. Припада групи саркофага који се везују за продукцију каменолома у Будакаласу (*Budakalász*) и радионица из Аквинкума (*Aquincum*), а који су потом, као полузавршени производи, допремани у градске центре на подунавском лимесу, све до Виминацијума. Ти саркофази се најчешће одликују трипартитном поделом предње стране и имају натписно поље декорисано пелтом или различитим типовима норичко-панонске волуте.

Као и највећи број травертинских примерака, Јонин саркофаг из Сингидунума одликује традиционална форма, с троделном поделом предње стране. На њеном централном делу је натписно поље уоквирено норичко-панонском волутом, док су поља с обе стране необрађена. Према класификацији волута Ервина Похмарског, на Јонином саркофагу је присутна волута типа 3а, једна од најчешће приказиваних. Осим Јониног, потврђена су још два саркофага типа 3а у Сингидунуму и Виминацијуму.

С обзиром на то да су саркофази допремани, колико се данас може претпоставити, као грубо моделовани или аборцирани производи, остаје отворено питање где је настала ранохришћанска декорација Јониног саркофага, сматра се у IV веку. Иако су сачувани примери травертинских саркофага, највећи број споменика у Сингидунуму је начињен од камена из ташмајданског каменолома баденијског кречњака, који је имао важан регионални значај. Да је управо у тим важним радионицама Сингидунума настала и декорација Јониног саркофага може да показује чињеница да она није завршена, као и њене стилске вредности.

Примери појаве хришћанских мотива на саркофазима традиционалне форме нису били чести, али постоје и могу да се виде на четири панонска саркофага, на по једном из Винковаца и Великих Бањаја и на два из Сиска. У питању су типолошки различити примерци, што управо пружа значајну потврду да су хришћански мотиви примењивани на саркофаге различите типологије. Радило се о систему који се прилагођавао различитим традиционалним моделима у зависности од прилике, а Јонин саркофаг је свакако један од најзначајнијих примера у римским провинцијама на Балканском полуострву.

Марко А. ЈАНКОВИЋ*Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за археологију***Владимир Д. МИХАЈЛОВИЋ***Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет – Одсек за историју***Александар Д. БАНДОВИЋ***Народни музеј Србије*

ИСТОЧНА НЕКРОПОЛА РЕМЕЗИЈАНЕ: ПРЕЛИМИНАРНИ РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА (2021–2022)

Апстракт: Последње две истраживачке кампање (2021–2022. године) обухватиле су 21 гробну целину, што чини укупно 50 археолошки испитаних сахрана на источној некрополи Ремезијане. Као и претходних година, приметна је разноврсност гробних форми – осим највећег броја обичних рака, нађен је и гроб од опека, као и фунерарни објекти потковичасте основе, с постољима за сигма столове (гробове типа менса). Управо је откриће гробова типа менса (четири) једна од најзначајнијих карактеристика истраженог дела ове касноантичке некрополе јер до сада нису били познати на простору Србије. Такође је потребно нагласити да на ископаном делу некрополе већину сахрањених особа чине деца, међу којом је велики број новорођенчади, без гробних прилога и без сложеније гробне архитектуре. Некрополу одликује релативно добра очуваност гробних конструкција и веома добра очуваност предмета откривених у гробовима, што је чини изузетно важном за сва будућа истраживања не само погребних пракси већ и живота становника касноантичке Ремезијане.

Кључне речи: Ремезијана, касна антика, IV–V век, сахрањивање, фунерарни објекти, гробови типа менса, гробови од опека, слободно укопани гробови, ископавања

Систематска истраживања источне некрополе Ремезијане започета су 2018. године, у организацији Археолошке збирке Филозофског факултета у Београду,¹

¹ Истраживањима од 2018. године руководи Марко А. Јанковић, док су у истраживачким кампањама 2021–2022. године екипу чиниле колеге Владимир Д. Михајловић са Филозофског факултета у Новом Саду,

мада је локалитет познат још од друге половине XIX века, а појединачни гробови су откривани и током читавог XX века (Каниц 1985: 201; Сабовљевић 1897: 97–99; Пејић 2015; Јанковић, Михајловић и Бандовић 2021: 218). Источна некропола је смештена на северној падини Великог Курила, на релативно заравњеном платоу. На основу ранијих података јасно је да се већи део некрополе налази испод кућа у данашњем насељу Нова мала у Белој Паланци. На простору тог насеља, гробови су у претходним деценијама лоцирани на више места (в. Пејић 2015), углавном приликом извођења грађевинских и инфраструктурних радова. Локалитет се може условно омеђити улицама Николе Деспотовића, Николе Јовановића и Николе Соколовића, где су током година откривени најудаљенији гробови који припадају овој некрополи.² Систематска истраживања су 2018. године започета на платоу источно од хотела Есперанто, односно на катастарским парцелама 2745/2, 2745/3 и 2745/4, К.О. Бела Паланка (сл. 1). Сонде I/2018 и II/2018 постављене су на северном делу платоа (катастарске парцеле 2745/3 и 2745/4, К.О. Бела Паланка) ради утврђивања северне границе некрополе, док су сонде III/2018, III-1/2019 и IV/2020 отворене на његовом јужном делу (катастарска парцела 2745/2, К.О. Бела Паланка). Сонде V/2021 и VI/2022, о којима је у овом тексту реч, настављају се у низу, једна за другом, ка западу у односу на сонду IV/2020. У сондама I/2018 и II/2018 нису откривени гробови, док је у оквиру сонди III/2018, III-1/2019 и IV/2020 констатовано 29 гробова, од којих су се гробови 9 и 16 налазили унутар меморије (објекат 1), а гроб 24 у фунерарној конструкцији с постољем за менсу сигма типа (објекат 2) (Јанковић, Михајловић и Бандовић 2021).

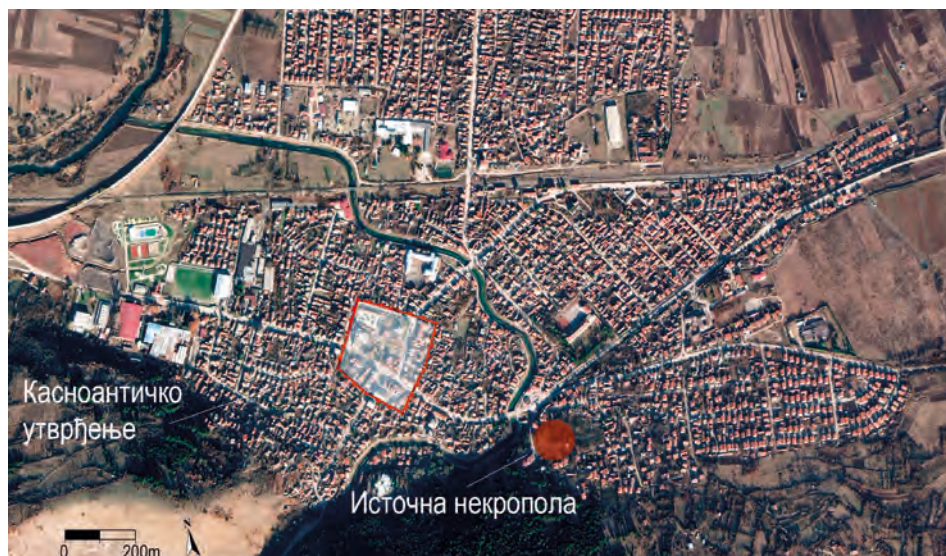
Резултати истраживања претходних година (2018–2020) показали су, пре свега, да се ради о добро очуваним сахранама на источној некрополи, које самим тим дају непроцењиве могућности за испитивање касноримске епохе на простору Ремезијане. Разноврсност гробних форми (меморија, гроб типа менса, девијантна сахрана, сахране различито оријентисаних покојника), заједно с проналаском релативно скупочених предмета у „једноставним“ гробовима, говори о друштвеним динамикама које су другачије и комплексније него што се то обично мисли за локалитете овог типа (Јанковић, Михајловић и Бандовић 2021: 245).

На локалитету су откривени остаци насеља из старијег гвозденог доба, односно пронађен је покретан археолошки материјал из периода од IX до VII века пре н. е. Ради се углавном о уломцима керамике, ретким бронзаним предметима, као и о налазима од камена и кремена (Јанковић, Михајловић и Бандовић 2021: 242–244, Т. I). Изузев неколико сачуваних јама (сонда III/2018), насеље је у највећој мери девастирано управо формирањем касноантичке не-

Александар Бандовић из Народног музеја Србије, Тамара Шаркић са Медицинског факултета у Београду, Димитрије Марковић са Филозофског факултета у Београду, Петар Голубовић из Завичајног музеја Народне библиотеке „Вук Караџић“ у Белој Паланци, као и Невена Пантић, Маша Богојевић, Немања Павловић и Предраг Ђерковић, студенткиње и студенти Одељења за археологију Филозофског факултета у Београду. Консултант на пројекту је од самог почетка била колегиница Гордана Јеремић из Археолошког института у Београду.

2 Границе некрополе још увек нису утврђене, па у овом процесу располажемо само подацима о до сада откривеним гробовима. У том смислу можемо да говоримо о минималним границама, мада је некропола вероватно била знатно већа.

крополе, о чему сведоче и многи остаци гвозденодобне материјалне културе у испунама рака. Најмлађи слој на локалитету потиче из наслојавања које се одиграло у последњих 1.500 година.

Сл. 1 Бела Паланка, позиција источне некрополе у односу на касноантичко утврђење (преузето из: Google Earth; контуре зидова према: Пејић 2015: Т. XXXIXb)

Fig. 1 Bela Palanka, position of the eastern necropolis in relation to the Late Antique fortification (Source: Google Earth; outlines of the walls after: Пејић 2015: Т. XXXIXb)

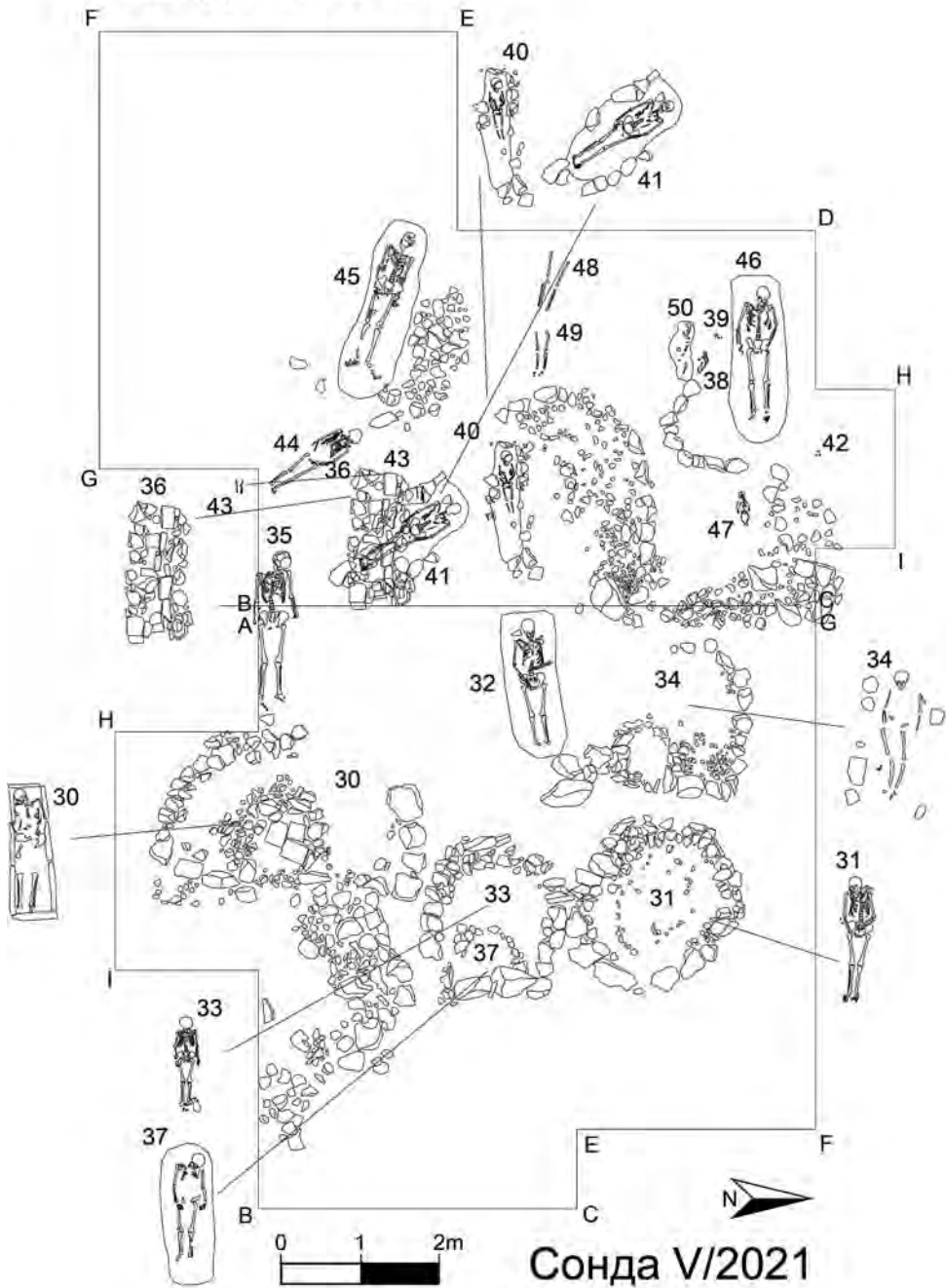
ПРЕГЛЕД ГРОБНИХ ЦЕЛИНА

Археолошки радови у сонди V/2021 и VI/2022 обухватили су површину од 92 m², при чему је откривена 21 гробна целина са остацима 22 индивидуе (један гроб је имао две сахране). За разлику од ситуације у сондама III/2018, III-1/2019 и IV/2020, где су гробови углавном гравитирали ка две највеће фунерарне целине (објекти 1 и 2), уз минимална оштећења објеката, ситуација у сондама V/2021 и VI/2022 је нешто другачија. Наиме, у близини фунерарних објеката 3 и 4, у сонди V/2021 нису откривени гробови у непосредном окружењу, а објекат 5 је делимично оштећен каснијим упоком гроба 32. У сонди VI/2022 фунерарни објекти могу да се препознају тек у једном случају (објекат 6) јер су у великој мери девастирани.

Такође, за разлику од ситуације током истраживачких кампања 2018–2020. године, стратиграфска слика у сондама V/2021 и VI/2022 је сложенија, у смислу преклапања старијих и млађих упока: у више случајева су каснији гробови формирани на местима старијих. Фунерарни објекат 3, с припадајућим гробом 33, подигнут је изнад старијег гроба 37, док је гроб 41, у сонди VI/2022, упопан изнад гроба 36 (сл. 2), делимично оштетивши његову конструкцију. Уз западни профил сонде VI/2022, гроб 48 је упопан изнад гроба 49.³ Највећа

3 Гробови 48 и 49 залазе у западни профил сонде VI/2022 и њихово истраживање је одложено за предстојећу кампању. Из тих разлога нисмо сигурни да ли је и колико гроб 49 оштећен упопавањем млађег гроба 48.

Сонда VI/2022

Сл. 2 Сонде V/2021 и VI/2022, с положајем гробних целина (цртеж: М. Јанковић)
 Fig. 2 Trenches V/2021 and VI/2022 with the position of grave units (drawing: M. Janković)

оштећења претрпели су гробови деце, односно новорођенчади (гробови 38, 39, 42, 43), који су углавном укопавани релативно плитко, вероватно без надземног обележја и често без сандука, осим у случају гроба 47, у коме је пронађен већи број гвоздених клинова. Дислоциране дечје кости документоване су на више места током истраживања, па се претпоставља да је број сахрањене деце био већи од оног који је евидентиран. Приликом истраживања унутрашњости објекта 3 (унутар платформе за сигма сто) откривене су дислоциране кости дечјег скелета (десни фемур и фрагменти лобање), а испод његовог западног зида делови вилице, вероватно истог скелета. Слично је и с објектом 4, где је током ископавања у унутрашњем делу нађена људска фибула.⁴ Осим што је укопавањем млађих гробова понекад долазило до делимичног или потпуног уништења старијих сахрана деце, током обе истраживачке кампање су евидентирани трагови укопа чија намена није у потпуности јасна. Ситуацију додатно компликује околност да су линије укопа у основи сонди невидљиве, односно да су разлике у боји и текстури између испуне укопа и околног тла минималне и у преовлађујућем броју случајева неприметне. Ипак, северозападни зид објекта 3 и јужни зид објекта 4 оштећени су једним великим или неутврђеним бројем мањих укопа, а у испуни површине која је оштетила поменуте фунерарне конструкције пронађени су комади крупног камења, који би могли потицати од уништених зидова, затим уломци опека, животињске кости, фрагменти касноантичке керамике и стаклених посуда. Слична ситуација је затечена и током истраживачке кампање 2022. године, када је евидентиран укуп који је вероватно оштетио објекат у средишњем делу сонде VI/2022. Наиме, иако се остаци ређаних комада камена у основи простиру по правилној потковичастој контури, што указује на то да се ради о северној и западној страни/зиду фунерарног објекта (сл. 2), ископавање тог дела сонде, све до природне стенске подлоге, показало је да на том простору нема ни гробног места ни скелетних остатака. Другим речима, највероватније се ради о укупу којим су уништени јужни и источни зид фунерарне конструкције испод које, из неког разлога, никада није укопан гроб. Као и у претходном, и у овом накнадном укупу су откривени комади камења, опеке, фрагменти стаклених посуда и уломци керамике из касноантичког и халштатског периода. За оба случаја оштећења фунерарних конструкција великим накнадним укупима може се претпоставити да представљају трагове покушаја пљачке гробова или неке (ритуалне?) праксе, која до сада није документована. Највећи број гробова одраслих индивидуа је укопаван у здравицу, односно у геолошку стенску подлогу, осим неколико нешто плићих гробова (33, 38, 39, 42, 47). Исти је случај и с гробовима деце, чије су раке знатно плиће од осталих. Код свега неколико гробова (33, 34, 40, 42 и 47) може да се говори о постојању ковчега, односно конструкције од дрвета. У гробовима 33, 40, 42 и 47 нађени су гвоздени клинови, који показују да су покојници полагани у дрвене сандуке, док је ситуација у гробу 34 нешто другачија. Ту су констатовани остаци дрве-

4 Дислоцирани људски остаци нису евидентирани као посебне гробне целине. Сви налази су документовани, а у току је основна антрополошка анализа, којом ће се утврдити минимални број особа којима дислоциране кости припадају.

них дасака које су овичавале гроб, а само делимично трагови дрвета који би могли да се доведу у везу с даскама којима је покојник био покривен. Таква ситуација, уз околност да је у гробу откривен тек један гвоздени клин, наводи нас на претпоставку да је унутрашњост раке била обложена или овичена дрвеним даскама. У другим гробовима не постоје трагови сандука, па се може сматрати да су покојници били полагаани на земљу или обмотавани платном. Приликом истраживања гробова 31, 45 и 50 детектовани су остаци органске материје, који се читавају другачијом структуром и квалитетом тла унутар раке. Најочљивији су у гробу 50, где је таква површина најбоље сачувана, мада су остаци скелета у веома лошем стању.

Сви сахрањени покојници, с изузетком оних у гробовима 41 и 44, положени су на леђа, оријентације запад–исток, с главом на западу, уз нека мања одступања. У гробовима 41 и 44 покојници су оријентисани у правцу северозапад–југоисток, с главом на северозападу. Гроб 41 се издваја и по томе што се непосредно изнад њега, односно у његовом укупу, могу препознати остаци погребних пракси, највероватније обредног типа. Наиме, унутар укопа су откривени, један испод другог, слој растресите земље с траговима гаражи и уломцима керамике и опека (стратиграфска јединица 9), слој запечене земље с фрагментима керамике и животињских костију, који су такође горели (стратиграфска јединица 9а), затим слој крупнијег камења (стратиграфска јединица 9б), да би на дну, непосредно изнад самог гроба, био констатован слој с мањом концентрацијом камења и пепела (стратиграфска јединица 9с). У свим слојевима је било и покретних археолошких налаза, па су тако у најмлађем (9) откривени врхови две гвоздене стрелице, керамички пршљенак и фрагменти стаклене посуде, а у осталим слојевима (9а–с) фрагменти стаклених посуда, као и један гвоздени предмет (9б).

Свакако је интересантно то што се на овом делу некрополе примећује груписање гробова деце, односно оних у којима су сахрањена новорођенчад (гробови 38, 39, 42, 43, 47). Већина (гробови 38, 39, 42, 47) је сконцентрисана у северном делу сонде VI/2022, док је гроб 43 нешто даље, односно близу је средишта исте сонде (сл. 2). Иако већина гробова истражених у претходним кампањама (2018–2020) припада деци, таква ситуација с груписањем гробова до сада није посведочена. Слично је забележено на локалитету Јагодин мала, током последњих заштитних ископавања 2022. године.⁵ Такав начин третирања гробова деце можда указује на то да су деца покопана у релативно кратком периоду, када су позиције гробова још увек биле препознатљиве, или да је део некрополе био свесно намењен управо сахранама новорођенчади. Како још увек не располажемо резултатима ДНК испитивања,⁶ преурањено би било говорити о евентуалном сродству појединих покојника, па и деце сахрањене једне до

5 Резултати ових истраживања још увек нису публиковани. Захваљујемо на пруженим информацијама руководиоцу истраживања Александру Алексићу, археологу запосленом у Заводу за заштиту споменика културе у Нишу.

6 Узорци већег броја скелета се тренутно налазе на анализи у Макс Планк институту за еволуциону антропологију (*Max Planck Institut für evolutionäre Anthropologie*) у Лајпцигу, Немачка. Резултати анализе ДНК обезбедиће, између осталог, основне податке о сродству покојника на некрополи, као и о полној припадности сахрањене деце.

других, мада постоји велика вероватноћа да су покојници на источној некрополи, као и на многим другим некрополама из тог периода (Симић, Јанковић и Михајловић 2012; Јеремић 2014; Јованова 2015; Стаменковић, Иванишевић и Пешић 2016), сахрањивани тако што су сродници били полагаани у гробове непосредно једни уз друге (Јанковић, Михајловић и Бандовић 2021: 224).

Грбови истражени током кампања 2021. и 2022. године, као и они откривени претходних година (Јанковић, Михајловић и Бандовић 2021: 225), могу да се, по начину конструкције, поделе на гробове унутар фунерарних објеката, гробове с конструкцијом од опека и слободно укопане, односно гробове у виду обичних рака.

Грбови унутар фунерарних објеката

У сондама истраженим током 2021. и 2022. године откривена су четири фунерарна објекта чија је темељна зона грађена у техници сухозида, а у унутрашњем простору се налазило постоље за столове (*mensae*) типа сигма; три су евидентирана у сонди V/2021 (сл. 3), а један (објекат 6) у сонди VI/2022. Такви грбови су изузетно ретки, поготову у форми каква је заступљена на источној некрополи,⁷ где су први пут констатовани 2020. године (објекат 2; Јанковић, Михајловић и Бандовић 2021: 227–229). По техници изградње и форми, најближа аналогија долази са северне некрополе Сопијане (Gabor 2014: 44, fig. 13). Неопходно је напоменути да ни код једног од истражених примера није констатован хоризонт рушења, односно остаци зидова, опека (било зидних или кровних), малтера и концентрације клинова, који би индиковали дрвену конструкцију надтемељне зоне. Иако постоји могућност да су архитектонски остаци девастирани и развучени јер нису били спајани помоћу чврстог везива, како ни у једном случају није пронађен материјал који би указивао на постојање виших надтемељних зона, вероватније је да ове конструкције нису имале ни зидове ни кров покривен опекама. Уместо тога, њихови остаци показују да су служиле за формирање дрвених клупа за седећи или полулежећи положај, са сигма столом у средини, те је читаво гробно место у ствари наликовало стубадијумима потковичасте/полукружне основе, могуће са надстрешницом или неком врстом заклона (типа вењака или перголе) лаке конструкције.

Сви фунерарни објекти код којих је темељна зона у највећој мери сачувана, а грбови који им припадају нетакнути, откривени су у сонди V/2021. Осим објекта 5, чији је темељ сачуван скоро у целости, темељи објеката 3 и 4 су делимично оштећени, док је темељна зона објекта 6 у највећој мери оштећена. Објекат 3 је уједно и највећи (3,2 × 2 m), мада му недостају делови северног и западног зида, односно део где северни зид „скреће“ како би, спајајући се са јужним, формирао западни, апсидални завршетак. Северни и источни зид су

7 Са територије данашње Србије, фрагменти плоча таквих столова/менси познати су из Сирмијума, мада није потпуно сигурно да ли су менсе биле део гробне конструкције, црквеног намештаја или чак приватног објекта (Поповић 2019: 271–273). Менсе типа сигма (односно столови у облику полумесеца), сличне примерцима из Сирмијума, могу се пронаћи и на простору Салоне (Duval 1984: 204–214; Duggve 1989: 94; Kurilić and Serventi 2018: 460).

Сл. 3 Фунерарни објекти у оквиру сонде V/2021, снимак из дрона, са истока (фото: А. Бандовић)

Fig. 3 Funerary objects within trench V/2021, drone shot, from the east (photo: A. Bandović)

изграђени од крупних комада камена, док је за јужни и западни коришћено камење нешто мањих димензија. Темелна зона је у целости подигнута у техници сухозида, а трагови малтера су детектовани само уз унутрашњу страну северног зида и највероватније се ради о остацима „постељице“ у коју је полаган најнижи ред камена. На источном зиду, са унутрашње стране објекта налази се постоље за сто сигма типа, потковичасте основе, димензија $1,2 \times 1,4$ m. У овом случају се разликује од платформи у другим истраженим фунерарним објектима, и то по начину градње. Наиме, његови зидови изграђени су од камена, док је унутрашњост била поплочана трима већим опекама и ситним каменом између њих. Такво постоље је служило (као и објекат 2 из 2020. године) за менсу, односно сто који је вероватно био од дрвета, чији остаци нису сачувани ни у траговима. Свакако треба напоменути да су приликом ископавања платформе констатовани комади стаклених посуда.⁸ Гроб 30 је укопан тачно по средини објекта, са истом оријентацијом као и постоље за менсу. Саграђен

8 У свим случајевима фунерарних објеката, на простору платформе за сигма столове откривени су фрагменти стаклених посуда, што се можда може довести у везу са специфичним ритуалним праксама током или након обављене сахране. Нажалост, фрагменти су превише ситни да би се могао реконструисати тип или чак величина посуде.

је у виду „касете од опека“, односно редовима од по три опеке на бочним/подужним и по једне на ужим странама. Под је такође био покривен опекама, а помоћу њих је формиран и кров којим је гроб након полагања покојника затворен. У гробу је сахрањена одрасла особа, уз коју су од прилога пронађени крчаг од зеленог стакла, новчић и бронзана фибула.

Објекат 4 је такође делимично оштећен, те му недостају цео јужни и велики део западног, лучног дела темељног зида. Како се гроб 32 налази директно на простору на којем би се могао очекивати јужни зид објекта, највероватније је зид оштећен управо његовим укопавањем. Објекат 4 је оријентисан у правцу исток–запад, с мањим одступањем ка северу, а нешто је мањи од објекта 3 (2,8 × 2,6 m). Зидови темеља су грађени од камена у техници сухозида, с тим што је камење употребљено за источни зид крупније него оно коришћено за градњу северног зида. Са унутрашње стране источног зида, од камења средњих димензија изграђена је платформа за сигма сто потковичасте основе, чија је унутрашњост била покривена ситнијим каменом (1,1 × 1 m). Гроб 34, који припада том објекту, делимично је другачије оријентисан у односу на објекат (15° одступања ка северу), што говори у прилог томе да је подизање објекта уследило након обављене сахране. Оно што овај гроб у конструкцијском смислу чини другачијим од до сада истражених су остаци дасака којима су биле обложене његове странице: њихова дебљина била је 0,08 m, на дужим/бочним странама њихови обриси су били видљиви у дужини од 1,8 m, а на ужим 0,4 m. Унутар гроба су кости покојника биле у делимично дислоцираном положају, вероватно због урушавања дрвене конструкције или распадања тела, а иначе су сачуване у веома лошем стању. И у том гробу је сахрањена одрасла особа, уз коју су откривена четири новчића, затим фрагментована стаклена посуда, бронзана фибула, гвоздена појасна копча и бронзани појасни језичак.

Темељна зона објекта 5 је најбоље сачувана и уједно најмањих димензија (2,2 × 1,7 m). Смештена је између објекта 3 и конструкције гроба 31. Објекат је био оријентисан у правцу исток–запад; изузев источног темељног зида, који је грађен од крупног камена, за остале је коришћен камен средњих димензија. Као и код претходних објеката, и овде је констатовано постоље потковичасте основе на унутрашњој страни источног зида, саграђено од ситног камена, димензија 0,8 × 0,6 m. У саставу објекта 5 је гроб 33, укопан у обичну раку, без додатних конструктивних елемената, исте оријентације као и објекат. У њему је сахрањена особа дечјег узраста, а поред скелета су нађена два гвоздена клина, која упућују на постојање ковчега, као и један стаклени крчаг.⁹

У сонди VI/2022 ситуација је нешто другачија, пре свега због чињенице да су темељи објеката, као и поједини гробови, у великој мери оштећени. У централном делу сонде откривена је конструкција од камена (објекат 6), оријентисана у правцу исток–запад, с апсидалним завршетком на западу. Ивично камење је средњих димензија, док је подница била испуњена ситнијим каме-

9 Крчаг је откривен у „негативу“, односно био је фрагментован до праха и под притиском земље потпуно згњечен, услед чега је био видљив само као силуетни обрис. Због таквог стања предмета, нису могли бити прикупљени његови остаци.

њем. Ипак, темељна зона је углавном уништена, пре свега већ поменутих накнадним укопом, који је у потпуности негирао јужни и највећи део источног зида. Ископавања су показала да на сачуваном простору објекта није било гроба, па можемо претпоставити или да су остаци уништени укопом (мада недостају трагови дислоцираних костију) или да се ради о припремној конструкцији за сахрану која никада није ни обављена.

Осим четири релативно добро очувана објекта пронађена у кампањама 2020–2021, постоје индиције да су неки од објеката девастирани у толикој мери да су од њих сачувани само остаци који нису довољни ни за оквирно препознавање распрострања њихових основа. У југозападном делу сонде V/2021, западно од објекта 3 (сл. 2), откривена је конструкција од камена, такође изведена у техници сухозида, чији је северни зид прекинут код западног зида објекта 3, чијом градњом је тај зид и оштећен. Ради се о објекту масивних зидова (северни и источни), који чине прав угао и шире се ван граница сонде, испод локалног пута (сл. 2). Његов северни зид је потпуно правилних ивица и сачуван је у дужини од 2,3 m и ширини максимално до 0,5 m. Источни зид објекта, који са северним заклапа прав угао, је нешто ужи (ширине до 0,4 m), али такође правилних страница и испраћен је до јужног профила сонде V/2021. Како се тек мањи део овог објекта налази у границама сонде, његова унутрашњост није даље истраживана.¹⁰

Северно од објекта 6 констатована је концентрација комада камена уз северозападни угао сонде VI/2022, али ни у том случају није било трагова сахране. Концентрација камења се пружа у правцу север–југ и скоро се спаја с претходно описаним објектом, али није у потпуности јасно да ли су у некој вези. На крају, у југозападном углу сонде VI/2022 откривена је већа, скоро кружна концентрација комада камена, за коју се испоставило да не представља фунерарни објекат. Могуће је да камен потиче од девастирања неког од објеката и да је „сложен“ током покушаја пљачке или радова на припреми за другу сахрану.

Грбови од ојека

На делу источне некрополе истраживаном током кампања 2021. и 2022. године детектован је само један гроб (36) за чију градњу су употребљене опеке. Његова конструкција је делимично оштећена у западном крају због укопа млађег гроба 41, док је источни крај оштећен у ископавањима 2021. године.¹¹ Горња површина гроба је имала изглед „крова“ од два реда косо постављених опека, које су са све четири спољашње стране имале потпору од камена. Преко линије спајања укосо постављених опека, које су формирале двосливну покровну конструкцију, хоризонтално су постављене опеке истих димензија. На

10 Због близине локалног пута, у том тренутку границе сонде нису могле бити проширене ка југу како би објекат био истражен у целости. Испитивања тог дела локалитета биће обављена у наредним кампањама, уз координацију с локалним јавним службама. Зидови објекта унутар сонде су детаљно документовани.

11 Источни део гроба 36 је откривен последњих дана кампање 2021. године. Иако је гроб био заштићен, непозната лица су делимично оштетили опеке на самом источном крају, али унутрашњост гроба ипак није била компромитована.

тај начин је правоугаона основа, која је била оријентисана у правцу запад–исток, имала максималне димензије $1,77 \times 0,85$ m (сл. 4). Испод двословно постављених опека пронађен је још један ред хоризонтално положених опека у два реда, које формирају површину димензија $1,4 \times 0,5$ m. Опека је искоришћена и за чеону, западну страну гробног места, а две се налазе и с јужне стране, такође вертикално постављене, као део унутрашњег зида гроба. За конструкцију гроба је употребљена 31 опека и све су отприлике истих димензија, $0,45 \times 0,3$ m. После уклањања реда хоризонтално положених опека показало се да је северни крај гроба оивичен комадима камена, који су били саставни део природне стенске подлоге. Преко испуне гробног места у ужем смислу (тј. на нивоу непосредно испод реда хоризонтално положених опека), као и уз његове унутрашње ивице уочене су зоне тамније земље, које могу бити индикатор дрвеног ковчега у коме се налазило тело. Уклањањем земље из раке, која је била усечена у здравицу, пронађени су остаци скелета две индивидуе, у којима су приликом ископавања уочени млечни зуби. Налазили су се један преко другог, при чему је на нижем нивоу било старије дете, а преко њега млађе. Остаци скелета обе особе били су у изузетно лошем стању, што може бити последица укопавања у здравицу, чији је састав узроковао већи степен разградње остеолошког материјала. Скелети су били у таквом положају да су се зуби горње индивидуе налазили у карличном пределу детета које је прво било положено у гроб. Остаци скелета на већој дубини именовани су као индивидуа 1, а остаци преко ње означени су као индивидуа 2. У крајњем источном делу раке нађена је керамичка посуда очувана у целости, а поред ње стаклена посу-

Сл. 4 Гроб 36 пре почетка ископавања (фото: М. Јанковић)

Fig. 4 Grave 36, before the beginning of the excavation (photo: M. Janković)

да у фрагментованом стању. У пределу грудног коша индивидуе 1 налазио се новчић, док је још један био код вилице и вероватно је првобитно био у устима. Уз индивидуу 2 је пронађен новчић између фемура, а групација од најмање 10 новчића уз десну страну карлице.¹² Још један новчић налазио се испод лобање индивидуе 2, а над карлицом индивидуе 1. У пределу леве шаке индивидуе 2 било је и бронзано звонце. Оба скелета су била оријентисана у правцу запад–исток, с лобањама на западу и лицима окренутим ка истоку. И један и други покојник били су положени на леђа, с рукама испруженим поред абдомена. Због лоше очуваности и фрагментованости костију и због полагања једног тела преко другог, појединости о положају скелета нису могле да се утврде.

Грбови у обичним ракама

У ову групу спада највећи број грбова откривених током две истраживачке кампање (грбови 31, 32, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50). Углавном су оријентисани у правцу запад–исток, изузев грбова 41, 44 и 45, код којих је присутна нешто већа девијација ка северу. У њима су откривени остаци девет одраслих особа (грбови 31, 32, 35, 37, 41, 45, 46, 48, 49) и осам индивидуа дечјег узраста (грбови 38, 39, 40, 42, 43, 44, 47, 50). Наравно, подела коришћена за овај текст је тек начелна и намењена, пре свега, бољем прегледу грбних целина, па се у овој групи може разликовати неколико подваријанти. Грб 31, слично грбовима 18 и 19, истраженим у претходним кампањама (Јанковић, Михајловић и Бандовић 2021: 231), на површини је имао венац од камења средње величине и неправилног овалног облика у основи (2,5 × 2,2 m; сл. 5). Код гроба 40 су били делимично сачувани остаци оквира раке, за шта је коришћен камен, док је код гроба 41 у те сврхе употребљен камен у комбинацији с уломцима опеке (који можда потичу од гроба 36, оштећеног укопом гроба 41; сл. 6). Ипак, највећи број грбова нема никакве трагове конструкције: грбови 32, 35, 37, 38, 39, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50. Свакако је важно нагласити да током истраживања нису могле бити установљене границе упока грбова у горњим слојевима јер се квалитет земље у испунама рака није разликовао у односу на околину. Детектовање грбне јаме било је у највећем броју случајева могуће тек на месту где је било извршено усецање у здравицу, када је грбно место у ужем смислу формирано на тај начин. Занимљиво је да је код само неколико грбова (40, 41, 42, 43, 47, 49) констатовано присуство клинова, који могу да упуте на постојање сандука, док код већине грбова овог типа таквих трагова нема, па евентуално можемо да претпоставимо да су покојници били умотани у тканину.

Уочљиво је да грбних прилога није било једино у грбовима новорођенчади (38, 39, 42, 43, 47), док се прилози у грбовима нешто старије деце (40, 44, 50) не разликују по броју, разноврсности или квалитету израде од оних у гро-

12 Новчићи су вероватно били положени у врећицу од органског материјала у време сахране. Приликом откривања су били међусобно потпуно слепљени. Тренутно се налазе на конзервацији, након које се очекује ближе информације о њима.

бовима неких одраслих индивидуа. Тако је у гробу 40 била керамичка посуда уз четири новчића, у гробу 44 је уз покојника положена ниска од стаклених перли, док су у гробу 50 нађене три наруквице (две од бронзе и једна од кости) и једна бронзана наушница. У девет гробова овог типа, у којима су сахрањене одрасле индивидуе, налазиле су се стаклене посуде (гробови 32, 37, 41, 46), накит, тј. ниске од стаклених перли (гробови 35 и 41), наушнице од сребра (гроб 35) и укосница од сребра (гроб 31), делови обуће (гроб 37), као и две бронзане фибуле (гробови 45 и 46), при чему су на једној сачувани трагови позлате (гроб 45). Интересантно је да је новац откривен у свега два гроба овог типа (гробови 31 и 37).

Сл. 5 Овална конструкција гроба 31, радни снимак (фото: М. Јанковић)

Fig. 5 Oval construction of grave 31, work shot (photo: M. Janković)

Сл. 6 Гроб 41 и његова позиција у односу на гроб 36 (фото: М. Јанковић)

Fig. 6 Grave 41 and its position in relation to grave 36 (photo: M. Janković)

Грбови покојника сахрањених у једноставним ракама се ни по чему не разликују од уобичајених случајева познатих са других касноантичких некропола како у непосредној близини тако и широм Римског царства (Goričke-Lukić 2000; Dautova Ruševljan 2003; Petković et al. 2005; Jeremić 2014; Jovanova 2015; Ružić 2017; Јанковић, Михајловић и Бандовић 2021). Гроб који треба издвојити у оквиру ове групе, пре свега због одударана од најчешћег начина сахрањивања на овом делу источне некрополе, је гроб 41. Наиме, једино су у том случају (слично као у гробовима 3 и 22, откривеним током ранијих кампања; Јанковић, Михајловић и Бандовић 2021: 232–233) констатоване извесне обредне активности на простору изнад самог гроба. Непосредно изнад покојника су се, у више слојева, налазиле концентрације камена, пепела, остатака гаражи и нагорелих фрагмената керамичких посуда и животињских костију, што упућује на евентуалне погребне праксе обављене приликом саме сахране, а које су друкчије него у већини гробова са некрополе.

ПОКРЕТНИ АРХЕОЛОШКИ НАЛАЗИ ИЗ ГРОБНИХ ЦЕЛИНА

Током истраживачких кампања 2021. и 2022. године откривена је укупно 21 гробна целина, од којих је 14 садржало покретне археолошке налазе. Од преосталих седам, пет је припадало новорођенчади (гробови 38, 39, 42, 43, 47), док два гроба (48 и 49) за сада нису истражена у целости. Предмети из гробних целина могу да се представе поделом у шире групе: новац, накит (укосница, ниске од перли, наушнице и наруквице), делови и украси за одећу и обућу (фибуле, појасне копче и језичци, шунегле и ојачања за обућу), керамичке и стаклене посуде. Посебно се издваја налаз бронзаног звонцета.

Новац

Бронзани новац је нађен у свега шест гробова (30, 31, 34, 36, 37, 40), у сондама V/2021 и VI/2022. У два случаја је евидентиран свега по један примерак (гробови 30 и 37), у гробу 31 два, односно по четири у гробовима 34 и 40. Потпуно је неуобичајен налаз чак 14 примерака из гроба 36. Иако треба имати у виду да се ради о двојном гробу, њихов број је свакако изванредан. Десет међусобно слепљених новчића налазило се на једном месту, уз десни бок покојника, па можемо претпоставити да су били стављени у врећицу. Два примерка су откривена у непосредној близини ове веће групе, уз карлицу скелета, а по један у пределу лобање и леве руке. Тако велики број новчића у појединачним гробовима до сада није забележен на некрополама из касне антике, па свакако може да се третира као изузетан налаз.¹³ Иако се у тренутку писања текста и даље обавља њихова конзервација како би могла бити извршена тачна идентификација, делимично читљиви примерци указују на то да потичу из

13 Свега неколико примерака новца је било делимично читљиво у тренутку откривања. Интересантно је да се на њима препознају ковања Лицинија I, Криспа, Хелене и Константина I, што би значило да су то најранија ковања на до сада истраженом делу некрополе (Јанковић, Михајловић и Бандовић 2021: 234). Ипак, више информација ће бити доступно након обављене конзервације.

IV века, што одговара датовању новца из претходних кампања (Јанковић, Михајловић и Бандовић 2021).

Накић

Нађена је само једна укосница, у гробу 31, поред лобање скелета одрасле особе (сл. 7). Израђена је од сребра, са телом кружног попречног пресека и главом у облику птице, која је била позлаћена ($h = 7,8 \text{ cm}$). Укоснице се често јављају у гробним инвентарима на касноантичким некрополама, мада су углавном израђене од кости или бронзе. Иако ретко, укоснице с главом у форми птице посведочене су на више налазишта. Метални (бронзани) примерци су констатовани на локалитетима Салдум (Јерemić 2009: 194–195), Лепенски вир (Срејовић 1984: 198, Т. I/7), Ритопек (Бојовић 1985: 44), Сирмијум (Премк и Јерemiћ 1996: 302, Т. II/29) и др. За примерак из Салдума, коме недостаје врх, ауторка претпоставља да је, слично неким другим, имао завршетак у виду карике, што би га чинило преслицом, а не иглом која може да служи као укосница, односно украсна игла (Јерemić 2009: 194). Иако су укоснице с главом у виду птице познате са неколико локалитета, за сада ниједна није слична ремезијанској, која је израђена од сребра, с позлаћеном главом. Једина нама позната игла која у највећој мери подсећа на примерак из гроба 31 откривена је 1984. године у Винчестеру (Енглеска). Ради се о сребрној игли кружног попречног пресека, с телом и главом у облику птице. Укосница ($h = 6,6 \text{ cm}$) је била у инвентару гроба детета, положена, као и у Ремезијани, уз

Сл. 7 Сребрна укосница с позлаћеном главом у облику птице, гроб 31 (фото: М. Јанковић)

Fig. 7 Silver hairpin with a gilded head, in the shape of a bird, grave 31 (photo: M. Janković)

саму главу.¹⁴ Гроб је датован у IV, односно у V век, али ауторка иглу третира као наследство, тј. као предмет старији од саме сахране (Crummy 2008: 42, fig. 23/147).

Перле су, у различитом броју и различитог облика, евидентирани у гробовима 35, 41 и 44 (сл. 8). У сва три случаја се ради о стакленим перлама, нађеним у пределу врата и главе, мада су у гробовима 41 и 44 неке биле дислоциране. Такође, код сва три примерка је приметно да имају различит облик и димензије. Ниска из гроба 35 састојала се од великог броја целих и фрагментованих стаклених перли тзв. коленастог типа, индиго боје, какве су познате са некрополе у Јагодин мали (Јеремић 2014: 91, кат. 60). Занимљиво је да су у истом гробу (35) откривена и два бронзана завршетка ниске, која су служила као механизам за закопчавање. Перле из гроба 41 већином су полиедарског типа (22), а нађене су још две цилиндричне и једна зрнаста перла. Свих 25 примерака је израђено од тамноплавог стакла, с тим што су полиедарске највероватније биле брушене како би се постигао жељени облик (в. Ружић 2017: 222). Такви примерци су потврђени на локалитету Гладно поље у Белој Паланци (Ружић 2017), на Слогу код Равне (Petković et al. 2005: Pl. 1/1, 4, 6) и у Скупима (Јовановић 1978: 47, кат. 10), а занимљиво је да се у Народном музеју Ниш чува огрлица састављена од полиедарских и перли од златног лима, такође из Беле Паланке, али са непознате локације (Јовановић 1978: 47, кат. 20). У гробу 44 је било 30 стаклених перли различитих димензија, облика (цилиндричне, лоптасте, полигоналне) и боје (светло и тамноплаве, тиркизне, индиго и жуте). Такве перле су један од уобичајених налаза на некрополама из касне антике и познате су са великог броја локалитета, са Гладног поља у Белој Паланци, Јагодин мале, Бешке (Marijanski-Manojlović 1987), Слога код Равне (Petković et al. 2005) и других.

Сл. 8 Ниске од стаклених перли, гроб 35 (лево) и гроб 41 (десно) (фото: М. Јанковић)

Fig. 8 Glass beads strings, G35 (left) and G41 (right) (photo: M. Janković)

14 За помоћ у проналажењу евентуалних аналогја за укосницу, као и увид у документацију са локалитета у Винчестеру, захваљујемо колегиници Нини Крами (Nina Crummy), научној сарадници Универзитета у Редингу.

Наушнице су током истраживачких кампања 2021. и 2022. године нађене у свега два гроба – 35 и 50. Интересантно је да је наушница из гроба 35 скоро идентична онима откривеним 2019. године у гробу 3 (Јанковић, Михајловић и Бандовић 2021: 235). Ради се о примерку од веома лошег сребра, који се састоји од алке, на једном крају завршене петљом за закопчавање, и привеска у виду намотаја жице, који се завршава комадом калцита полигоналног облика, док је глава привезака од калцита на примерцима из гроба 3 била лоптастог облика. Сличне наушнице се чувају у Народном музеју Србије, у Збирци Дуњић (Ratković 2013: 130–131). Друга наушница потиче из гроба 50, а ради се о једноставној бронзаној карици с кукицом и петљом за закопчавање. Слични примерци су већ потврђени у Виминацијуму (Зотовић 1995: 234), Бешки (Маријански-Манојловић 1987), Слогу код Равне (Petković et al. 2005: 51), а неколико се чува у Збирци Дуњић у Народном музеју Србије (Ratković 2013: 130).

Наруквице су заступљене са три примерка, откривена заједно у гробу 50. Две су израђене од бронзе, у виду једноставне жице полукружног пресека, са отвореним крајевима који се минимално сужавају. Њихове најближе аналогije се налазе на некрополама Гладно поље у Белој Паланци (Ружић 2017: 223) и у Јагодин мали, где су, у гробовима деце, нађене наруквице мањих димензија (Јеремић 2014: 78/кат. 35), као и на Београдској тврђави и у Утриновцима (Петровић 1997: 129, кат. 147–148). Трећа наруквица је израђена од кости и веома је фрагментована, али су на њој, на спољној страни, препознатљиви подужни урези у виду линија, које су вероватно пратиле читаву дужину наруквице. Сличне наруквице су већ регистроване на источној некрополи током претходних истраживања, али са нешто другачијим орнаментима (Јанковић, Михајловић и Бандовић 2021: 235). Наруквице од кости и рога су веома ретке на простору Горње Мезије и до сада су познате из Дијане, Понтеса (Petković 1995: 40) и Гамзиграда (Живић 2003: 124/кат. 195–197).

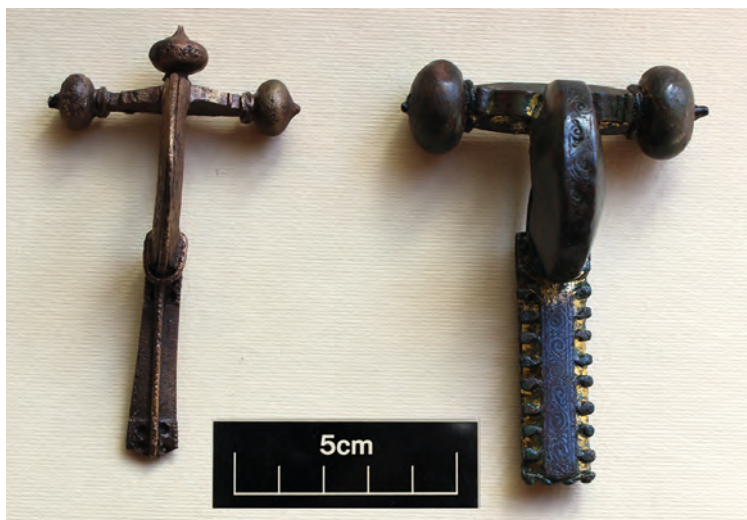
У контексту предмета који се могу сврстати у накит, свакако вреди поминути и прстен из гроба 46, који је, нажалост, фрагментован. Ради се о једноставној карици израђеној од гвожђа, сачуваној у изузетно лошем стању.

Функционални и украсни делови одеће и обуће

У инвентару четири гроба (30, 34, 45 и 46) нађене су четири бронзане фибуле. Две (гробови 34 и 45) имају сачуване трагове позлате (сл. 9), а припадају тзв. царским фибулама, односно типу 34/С, подваријанти 2, по типологији С. Петковић (Petković 2010: 262). Ради се о фибулама с кратком профилисаном гредом, масивним луком трапезоидног пресека и такође масивним луковицама на глави. Греда и лук фибуле из гроба 34 украшени су траком с вегеталним мотивима, док средишња луковица недостаје. На фибули из гроба 45, греда и лук изгледају неукрашено,¹⁵ али је фибула по форми потпуно иста као и претходно описан примерак. Сличне фибуле откривене су на локалитети-

15 Фибуле из гробова 45 и 46 су још увек на конзервацији, па детаљи можда нису препознати. Иако је пре конзервације деловало да нема украса, као што је то случај с фибулом из гроба 34, постоји минимална могућност да током поступка конзервације неки детаљи постану видљивији.

ма Латинско гробиште код Беле Паланке (Цвијетић 2017: 255–271), Виминацијум и Улпијана (Фидановски 1998: 608, кат. 257; Petković 2010: 261), Медвеђа (Поповић 2001: 150–151, кат. 87), Земун (Петровић 1997: 157, кат. 258). Фибуле из гробова 30 и 46 такође припадају истом типу, варијанти 34D, подваријанти 2 (Petković 2010: 264). Оне имају дугу стопу трапезоидног облика, украшену „окцима“, лук троугаоног пресека и греду профилисану са обе стране лука; изразите луковице на глави декорисане су псеудофилигранским орнаментом у виду алкица од тордиране жице. Стопа фибуле, на делу где се спаја са луком, са стране је украшена косо урезаним линијама. Примерак из гроба 30 се разликује од већине познатих са територије Србије, и то по једном детаљу.¹⁶ Наиме, на њему је накнадно интервенисано додавањем орнамената. Од средишње луковице на греди, преко лука и стопе прелази комад танке жице, који се савија и завршава на доњој страни стопе. Жица је украшена техником псеудофилигранна и тауширањем тако што је на горњој ивици лука направљен узани жлеб у који је уметнута жица. На месту где се лук спаја са стопом постоји још један комад жице, који је увијен у виду алке око лука и жице која иде подужно преко фибуле.¹⁷ Те фибуле се датирају у период од владавине Валентинијана I и Валенса до доласка Теодосија I на власт (Petković 2010: 266; Petković 2011a: 112, kat. 7–8), а представљају један од најчешћих типова на територији Србије.

Сл. 9 Фибуле из гробова 30 (лево) и 34 (десно) (фото: М. Јанковић)
 Fig. 9 Fibulae from graves 30 (left) and 34 (right) (photo: M. Janković)

На делу источне некрополе истраженом 2021. и 2022. године, у гробовима 34, 45 и 46 откривене су појасне копче израђене од различитих материјала. У гробу 34 била је једна гвоздена копча са бронзаним нитнама, од које су сачу-

16 Код фибуле из гроба 30 је ситуација потпуно јасна када је реч о тауширању, док се на фибули из гроба 46 (која још увек није конзервирана) не виде трагови сличне израде.

17 За помоћ при идентификацији ове фибуле, као и у тражењу евентуалних аналогја, захвалност дугујемо колегиници Софији Петковић, научној саветници Археолошког института у Београду.

вани алка с трном у облику слова D и правоугаони оков са две нитне, који је служио за закачињање на каиш. У том гробу се налазио и бронзани срцолики појасни привезак, који је припадао истој појасној гарнитури као и претходно описана копча. Та врста предмета, привезак у комбинацији са таквим типом копче, је прилично честа на касноантичким некрополама, као што је случај на Свилошу и Пећинама (Реџић 2013: 130, 134). Из гроба 45 потиче сребрна копча, од које су такође сачувани сви делови. Алка је у облику латиничког слова B, односно њена спољна ивица је по средини савијена ка унутрашњем делу на месту где се спаја са трном. Оков је елипсоидног облика и на њему су сачуване три нитне. Аналогни примерци откривени су на локалитетима Пећине и Пиривој (Реџић 2013: 149–150). У гробу 45 је нађен и један изузетно фрагментован предмет од сребрног лима, који је вероватно служио као оплата за део каиша (његов крај?). Због изузетне фрагментације, нисмо били у могућности да реконструишемо предмет, али је вероватно један његов крај био заобљен. Последњи налаз овог типа, откривен током последње две кампање, потиче из гроба 46. Ради се о бронзаној копчи с алком и трном овалног облика, док је оков скоро потпуно симетричан, односно истог облика као и алка. Такве копче се обично датују у IV век, а познате су са локалитета Виминацијум, Равна, Свилош, Бешка, Радоиња и Сирмијум (Реџић 2013: 128). На окову су сачуване и две нитне. Примерак сличан овом, додуше са три нитне и израђен од сребра, већ је констатован на источној некрополи, у гробу 24 (Јанковић, Михајловић и Бандовић 2021: 238–239).

Слично као у гробовима 16 и 25 (Јанковић, Михајловић и Бандовић 2021: 239), у гробу 37 евидентирани су остаци гвоздених шунегли и гвоздених предмета (ојачања за обућу?). Због изузетно лошег стања очуваности, немогуће је говорити о њиховом евентуалном укупном броју. Шунегле су до сада откривене на локалитетима Мала Копашница (Стаменковић, Иванишевић и Пешић 2016: 30) и Пиривој (Раићковић и Милоновић 2009: 24), док за ојачања на обући нема аналогја на налазиштима у Србији.¹⁸

Керамичке посуде

Керамичке посуде су до сада, укључујући и претходне истраживачке кампање, проналажене искључиво у гробовима деце: 36, 40 и 44 (сл. 10). У свим случајевима, иако се ради о различитим типовима, посуде су изузетно добро очуване. У гробу 36 се налазио крчаг мањих димензија, израђен од добро пречишћене глине. Од широког тролисног обода полази тракаста дршка; посуда има кратак цилиндрични врат, низак трбух украшен плитко моделованим ребрима и равно дно. Крчаг попут овог откривен је у гробу 7 током кампање 2019. године, а аналогни примерци су познати и са најближе некрополе Гладно поље (Ружић 2017: 233), али и са локалитета Јагодин мала (Јерemiћ 2014: 142) и Слог код Равне (Петковић et al. 2005: 355). По типологији Т. Цвјетићанин,

¹⁸ Постоји могућност да су гвоздени предмети из гроба 107 на локалитету Слог код Равне заправо ојачања за обућу с обзиром на то да су откривени заједно с гвозденим клиновима у пределу ногу. Ипак, аутори нису сигурни да ли су предмети уопште били на свом првобитном месту (Петковић et al. 2005: 28).

крчаг из гроба 36 би припадао типу K28, као и примерак из претходно истраженог гроба 7 (Цвјетићанин 2016: 60–61). Примерак из гроба 40 је неуобичајен јер посуде са три дршке до сада нису констатоване на подручју Беле Паланке. Ради се о лонцу мањих димензија, са три дршке, израђеном од тамносиве глине. Посуда је разгрнутог косог обода, са цилиндричним вратом испод кога полазе дршке овалног пресека. На месту где се раздвајају врат и овални трбух налази се плитко моделовано ребро, а дно је прстенасто наглашено. По типологији Т. Цвјетићанин, спада у тип Л4а (Цвјетићанин 2016: 72–73). Треба свакако поменути да је врат орнаментисан отискивањем печата у облику концентричних кругова. Примерак најсличнији нашем потиче из Улпијане. Ради се о посуди мањих димензија, са три дршке, чија је форма, за разлику од нашег примерка, трапезоидна. Такође је украшена концентричним круговима на врату и трбуху (Фидановски 1998: 632, кат. 293). Лонци са три дршке истог типа откривени су и на локалитетима Дијана и Доње Буторке (Цвјетићанин 2016: 73), Гамзиград (Живић 2003: 84, кат. 33), Равна (Petković et al. 2005: 111, Pl. 9/5), Гомолава (Dautova Ruševljan i Brukner 1992: 39, T. 5/39). На крају, у гробу 44 регистрован је крчаг нешто већих димензија ($h = 21,6 \text{ cm}$) од осталих керамичких посуда. Припада типу K10a, по типологији Т. Цвјетићанин (Цвјетићанин 2016: 53). Ради се о крчагу овалне форме, профилисаног цилиндричног врата, са тракастом дршком која полази од обода. На споју дршке и обода је прстенасто задебљање, а дно је равно. Такве посуде су прилично честе и јављају се на великом броју налазишта у Ђердапу – Дијана, Доње Буторке, Понтес, Вајуга, Мора Вагеи, Ушће Поречке реке, Хајдучка воденица (Цвјетићанин 2016: 53), али и на локалитетима попут Латинског гробишта (Цвјетић 2017: 264), Гладног поља (Ружић 2017: 233, сл. 9/12), Гамзиграда (Petković 2011b: 192), Слога код Равне (Petković et al. 2005: 108) и других.

Сл. 10 Керамичке посуде нађене у гробовима 44 (лево), 40 (средина) и 36 (десно)
(фото: М. Јанковић)

Fig. 10 Ceramic vessels discovered in graves 44 (left), 40 (middle) and 36 (right)
(photo: M. Janković)

Посуде од стакла

Стаклене посуде чине вероватно највећу групу налаза на овом делу некрополе. Наиме, евидентирани су у девет од 21 гроба (30, 32, 33, 34, 36, 37, 41, 45, 46). Могу грубо да се поделе на крчаге (гробови 30, 33, 46), боце (гробови 45 и 46), пехаре (гробови 32 и 41), чаше (гробови 34 и 37) и посуде непознатог облика и намене (гроб 36). У већини гробова је била једна стаклена посуда, док је изузетак гроб 46, у којем су откривена чак три стаклена крчага.

Посуда из гроба 36 је највећим делом фрагментована, па се не може са сигурношћу говорити о њеном облику и намени. Највећу групу чине стаклени крчази, од којих је један откривен у гробу 34, а друга два у гробу 46. Сва три припадају истом типу, који се одликује широким равним ободом, дугим цилиндричним вратом, лоптастим (гроб 34), односно овалним (гроб 46) трбухом, који се завршава прстенастим дном. На сваком је једна тракаста дршка, која полази испод обода. По стилским и морфолошким одликама, ове посуде припадају типу II/6b, по типологији М. Ружић (Ružić 1994: 85). Крчаг из гроба 34 је израђен од зеленог стакла; врат је украшен двема паралелним урезаним линијама, а трбух моделованим ребрима постављеним укосу у односу на осу крчага (сл. 11). Ситуација је нешто другачија са крчазима из гроба 46, пре свега јер су прилично фрагментовани. Наиме, све три посуде (два крчага и боца) из тог гроба нађене су *in situ*. Међутим, како су биле положене на здравицу од кречњака, било је немогуће да се одвоје у целости јер су се спојиле са тлом непосредно испод њих. У сваком случају, крчази из гроба 46 се од претходног разликују по томе што су израђени од плавог стакла, а на површини се не виде знаци украшавања.

Сл. 11 Стаклени крчаг из гроба 30
(објекат 3) (фото: М. Јанковић)

Fig. 11 Glass jug from grave 30 (Object 3)
(photo: M. Janković)

Стаклене боце су евидентирани у гробовима 45 и 46. У оба случаја се ради о боцама с равним прстенастим ободом, цилиндричним вратом који се шири у лоптасти трбух и равним или конкавним дном. Обе су неукрашене и израђене од плавог стакла. Боце овог типа су прилично честе и потврђене на многим локалитетима на територији Србије, а по типологији М. Ружић припадају типу I/7 (Ružić 1994: 84). Између осталог, две боце овог типа су нађене на источној некрополи, у гробовима 16 и 24 (Јанковић, Михајловић и Бандовић 2021: 240–241).

У два случаја, у гробовима 32 и 41, констатовани су конични пехари израђени од плавог стакла, без украшавања. Њихови зидови и обод су равни, с тим што је код пехара из гроба 41 обод благо разгнут ка споља. По форми, сличан пехар потиче из гроба 13 са исте некрополе (Јанковић, Михајловић и Бандовић 2021: 240), а као уобичајени инвентар касноантичких некропола такве посуде су већ евидентирани на локалитету Слог код Равне (Petković et al. 2005: 350, Pl. 4/1), у Јагодин мали (Јеремић 2014: 119), Пољаницама (Фидановски 1998: 625, кат. 280–281). По већ наведеној типологији, ове стаклене посуде опредељене су у тип VII/12с (Ružić 1994: 93).

Коначно, у гробу 37 откривена је изузетно фрагментована посуда, која се уз помоћ документације може реконструисати. Највероватније се ради о чаши, односно благо коничној здели с разгнутим ободом и прстенастим дном. Слична посуда је нађена у гробу 24 (Јанковић, Михајловић и Бандовић 2021: 241). По типологији М. Ружић, ова посуда, попут оних са локалитета Београдска тврђава, Чезава, Брза Паланка и Улпијана, припада типу IV/6b (Ružić 1994: 38).

Звоно

Као предмет посебне намене, који се издваја међу налазима у гробним инвентарима, је свакако бронзано звонце с гвозденим клатном (сл. 12). Откривено је у гробу 36, у десној шаци индивидуе 2. Калотастог је облика, с кружном алком на врху, висине 2,5 cm и максималног пречника 2,1 cm. Ова врста предмета је уобичајена, пре свега, у гробовима деце из I–II века, бар када је реч о простору данашње Србије (в. Глумац 2021: 239; Спасић-Ђурић 2021: 219), мада су неки примерци познати из касноантичких контекста на некрополама Рима (Nuzzo 2000: 252–253), Галије и Британије (Eckardt and Williams 2018: 198–99). Звоно у гробу 36 могло би да указује на претрајавање обичаја, односно на могућност да се традиција полагања звона у гроб детета задржала међу локалним становништвом Ремезијане. Аутори који су се бавили том темом наглашавају да звона у гробовима немају практичну, већ религијско-култну намену, односно да морају да се третирају као амулети или предмети који су служили за растеривање злих сила на другом свету (Martin-Kilcher 2000; Danković 2020: 38; Глумац 2021: 243; Свијетић 2021: 302). Звона су често била и део сетова амулета, односно крепундија, заједно са стакленим перлама, булама, шкољкама, привесцима и сл. (Глумац 2021: 243; Спасић-Ђурић 2021).

Сл. 12 Бакарно звоно из гроба детета 36 (фото: М. Јанковић)
Fig. 12 Copper bell from a child's grave 36 (photo: M. Janković)

СЛОЈ ГВОЗДЕНОГ ДОБА

Као и током претходних истраживачких кампања, у сондама V/2021 и VI/2022 констатовани су многобројни остаци материјалне културе који се могу датовати у старије гвоздено доба. Нажалост, највећи део материјала из те епохе потиче из касноантичког контекста. Формирање некрополе, односно укопавање гробова, је у највећој мери оштетило првобитни слој гвозденог доба, па је материјал углавном откривен у испунама касноантичких целина, а један део потиче из стратиграфских јединица које су оригинално биле гвозденodobне, али су девастиране укопавањем некрополе. У таквој ситуацији, када не постоје јасни контексти, врло тешко се може одредити тип локалитета. Ипак, откриће три јаме у сонди III/2018 (Јанковић, Михајловић и Бандовић 2021: 243–244), као и присуство кућног лепа у сондама I/2018 и 2/2018, показује да се највероватније ради о насељу. Такође, налази упућују на могућност да се оно налазило јужније, односно на вишој коти, а да је материјал из сонди заправо највећим делом ту доспео ерозијом.

Најзаступљенији остаци материјалне културе из гвозденог доба су свакако уломци керамике, које карактерише Басараби стил. Налазили су се у свим археолошким целинама и углавном се ради о појединачним фрагментима ван примарног контекста. Осим њих, током истраживања је откривено још неколико предмета који по стилским одликама припадају периоду гвозденог доба. Реч је о три кремена одбитка: два фрагмента су била у сонди V/2021, а један, дистално фрагментован, без ретуша, у сонди VI/2022. У слоју у који је укопан касноантички објект 6 нађен је већи уломак каменог, грубо обрађеног тега ($R \approx 7,5 \text{ cm}$), а у испуни гроба 41 два фрагмента овалног каменог тега мањих димензија ($R = 3,3 \text{ cm}$). Предметима од камена треба прикључити и део ручног жрвња с траговима употребе, из сонде V/2021. На крају, свакако треба поменути и биконичну бронзану перфорирану перлу, откривену такође 2021. године, у стратиграфској

јединици која је првобитно припадала праисторијском периоду, али је оштећена касноантичким укопом, па ће се о њеној провенијенцији више знати након завршене конзервације. Сличне перле јављају се у тумулима из гвозденог доба, на ширем подручју централног Балкана (Fiala 1895: 16; Мандић 2022: 93, 153). Иако је комплетан материјал који припада хоризонту гвозденог доба до нас доспео из поремећених слојева, односно често из испуне касноантичких гробова, евидентно је постојање слоја са остацима гвозденодобне материјалне културе. Врло је вероватно да се ради о насељу из тог периода, које је делимично девастирано формирањем касноантичке некрополе.

ЗАКЉУЧАК

Резултати истраживања дела касноантичке источне некрополе Ремезијане, у оквиру сонди V/2021 и VI/2022, потврђују претходни закључак да се ради о градском гробљу из IV и с почетка V века, са добро очуваним гробним целинама и инвентаром. Најзначајнија карактеристика источне некрополе Ремезијане лежи у чињеници да су на релативно малом простору (укупно 235 m²) откривени остаци шест фунерарних објеката,¹⁹ од којих пет припада гробовима типа менса, односно врсти која претходно на простору Србије није била позната или је у старијим истраживањима остала препозната. Иако је техника употребљена за градњу њихових темеља једноставна (сухозид), такви објекти указују на специфичан вид односа према покојницима и смрти, који је највероватније повезан с обредним погребним обедом, врло могуће кроз хришћанско схватање *aīaiē* (грч. *ἀΐαιε*, лат. *refrigeria*, тј. „вечере љубави“), односно заједничке гозбе и дељења хране у чину братске љубави (Dunbabin 2010: 175–191). Интересантно је да налази из објеката, иако су неки израђени од скупочених материјала, заправо не одударују од прилога нађених у другим, једноставнијим гробним целинама. То нас наводи на претпоставку да предмети из гробних инвентара у овом случају нису имали кључну улогу у приказивању економског статуса умрлих, која је била додељена управо објектима видљивим и након смрти. Решење треба тражити, пре свега, у статусу који је покојник за живота имао у заједници или можда у његовом религијском идентитету. Иако се касноантичке некрополе често третирају и као ранохришћанске, на основу налаза, регистрованих ненормативних ритуалних пракси, различитих оријентација гробова, можемо да претпоставимо да је источна некропола из IV века вероватно била коришћена од стране становника Ремезијане без обзира на њихово религијско опредељење (в. Јанковић 2021; Јанковић 2022).

Значај источне некрополе такође лежи у чињеници да највећи број гробова истражених до данас припада деци, а да су неке правилности утврђене управо на основу њих. Ниједан гроб новорођенчади није садржао прилоге, већина није имала остатке ковчега, а неки од гробова откривених у протеклим годинама (Јанковић, Михајловић и Бандовић 2021: 232) сведоче о томе

¹⁹ Два објекта су истражена током кампања 2018–2020. (Јанковић, Михајловић и Бандовић 2021), а четири у последње две године археолошких ископавања (2021–2022).

да су тела била положена обавијена платном или у некој врсти вреће. Све то показује да су тек рођена или веома млада деца имала другачији третман од других покојника. Разлика (положај гроба, одсуство конструкција и прилога, необележавање гробова) је видљива чак и у односу на гробове нешто старије деце. Различити поступци према мртвима се, пре свега, могу тумачити и комплексним односом друштва према тек рођеној деци. Улазак у свет живих је представљао сложен процес и укључивао је праксе и ритуале којима је дете постепено увођено у заједницу, добијало лични идентитет и постајало члан друштва (в. Vojvoda, Golubović i Mikić 2021: 135).

Интересантно је и да се свих шест керамичких посуда откривених до сада (2018–2022) налазило у гробовима деце, док су одрасли сахрањивани само са стакленим посудама. То нас такође може навести на размишљање о примени другачијих ритуалних пракси у зависности од узраста покојника. Очекивани резултати ДНК анализа ће вероватно умногоме олакшати утврђивање сродства између покојника, као и пола деце, који ће бити објављени накнадно.

На крају, значај локалитета састоји се и у чињеници да се на простору касноантичке некрополе некада налазило насеље из старијег гвозденог доба, чији се остаци јављају у свим истраженим стратиграфским целинама. Иако до сада нису утврђени трагови архитектуре, врло је вероватно да се ради управо о насељу оштећеном када су становници Ремезијане на том простору почели да сахрањују своје мртве.

Бојовић, Д. 1985

Римска ситна бронзана пластика у Музеју града Београда, *Годишњак града Београда* 32: 19–47.

Vojvoda, M., Golubović, S. i Mikić, I. 2021

Mors Immatura. Novac i apotropejsko-profilaktički elementi u pogrebnim ritualima – južna nekropola Viminacijuma, Beograd: Arheološki institut.

Gábor, O. 2014

Early Christian Buildings in the Northern Cemetery of Sopianae, *Studia Patristica* 73: 39–58.

Глумац, М. 2021

Звона са космајске некрополе Гомилице, *Зборник Народној музеја* (Београд) 25-1: 239–250.

Göricke-Lukić, H. 2000

Sjeveroistočna nekropola rimske Murse, Zagreb: HANU; Osijek: Zavod za znanstveni i umjetnički rad Osijek, Muzej Slavonije Osijek.

Danković, I. 2020

Inventar grobova ženske populacije kao odraz životnog doba. Studija slučaja viminacijumskih nekropola od I do IV veka. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Dautova Ruševljan, V. 2003

Kasnoantička nekropola kod Sviloša u Sremu, Novi Sad: Matica srpska.

Dautova Ruševljan, V. i Brukner, O. 1992

Gomolava 3. Rimski period, Novi Sad: Vojvođanski muzej.

Duval, N. 1984

Mensae Funéraires de Sirmium et de Salone, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 77: 187–226.

Dunbabin, K. M. D. 2010

The Roman Banquet: Images of Convivality, Cambridge: Cambridge University Press.

Dyggve, E. 1989

Izabrani spisi, ur. N. Cambi i T. Marasović, Split: Književni krug.

Eckardt, H. and Williams, S. 2018

The Sound of Magic? Bells in Roman Britain, *Britannia* 49: 179–210.

Живић, М. 2003

Felix Romuliana: 50 година од њеног настанка, Зајечар: Народни музеј.

Зотовић, Љ. 1995

Типолошка анализа минђуша од сребра из римских радионица Виминација, у: *Радионице и ковнице сребра*, ур. И. Поповић, Т. Цвјетићанин и Б. Борић Брешковић, Монографије 9, Београд: Народни музеј, 233–242.

Janković, M. 2021

Remesiana in the 4th century AD: Late Roman and/or Early Christian Site, in: *Archaeology of Crisis*, S. Babić, ed., Belgrade: Faculty of Philosophy, 163–182.

Janković, M. 2022

Socijalni i ekonomski status mrtvih: sahranjivanje u vreme ranog hrišćanstva, *Etnoantropološki problemi* 17/3: 969–984.

Јанковић, М., Михајловић, В. и Бандовић, А. 2021

Прелиминарни резултати истраживања источне некрополе Ремезијане 2018–2020, *Гласник Српског археолошког друштва* 37: 217–251.

Jeremić, G. 2009

Saldum. Roman and Early Byzantine Fortification, Belgrade: Institute of Archaeology.

Јеремић, Г. 2014

Јајодин мала. Касноантичка некропола, Ниш: Народни музеј.

Јованова, Л. 2015

Скупи - некрополи основни карактеристике, у: *Скупи - некрополи: Сторије за истакнути личности поред епиграфски и археолошки сведоштва*, ур. Л. Јованова, Скопје: Каламус, 9–44.

Jovanović, A. 1978

Nakit u rimskoj Dardaniji, Beograd: Savez arheoloških društava Jugoslavije.

Каниц, Ф. 1985

Србија, земља и становништво: од римског доба до XIX века, Књига 1, Београд: Српска књижевна задруга.

Kurilić, A. and Serventi, Z. 2018

Late Roman Tombs and Burial Places in the Province of Dalmatia, in: *International Scientific Conference, The Basilica of St. Sophia During the Transition from Paganism to Christianity Sofia, March 11-13, 2014*, A. Stanev, ed., Sofia: Faber, 450–468.

Мандић, Љ. 2022

Крива Река. Некропола бронзаног и гвозденог доба, Ужице: Народни музеј.

Marijanski-Manojlović, M. 1987

Rimska nekropola kod Beške u Sremu, Novi Sad: Vojvodanski muzej.

Martin-Kilcher, S. 2000

Mors Immatura in the Roman World – a mirror of society and tradition, in: *Burial, Society and Context in the Roman World*, J. Pearce, M. Millet and M. Struck, eds., Oxford: Oxbow books, 63–77.

Nuzzo, D. 2000

Amulet and grave in Late Antiquity: some examples from Roman cemeteries, in: *Burial, Society and Context in the Roman World*, J. Pearce, M. Millet and M. Struck, eds., Oxford: Oxbow books, 249–255.

Пејић, П. 2015

Античка топографија пиротског краја. Докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Petković, S. 1995

Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezije, Beograd: Arheološki institut.

Petković, S. 2010

Rimske fibule u Srbiji od I do V veka n.e., Beograd: Arheološki institut.

Petković, S. 2011a

Crossbow fibulae from Gamzigrad (Romuliana), *Сѝаринар* (н.с.) 60: 111–136.

Petković, S. 2011b

Romuliana in the time after the palace, in: *Felix Romuliana – Gamzigrad*, I. Popović, ed., Belgrade: Institute of Archaeology and Institute for Theological Research, 167–200.

Petković, S. et al. 2005

Roman and Medieval Necropolis in Ravna near Knjaževac, Belgrade: Archaeological institute.

Петровић, Б. 1997

Накит, у: *Античка бронза Синџунума*, ур. С. Крунић, Београд: Музеј града Београда, 85–157.

Поповић, И. 2001

Касноантички и рановизантијски накит од злата у Народном музеју у Београду, Београд: Народни музеј.

Поповић, И. 2019

Библијски мотиви на касноантичким споменицима из Србије, *Зборник Народног музеја* (Београд) 24-1: 269–292.

Премк, А. и Јеремић, М. 1996

Sirmium. Антички град, *Сѝаринар* (н.с.) 47: 300–303.

Raičković, A. i Milovanović, B. 2009

Rezultati istraživanja jugozapadnog dela lokaliteta Pirivoj (Viminacijum), *Arheologija i prirodne nauke* 5: 7–56.

Ratković, D. 2013

Накіт, у: *Pokloni Sofije i Milojka Dunjića*, ур. Т. Cvjetićanin, Београд: Народни музеј, 129–150.

Реџић, С. 2013

Римске појасне ѓарнијеуре на тилу Срдије ог I до IV века. Докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Ružić, M. 1994

Rimsko staklo u Srbiji, Београд: Centar za arheološka istraživanja.

Ружић, М. 2017

Локалитет Гладно поље код Беле Паланке (Remesiana), у: *Археолошка истраживања на аутојоују Е80*, ур. И. Продановић-Ранковић, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 209–254.

Сабовљевић, Д. 1887

Дописи, *Сѓаринар Срѓској археолошкој друшћва* 4: 91–99.

Симић, З., Јанковић, М. А. и Михајловић, В. Д. 2012

Касноантичка некропола у селу Ушћу код Обреновца, *Гласник Срѓској археолошкој друшћва* 28: 179–200.

Спасић-Ђурић, Д. 2021

Крепундије (*Craepundiae*) из Виминацијума, *Зборник Народної музеја* (Београд) 25-1: 201–238.

Срејовић, Д. 1984

Лепенски вир, римска кула, *Сѓаринар* (н.с) 33–34: 197–199.

Стаменковић, С., Иванишевић, В. и Пешић, Ј. 2016

Римска некропола у Малој Копашници, у: *Археолошка истраживања на аутојоују Е75 (2011–2014)*, ур. С. Перић и А. Булатовић, Београд: Археолошки институт, 17–45.

Fiala, F. 1895

Die Ergebnisse der Untersuchung prahistorischer Grabhugel auf dem Glasinac im Jahre 1893, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina* 3: 3–38.

Фидановски, С. 1998

Улпијана, Пољанице, у: *Археолошко блајо Косова и Метјохије ог неолитта до раног средњеј века*, ур. Д. Срејовић, Београд: Српска академија наука и уметности, 608; 632.

Цвијетић, Ј. 2017

Касноантичка некропола на локалитету Латинско Гробиште, у: *Археолошка истраживања на аутојоују Е80*, ур. И. Продановић-Ранковић, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 255–271.

Свијетић, Ј. 2021

Magical-Apotropaic Power of *Tintinnabula*: Graves with Bronze Bells in the Budva Necropolis, in: *Antička Budva. Zbornik radova s Međunarodnog multidisciplinarnog naučnog simpozijuma po pozivu, održanog u Budvi 28-30. novembra 2018. godine*, ed. D. Medin, Budva: JU Muzeji i galerije Budve, 298–315.

Цвјетићанин, Т. 2016

Касноримска керамика Ђердаџа, Београд: Народни музеј.

Crummy, N. 2008

Objects of personal adornment and dress, in: *Artefacts and Society in Roman and medieval Winchester. Small Finds from the Suburbs and Defences, 1971–1986*, H. Rees et al., eds., York: Winchester Museum Services, 33–63

MARKO A. JANKOVIĆ

University of Belgrade, Faculty of Philosophy – Department of Archaeology

VLADIMIR D. MIHAJLOVIĆ

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy – Department of History

ALEKSANDAR D. BANDOVIĆ

National Museum of Serbia

THE EASTERN NECROPOLIS OF REMESIANA: PRELIMINARY RESULTS OF THE RESEARCH CAMPAIGNS OF 2021–2022

SUMMARY

Systematic archaeological research of the eastern necropolis of Remesiana began in 2018 (Јанковић и др. 2021). During the last two research campaigns (2021–2022), 21 grave units were examined, making up for a total of 50 burials in the eastern necropolis of Remesiana. As in the previous years, a diversity in grave forms can be noted – aside from the largest number of burials in common pits, a brick grave was discovered, as well as funerary objects with a platform for a “sigma” table (mensa-type graves). It is precisely the discovery of the mensa-type graves (4 in total) that represents one of the most important traits of this Late Antique necropolis, since this type of graves hasn’t been archaeologically researched in the territory of Serbia up to now. Even though a large number of luxurious items comes from the necropolis (gilded fibulae, silver hairpin), as well as other items of exceptional production quality, their distribution is not in a correlation with grave forms – such items are equally present in funerary constructions and graves with common pits, and burials of both adults and adolescents. It is also important to point out that most of the buried individuals in this necropolis are children, many of whom were new-borns. It is interesting to note that in the cases of new-borns there are no complex grave constructions, instead, they were all laid into simple shallow pits. It can be assumed that there was a wooden casket in only one case (G47), while in other cases it is more probable that they could have been wrapped in cloth. These burials were most probably unmarked, because a large number of such graves was damaged, and bones were often found dislocated in infills of other graves. There were no grave goods in any of the preserved graves of new-borns, which leads us to assume that children of this age were treated differently in comparison to the rest of the community. The necropolis is characterised by a high preservation level of both grave constructions and items discovered in graves, which makes it exceptionally important for all future research not only of funerary practices, but also the life of the inhabitants of the Late Antique Remesiana.

Деана В. РАТКОВИЋ
Народни музеј Србије

**ПОЛ И АТРИБУЦИЈА АРХЕОЛОШКИХ АРТЕФАКАТА:
ЖЕНА И ИДЕНТИТЕТ
(НА ПРИМЕРУ КОЛЕКЦИЈА ИЗ РИМСКОГ ПЕРИОДА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА СРБИЈЕ)**

Апстракт: Класификација археолошког материјала на основу пола суочена је с многим тешкоћама. Релације између идентитета и полне припадности у археологији развиле су један нови правац, тзв. археологију пола, с посебним нагласком на издвајању и проучавању женског пола, као и стереотипа који га прате. Посебне класификације археолошких артефаката и социолошка тумачења живота жена су међу главним темама у археологији свих периода, а нарочито времена римске доминације. Значајно питање је и до које мере је исправно тумачење и одвајање полова у атрибуцији археолошког материјала, а посебно из музејских збирки, које нису део затворених археолошких целина, и то без подршке биолошких и антрополошких анализа.

Кључне речи: археологија пола, жене, феминизам, римски период, археолошки артефакти, изложба

Археологија пола, или пол у археологији, издвојена је као дисциплина или посебна студија о друштвима у прошлости, у оквиру које се проучавају идентитети и културне разлике међу половима. Тај правац се у археологији појавио 80-их година XX века, а током последњих 15 година је све више присутан у различитим истраживањима. Настао је као феминистичка критика упућена традиционалној археологији (Gilchirst 2009: 1). Најкраће, реч је о интерпретацији културе на основу разлике међу половима, као и о социјалној конструкцији пола насупрот биолошким објашњењима (Geller 2009: 65).

Истраживања којима се бави археологија пола базирају се на социолошким тумачењима, као и на улози рода у заједници, на економији, при чему се сви ти

аспекти повезују с материјалном културом из прошлости, од праисторије, преко антике до средњег века, што је најважније за археологију као науку. Насупрот наглашавању социолошких и теоријских приступа, археологија је заснована на научном хронолошком и стилско-типолошком проучавању материјалне културе, без јаснијег издвајања полова у њој. И поред многих недоумица о оправданости ове дисциплине у оквиру археологије, она се све више развија у оквиру научних студија и пројеката.

У археологији пола се истиче да се видљивост жена у појединим културама и њихова презентација посматрају у склопу традиционалних мушких активности (Stig Sorensen 2000). Утврђивање родног идентитета суочено је с низом проблема, пре свега са избором и дефинисањем археолошких налаза као родно одређених.

Такође, студије рода указују и на малу или никакву видљивост жена на традиционалним музејским поставкама, али и на њихово представљање као домаћица и мајки, и то од праисторије па све до данас. Због таквог стереотипа у приказивању жена у музејима, 1984. године је у Лондону основано удружење *Women in History and Museums* (WHAM) у циљу успостављања позитивне слике о женама како би у музејским збиркама биле равноправно заступљене (Stig Sorensen 2000). Такође, идеја о покретању публикације у којој би били обухваћени стереотипи у археологији и у начину презентације полова настала је на 26. годишњем скупу археолога 2020. године (*26th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists – EAA*) (Coltofean-Arizancu, Gaydarska and Matic 2021: 6). Издвојена су 24 јединствена стереотипа везана за жене и мушкарце у прошлим временима.

Истраживања су показала да мушкарац носи цео наратив на изложбама, посебно када је реч о римском периоду, када је доминирао у свим областима живота, од породице до јавних служби. У Римском царству, које је било у сталној војној експанзији и које је помоћу административног система владало уређеним провинцијама, потенцирана је улога мушкарца. Сходно томе, највећа пажња приликом детерминисања остатака материјалне културе из тог времена усмерена је на предмете које су користили римски војници (наоружање, лична опрема), али и на оне који се у археологији тумаче са становишта хронолошке и стилско-типолошке анализе и класификовања. На присуство жена могу да укажу неки археолошки предмети, за које се сигурно може рећи да су их користиле жене, пре свега накит, делови украса за косу, козметички прибор и др.

Управо на тим постулатима организована је једна тематска изложба у Народном музеју Србије, чије су ауторке покушале да осветле неке аспекте живота жена и да притом избегну њихово стереотипно представљање у античком римском свету.

Тематска студијска изложба Народног музеја Србије *Femina Balcanica: mater, matrona, augusta, dea* (Жена на Балкану у античком добу) (сл. 1–2) била је инспирисана идејом да се из античких, тј. римских збирки Музеја издвоје предмети који би на најбољи начин представили жену и неке активности у

њеном животу (Поповић, Ратковић и Борић Брешковић 2022).¹ На изложби и у пратећем каталогу је презентованим темама учињен покушај спајања неких тумачења археологије пола и традиционалне археологије. Издвојеним артефактима је могао бити испричан и наглашен социјални и културни идентитет жене, у складу с експонатима који се чувају у збиркама. Реч је о бронзаном, сребрном и златном накиту, скулптурама и портретима жена, фигурама богиња, кухињском посуђу. Тим експонатима су испричане теме као што су мода, дом, породица, кување, али и неки други, мање афирмисани аспекти живота жене, нпр. њене професије.

1

2

Сл. 1–2 Поставка изложбе *Femina Balcanica, mater, matrona, augusta, dea* (Жена на Балкану у античком добу), Народни музеј Србије, 10. мај – 9. октобар 2022. године (фото: В. Илић)

Fig. 1–2 Exhibition *Femina Balcanica, mater, matrona, augusta, dea* (Woman in the Balkans in the Antiquity), National Museum of Serbia, from May 10th to October 9th 2022 (photo: V. Ilić)

1 Изложба у Народном музеју Србије реализована је од 10. маја до 9. октобра 2022. године. Ауторка изложбе била је Деана Ратковић, а сараднице Татјана Цвјетићанин, Вера Крстић, Веселинка Нинковић, Мирјана Глумац и Ивана Поповић.

С обзиром на то да је реч о материјалу који је у Музеј доспео путем откупа и поклона, а не из затворених фунерарних целина са некропола, где би, осим гробних прилога, значајне податке омогућиле антрополошке и ДНК анализе остатака покојника, задатак његовог приписивања женама је био тежи. Фунерарна археологија обухвата и надгробне стеле с епитафима, односно натписима који пружају информације о појединим популационим структурама жена, као што су супруге војника, девојке из имућних породица, чланице породица (сл. 3–4) (Нинковић 2022: 135). Такође, на епитафима налазимо и вредне податке о професијама којима су се жене бавиле. Главни извори за документовање и осликавање живота у једној епохи, за проучавање и интерпретацију су археолошки налази, епиграфски споменици и дела античких писаца и историографа.

Сл. 3 Надгробна стела Аурелије Прокле, кречњак, Сопот (Космај), друга половина II или III век, Народни музеј Србије (фото: Н. Борић)

Fig. 3 Grave *stella* of Aurelia Procla, limestone, Sopot (Kosmaj), second half of the 2nd or the 3rd century, National Museum of Serbia (photo: N. Borić)

У овом раду је издвојено неколико одредница, као што су породица и дом, припремање хране, женски портрет и скулптура, и професионални живот као категорије за разматрање индивидуалности жена у римском периоду, приказаних археолошким артефактима.

Један стереотип приликом представљања римске жене је њен живот у породици, брига о домаћинству и одгајање деце (Ратковић 2022б: 123–134). Међутим, чињеница је да се живот жене у старом Риму одвијао углавном у породици, па се у домену истраживања њеног положаја нашла и римска фамилија као једна од главних тема социјалне историје у античком периоду (Dassen and Späth 2010; Rawson 1986). Као што је већ наведено, са надгробних споменика потичу вредни подаци о породицама римских војника, ветерана и цивила. На њима су често представљене целе породице, нпр. на споменику са Космаја, на

Сл. 4 Надгробна стела Ларсиније Ингенуе, кречњак, Београд (*Singidunum*), III век, Народни музеј Србије (фото: Н. Борић)

Fig. 4 Grave stela of Larsinia Ingenua, limestone, Belgrade (*Singidunum*), 3rd century, National Museum of Serbia (photo: N. Borić)

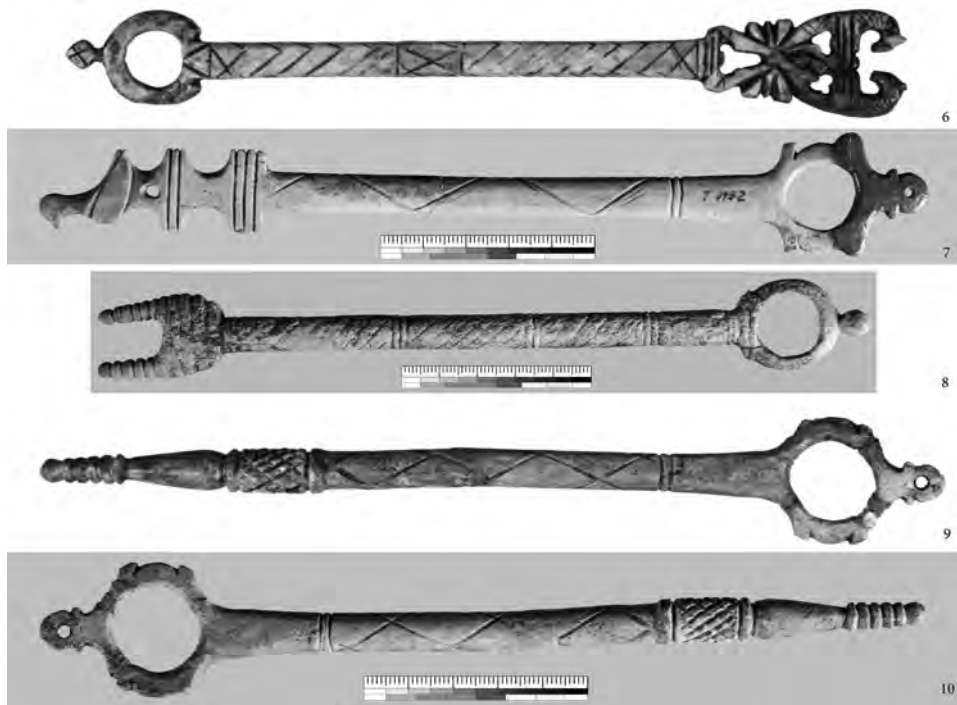
коме се виде отац, мајка и син (сл. 5). На њему недостаје натпис као епиграфска потврда, али је вероватно реч о породици из вишег слоја тадашњег римског друштва, и то неког службеника рудничке администрације из последњих деценија III века. Жена је очешљана по римској моди, с накитом типичним за епоху у којој је живела, али о њој немамо друге податке сем да је била мајка и супруга (Поповић 2012: 31–46; Поповић 2022: 148–151). Једна од основних идеја која се уочава на тим споменицима је управо заједништво породице, које се наставља и након смрти (Caroll 2015: 501–509).

Сл. 5 Надгробни споменик у облику шкољке, мермер, Космај, крај III века, Народни музеј Србије (фото: Н. Борић)

Fig. 5 Shell-shaped tombstone, marble, Kosmaj, end of the 3rd century, National Museum of Serbia (photo: N. Borić)

Врсту предмета које су римске жене користиле у свакодневном животу, а истовремено носе одређену симболику, чине преслице различитих типова (сл. 6–10) (Ратковић 2022г: 185–191). Предење и ткање вуне били су симболични послови којима се бавила жена, а израда вунених тканина за целу породицу била је метафора њеног положаја у домаћинству (Allason-Jones 2005: 104; Groen-Vallinga 2013: 397; Larsson Loven 1998: 85–95). За предење вуне коришћене су многе алатке, као што су преслице и вретена. Изглед преслица је зависио од начина њихове употребе. Специфична група преслица од кости чува се у Народном музеју Србије, а потиче с подручја римских царских рудника на Космају – *Metalla Moesia Superioris* (Свјетићанин 2013: 191–192). Преслице се састоје од издуженог тела различитог пресека, декорисаног урезима, чији је један крај прстенаст, с бобичастим задебљањем на спољној страни алке, док се други најчешће завршава различитим фигуралним представама. На локалитетима у Горњој Мезији је пронађен велики број тих предмета, а најзначајнији су свакако налази са некропола Виминацијума (*Viminacium*), из гробова у којима су били у рукама покојница, што је значило да су жене бринуле о породици (Danković 2019: 215–229). На симболику израде одеће и саме преслице у животу римских жена указује и чињеница да су је носиле у свадбеној процесији (D'Ambrg 2007: 75). Израђиване су од кости, глине, камена, али и од стакла, ћилибара...

Сл. 6–10 Преслице, кост, Космај, непознато налазиште, II век, Народни музеј Србије (фото: В. Илић)

Fig. 6–10 Distaff, bone, Kosmaj, unknown finding place, 2nd century, National Museum of Serbia (photo: V. Ilić)

Једна од компоненти која је веома значајна у археологији, али и у социолошким истраживањима је култура исхране. Производња и припрема хране, као и њено сервирање, спадали су у најважније делатности жена, али и мушкараца (Stig Sorensen 2000). У те процесе је било укључено много људи, а жене су у њима биле најважнија карика. О томе сведоче многобројне керамичке, бронзане и сребрне посуде (сл. 11–15). Изложба *Femina Balcanica* је посвећена и тим важним активностима жена, од производње до сервирања хране (Цвјетићанин 2022: 171–185).

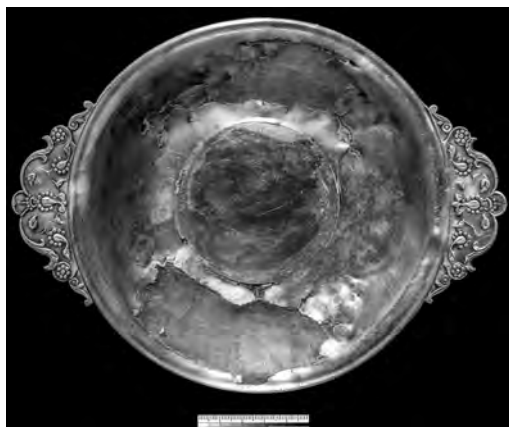
Сл. 11 Крчаг, бронза, Прилеп, Северна Македонија, Народни музеј Србије (фото: Н. Борић)

Fig. 11 Jug, bronze, Prilep, Northern Macedonia, National Museum of Serbia (photo: N. Borić)

Сл. 12 Лонац са три стопе, бронза, I век, непознато налазиште, Народни музеј Србије (фото: Н. Борић)

Fig. 12 Pot with three feet, bronze, 1st century, unknown finding place, National Museum of Serbia (photo: N. Borić)

Сл. 13 Тањир, сребро и позлата, остава из Јабучја, прва половина I века, Народни музеј Србије (фото: В. Илић)

Fig. 13 Plate, silver, gilding, hoard from Jabučje, first half of the 1st century, National Museum of Serbia (photo: V. Ilić)

Сл. 14 Тарионик, глина, непознато налазиште, II–III век, Народни музеј Србије (фото: В. Илић)
 Fig. 14 Mortar, clay, unknown finding place, 2nd–3rd century, National Museum of Serbia (photo: V. Ilić)

Сл. 15 Крчаг, глина, Губеревац, II век, Народни музеј Србије (фото: В. Илић)
 Fig. 15 Jug, clay, Guberevac, 2nd century, National Museum of Serbia (photo: V. Ilić)

Женску индивидуалност најбоље приказује портрет. Портрет може да се дефинише и као тродимензионални доживљај индивидуалности, психологије и аутентичности приказане личности. У доба Римљана портрети жена су израђивани у зависности од њихове улоге у друштву (сл. 16–17). Било је пожељно да се прикаже лик скромне, угледне и достојанствене жене, и да се укаже на различите социјалне положаје жена и мушкараца (Trimble 2011: 2). На портретима мушкараца биле су наглашене њихове јавне и политичке функције, а на портретима жена њихова част и врлине. Жена је својим ликом требало да пренесе поруку о свом односу према породици (Walker 1995: 73).

Занимљива је појава родно одређених типизираних статуа, које су биле распрострањене у свим деловима Римског царства. Оне указују на значајан феномен који је подразумевао поштовање које је римско друштво указивало женама (Ратковић 2022а: 90–102). С реплицираним телима и индивидуалним портретима, почасно су постављане на јавна места, носећи важну социјалну поруку тадашњем друштву. Народни музеј Србије баштини шест стојећих статуа (сл. 18–21) моделованих у виду женских фигура у драпираној одећи. Израђене су од мермера, а потичу из Сингидунума (*Singidunum*), у провинцији Горњој Мезији. У Музеју се чува и попрсје жене из Стоба у провинцији Македонији (сл. 22). Припадају јединственом типу почасних женских статуа познатих као Мале и Велике Херкуланке. Стајале су на јавним градским просторима, у кућама, вилама, позориштима, на фасадама градских капија, у јавним купатилима (термама) и сл. (Trimble 2011: 2006–226).

Иконични изглед представљених статуа реплицираних детаља, које се међусобно разликују по говору тела, гестовима и, најзад, по портретним цртама,

пружа и нов поглед на видљивост жене у римском друштву. Њиховим јавним истицањем преношена је порука о томе каква је требало да буде идеална римска жена, скромна, чедна и посвећена породици. Највећи број тих реплицираних портретних статуа жена се датује у II или прву половину III века.

Сл. 16 Портрет младе девојке, мермер, Италија ?, I век, Народни музеј Србије (фото: В. Илић)

Fig. 16 Portrait of a young woman, marble, Italy (?), 1st century, National Museum of Serbia (photo: V. Ilić)

Сл. 17 Жена с дијадемом, пешчар, Врело-Лисовићи, II век, Народни музеј Србије (фото: В. Илић)

Fig. 17 Woman with a diadem, sandstone, Vrelo-Lisovići, 2nd century, National Museum of Serbia (photo: V. Ilić)

18

19

20

21

Сл. 18–21 Велика Херкуланка, мермер, Београд (*Singidunum*), II–III век, Народни музеј Србије (фото: В. Илић)

Fig. 18–21 Large Herculaneum Woman, marble, Belgrade (*Singidunum*), 2nd–3rd century, National Museum of Serbia (photo: V. Ilić)

У старом Риму, жене су стереотипно представљане као мајке и супруге, искључиво везане за кућне послове (Ратковић 2022в: 160–171). Међутим, постоје докази да су се bavиле и разним професијама. Живеле су и радиле у градовима, на пољским газдинствима, у насељима поред рудника и војних утврђења (*canabae*) и биле су активне учеснице у локалној економији. Боравак жена у утврђењима на римској граници (*limes*) може да се установи на основу материјалних остатака, односно родно одређених предмета, од којих су свакако најкарактеристичнији накит, тоалетни прибор, огледала, чешљеви, пиксиде, тоалетне игле-укоснице. Такви предмети, као докази присуства жена, пронађени су и ван гробних целина, у утврђењима и насељима поред њих, у провинцији Горњој Мезији: *Singidunum*, *Viminacium*, *Margum*, *Novae*, *Diana*, *Pontes*, и на многим другим локалитетима у Србији (Данковић, Миловановић и Марјановић 2018: 72–82). Слободно рођене жене сматране су грађанкама (*cives*). Имале су право на свој посед и приватне послове у вези с њим, као и да учествују у добротворним акцијама (Giunio 2016: 31). Жене из нижег и средњег staleжа биле су глумице, акробаткиње, играчице. Најчешће су ипак биле бабице, дојиље, писарке, секретарице или уметнице (Linderski 2003: 342–349). Лекарска професија је у римском друштву била резервисана за мушкарце. Ме-

ђутим, према неким епиграфским подацима, медицином су се bavиле и жене (*medicae*) (Flemming 2013: 283; Jackson 1993: Pl. III, fig. 5). На епиграфском споменику из III–IV века помиње се извесна Августа, која је, заједно с мужем лекаром, излечила многе људе (Aparaschivei 2012: 66).

Сл. 22 Велика Херкуланка, мермер, Стоби, Партенијусова палата, почетак I века, Народни музеј Србије (фото: В. Илић)

Fig. 22 Large Herculaneum Woman, marble, Stobi, Gradsko, Palace of Parthenius, beginning of the 1st century, National Museum of Serbia (photo: V. Илић)

Женама је у Риму било забрањено обављање јавних функција, укључујући политичко деловање (Giunio 2016: 35). Ипак, могле су да буду свештенице, да воде своје послове и да поседују радионице, па чак и руднике (Душанић 2006: 91, 60). У Италији и провинцијама, у прва три века се појављују титуле заштитнице или мајке колегија (*collegia*), професионалних удружења регулисаних законом, којима су могле да управљају самостално или с мужевима и синовима (Hemelrijk 2008: 115–162).

Са становишта студија рода, на основу инвентара гробова жена на некрополама Виминацијума (*Viminacium*), опширну студију урадио је И. Данковић (Dančović 2020). На основу гробних прилога и антрополошких анализа, он је проучио социјалне аспекте живота жена, од девојчица до одраслог доба.

Као посебна дисциплина, студија рода у археологији има за циљ идентификацију полова, с акцентом на жене, у сагласју са археолошким материјалом. Међутим, без фунерарне археологије и хронолошке и стилско-типолошке анализе археолошких артефаката, то не би било могуће. Пример проучавања женске популације сахрањене на некрополама Виминацијума, на основу гробних прилога и различитих биолошких анализа, показује да се видљивост жена

не може установити без свеобухватних разматрања ради бољег представљања жена у археологији као науци и у музејским поставкама. Такође, треба нагласити да је тематска изложба *Femina Balcanica* настала као резултат интерпретације артефаката из збирки Музеја коришћењем свих наведених постулата и да је пружила нека почетна усмерења за даља истраживања тема везаних за жене у периоду Римског царства.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Allason-Jones, L. 2005

Women in Roman Britain, Micklgate: Council for British archaeology.

Aparaschivei, D. 2012

Healthcare and medicine in Moesia Inferior, Iasi: Editura Universitatii, Al. L. Cuza.

Geller, P. L. 2009

Identity and Difference: Complicating Gender in Archaeology, *Annual Review of Anthropology* 38: 65–81.

Gilchirst, R. 2009

The Archaeology of sex and gender, in: *The Oxford handbook of Archaeology*, B. Cunliffe, C. Gosden and R. Joyce, eds., Oxford: University Press, 1–21.

Giunio, K. 2016

Biti žena u starom Rimu (Summary: Being a Women in Ancient Rome), u: *Finis Coronat opus, Zbornik radova posvećen Mariji Buzov povodom 65. obljetnice života, Zbornik instituta za arheologiju (Zagreb)* 3: 27–45.

Groen-Vallinga, M. 2013

Desperate housewives? The adaptive family and female participation in the Roman urban labour market, in: *Women and the Roman City in the Latin West*, E. Hemelrijk and G. Woolf, eds., Leiden-Boston: Brill, 295–400.

Đ Ambra, E. 2007

Roman Women, New York: Cambridge University Press.

Danković, I. 2019

Burial of a women with the an amber distaff at Viminacium (Резиме: Сахрана жене са преслицом од ћилибара из Виминацијума), *Стирминар* (н.с.) 69: 215–229.

Danković, I. 2020

Inventar grobova ženske populacije kao odraz životnog doba: Studija slučaja viminacijumskih nekropola od I do IV veka. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Данковић, И., Миловановић, Б. и Марјановић, М. 2018

Од девојчице до *matronae*: животни ток жена на лимесу, у: *Римски лимес и градови на тлу Србије = Roman limes and cities on territory of Serbia*, ур. М. Кораш и С. Поп-Лазич, Београд: Српска академија наука и уметности и Археолошки институт, 72–81.

Dassen, V. and Späth, T. (eds.) 2010

Children, Memory, and Family in Roman Culture, New York: Oxford University Press.

Душанић, С. 2006

Просопографске белешке о рударству у Горњој Мезији: породице имућних досељеника на рудничком тлу (Summary: Prosopographic Notes on Roman Mining in Moesia Superior: the Families of Wealthy Immigrants in the Mining Districts of Moesia Superior), *Стиаринар* (н.с.) 16: 85–102.

Jackson, R. 1993

Roman Medicine: the Practitioners and their Practices, in: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* II, 37.1, H. Temporini and W. Haase, eds., Berlin & New York: Walter de Gruyter & Co., 80–101.

Larsson Lovén, L. 1998

“Lanamfecit”, Woolworking and female virtue, in: *Aspects of Women in Antiquity: Proceedings of the first Nordig symposium on women lives in antiquity, Goteborg 12-15 June, 1997*, L. Larsson Loven and A. Stromberg, eds., Goteberg: Paul Astromsforlag, 85–95.

Linderski, J. 2003

The Paintress Calypso and Other Paintress in Pliny, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 145: 342–361.

Нинковић, В. 2022

Супруге римских војника, у: *Femina Balcanica: mater, matrona, augusta, dea = Жена на Балкану у античком добу*, ур. И. Поповић, Д. Ратковић и Б. Борић-Брешковић, Београд: Народни музеј Србије, 135–140.

Поповић, И. 2012

Породични надгробни споменик са Космаја и Симплиције, прокуратор рудника на Авали, Космају и Руднику (Summary: Family Tombstone from Kosmaj and Simplicius-procurator of Mines on Avala, Kosmaj, Rudnik), *Гласник Српској археолошкој друштва* 28: 31–46.

Поповић, И. 2022

Породични надгробни споменик у облику шкољке са Космаја, у: *Femina Balcanica: mater, matrona, augusta, dea = Жена на Балкану у античком добу*, ур. И. Поповић, Д. Ратковић и Б. Борић-Брешковић, Београд: Народни музеј Србије, 148–154.

Поповић, И., Ратковић, Д. и Борић-Брешковић, Б. (ур.) 2022

Femina Balcanica: mater, matrona, augusta, dea = Жена на Балкану у античком добу, Београд: Народни музеј Србије.

Ратковић, Д. 2022а

Женске типизирани статуе: јавне, почасне и царске, у: *Femina Balcanica: mater, matrona, augusta, dea = Жена на Балкану у античком добу*, ур. И.

Поповић, Д. Ратковић и Б. Борић-Брешковић, Београд: Народни музеј Србије, 90–102.

Ратковић, Д. 2022б

Свет жене у римској породици, у: *Femina Balcanica: mater, matrona, augusta, dea = Жена на Балкану у античком добу*, ур. И. Поповић, Д. Ратковић и Б. Борић-Брешковић, Београд: Народни музеј Србије, 123–134.

Ратковић, Д. 2022в

Домети професионалних могућности жена у римском свету, у: *Femina Balcanica: mater, matrona, augusta, dea = Жена на Балкану у античком добу*, ур. И. Поповић, Д. Ратковић и Б. Борић-Брешковић, Београд: Народни музеј Србије, 160–171.

Ратковић, Д. 2022г

Симболика неких кућних послова: врлина матроне, у: *Femina Balcanica: mater, matrona, augusta, dea = Жена на Балкану у античком добу*, ур. И. Поповић, Д. Ратковић и Б. Борић-Брешковић, Београд: Народни музеј Србије, 185–191.

Rawson, B. (ed.) 1986

The family in Ancient Rome: new perspective, London: Cornell Univeristy Press.

Rawson, B. 2001

Childern as cultural symbols: imperial ideology in the second century, in: *Childhood, Class and Kin in the roman World*, S. Dixon, ed., London/ NewYork: Routlege, 21–42.

Stig Sorensen, M. L. 2000

Gender archeology, Jesus Colegge, Cambridge, e. book Vital source Bookshelf (20130424 Gender Archaeology, Wiley Professional, Reference & Trade. Available from: vbk://9780745668642).

Trimble, J. 2011

Women and visual replication in roman Imperial art and Culture, Cambridge: University Press.

Flemming, R. 2013

Gendering medical provision in the cites of the Roman West, in: *Women and the Roman City in the Latin West*, E. Hemelrijk and G. Wolf, eds., Leiden–Boston: Brill, 271–289.

Hemelrijk, E. 2008

Patroness and „Mothers“ of Roman Collegia, *Classical Antiquity* 27-1: 115–162.

Caroll, M. 2015

Commemorating military and civilian families on the Danube Limes, in: *Limes XXII, Proceedings of the 22nd International Congress of roman frontier*

studies, Ruse, Bulgaria, Septembar 2012, L. Vagilinski and N. Sharankov, eds., Sofia: National Archaeological Institute with museum, Bulgarian Academy of Sciences, 501–511.

Свјетићанин, Т. (ur.) 2013

Pokloni Sofije i Milojka Dunjića, Arheološke monografije 21, Beograd: Narodni muzej.

Цвјетићанин, Т. 2022

Римски домови и домаћинства: жена у домаћинству, у: *Femina Balcanica: mater, matrona, augusta, dea = Жена на Балкану у античком добу*, ур. И. Поповић, Д. Ратковић и Б. Борић-Брешковић, Београд: Народни музеј Србије, 171–185.

Coltofean-Arizancu, L., Gaydarska, B. and Matic, U. 2021

Gender stereotypes in archaeology, a short reflection in image and text, Leiden: Sidestone press.

Walker, S. 1995

Greek and Roman Portraits, London: British Museum Press

**GENDER AND ATTRIBUTION OF ARCHAEOLOGICAL ARTEFACTS:
WOMAN AND IDENTITY (ON THE EXAMPLE OF COLLECTIONS FROM
THE ROMAN PERIOD IN THE NATIONAL MUSEUM OF SERBIA)**

SUMMARY

Gender archaeology has been singled out as a discipline or a special study of the past societies, which deals with identity and cultural differences between genders. This method in archaeology began in the 1980s, and it became more prominent in the last fifteen years through different research activities within this topic. Gender studies also draw attention to the low or non-existing level of visibility of women in traditional museum exhibitions, but also in the manner of representing women as housewives and mothers, from prehistory up to the historical periods.

The research that gender archaeology deals with is based on sociological interpretation, as well as the role of gender within a community and in economy, by linking all these aspects with the material culture (from prehistory, Antiquity, and all the way to the Middle Ages), which is the most important aspect for archaeology as a science.

It was precisely on these postulates that a thematic exhibition was conceived at the National Museum of Serbia, through which we attempted to shed light on certain aspects in the lives of women and avoid stereotypes which tend to occur in the representation of women in the Antique Roman world. The thematic study exhibition of the National Museum of Serbia *Femina Balcanica, mater, matrona, augusta, dea – Woman in the Balkans in the Antiquity*, was conceived through singling out items from the Antique Roman collections of the Museum which would represent women and certain activities of their lives in the best manner possible.

Gender studies in archaeology is a separate discipline, whose goal is to present genders through their individuality, with an accent on women as individuals, in accordance with the archaeological material. Without funerary archaeology, however, and also the chronological and stylistic-typological analyses of archaeological artefacts, this would not be possible. From the example of a study of the female population from the necropolises at Viminacium, through analyses of grave offerings, as well as different biological analyses, it is clear that the problem of individuality and visibility of women cannot be thoroughly researched without all-comprehensive studies, which can provide results, together, with the aim of ensuring a better representation of women in archaeology as a science, but also in museums, on permanent and thematic exhibitions. Also, we have to point out that the thematic exhibition *Femina Balcanica* was created by interpreting artefact from the Museum's collections by means of all the postulates that we mentioned and that it provided some initial postulates for further research of topics linked to women in the Roman Empire period.

Душан С. РАШКОВИЋ
Народни музеј Крушевац

ТОПОНИМИ И УБИКАЦИЈА РАНОВИЗАНТИЈСКИХ РЕФУГИЈУМА И КАСТЕЛА НА ПОДРУЧЈУ ЦЕНТРАЛНОГ ПОМОРАВЉА

Апстракт: Централно Поморавље је географски простор у ширем окружењу моравских Саставака, односно става Јужне и Западне Мораве. У ратним временима током Велике сеобе народа, тј. у рановизантијском периоду (V и VI век), становништво римских насеља се селило из моравских долина у брдске пределе, на висинске положаје које одликују тешка приступачност и скровитост, што су били предуслови за настанак насеља типа прибежишта – рефугијума. Такође, за подизање утврђених насеља – кастела коришћене су стратешке погодности конфигурације терена на доминантним местима. Већина локалитета са остацима рановизантијских насеља у Поморављу има топоним Градиште. Међутим, у неким областима постоје варијанте истог корена, као што су Град и Градац. Недоумице изазивају преслијавања неких назива, и то не само турцизма Кале, што је тек превод назива Градиште, него и због њихове историзације, као што је случај с Јерининим градом.

Кључне речи: Саставци, рановизантијски период, утврђење, рефугијум, кастел, Градиште, Јеринин град

Под подручјем централног Поморавља подразумева се простор у ширем окружењу моравских Саставака, односно става Јужне и Западне Мораве, и околних брда. Геоморфолошке и рељефне карактеристике брдских предела који се налањају на зону моравског става пружале су основне услове за одржавање живота током рановизантијског времена. Стога се становништво римских насеља у окружју Горње котлине Велике Мораве, Алексиначке котлине и Крушевачке котлине, притиснуто ратним збивањима, селило током V века из моравских долина на висинске положаје.

НАСЕЉАВАЊЕ БРДСКИХ ТЕРЕНА ТОКОМ РАНОВИЗАНТИЈСКОГ ПЕРИОДА

У српској археологији се сматра да зачеци рановизантијског периода сежу у средину III века, односно у време кризе коју је у римским провинцијама изазвала ратна опасност. Балканске римске провинције су од III века трпеле упаде варвара преко граница богатог и уређеног Царства. Многе оставе новца, управо из средине III века, пронађене на подручју Поморавља и централне Србије, сведоче о несигурним временима и ратним сукобима, као што је била битка Римљана и Гота код Ниша 269. године (Vojvoda and Redžić 2020: 533–536).

Догађаји из периода Велике сеобе народа сломили су римски поредак и римску одбрамбену способност, а уређена државна управа и, што је најгоре, војна контрола, у вртлогу рата су нестале. Једини начин за остварење мирног и сигурног живота и очување имовине, не само због напада варвара него и домаћих пљачкаша, латрона, који су користили одсуство царске власти, био је премештање насеља у тврђаве са одбрамбеним зидовима, подигнуте на висовима. Пресељење на висинске положаје наметнуле су околности на самом крају IV века, током превласти Источних Гота. Њихове претензије на делове Римског царства пореметиће мир на границама (Зечевић 2002). Дефинитиван крај живота у низинским насељима догодио се током провале Хуна у унутрашњост данашње Србије 441/443. године, који су проширили територију под својом контролом моравском долином до Ниша (Herwig 1990: 52–56)

Иако је премештање насеља на висинске положаје у неким случајевима започето у другој половини IV века, сматрамо да се живот средином V века, управо због хунских разарања, у потпуности преселио на висинске коте. Током VI века, за владавине Јустинијана I, уследила је планска обнова утврђених насеља. Насеља су одбрамбено ојачана и дограђена, а нека су подигнута из темеља (Баришић 1955: 53–71).

Приликом одабирања места за подизање насеља, конфигурација терена је била одлучујућа, слично као у праисторији, нарочито у периоду старијег гвозденог доба. На многим познатим утврђењима установљен је континуитет живота од праисторије до средњег века. Да би се контролисао приступ насељу и остварила његова заштита, било је важно да се изабере брдовити предео. Подручје централне Србије је својим рељефом пружало могућност заштите и изолованости, али захваљујући природним карактеристикама, и повезаност с главним саобраћајним токовима.

РЕФУГИЈУМИ И КАСТЕЛИ

Поморавље је равничарски терен у речним долинама, али окружен брдским пределима. Управо су у тим брдским областима, наслоњеним на долине Западне, Јужне и Велике Мораве и њихових притока, била смештена рановизантијска насеља. Насеља формирана на висинским положајима морала су да задовоље два услова: да одабрана локација на брду пружа заштиту, али и мо-

гућност комуницирања. Према географским одликама, настала су два типа насеља у брдским пределима:

- скровита брдска насеља, готово ван свих комуникација, што је предуслов за стварање локалитета типа прибежишта, односно рефугијума;
- кастели који својим истакнутим брдским положајем доминирају неком територијом.

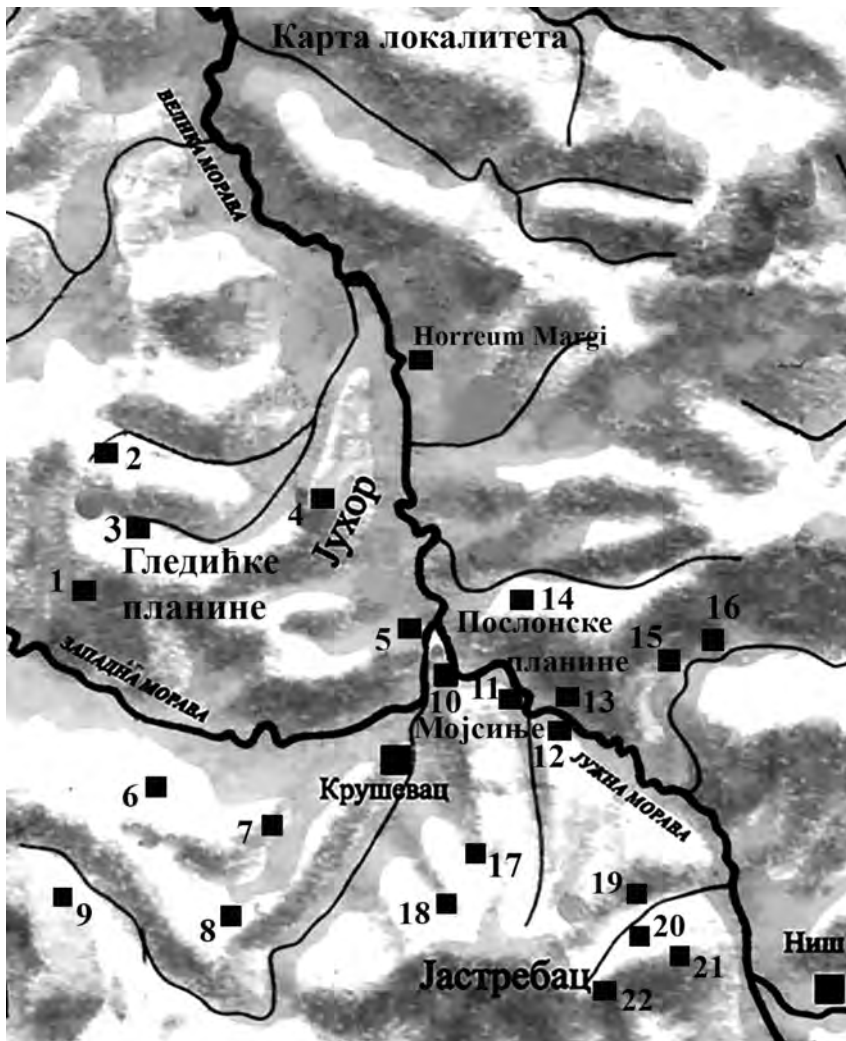
Међутим, у рановизантијском периоду су подизана насеља на доминантним тачкама због географско-стратешких разлога. Најпре, реч је о висовима који су контролисали мањи затворени ареал, углавном речних долина. Другу групу чине насеља на положају који је надгледао комуникације које су пролазиле кроз клисуре, преко река и брдских превоја. Напокон, специфична конфигурација терена је и предуслов за подизање стратешких рановизантијских тврђава-кастела, које су користиле тактичке предности висова који доминирају већим подручјима.

На подручју централног Поморавља, насеља која су настала као рефугијуми налазимо у брдским зонама уједначеног рељефа, где су брда приближно исте висине. Углавном се брда на којима се налазе прибежишта својом висином не издвајају много од околине. Рефугијуми, односно склоништа и прибежишта за склањање становништва су током рановизантијског периода, по правилу, прерасла у стална утврђена и просперитетна насеља. На Гледићким планинама, то је Град у селу Доњем Дубичу, на 481 m висине (карта 1/1; Т. II/1). Локалитет је сакривен у побрђу Гледићких планина, до којег води пут од села Божуровца, а до Града се данас може прићи и коритом Љубостињске реке, мада је неизвесно колико је било проходно у VI веку (Рашковић 2013: 43–61). Занимљиви су топоними који асоцирају на заштиту становништва, као што су Зимовник и Збеговиште, на брдима у непосредном суседству Града у Доњем Дубичу. На побрђу које дели Жупу Александровачку и Крушевачку котлину, у селу Риђевштици, налазимо Градац на коти од 593 m (карта 1/6). Локалитет се налази на падини према потоку занимљивог имена Ђердап, на извору реке Сребрнице. Реч је о насељу чије се постојање може објаснити само као прибежиште које је прерасло у стално насеље (Рашковић и Берић 2002: 148–149). Исто се може рећи и за локалитет Градиште у селу Љубинцима у Жупи Александровачкој (карта 1/8; Т. I/3), који се налази у побрђу на левој обали река Вратарнице и Расине (Рашковић, Димоски и Црнобрња 2010: 30–38).

Локалитет Градац у атару села Петине налази се дубоко у окриљу Великог Јастрепца, на падини лево од обале Петинске реке (карта 1/17). Рановизантијско насеље на стрмој падини, до којег се може доћи једном шумском стазом, не можемо тумачити друкчије него као рефугијум (Рашковић и Трифуновић 2004: 78–81).

У Алексиначкој котлини, у кањону Туријске реке, чак су два рановизантијска утврђења која видимо као рефугијуме. Градиште у селу Породину дубоко је увучено у речни кањон, смештено на падини на десној обали реке (карта 1/19) (Рашковић 2013: 68–70). Такође је и Градиште у селу Врћеновици, на Малом Јастрепцу, рефугијум, рановизантијско утврђење које је прерасло у стал-

но насеље, са занимљивом средњовековном фазом (карта 1/20). Налази се на једном од брда Малог Јастрепца, до којег води пут из кањона реке Турије.

Карта 1 Попис локалитета: 1) Град, Доњи Дунич; 2) Град, Жупањевац; 3) Град, Превешт; 4) Градиште, Девојачка стена; 5) Бедем, Маскаре; 6) Градац, Риђевштица; 7) Градиште, Лаћислед–Мрмош; 8) Градиште, Љубинци; 9) Козник – Јеринин град, село Град; 10) Укоса, Град Сталаћ; 11) Градиште – Јеринин град, Трубарев; 12) Градац, Витковац; 13) Градиште, Прасковче; 14) Градац, Плочник; 15) Љиљаче, Бован; 16) Градиште, Трубарев; 17) Градац, Петина; 18) Градац, Буци; 19) Градиште, Кулина; 20) Градиште, Породин; 21) Градиште, Врћеновица; 22) Градиште–Кале, Вукања

Map 1 List of the sites: 1) Grad, Donji Dubič; 2) Grad, Županjevac; 3) Grad, Prevešt; 4) Gradište, Devojačka Stena; 5) Bedem, Maskare; 6) Gradac, Riđevštica; 7) Gradište, Laćisled–Mrmoš; 8) Gradište, Ljubinci; 9) Koznik – Jerinin Grad, the village of Grad; 10) Ukosa, Grad Stalać; 11) Gradište – Jerinin Grad, Trubarevo; 12) Gradac, Vitkovac; 13) Gradište, Praskovče; 14) Gradac, Pločnik; 15) Ljiljače, Bovan; 16) Gradište, Trubarevac; 17) Gradac, Petina; 18) Gradac, Buci; 19) Gradište, Kulina; 20) Gradište, Porodin; 21) Gradište, Vrćenovica; 22) Gradište – Kale, Vukanja

Ратни услови су увели кастелијерски начин живота, за разлику од римских насеља, размештених у равници на моравским речним терасама. Нов начин живота изнедрио је збијена насеља на уским висовима брдских терена. Била су оивичена бедемима изграђеним од притесаног камена, понекад у комбинацији са циглом, повезаног малтером. Линије периметра бедема код свих утврђења логично прате конфигурацију терена, тако да сваки од њих има јединствену основу у зависности од облика узвишења (Милинковић 2015: 46–108).

Јасно је да су, осим организовања одбране, локације рановизантијских утврђења морале да имају и могућност комуницирања не само магистралним путним правцима него и према суседним утврђеним насељима, што је можда, у том бурном времену, било и важније. Борба за опстанак тражила је сарадњу. Према законитостима које диктирају облик рељефа и конфигурација терена, стварала се нека врста мреже сродних насеља у брдским зонама. Један од примера су насеља у Гледићким планинама.

Међу утврђеним насељима мањег обима, у складу с величином брда на којима се налазе, а која можемо назвати и кастелима и која доминирају одређеним природно изолованим подручјима, свакако су два утврђења на ободима Гледићких планина – Град у селу Жупањевцу и Град у Превешту (Рашковић 2002б: 34–38). Град у селу Жупањевцу, на 818 m висине, је локалитет увучен у брдски терен Гледићких планина и контролише дубоку и широку плодну долину Жупањевачке реке (Тошић и Рашковић 2009: 71–80). Слично и Град у Превешту, на коти 586 m (Т. I /1), суверено доминира дугачком плодном долином Каленићке реке (карта 1/20) (Бугарски, Здравковић и Додић 2021: 137–143).

У делу Крушевачке котлине где се састају атари села Лаћиследа и Мрмоша, на комуникацији дуж долине реке Пепељуше, а која спаја Жупу Александровачку и Крушевац, налази се рановизантијско утврђење Градиште (карта 1/7). Утврђено насеље на 302 m висине контролише велики део долине реке Пепељуше, која се кроз ту долину спаја с Крушевачком котлином (Рашковић и др. 2000: 17).

Средњовековни Козник, на горњем току реке Расине, доминира плодном расинском долином у атарима села Милентије, Будиловине и Рибара (карта 1/9; Т. IV/2). Осим тога, ту пролази важна комуникација према долини Западне Мораве, у околини Врњачке Бање. Новија археолошка ископавања Козника указала су на постојање значајне касноантичке и рановизантијске фазе тог утврђења.

На улазу у Сокобањску долину, на реци Моравици, утврђење Градиште у атару села Трубаревца контролише долину готово до Сокобање (карта 1/16) (Рашковић 2016б: 33–34).

Примери кастела који доминирају кланцима, клисурама и речним прелазима су два утврђења која контролишу прелазе преко Јужне Мораве, у Сталаћкој клисури. На северу Сталаћке клисуре је утврђено насеље Укоса, у селу Град Сталаћ (карта 1/10) (Рашковић 2016а: 285–303), а на југу је Градиште – Јеринин град у атару села Трубарева (карта 1/11) (Минић 1990: 140–145; Рашковић 2022: 335–337). Сталаћка клисура је дугачка 24 km и дубока око 350 m, а погодни прелаз се налазе само на улазним деловима у кањон, које кон-

1

2

3

Т. I 1) Град у Превешту; 2) Градиште у Трубаревцу; 3) Градиште у Љубинцима
 Pl. I 1) Grad at Prevešt; 2) Gradište at Trubarevac; 3) Gradište at Ljubinci

тролишу ове две тврђаве. Промет кроз Бованску клисуру савршено надгледа утврђење Љиљаче, које се налази на повољнијем положају од самог средњо-вековног Бовна (Милојевић 2017: 22–58). Градиште у селу Кулини, у кањону Туријске реке, контролише улаз у Туријску клисуру и пут који се поред Градишта издиже из речне долине према Рибарској реци (карта 1/19) (Рашковић 2013: 68–69).

Градиште–Кале на превоју Грџац на Малом Јастрепцу (Рашковић 2016б: 30–31) доминира прелазом из долине Јужне Мораве према Топлици (карта 1/22; Т. IV/1).

Утврђена насеља која контролишу широка подручја и важне комуникације су, због своје стратешке важности, и најзанимљивија. Такве тврђаве су могле да имају и сталне војне посаде. Градиште код Девојачке стене изгледа као прототип рановизантијског утврђеног насеља на савршеној тачки у простору, на високој коти мало издвојеној од остатка Јухор-планине (Рашковић 2002б: 34). Реч је о кастелу за који се може очекивати да је био од војног значаја за шири простор Левча и Темнића. Локалитет се налази на коти од 583 m и јасно је да је реч о утврђењу које је надгледало читаво подручје око Темнића и дела Левча, а чак је визуелно доминирало десном обалом Велике Мораве (карта 1/4). На локалитету су делимично сачувани зидови просторије унутар утврђења (Т. II/2). Утврђење је смештено на најповољнијем положају на Јухору. То место је погодно за одбрану и повезано је проходнијим путевима са околином. Пuteви и стазе од Градишта код Девојачке стене воде у долине Западне и Велике Мораве, према утврђењу Бедем на месту Саставака Западне и Јужне Мораве и долинама Каленићке и Жупањевачке реке.

Подно јухорског Градишта код Девојачке стене, на правцу који се спушта у моравску долину, налази се Бедем, једино низинско рановизантијско утврђење у Поморављу. То је кастел средње величине, димензија 130 × 130 m, чији значај извире из његовог стратешког положаја на саставу три велике реке (карта 1/5). Одбрамбене куле и бедеми, остаци цркве из VI века, монументалних димензија (23 × 23 m), показују колико је у рановизантијско време придавано пажње Саставцима Јужне, Западне и Велике Мораве (Рашковић и Ђокић 1997: 137–139; Бугар 2014: 197–214).

Саставцима Западне и Јужне Мораве доминирају Мојсињске и Послонске планине. То је брдски крај који обухвата простор од села Град Сталаћ на северу до села Прасковче на југу. Геолошки посматрано, те две планине, заједно са Ђуниским висом, чине један велики масив кристалног језгра, који је раседањем раздвојен у неколико блокова (Трифуновић и др. 2002: 17–22). На тај брдски крај, који пресеца Сталаћка клисура, наслањају се три моравске долине, тако да су магистралне комуникације морале да пролазе уз падине брда на којима су у рановизантијском периоду стајала утврђења.

Градац у селу Плочнику, брдо на северној ивици Послонских планина (карта 1/14), са 317 m висине (Т. IV/3), има изванредан стратешки положај јер визуелно контролише долину Велике Мораве, на северу све до Ђуприје, па тако и правац магистралне моравске комуникације (Рашковић 1998: 177; Ђорђевић и Рашковић 2004: 30–31).

Градац код манастира Светог Нестора у селу Витковцу, на 284 m висине, на Ђуниском вису (карта 1/12), контролише велики простор на северу Алексиначке котлине и комуникацију (Т. III/2) која уз јужне падине Послонских брда прелази Јужну Мораву у смеру према Рибарској реци и Крушевцу (Ђорђевић и Рашковић 2004: 36; Рашковић 2016в: 14–15). Градац код Светог Нестора на Ђуниском вису и Градиште у Прасковчу на јужном изданку Послонских брда (Т. III/1) природно надгледају северозападни излаз из Алексиначке котлине (карта 1/13). Међутим, осим карактеристичног имена, на Градишту у Прасковчу још увек нису нађени остаци из рановизантијског периода.

1

2

Т. II 1) Град у Доњем Дубичу; 2) Градиште код Девојачке стене, остатак зида
Pl. II 1) Grad at Donji Dubič; 2) Gradište near Devojačka Stena, remains of a wall

1

2

Т. III 1) Градиште у Прасковчу; 2) Градац у Витковцу, поглед на Алексиначку котлину
 Pl. III 1) Gradište at Praskovče; 2) Gradac at Vitkovac, view of the Basin of Aleksinac

Положај и међусобни однос моравских долина, Јухора, Мојсињских и Послонских планина и Ђуниског виси, у рановизантијском периоду су били стратешки изузетно важни, што је јасно из самог броја утврђених насеља у овом побрђу, који контролишу моравске комуникације.

Занимљива је и локација рановизантијског кастела Градац на Великом Јастрепцу, у атару села Буци (карта 1/18), на 574 m висине, који је смештен на оштром вису са којег визуелно контролише читав простор Крушевачке котлине, од Јастрепца до обале Западне Мораве и Крушевца (Рашковић и Трифуновић 2004: 76–78).

1

2

3

T. IV 1) Кале на превоју Гребач; 2) Козник – Јеринин град у долини Расине;
3) Градац у селу Плочнику

Pl. IV 1) Kale on the Grebac pass; 2) Koznik-Jerina town in the Rasina valley;
3) Gradac in the village of Pločnik

Моравска комуникација која је спајала Сингидунум и Наисус сигурно је била под снажним притиском током Велике сеобе народа, односно готских и хунских напада у IV и V веку. У жижи ратних догађања била је 505. године, када су готска војска из правца Београда, а ромејска из Ниша, пролазиле кроз Србију. Војска Источних Гота, под вођством Мунда, и војска Ромеја, под командом конзула Сабинијана, судариле су се код Хореум Маргија. Већину римске војске чинили су Бугари, са хиљадама ратника и великом комором. У својој хроници, која обухвата период између 379. и 529. година, комес Марцелин недвосмислено наводи тачно место битке 505. године – *ad Horreo Margo: Idem Sabinianus Sabiniani Magni filius ductorque militiae delegatus contra Mundonem Getam arma construxit. decem milia armatorum sibimet adscitorum plaustraque armis atque conmeatibus secum trahens pugnaturus accessit. commissoque ad Horreo Margo proelio multis suorum militibus in hoc conflictu perditis et in Margo flumine enecatis, amissis praeterea plaustris in castellum, quad Nato dicitur, cum paucis fugit. tanta in hoc lamentabile bela spes militum cecidit, Ut quantum apud mortales nequaquam potuerit reparari* (Croke 1995: 34).

Ромејска војска је бројала око 10.000 војника. Стратешки циљ је био да се поврати Сирмијум из руку Источних Гота, који су га 504. године преотели од Гепида (Cristini 2019: 112). Међутим, ток битке није ишао на руку Ромејима. Након великих губитака, а нарочито када је изгубљена комора, битка код Хореум Маргија је била одлучена. Ромејски вођа Сабинијан, *magister militum per Illyricum*, напустио је поприште битке и с неколицином војника се повукао у кастел који се звао Нато (Dietz 1988: 27–31).

Непознати кастел Нато, *castellum, quad Nato dicitur*, кога у опису битке помиње комес Марцелин, у свом попису новоподигнутих и обновљених насеља у време цара Јустинијана не наводи Прокопије, који бележи места баш до Хореум Маргија. Наиме, Прокопијев попис досеже до горње долине Велике Мораве и не обухвата провинцију Прву Мезију, тако да претпостављамо да кастел Нато треба тражити управо у тој провинцији. Поприште битке код Хореум Маргија је негде на граници Прве Мезије и Медитеранске Дакије, уосталом као и сам Хореум Марги, а сама граница, ма шта то значило у V веку, је ишла Великом и Западном Моравом, и то од висине Параћина до Трстеничког теснаца.

У тражењу убикације кастела Нато помишљамо на утврђења у околини Саставака. То би могао бити Бедем у селу Маскаре, које се налази управо у том углу Прве Мезије, на обалама Саставака Јужне и Западне Мораве. То би могло бити и насеље на Градишту код Девојачке стене, која доминира прилазима месту битке код Ђуприје.

ГРАД, ГРАДАЦ И ГРАДИШТЕ

Основни назив већине локалитета са остацима рановизантијских насеља у Поморављу је Градиште. Међутим, у неким подручјима постоје варијанте имена истог корена, као што су Град у окружју Гледићких планина, Градац у поткопаоничком региону или турцизам Кале на југу, око планине Јастрепча. Топоним Градина се јавља на западу Шумадије, као што је случај у Пајсијеви-

ћима или у Цветкама, али то је изван наше теме, односно централног Поморавља. Тако, иако ови топоними означавају пресловенска висинска насеља, у корену већине је свеприсутно словенско „град“. Не постоје неки изворни критеријуми који би се крили у тим именима, као што су величина насеља или слично, већ је то једноставно зависило од говора у локалној средини.

Ромејска утврђена насеља у Поморављу су уништена током првих деценија VII века, када је азијско племе Авара покорило читав Балкан и угрозило Цариград (Hurbanič 2015: 387–404). С њима је пристигло и словенско становништво. У складу са својим номадским начином живота, Авари су нестали из Европе и са Балкана, а словенско становништво је преплавило читаво Балканско полуострво, наравно и плодно Поморавље.

Дакле, Словени тврђавама, односно остацима утврђених насеља преосталих након германских, хунских и аварских разарања, дају уопштено име са основом град. Насеља су се угасила већ током два века аварске контроле, па се изгубила и успомена на њихове називе. Протекло је довољно времена да се из свести избришу оригинална имена насеља која су Авари претворили у прах и пепео. Како словенске трагове налазимо на стратешким утврђењима од IX века, постоји хијатус између слома ромејске цивилизације током аварских напада тридесетих година VII века и појаве новог живота у IX веку (Радичевић 2003: 234–235; Špehar 2019: 113–124). Два века су сасвим довољна да дође до заборава.

На подручју централног Поморавља, мале недоумице изазивају преслојавања топонима неких локалитета, и то не само турцизама Кале или Каљаја, што је тек превод назива Градиште, Градац или Град, него и код историзације топонима, као што је Јеринин град. Национална свест је током XIX века у Србији изнедрила многобројне легенде, не само најчешћи Јеринин него и Милошев град, Момчилов град, Град Старине Новака, Град Николе Бољара, па и Град Турчина Вардина или чак Град Филипа Маџарина, односно Пипа Спана, које налазимо на обалама река у сливу Западне Мораве и у самом Крушевцу (Рашковић 2002а: 220–222).

У групи локалитета које народ везује с именима историјских личности, најбројнији су Јеринини градови или градови силне Јерине. Т. Бушетић за Градиште у Опарићу наводи, „место се зове Градиште а народ га приписује Јерини“ (Бушетић 1903: 496). У непосредној близини Града Козника недалеко од Бруса, званог и Јеринин град, налази се и село Град, у чијем је атару утврђење, а једно од презимена становника је Грађани.

Можемо рећи да су легенде пратиле напредак српске историјске науке током друге половине XIX века и старе називе преобукле у новонаучено из српске прошлости. Танка су сећања на прошлост јер су кроз Поморавље прошли многи миграцијски таласи. Међутим, пошто се народ у окружју Крушевца, па и централног Поморавља, поноси царем Лазаром, све што се зна, или углавном не зна, везује се за његов период. Тако су многобројне тзв. легенде о Лазару и именима села којима је он наденуо имена (Рашковић 2002а: 222–226).

Наравно, те сеоске приче не можемо сврстати у легенде, већ у народне умотворине. Међутим, иако је дискутабилно време настанка наводних легенди,

оне могу, захваљујући познавању терена о коме говори приповедач, упућивати на стратешку улогу коју су тврђаве могле да имају у прошлости.

У легендама може најпре да се примети значај путева. Тако је, како нам каже локална прича о путу цара Лазара из Крушевца до Каленића, када је Милош Обилић показао цару Лазару краћи пут, овај похвалио Милоша рекавши: „Е јеси веш па превеш“, и тако је, бар према тој сеоској причи, село Превешт добило име (Бушетић 1903: 476). Иако је „легенда“ сеоска наива, ако живиш у Превешту мораш приметити комуникацију, која у причи игра главну улогу. Још један пут Гледићким планинама тема је народног предања, које каже да је Краљевић Марко у Град у Доњем Дубичу ишао путем преко села Божуровца, где је била башта господара града у Доњем Дубичу, у којој је он гајио божуре (Бушетић 1903: 476). Путеве и брдске стазе су били окосница опстанка у рановизантијском периоду, и сигурно је свака стаза имала одређену улогу јер су рановизантијски градови, због законитости брдских терена, груписани попут гроздова. Плодна поља у речним долинама, не само трију Морава, Јужне, Западне и Велике, већ и Жупањевачке и Каленићке реке, Пепељуше, Моравице, контролишу тврђаве на доминантним тачкама. Долине су биле темељ рановизантијског друштва, агрокултурне привреде и, као правци комуницирања, биле су извори економског опстанка. Комуникације су, и поред хаотичног друштвеног стања, биле неопходне, било магистрални прометни правци било оне за међусобно контактирање и размену добара суседних утврђења. Значај комуникација види се и по положају тврђава на свим критичним прометним тачкама, као што су Сталаћка и Бованска клисура, Туријска река или превој Гребач. Рановизантијско друштво, дакле, и поред свих проблема које доносе ратна времена, достигло је висок ниво организације како свакодневног живота тако и одбране. Живот у Поморављу се под притиском Велике сеобе народа из корена променио и дошао на ивицу постојања. Захваљујући контроли над комуникацијама и утврђеним насељима на висовима, рефугијумима и кастелима, рановизантијско друштво је успело да опстане и пружи отпор.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Баришић, Ф. (прев.) 1955

Византијски извори за историју народа Југославије I, Посебна издања САНУ, ССХLI, Београд: Византолошки институт САНУ, 53–71.

Бугар, М. 2014

Рановизантијска базилика на локалитету Бедем, Крушевачки зборник 16: 197–214.

Бугарски, И. М., Здравковић, В. и Додић, С. 2021

Касноантичка и рановизантијска утврђења у Левачком крају, *Саопштења* 53: 137–143.

Бушетић, Т. 1903

Левач, *Српски етнографски зборник СКА* 5: 496–497.

Voјvoda, M. and Redžić, S. 2020

Roman coin hoards of the third century ad found on the territory of the former Roman provinces of Moesia Superior, Pannonia Inferior, Dalmatia and Barbaricum, *Journal of Ancient History and Archeology*, vol. 7, no. 1: 533–536.

Dietz, K. 1988

Schriftquellen zur Völkerwanderungszeit im pannonischen Raum (von 378–584 n. Chr), in: *Germanen, Hunnen und Awaren*, W. Menghin, T. Springer and E. Wamers, eds., Nürnberg: Germanisches Nationalmuseum, 27–31.

Ђорђевић, М. и Рашковић, Д. 2004

Налазишта и налази римског периода на доњем току Јужне Мораве, *Саопштења* 25–26 (2003–2004): 29–60.

Зечевић, Н. 2002

Византија и Гоји на Балкану у IV и V веку, Београд: Византолошки институт САНУ.

Милинковић, М. 2015

Рановизантијска насеља у Србији и њеном окружењу, Београд: Досије студио.

Милојевић, П. 2017

Вишеслојна градина Љиљаче код села Бовна, *Караџић, часопис за историју, етнологију, археологију и уметност*, н.с. 9: 22–58.

Минић, Д. 1990

Средњовековно утврђење у Трубареву, *Гласник Српској археолошкој друштва* 6: 140–145.

Радичевић, Д. 2003

Археолошка налазишта X-XI века у Чачку и околини, *Гласник Српској археолошкој друштва* 19: 234–235.

Рашковић, Д. 1998

Рекогносцирање античких локалитета и комуникација на подручју Послонских и Мојсињских планина, *Гласник Српској археолошкој друштва* 14: 186–190.

Рашковић, Д. 2002а

Митови и легенде о археолошким налазиштима и споменицима у Крушевачком окружју, *Митолошки зборник* 5: 207–228.

Рашковић, Д. 2002б

Рановизантијски археолошки локалитети и комуникације у ширем крушевачком окружју, у: *Трећа југословенска конференција византолога*, ур. Љ. Максимовић, Н. Радошевић и Е. Радуловић, Београд: Византолошки институт САНУ; Крушевац: Народни музеј Крушевац, 30–74.

Рашковић, Д. 2013

Налаз новца са локалитета Градац у селу Доњи Дубич у Гледићким планинама, *Шумадијски записи* 7: 43–61.

Рашковић, Д. 2016а

Налази из рановизантијског и средњовековног периода на налазишту Укоса у Град Сталаћу, *Гласник Српској археолошкој друштва* 32: 285–303.

Рашковић, Д. 2016б

Низинска античка насеља и висинска рановизантијска налазишта у окружју Алексинца и Соко Бање, *Караџић, часопис за историју, етнологију, археологију и уметности*, н.с. 8: 33–34.

Рашковић, Д. 2016в

Материјална култура налазишта из рановизантијског периода у окружју Алексиначког Поморавља и Сокобањске котлине, у: *Алексинац и околнина у прошлости, 500 година од првој писаној помени 1516-2016*, ур. С. Рајић, (Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 3. септембра 2016. у Алексинцу), Алексинац: Завичајни музеј, 13–31.

Рашковић, Д. 2021

Археолошка топографија и историјска географија централног Поморавља у рановизантијском периоду, *Ниш и Византија* 19: 171–185.

Рашковић, Д. 2022

Налази новца из 4. до средине 5. века у крушевачком крају, *Гласник Српској археолошкој друштва* 38: 331–348.

Рашковић, Д. и др. 2000

Рановизантијска утврђења у крушевачком окружју, Крушевац: Народни музеј Крушевац

Рашковић, Д. и Берић, Н. 2002

Резултати рекогносцирања античких и средњовековних археолошких налазишта на подручју Трстеника и суседних крајева, *Гласник Српској археолошкој друштва* 18: 137–156.

Рашковић, Д., Димовски, Н. и Црнобрња, С. 2010

Рановизантијско утврђење Градиште у Љубинцима-Жупа Александровачка, *Жујски зборник* 5: 30–38.

Рашковић, Д. и Ђокић, Н. 1997

Резултати рекогносцирања античких налазишта и комуникација на подручју Јужног Темнића, *Гласник Српској археолошкој друштва* 13: 135–139.

Рашковић, Д. и Трифуновић, М. 2004

Касноантичка и рановизантијска археолошка налазишта Јастрепца - прилог планирању заштите природног добра. *Заштита природе*, вол. 55, бр. 1-2: 69–82.

Тошић, Г. и Рашковић, Д. 2009

Прилог познавању касноантичких и средњовековних утврђења у околини Каленића, у: *Научни скуп Манасијир Каленић - у сусрет шестстојој годишњици, Каленић, 5-6. октобар 2008. године, Крајујевац-Београд*, ур. Ј. Калић-Мијушковић, Београд: САНУ, Одељење историјских наука, 67–80.

Трифунковић, М. и др. 2002

Мојсињска Света Гора, Крушевац: Народни музеј Крушевац.

Herwig, W. 1990

History of the Goths, London: University of California Press.

Hurbanič, M. 2015

Vrácý Avarov na balkánske územia Východorímskej ríše, *Historický časopis* 63, 3: 387–404.

Cristini, M. 2019

Graecia est professa discordiam. Teoderico, Anastasio e la battaglia di Horreum Margi, *Byzantinische Zeitschrift* 112: 67–84.

Croke, B. 1995

The Chronicle of Marcellinus, Sidney: Australian Association for Byzantine Studies.

Špehar, P. 2019

Reoccupation of the late antique fortifications on the Central Balkans during the Early Middle Ages, in: *Fortifikacije, obrambeni sustavi i strukture u*

prošlosti, ur. T. Tkalčec i dr., Zbornik instituta za arheologiju, knj. 13, Zagreb:
Institut za arheologiju, 113–124.

TOPONYMS AND LOCATIONS OF EARLY BYZANTINE REFUGII AND CASTELLA IN THE AREA OF CENTRAL POMORAVLJE

SUMMARY

The area of Central Pomoravlje comprehends the geographical region in the wider area of the drainage basin of the Morava rivers, i.e. the entire basin of the Južna Morava and the Zapadna Morava. During the wartimes in the Great Migration period, that is to say, the Early Byzantine period, in the 5th and the 6th century, the population from Roman settlements moved from the Morava valley to the mountainous regions. Positions on high altitudes were used, whose basic traits were inaccessibility and a hidden location in the hills, which are prerequisites for the forming of settlements intended as refuges – refugii. The configuration of the terrain is also a prerequisite for the building of fortified settlements – castella. Castella used the advantages of the altitudes that dominate a given region, either closed river valleys, or larger areas in the drainage basin of the three Morava rivers. Castella also controlled the focal points at communication routes, such as river crossings, river gorges or mountain passes. According to Marcellinus Comes, a battle between the Ostrogoths, led by Mundo, and the Romans, led by the consul Sabinianus, occurred near *Horreum Margi*, today's Čuprija, in 505. After the defeat, Sabinianus retreated to *castellum Nato*, which is believed to have been located in the zone of the confluence, either at the site of *Bedem* or at the site of *Gradište* near *Devojačka Stena*.

The most common toponym of most of the sites with remains of Early Byzantine settlements in Pomoravlje is *Gradište*. There are, however, variants of that same root in certain regions, such as the toponyms *Grad*, *Gradac*, or the Turkish variant *Kale*.

Uncertainties can occur due to the changes in the toponyms of some of the sites, not only in the case of the Turkish *Kale*, which is merely a translation of the name *Gradište*, *Gradac* or *Grad*, but also due to the historicisation of toponyms, as is the case of the toponym of *Jerinin Grad*.

Драгана Љ. СПАСИЋ-ЂУРИЋ
Народни музеј Пожаревац

КЕРАМИЧКЕ ЦЕДИЉКЕ ИЗ БРАНИЧЕВА

Апстракт: Током археолошких истраживања средњовековног Браничева, на локалитетима Мали град – Тодића црква и Рудине откривене су керамичке посуде које су од друге половине VIII до почетка XIII века биле врло популарне у исламским регионима. Ту посебну групу карактерише цедиљка (решетка), постављена на различитим нивоима унутар врата крчага/бокала. У раду су анализирани технолошки, хронолошки, функционални и радионички аспекти ове врсте посуда, чија је продукција доживела врхунац у време Фатимида (910–1171). Циљ аутора је да установи прецизну хронолошку и радионичку атрибуцију крчага/бокала са цедиљкама из Браничева, специфичних по златастој/сребрнастој енгоби и црвено сликаној декорацији.

Кључне речи: Абасиди, ажур, бокал, Браничево, Египат, златаста/сребрнаста енгоба, Фатимиди, Фустат, цедиљка

УВОД

У фонду керамичког материјала са истраживања средњовековног Браничева (сл. 1), међу неглазираним посудама су у морфолошком и технолошком смислу као посебан тип издвојене цедиљке у форми бокала или крчага. Прво откриће уследило је током ископавања браничевског подграђа 1985, на локалитету Рудине. У групи посуда са златастим премазом и црвено сликаном декорацијом налазио се и део крчага/бокала са остацима цедиљке на прелазу врата у тело (Поповић и Иванишевић 1988: 158, сл. 20/2; Бикић 1990: 66, Т. I/4). Са истраживања локалитета Мали град – Тодића црква, у периоду од 2007. до 2022, потиче шест крчага/бокала са цедиљкама, у различитом стању очуваности.¹

1 Археолошка истраживања локалитета Мали град – Тодића црква, у оквиру пројекта Народног музеја Пожаревац *Истраживање средњовековног града Браничева*, започета су 2007. и још увек трају, у периодичним кампањама од 20 до 40 дана. Руководилац истраживања је аутор овог рада. Локалитет Мали

Сл. 1 Ситуациони план средњовековног града Браничева
(према: Поповић и Иванишевић 1988: 129, сл. 2)

Fig. 1 Situation plan of the medieval city of Braničevo
(after: Поповић и Иванишевић 1988: 129, сл. 2)

У српској литератури која се бави питањима средњег века није детаљније анализирана ова керамичка форма, што се може објаснити недостатком археолошких налаза. Као посебан тип, крчаг са цедиљком идентификован је приликом анализе посуда са златним и сребрним премазом са Београдске тврђаве, уз напомену аутора да је приликом истраживања локалитета Рибница код Доњег Милановца откривена слична посуда (Бикић 1990: 65, 66, Т. I, сл. 6, нап. 23).

Многобројне су публикације и радови у којима се објављују налази ових посуда са ископавања у Египту, посебно у Фустату, уз студије европских истраживача о цедиљкама из појединих музеја. Детаљно наведена литература налази се

у једном од новијих текстова о бокалима цеђиљкама из Пловдива, аутора Р. Иванова (Иванов 2021: 32, 33). Осим тога, ове посуде, с мањом или већом пажњом, анализиране су у многим публикацијама о резултатима истраживања локалитета у исламским регионима (Египат, Сирија, Израел, Јордан, Палестина).

ЕВОЛУЦИЈА И ИСТОРИЈА

Порекло крчага/бокала цеђиљки потиче из Сасанидског царства. Иако су се појавили на Истоку у VII и раном VIII веку, у време Омајада, до њиховог брзог ширења у блискоисточном региону дошло је након абасидске експанзије, у другој половини VIII века, када су постали једна од најпопуларнијих форми неглазираних керамичких посуда, распрострањених од Сирије на северу, преко Трансјорданије и Палестине до Египта на југу, и Месопотамије и Ирана на истоку (Arnon 2007: 53). Веома су заступљене у Рамли (*Ramla*, хебрејски רמלה), где су откривена 794 различита примерка с једноставном или сложенијом и стилизованом декорацијом цеђиљки (Иванов 2021: 34; Arnon 2007: 53).

Посуде са цеђиљкама нису карактеристичне само за средњовековне културе. Један од најстаријих познатих примера ажур технике на керамичким посудама налази се на једној протоатичкој амфори из Археолошког музеја Елеусине, датованој у време између 675. и 650. године пре н. е. (Önal and Önal 2015: 24). Са атинске Агоре познати су примерци из хеленистичког периода, а коришћени су за филтрирање и складиштење различитих течности (Polat 2021: 395). Ова форма је заступљена и у римској керамици; из раноримског периода, из Египта, са локалитета *Mons Claudianus* потичу два крчага и један бокал са цеђиљкама постављеним између врата и тела; један крчаг је датован у период Антонина (138–161) (Wodzińska 2010: 108/97, 109/98, 109/99). Током ископавања на хиподрому у Јерашу (*Jerash*) откривени су једноставни сферични бокали са цеђиљком, а традиција њихове израде у тој области настављена је и у византијском периоду (Polat 2021: 395). У римском керамичком материјалу са ископавања у Патари, из периода IV и V века, крчази са цеђиљком су издвојени као посебан тип који карактеришу лоптасто тело, профилисан, благо конкавни врат, вертикална дршка и цеђиљка постављена на споју врата и тела (Özdemir 2009: 38, 132, cat. 133–138).

Иако крчази/бокали са цеђиљком нису откриће керамичара из фатимидског периода, непобитна је чињеница да су за време Фатимида доживели изузетну уметничку кулминацију у Египту, посебно у радионицама занатског округа Фустат, а у мањој мери у Сирији. Цеђиљке су украшаване разноврсним геометријским, флоралним и фигуралним мотивима или натписима, у циљу пропаганде и промоције фатимидске уметности, као и богатства Калифата, што је знатно допринело да Фустат постане велики трговачки центар (Ellabban 2022: 3; Иванов 2021: 35; Polat 2021: 393; Casalini 2016: 22; Wodzińska 2010: 256). Интензивну фустатску продукцију доказују многобројни примерци који се данас налазе у музејима широм света (Polat 2021: 393; Иванов 2021: 32, 33; Casalini

град преименован је у Мали град – Тодића црква 1925. године, након изградње цркве Св. Георгија, задужбине бродовласника Драгутина Тодића и његове супруге Лепосаве.

2016: 23).² Једна од највећих европских колекција ажурираних цедиљки из Фустата чува се у Међународном музеју керамике у Фаенци (*Il Museo Internazionale delle Ceramiche in Faenza*), а представља поклон шведског дипломате, научника, колекционара, историчара уметности и писца Фредрика Роберта Мартина (*Frederick Robert Martin*) из 30-их година XX века (Casalini 2016: 22, 23).

Сматра се да је у наредном периоду, за време Ајубида и Мамелучког султана-та, употреба крчага/бокала са цедиљком смањена, али није и потпуно нестала. Након фазе са развијеном декорацијом из фатимидског доба, њихове форме су измењене стањивањем врата и издуживањем, због чега су постали цилиндрични. Јавило се глазирање спољне површине, али без декоративног богатства које је карактерисало претходни период, већ само са једноставним, често неправилним отворима, а дошло је и до промена у квалитету глине (Polat 2021: 396, 397).³

Употреба ових посуда је настављена и у османском периоду, а током XV века у њиховој изради преовлађује техника калуповања (Demirsar, Kaya and Şimşek Franci 2020: 4–9).

Технолошке и морфолошке трансформације крчага/бокала са цедиљкама, почев од периода Омајада, преко Абасида, Фатимида све до Ајубида и мамелука, рефлектују њихово прилагођавање укусима нових корисника и друштвено-економске промене у регионима где су били заступљени.

АРХЕОЛОШКИ КОНТЕКСТ БРАНИЧЕВСКИХ НАЛАЗА

Прва археолошка истраживања средњовековног Браничева, на локалитету Мали град – Тодића црква (сл. 1), обавио је М. Васић, који је ту дефинисао основне културне слојеве. Током 1975, проф. Владислав Поповић је спровео ископавања мањег обима, којима је потврђено постојање значајног средњовековног слоја. У оквиру топографских истраживања ширег комплекса Виминацијума од 1983. до 1985, сондажна ископавања је извео М. Пиндић, ради дефинисања трасе бедема и облика основе утврђења (Поповић и Иванишевић 1988: 128, 130). Нова истраживања локалитета започета су 2007, а трају и данас, с циљем прецизнијег утврђивања стратиграфије и развојних фаза средњовековног Браничева (Спасић-Ђурић 2016: 109–115).

Заштитна ископавања већег обима налазиштима Рудине и Светиња (сл. 1), на периферном простору браничевског комплекса, обављена су 1985. (Поповић и Иванишевић 1988: 128, 133–154).

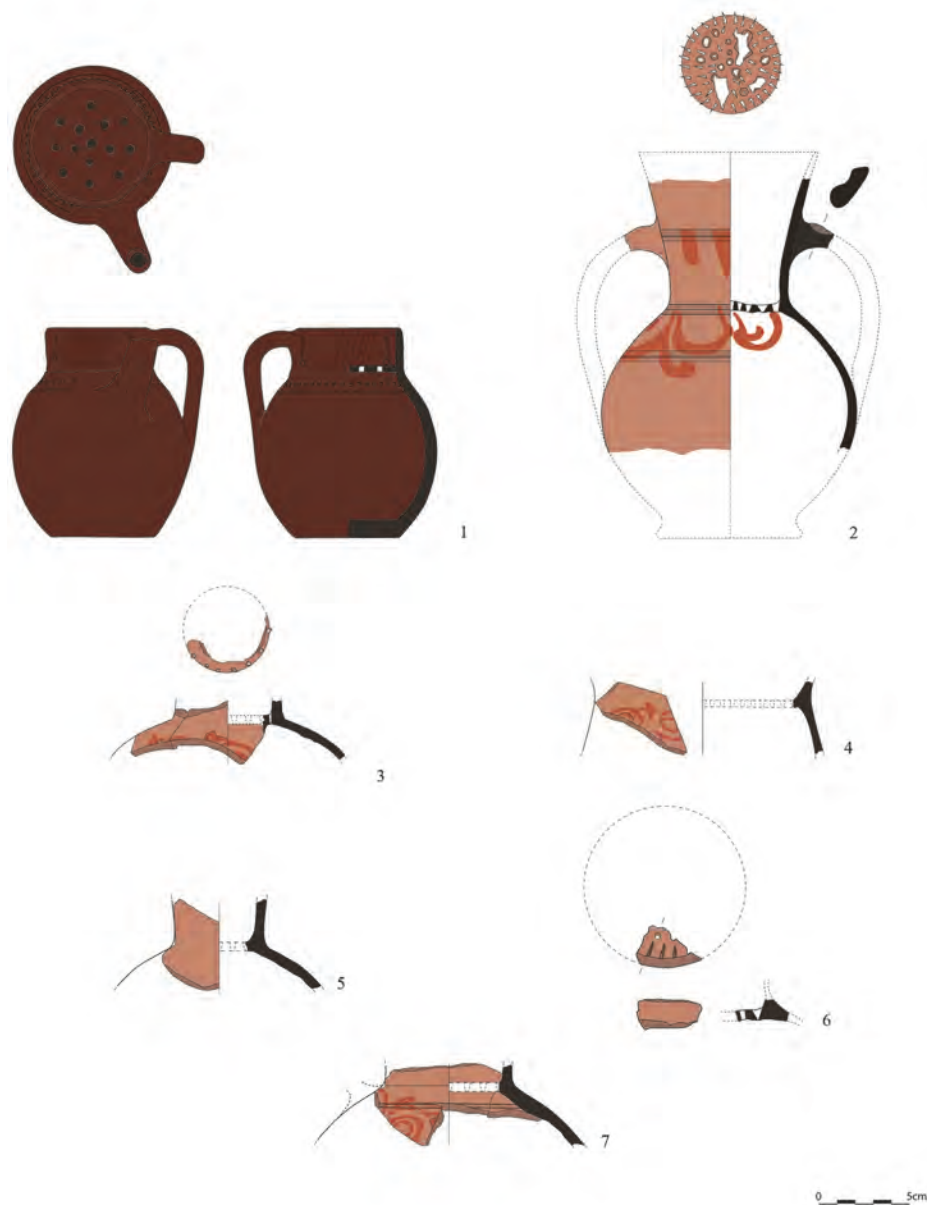
Са нових истраживања из 2007, са локалитета Мали град – Тодића црква, из различитих археолошких целина потиче шест крчага/бокала са цедиљкама (Т. I/1–6, сл. 2–8), а део једног је нађен на локалитету Рудине (Т. I/7, сл. 9).⁴

2 Реч је о музејима у Турској, Египту, Кувајту, Израелу, Сирији, Анадолији, а посебно у Америци и Европи, у којима се чувају примерци са ископавања која су вршена у неким од тих региона. Њихова међусобна поређења указују на постојање извесног стилског јединства, с мањим разликама у декорацији или натписима на примерцима из различитих области, што сугерише да их је произвела одређена радионица или мајсторска група.

3 У средњовековним бокалима цедиљкама изложеним у многим музејима у Анадолији могу се наћи узорци цедиљки који подсећају на једноставне латице цветва, за разлику од сложенијих примерака из периода Фатимида, cf Polat 2021: 396, 397.

4 Крчаг/бокал се данас налази у средњовековној збирци Народног музеја Пожаревац; захваљујем вишем кустосу Оливери Миловић, на могућности да га обрадим.

У објекту 4 (тзв. кућа 4) налазио се добро очуван бокал са цедиљком, изливником и једном дршком (кат. 1; Т. I/1, сл. 2, 4), као и два дела различитих бокала/крчага с траговима цедиљки (кат. 4, 5; Т. I/4, 5, сл. 7, 8).

Т. I/1–7 Крчази/бокали са цедиљкама из средњовековног града Браничева
(цртежи: С. Живановић)

Pl. I/1–7 Jugs/pitchers with strainers from medieval city of Braničevo
(drawings: S. Živanović)

Бокал кат. 1 је откривен 2008, на подници у крајњој северозападној просторији објекта 4, заједно са импортованим посудама украшеним у техникама зграфита, *champléve* и мраморизовања, и посудама са златастом/сребрном енгобом и црвено сликаним мотивима (сл. 2, 4). У истој просторији су нађена два гвоздена шлема, затим новац и многи други употребни предмети. На основу новца Јована II и Манојла I Комнина, изградња објекта 4 опредељена је у крај треће деценије XII века. Његово паљење уследило је убрзо након смрти Манојла I Комнина (1180), вероватно током сукоба са Мађарима 1182. и 1183. (Spasić-Ђурић 2016: 111–114).⁵

Крчаг амфороидне форме, са две дршке и цедиљком у корену врата, премазан ружичастом енгобом са златастим премазом и црвено сликаним мотивима гирланди (кат. 2; Т. I/2, сл. 3, 5), откривен је 2020. у отпадној јами XXXIV. Налазио се на ▼ 0,70 m, у испуни од мрке растресите земље, која је на тој нивелети садржала слој пепела.⁶ У истом квадрату и слоју, у непосредној близини јаме XXXIV, истражене су јаме XXVII, XXXI и XXXII; јама XXVII је датована анонимним фолисом кованим у време Алексија I (1081–1118), јама XXXI сребрним новцем краља Беле II (1131–1141), а јама XXXII сребрним новцем Ладислава I (1077–1095), што би уједно представљало и хронолошки оквир за јаму XXXIV.⁷

Део крчага/бокала са траговима цедиљке, премазан светлом енгобом са златастим премазом и сликаним црвеним мотивима (кат 3; Т. I/3, сл. 6), потиче из 5. откопног слоја у квадрату АС26, који стратиграфски припада времену након паљења и рушења објекта 4, односно последњим деценијама XII и првим деценијама XIII века. Слој је датован фризашким новцем кованим у раздобљу од 1170. до 1200, касним емисијама краља Беле III од 1172. до 1196, као и бугарским имитацијама кованим у периоду од 1195. до 1215. (Спасић-Ђурић 2016: 114). Међутим, због великих девастација током Првог светског рата, објекти се тешко могу прецизно дефинисати.

Део трбуха и врата крчага/бокала са остацима цедиљке, премазан светлоокер златастом енгобом и украшен спиралним мотивима насликаним црвеном бојом (кат. 4; Т. I/4, сл. 7), откривен је у северозападном углу објекта 4, у слоју пожара непосредно над подницом. На основу тога може шире да се определи у XII век. Из истог објекта потиче део крчага/бокала с делом цедиљке, премазан светлоокер енгобом и сребрнестим премазом, који се датује у исти период као и претходни (кат. 5; Т. I/5, сл. 8).

5 Након објекта 4, од 2015. до 2022. откривено је још неколико објеката из периода Јована II и Манојла I; мањих су димензија, али идентичних архитектонских карактеристика и са идентичним слојем пожара као и у објекту 4. Они недвосмислено указују на то да је средњовековно Браничево на Малом граду било спаљено, а вероватно је у истом периоду било спаљено и уже подграђе.

6 Јама је дефинисана на 0,65 m дубине од почетне нивелете; у испуни јаме XXXIV (1,60 × 1,50 × 1,15 m), у мркој растреситој земљи с гаром, местимично с пепелом, груменовима гореле земље, ломљеним каменом, опекама, аморфним комадима гвоздене згуре и већом количином животињских костију, међу којима су и кости риба из породице јесетри, нађен је и други археолошки материјал: фрагменти наруквица од стакла плаве боје, керамички тег, део бронзаног инструмента-алатке, фрагменти црвено печених посуда са златастим премазом и црвено сликаном декорацијом, фрагменти кухињског горелог посуђа, ситнији фрагменти стаклених посуда, комади фино обрађеног зидног и подног лепа са отисцима притки, фрагментовани и деформисани гвоздени клинови и др.

7 Захвалност за опредељење новца дугујем др Вујадину Иванишевићу, консултанту пројекта.

Део цециљке кат. 6 (Т. I/6) је откривен током 2020, у отпадној јама XLIV, која је укопана у каснолатенски слој, а испод пећи 26; јама је сличних димензија и садржаја као и јама XXXIV.⁸ Налази се у слоју отпадних јама које претходе грађевинској фази Јована II и Манојла I Комнина, што је потврђено новцем краља Стефана II (1116–1131) у јама XLII. Наведени елементи и стратиграфска ситуација указују на то да јама XLIV може да се определи у последње деценије XI и прву половину XII века, што представља хронолошки оквир и за цециљку.

Део крчага/бокала са дршком или изливником, са ружичастом енгобом и златастим премазом, украшен мотивом спирала изведеним у црвеној боји, потиче са истраживања локалитета Рудине, из подграђа Браничевског града. Откривен је у отпадној јама, односно у укупу IV (кат. 7; Т. I/7, сл. 9), која припада фази замирања насеља на Рудинама, датованој у крај XII и прве деценије XIII века (Поповић и Иванишевић 1988: 135, 138, 148, 150, сл. 20/2).

МОРФОЛОШКО-ТЕХНОЛОШКА И ФУНКЦИОНАЛНА АНАЛИЗА

Крчази/бокали са цециљком спадају у керамичке форме које су често коришћене у свакодневном животу у дужем периоду, од друге половине VIII до краја XIII века, али и касније. Најбројнији су неглазирани примерци, али се, знатно ређе, срећу и глазирани. На обраду спољне површине утицали су практични разлози и, као што већина аутора наводи, жеља да се вода дуже одржи хладном; томе је погодовала порозна структура глине, што је било од посебне важности у крајевима с топлим климом (Иванов 2021: 35; Bahgat and Massoul 1930: 88, 89, 90).

Готово сви крчази/бокали са цециљком су израђени на грнчарском точку; ранији примерци (VII – прва половина X века), према појединим ауторима, прављени су на спором витлу, од добро пречишћене глине која ретко садржи песак или лискун (Иванов 2021: 36).

Заједнички именитељ крчага/бокала је цециљка (филтер, решетка) постављена непосредно испод обода или у корену врата, на прелазу у тело посуде. Посуде се сврставају у крчаге или бокале, зависно од ширине отвора реципијента, што код појединих браничевских примерака није могло прецизно да се дефинише. Пречник цециљки варира од 2 до 12 cm. Статистика показује да су чешћи бокали са цециљком постављеном у доњем делу врата (Иванов 2021: 31, 34).

Спољна површина ових посуда је ретко глазирана и најчешће без декорације, али изузетно фино обрађена, што је њихова општа карактеристика. Креативност грнчара била је сконцентрисана на цециљке, тај просторно дефинисан део посуде који постаје носилац изузетних креација исламских мајстора у ажур техници, заснованој на контрасту између отвора и затворених површина, због

8 Међу предметима из јама издвајају се: фрагмент наруквике од стакла плаве боје, са сликаним мотивима у жутој боји, и делови горелог керамичког лонца; лонац је с разгнутим и S профилисаним ободом и жлебом за поклопац, овоидним телом и равним дном, на којем се налази рељефни печат у виду пентаграма; на врату је орнамент изведен убодима, а трбух је украшен снопом хоризонталних канелура.

чега су имале изглед fine чипке (Bahgat and Massoul 1930: 88, 89, 90, Pl. LVIII, LIX, LIX bis; Polat 2021: 393, 394, 396; Иванов 2021: 35; Ellabban 2022: 3).⁹

Од укупно седам крчага/бокала из Браничева, пет (кат. 1–5) је са декорисаном спољном површином, док се за две посуде (кат. 6 и 7), због парцијалне очуваности, то не може утврдити. Цедиљке су формиране од кружних отвора (кат. 1) или у једноставној ажур техници (кат. 2), комбинацијом кружних и троугаоних, а можда и елипсастих отвора.

Посуде са цедиљком из Браничева су генерално квалитетне израде, fine фактуре, тањих зидова, добро печене, посебно примерци кат. 1, 2, 3 и 6, а боја печења је од наранџастоцрвенкасте до тамноокер.

Бокал цедиљка из објекта 4 (кат. 1; сл. 4) је премазан црвеном енгобом и полиран. Добро обрађена спољна површина уочава се и на примерцима кат. 2, 3 и 5, који су премазани ружичастом или светлоокер енгобом са златастим/сребрнaстим премазом и сликани црвеном бојом. Међутим, постоје разлике у погледу квалитета фактуре и изгледа спољне површине. Примерци кат. 2, 3 и 5 су fine фактуре, тањих зидова, светлоцрвено печени и брижљиво обрађене спољне површине, док су кат. 4 и 7 грубље фактуре, с примесaма кварцита, дељких зидова и неравне спољне површине.

Квалитативне неуједначености у фактури и обради спољне површине посуда са златастим/сребрнaстим премазом и црвеном сликаним орнаментом уочене су током истраживања браничевског подграђа, при чему је изнета и претпоставка о могућим центрима њихове производње (Поповић и Иванишевић 1988: 148, 150, сл. 20, 21; Бикић 1990: 65, 66). Такве посуде су у Србији познате из Раса (Поповић 1987: 29), са Београдске тврђаве (Бикић 1990: 63–65), из Брзе Паланке, Рибнице и Поповице (Ерцеговић-Павловић и Минић 1984: 169, 170), Браничева (Spasić-Đurić 2016: 112), али и са ширег балканског простора: из Бугарске и Румуније (Колева 2018: 153–157; Божинова and Станев 2018: 166, 170, 175, обр. 7/4, 9/7, 10/7, 11/13; Bikić 2015: 128–130), док из Грчке потичу сликани крчази/бокали са цедиљком, али без златастог/сребрнaстог премаза (Stillwell MacKay 1967: 285, 286, 288, Pl. 68/91).

Технолошки аспекти производње посуда са златастим и сребрнaстим премазом недовољно су проучени. Заснивају се на анализама које су рађене у Бугарској, а резултати су показали да су у питању две врсте премаза, у чијој основи је кварц са додатком каолинита и флогопита, односно цинвалдита, који имају светлуцав сјај. Њиховим мешањем са финим честицама глине постиже се ефекат злата, односно сребра (Бикић 1990: 63, нап. 6).

У новије време је хемијски анализирано 17 керамичких посуда са истраживања локалитета Светиње и Рудине, у циљу утврђивања хемијског и минералног састава фрагмената, начина припреме и печења глазура, као и евентуалног порекла. У тој групи узорака налазио се и фрагмент крчага-цедиљке са

9 Термин ажур потиче од француске речи *ajour*, што значи светларник, док се са енглеског преводи као ажур или „пробушен“ (отворен) рад и одговара турском термину *delikliş*. Та техника подразумева бушење одређених површина, у складу с композицијом припремљеном уз помоћ шиљате алатке, док се обликована глинена плочица-цедиљка још није осушила, cf Ellabban 2022: 3; међу мотивима коришћеним за декорисање филтера понекад се налазе и грбови, а понекад је уместо њих натпис: *Буди задовољан малим и бићеш срећан*, cf Bahgat and Massoul 1930: 88, 89, Pl. LIX bis 120.

Сл. 2 Бокал са цеђиљком *in situ* (кат. 1), локалитет Мали град – Тодића црква (фото: Д. Спасић-Ђурић)

Fig. 2 Pitcher with a strainer *in situ* (cat. 1), site of Mali Grad – Todića Crkva (photo: D. Spasić-Đurić)

Сл. 3 Крчаг са цеђиљком *in situ* (кат. 2), локалитет Мали град – Тодића црква (фото: Д. Спасић-Ђурић)

Fig. 3 Jug with a strainer *in situ* (cat. 2), site of Mali Grad – Todića Crkva (photo: D. Spasić-Đurić)

Сл. 4 Бокал са цеђиљком (кат. 1), локалитет Мали град – Тодића црква (фото: Д. Спасић-Ђурић)

Fig. 4 Pitcher with a strainer (cat. 1), site of Mali Grad – Todića Crkva (photo: D. Spasić-Đurić)

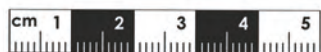
Сл. 5 Крчаг са цеђиљком (кат. 2), локалитет Мали град – Тодића црква (фото: Д. Спасић-Ђурић)

Fig. 5 Jug with a strainer (cat. 2), site of Mali Grad – Todića Crkva (photo: D. Spasić-Đurić)

Сл. 6 Крчаг/бокал са цеђиљком (кат. 3), локалитет Мали град – Тодића црква (фото: Д. Спасић-Ђурић)

Fig. 6 Jug/pitcher with a strainer (cat. 3), site of Mali Grad – Todića Crkva (photo: D. Spasić-Đurić)

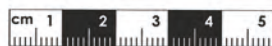
Сл. 8 Крчаг/бокал са цеђиљком (кат. 5), локалитет Мали град – Тодића црква (фото: Д. Спасић-Ђурић)

Fig. 8 Jug/pitcher with a strainer (cat. 5), site of Mali Grad – Todića Crkva (photo: D. Spasić-Đurić)

Сл. 7 Крчаг/бокал са цеђиљком (кат. 4), локалитет Мали град – Тодића црква (фото: Д. Спасић-Ђурић)

Fig. 7 Jug/pitcher with a strainer (cat. 4), site of Mali Grad – Todića Crkva (photo: D. Spasić-Đurić)

Сл. 9 Крчаг/бокал са цеђиљком (кат. 7), локалитет Рудине (фото: Д. Спасић-Ђурић)

Fig. 9 Jug/pitcher with a strainer (cat. 7), site of Rudine (photo: D. Spasić-Đurić)

Рудина (кат. 7; Т. I/7, сл. 9) (Holclajtner-Antunović et al. 2011: 3, No 13). Резултати су показали да су посуде са црвено сликаном декорацијом на прелому светло-црвене до црвенкастоокер боје печења. Бојење црвеном бојом је изведено преко танког златастог премаза или директно на површини. Посуде су израђене од невапненачке глине, при чему фрагмент са златастим премазом са Рудина има нешто већи садржај креча. Главна компонента у свим узорцима је кварц, поред фелдспата и оксида гвожђа (Holclajtner-Antunović et al. 2011: 4–7).¹⁰

У два узоркована фрагмента са златастим премазом и црвено сликаном декорацијом, од којих један припада цедиљки кат. 7 (Т. I/7, сл. 9), није откривено злато или неки други племенити метал. Састави површинског слоја и зидова посуда код оба су скоро идентични, с изузетком концентрације хематита (Fe_2O_3), која је већа на површини фрагмената, што значи да је овај оксид гвожђа коришћен за добијање црвено бојених мотива (Holclajtner-Antunović et al. 2011: 9, 10, Tab. 2).

На браничевским крчазима/бокалима цедиљка се налази плитко, на дну кратког врата, око 20 mm испод обода (кат. 1) или у корену врата (кат. 2), што се не искључује ни код примерака кат. 3–5 и 7. Део цедиљке на примерку кат. 6 (Т. I/6) је fine фактуре, тамноокер печен и необрађен на наличју, али без елемената који омогућавају да се формира закључак о посуди као целини.

Бокал цедиљка из објекта 4 (Т. I/1, сл. 3), иако са карактеристикама квалитетне израде и обраде спољне површине, показује одређене техничке недостатке настале током процеса обликовања, тј. спајања цедиљке с вратом и телом посуде; обод је неправилно кружан, са местимичним благим неравнинама, које су приметне и на спољашњем делу врата. Кружни отвори цедиљке су радијално распоређени, тако што је око централног груписано пет, а осам мањих уз ивицу врата. Приметна су два пречника отвора (3 и 5 mm), али без правилности. Најочљивији су „дренови”, ситне „крагнице” око појединих отвора, које нису очишћене након бушења алатком, а пре сушења и печења.

Крчаг са цедиљком из укопа XXXIV (кат. 2; Т. I/2, сл. 5), у морфолошком, техничком и естетском смислу разликује се од бокала цедиљке из објекта 4 (кат. 1).¹¹ Очувани део указује на широки врат коничне форме и сферично тело. Вертикалне тракасте дршке полазе из средине врата и спајају се са средином тела, а на горњем делу имају удубљење за палац. Цедиљка је постављена у корену врата и у централном делу је незнатно конвексна; тања је од претходне (кат. 1) и израђена у ажур техници. Спољни прстен садржи само оштре троугаоне отворе, док два унутрашња, осим троугаоних, имају неправилна и елипсаста оштећења, због чега не може поуздано да се утврди њихов првобитни облик. У централном делу су сачувана три кружна отвора. Начин

10 Боја судова је један од показатеља састава сировина, температуре печења, атмосфере и дужине задржавања у пећи. Сви узорци потичу од минерала филосиликатне глине, мусковита, са филосиликатним минералима. Сигнали кварца су обично праћени сигнаlima угљеника јер су грнчари припремали тесто од глине мешањем с кварцим песком и средствима за флуксирање, као што су дрвени или коштани пепео, cf Holclajtner-Antunović et al. 2011: 4.

11 Бокал (кат. 1) и крчаг (кат. 2) конзервирала је и рестаурирала конзерваторка Тамина Кесић из Новог Сада. Крчаг цедиљка кат. 2 је рестауриран у пределу врата и читавог обода, доњег дела тела, заједно с дном, као и деловима дршки.

декорације и заступљени мотиви сврставају је у групу геометријски украшених цециљки, чије се аналогije налазе у Музеју Викторије и Алберта (*Victoria and Albert Museum*) и Ешмолијен музеју (*Ashmolean Museum*) у Лондону, протумачене као египатска/фустатска производња (Polat 2021: 399, Т. I/1, cat. 1). Код осталих примерака (кат. 3–7; Т. I/3–7) не може прецизно да се установи позиција решетке јер није позната висина врата, али претпостављамо да се налазила дубље у односу на обод посуде.

Положај цециљке плитко испод врата или у његовом корену указује на разлике у процесу израде и начинима уграђивања у унутрашњост посуде. Техника примењена при изради цециљки друкчија је код примерака из раног исламског периода и каснијих, из времена Фатимида. Технолошки описи које доносе различити аутори се у појединим детаљима делимично разликују.¹²

Код бокала/крчага из периода Фатимида, између реципијента и врата постављене су цециљке округлог облика, које су формиране независно, на витлу (Polat 2021: 397). У ранијем исламском периоду (од IX до XII века), цециљка је постављана у корену врата, тј. на споју врата и тела посуде, и то пре њиховог спајања јер у супротном, ако би се врат и тело правили из једног дела, касније не би било могуће стављање цециљке због висине/дубине врата. Код млађих примерака (нпр. *Хасанкеиџ докала*), цециљке се обично налазе ближе ободу, односно на нивоу до којег руком може лако да се досегне (Findik 2013: 214, 215; Polat 2021: 397).

Румен Иванов је издвојио две технолошке групе (I и II). Прву карактерише посебна израда тела, врата и цециљке, који се потом спајају. На тај начин су израђени крчази/бокали чија се цециљка налази између тела и врата. Цециљка је прављена на витлу, према пречнику врата посуде. Орнамент је исцртаван док је глина била влажна, а затим су оштром алатком урезивани мотиви-отвори. На појединим цециљкама се примећује глачање доње површине равним предметом, а аутор не искључује ни могућност израде цециљки у калупу. Посуде направљене на тај начин карактеристичне су за фатимидски период, али се срећу и касније (Иванов 2021: 34, 36, 37).

Након обликовања и сушења, на равной танкој глиненој плочици-цециљки исцртаван је декоративни мотив, примерен пречнику врата посуде, а потом су, алатком са финим врхом, одређена места резбарена/стругана. Да би се течност из посуде равномерно изливала, отвори на површини цециљке су морали да се постављају у правилним интервалима, а њихова позиција, као и преостале површине, је формирала декорацију. Процес бушења или резба рења је на појединим цециљкама веома прецизан и око мотива нема трагова дубљења, а линије стругања су јасне и тачно изведене, за разлику од појединих примерака на којима се честице глине виде на ивицама отвора, као што је случај код браничевског бокала кат. 1 (сл. 4). Приликом спајања цециљке, вишак глине је уклањан, а очишћена цециљка је спајана с вратом. Хомогени

12 Елена Казалини сматра да је грнчар стварао мање или више издужени облик посуде, затварајући га на врху, а затим је на врх причвршћивао претходно припремљен горњи део у виду „чашице“, који представља будући врат. Веза се уједначавала глачањем; затим је посуда сушена до одређеног степена. Након тога, дно „чашице“ је перфорирано штапићима-алаткама с крајевима ромбоидног, троугластог или неког другог облика, cf. Casalini 2016: 22.

спој у виду танке линије указује на успешно спајање, као што је на посудама из објекта 4 и јаме XXXIV (кат. 1, 2; Т. I/1, 2, сл. 4, 5). Код насумичног спајања приметна је празнина између цециљке и зидова врата. Пошто су цециљке веома танке (2,5–5 mm), оштећења су честа, а посуде су ретко очуване у целини; најчешће се самостално на локалитетима налазе цециљке које су се, због накнадног аплицирања, најлакше одвајале од посуде (Polat 2021: 397, 403, 404; Findik 2013: 214, 215). Првој технолошкој групи припада крчаг из јаме XXXIV (кат. 2; Т. I/2, сл. 5).

Другу технолошку групу представљају посуде које су у целини израђене на вилу, а цециљка изведена на грнчарском точку или у калупу, уграђивана је посебно и у различитим деловима врата, најчешће нешто испод обода. Код појединих цециљки орнамент је исечен оштрим предметом, што се види по његовој асиметричности, која није изражена код примерака израђених у калупу. Код неких посуда цециљка има округлу рупу у средини, за коју се претпоставља да је служила за провлачење алатке којом је придржавана током монтирања на врат (Иванов 2021: 37). Тој технолошкој групи припада бокал из објекта 4 (кат. 1; Т. I/1, сл. 4).

На основу формално-типолошких одлика (облик посуде и карактеристике цециљке), а анализирајући примерке крчага/бокала са цециљкама из Пловдива, Румен Иванов је издвојио неколико типова (Иванов 2021: 37), који нису упоредиви с браничевским примерцима. У том смислу, једини елементи који могу да се упоређују су решења примењена на цециљкама/решеткама браничевских и пловдивских посуда. Браничевски бокал из објекта 4 (Т. I/1, сл. 4), према начину формирања цециљке и типологији Р. Иванова, делимично је сличан првом типу, варијантама А и Б („бокал са изливником”), који има перфорирану цециљку са кружним отворима, израђену на грнчарском точку од добро пречишћене глине и постављену непосредно испод обода (Иванов 2021: 37, кат. I, II III, IV; обр. 13, 14). Крчаг из јаме XXXIV (Т. I/2, сл. 5), по истој типологији, такође само у погледу начина израде и постављања цециљке/решетке, делимично је упоредив с другим типом, који карактерише ажурирана цециљка постављена у корену врата, при чему је варијанта В из Пловдива најсличнија браничевској (Иванов 2021: 40, 41, тип II, варијанте А, Б, В, кат. V, VII; обр. 15, 17). Посуде другог типа носе све одлике керамичке производње из фатимидског периода. Постављање цециљке између тела и врата, као и премаз светлом енгобом, карактеристични су за керамичке радионице из Фустата (Иванов 2021: 41).

Приметно је да су неке цециљке конвексне, што је резултат процеса печења посуде као целине; испарења, односно притисак из доњег дела тела је, у зависности од температуре, у мањој или већој мери подизао решетку.¹³

Упоредном анализом орнаментике на цециљкама из периода Фатимида (910–1171) и Ајубида (1171–1246), утврђене су разлике у погледу разноврсности композиције и мотива. Типична одлика каснијих примерака је композиција формирана од орнамената затворених у правоугаони оквир смештен у

13 Напомена аутора овог текста.

центар цециљке, а најчешће су коришћени геометријски и флорални мотиви. Представе животиња и људи, веома честе у фатимидском добу, готово су потпуно нестале у периоду Ајубида (Иванов 2021: 35).

За префатимидски период (VII–IX век) карактеристичан је „филигрански” стил, с великим равним и танким цециљкама чије су главне одлике густа арабескна резбарија као позадина за натписе, фестони (венци) животиња у хералдичким позама или геометријски мотиви (Casalini 2016: 27). Без обзира на промене у декорацији и популарности одређених мотива током развојних фаза ових посуда, цециљка је увек била (изузимајући поједине примерке) једини декоративни елемент и површина за исказивање уметничких склоности грнчара. Међутим, крчази/бокали из Браничева, као и са Београдске тврђаве (Бикић 1990: 65, тип IV), из Бугарске (Иванов 2021: 35) и Коринта (Stillwell MacKay 1967: 288, Pl. 68/91) показују одступање у том смислу; тежиште декорације на њима није цециљка, већ брижљиво обрађена и украшена спољна површина.

Цециљка између тела и врата или испод обода, као специфичност ових посуда, указује и на њихову посебну функцију, о чему постоји више теорија. У источним земљама, посебно у Египту, крчази/бокали цециљке су коришћени за чување и хлађење воде, чија се природна температура дуже задржавала у неглазираним посудама (Ellabban 2022: 2). Већина аутора сматра да су употребљаване за складиштење или послуживање течности, а не за ношење воде са извора (Иванов 2021: 34). Једна од најшире прихваћених теорија је да цециљка спречава улазак инсеката у течност и контаминацију воде. Има и мишљења да цециљка регулише проток при изливању течности, посебно ако је постављена на споју врата и тела. Поједини бокали са цециљкама из османског периода су протумачени као посуде за транспорт и складиштење сирћета (Иванов 2021: 36; Ellabban 2022: 1, 3).

Публикујући поклон збирку бокала цециљки из Фаенце, пореклом из Фустата, Елена Казалини је истакла да су цециљке имале сврху да спрече да инсекти, песак и крхотине заврше у течности која се налази у рецепијенту, а истовремено да смање њено загревање штитећи површину посуде од светлости. Као недостатак тог тумачења је навела да је присуство филтера у керамичком телу погодовало таложењу ситнијих крхотина или прашине која потиче од саме посуде; због тога је требало да се посуде са цециљкама често мењају, што је значило да су морале да буду јефтине и доступне различитим слојевима (Casalini 2016: 22). Таква мишљења неизоставно намећу питање зашто ту функцију није вршио поклопац као керамичка форма која се брже израђује и штити садржај од контаминације и спољашњих фактора.

Приликом анализа посуда са цециљкама из хеленистичког периода, са атинске Агоре и из других крајева, изнето је више идеја о њиховој функцији. По једној од њих, коришћене су за складиштење скувих уља; отвори за филтер прекривани су крпама како би се спречила контаминација садржаја. Такође је истакнуто да су служиле за преливање водом лековитог биља, а можда и за филтрирања винског или воћног кљука. У посудама с конусним вратом држано је вино, при чему су облагане снегом како би се вино охладило (Polat 2021: 395). Слична разматрања изнета су приликом публикавања рим-

ских бокала цеђилки из IV и V века из Патаре, нпр. да је цеђилка омогућава-ла да ароматичне биљке, или воће, стављене на њу, испусте есенцију у течност сипану у бокал/крчаг (Özdemir 2009: 38, 132, Cat. 133–138; Dursun 2015: 203, 204). Приликом послуживања и конзумирања течности били су видљиви декоративни елементи цеђилке у унутрашњем делу посуде, што није био случај када је стајала усправно (Polat 2021: 402).¹⁴

Узимајући у обзир све примере како из исламске тако и из других култура, сматрамо основаним мишљење које је изнело више аутора, да функција цеђилки није једнозначна и сведена само на спречавање уласка страних материја у посуду. Посуде са цеђилкама су очигледно имале више функција, што је вероватно допринело њиховој популарности у дужем периоду и на ширем простору. Међутим, код ове врсте посуда, осим рецепијента као прве коморе, налази се друга комора изнад цеђилке, у врату; у њу су стављане ароматичне биљке или воће и тако су припремани освежавајући или лековити напаци. Могли су да се користе и биљни/есенцијални састојци за производњу пива (Polat 2021: 398, 399). Претходним мишљењима, исти аутор је прикључио још једно, које се односи на бокале/крчаге из фатимидског периода и на њихову повезаност са киглама употребљаваним у Египту пре времена Фатимида. Порозна тела посуда које су постављане у калотасти део *киле*-носача омогућава-ла су продирање воде кроз њихове зидове, истовремено филтрирајући нечи-стоће (Polat 2021: 402, 403).¹⁵

Мишљења да су крчази/бокали са цеђилкама служили за припрему освежавајућих, лековитих и других напитака од воћа и ароматичног биља, индиректно подржава и археолошки контекст налаза из објекта 4. У једној глазира-ној посуда били су суви плодови монголске (степске) вишње (*Prunus fruticosa*), који су у посуду стављени осушени или су се у њој сушили (Smuk 2021: 82, 84, 91–93, fig. 7).¹⁶ Тај јединствени налаз у средњовековном контексту на Балкану, сакупљен и сачуван у висококвалитетној, луксузно израђеној керамичкој посуди, указује и на важност конзумације овог воћа у објекту 4. Из тог објекта потичу три бокала/крчага са цеђилком, што можда указује на то да су од свежих или сушених плодова овог воћа, у бокалима/крчазима са цеђилкама при-премани лековити/освежавајући напаци, на начин како је то описано у прет-ходном делу текста.

14 Представе моћних животиња и фантастичних фигура својеврсни су симболи снаге која се преноси на конзументе-пацијенте који употребљавају течност из те посуде. Различите представе и натписи којима су декорисане решетке у складу су са општим исламским традицијама, уз добре жеље особи која конзумира течност из посуде. Натпис, познат као важан елемент декорације исламске уметности, налази се и на цеђилкама крчага из периода Фатимида. Натписи у виду кратких фраза, хадиса, молитви и жеља, могу да се сматрају одразом духовних функција ових посуда.

15 Реч је о врсти носача који се састоји од калотастог рецепијента и кадице на предњој страни; постављањем неглазираног бокала (крчага, питоса) порозних зидова на калотасти део, кигла је истовремено служила и као резервоар и као филтер за воду која је цурила из посуде, cf Polat 2021: 402, 403.

16 Квалитативне и медицинске вредности овог воћа показују да је могло да се користи за прављење лековитог чаја, као адстрингенс (лек који делује на површинско скупљање, стезање ткива и сл.), против кашља, прехладе и гихта; конзумира се и сушено, а од свежих плодова се праве мед, џем и желе, cf Smuk 2021: 91–93.

КОМПАРАТИВНА И ХРОНОЛОШКА АНАЛИЗА

Бокал из објекта 4 из Браничева (кат. 1; Т. I/1, сл. 4) нема директне аналогije на територији Србије, али ни на ширем простору Балкана и Блиског истока. Географски најближи, примерци из Пловдива показују сличност само у решењу цециљке, али не и ближе типолошке и хронолошке везе.¹⁷

Из Пловдива, са простора Архитектонско-археолошког резервата „Антички Пловдив”, из јаме 1, осим других посуда и стаклених наруквица, потиче и цециљка кружне форме (пречника 3,6 cm), глатка одозго, а храпава на наличју, са седам рупа пречника 5 mm. Јама 1 је датована у време од краја X до краја XI века (Божинова и Станев 2018: 166, 170, обр. 5/12).

Амфороидни крчаг из јаме XXXIV (кат. 2; Т. I/2, сл. 5), у морфолошком, технолошком и естетском смислу разликује се од бокала из објекта 4 (кат. 1). Цециљка је у крчагу постављена у корену врата и незнатно је конвексна; тања је у односу на цециљку бокала из објекта 4 и квалитетно је израђена у ажур техници. Спољна површина крчага је изузетно фино обрађена, са ружичастом енгобом и златастим премазом, као и црвено сликаним гирландама.

У технолошком смислу, блиске аналогije потичу са археолошких истраживања Браничева, из објекта 4, као и бедема Горњег и падина Доњег града Београдске тврђаве. Објекат 4 на локалитету Мали град – Тодића црква, датован у период од краја треће деценије до почетка осме деценије XII века, садржао је многе посуде, међу којима су и бокали са златастим/сребрнестим премазом и црвено бојеним украсом (Spasić-Đurić 2016: 114).

У групи посуда са златастим/сребрнестим премазом са Београдске тврђаве, које су малобројније у односу на друге керамичке типове, издвојен је тип IV, односно крчаг са широким коничним вратом и цециљком испод обода, сликаним орнаментом у виду полукругова изведених црвеном бојом, и са остацима златног премаза на спољној површини (Бикић 1990: 65, тип IV) (Т. I, сл. 6).¹⁸ Због фрагментованости налаза, као и аналогija, ауторка је ову форму са решетком, уз одређену резерву, протумачила као тип крчага са две дршке и изливником, какав се најчешће јавља на територији данашње Бугарске и Грчке. Те посуде су откривене у слојевима из XI и XII века, а као најближа аналогija наводи се примерак са Рудина (кат. 7; Т. I/7, сл. 9), из подграђа Браничевског града (Бикић 1990: 65, 66). Појава црвено печених судова амфороидног облика, који су споља превучени сребрнестом или златастом енгобом и украшени линеарним мотивима изведеним тамноцрвеном бојом, забележена је и у Рибници код Доњег Милановца, у слоју из XI и XII века (Ерцеговић-Павловић и Минић 1984: 169; Бикић 1990: 66). Раније поменут и само на основу решетки упоредив крчаг са цециљком из Пловдива (тип II, варијанте А, Б, по

17 Бокал из Пловдива (тип I) првобитно је датован у крај XII и почетак XIII века, cf Станев и Божинова 2019: 35, обр. 26. 10; редатован је у омејадски (друга половина VII и прва половина VIII века) и рани абасидски период (друга половина VIII и почетак IX века); други фрагмент цециљке из Пловдива, с једноставним отворима, такође опредељен у тип I, варијанту Б, нађен је с новцем византијског цара Лава VI Филозофа (866–912) и датован у другу половину IX – прву половину X века, cf Иванов 2021: 36-39.

18 Опис посуде „крчаг са решетком у корену врата, широког заобљеног трбуха ...” не одговара цртежу на наведеној табли (I/6), где је приказан врат посуде са ободом, а цециљка се налази плитко испод обода.

типологији Р. Иванова) опредељује се, према стратиграфској ситуацији, у XII век; ажурирану цециљку истог типа (варијанта В), Р. Иванов датује у другу половину XII, евентуално у почетак XIII века, наглашавајући да су постављање цециљки између тела и врата и премаз белом енгобом одлике фустатских керамичких радионица (Иванов 2021: 40–42, обр. 15, обр. 16, 17).

Из Коринта, из групе мат обојеног посуђа карактеристичног по богатој декорацији изведеној тамнољубичастом бојом, с мотивима у виду шрафираних троуглова и концентричних полукругова, потиче фрагмент посуде са цециљком, дршком, изливником и вертикалним пругама сликаним црвеном бојом на делу тела, врата и изливника. Посуда нема златасти премаз на површини. Контекст налаза и новац Манојла I (1143–1180), ову групу посуда датују у прву половину XII века или нешто касније (Stillwell MacKay 1967: 285, 286, 288, Pl. 68/91).¹⁹

У погледу типолошких елемената (конусни врат, широки обод, сферично тело и одлике цециљке), браничевски крчаг кат. 2 (Т. I/2, сл. 5) показује извесну блискост с примерцима из исламских региона.

Из Азора у Израелу су позната два типа крчага са цециљкама, високог, уског и ширег конусног врата, при чему је један украшен жлебовима. Код оба типа цециљке су једноставне (са три, четири и пет отвора) и постављене у корену врата. Заступљене су у слојевима Омајада и Абасида, уз претпоставку да су израђене у Рамли. Један крчаг има шири конусни врат премазан белом енгобом, а судећи по очуваном делу, цециљка је била израђена у ажур техници, слично као на браничевском крчагу из јаме XXXIV. Посуде с белом енгобом произвођене су од средине VIII до XI века, вероватно у Рамли (Brink, Kapitaikin and Rapuano 2018: 104–107, fig. 23/25–27, Pl. 24/7). Иако је највећи део керамичких предмета из Азора датован у касновизантијски (V – средина VII века), омајадски (средина VII – средина VIII века) и абасидски период (средина VIII – X век), аутори не искључују могућност да постоје други налази који указују на фатимидско доба (Brink, Kapitaikin and Rapuano 2018: 97).

Блискост са крчагом из јаме XXXIV показују примерци из Рамле, са конусним вратом и цециљком у његовом корену; иако су цециљке оштећене, сачувани делови појединих указују на ажур технику у комбинацији кружних и троугластих отвора, идентично као на браничевском примерку. Аутор их датује у време од касног VIII века и током читавог абасидског периода (Cутгун-Silverman 2010: 107, 108, Pl. 9.1; 5, 6, 8; Pl. 9.2:17). Такође из Рамле, у групи посуда с црвеном енгобом, fine фактуре и танких зидова, издвајају се крчази цециљке с једном дршком, сферичним телом и високим конусним вратом; у корену врата се налази цециљка изведена у ажур техници, у комбинацији кругова и уских оштрих троуглова, слично крчагу из јаме XXXIV, изузимајући обраду спољне површине са златастим премазом на браничевском примерку. Датују се у IX и X век (Arnon 2007: 53, fig. 6: 4, 5, 6). Трећа група крчага из Рамле, од светложуте, жутосиве до светлосиве или зеленкастосиве глине, fine фактуре, садржи и крчаге са цециљком, од којих поједини имају висок конич-

¹⁹ У другој половини XII века, то посуђе показује осиромашење стила у виду некавалитетније израде, са маштовитијом декорацијом изведеном на брзину.

ни врат, једну дршку и цециљку у ажур техници, формирану од кружних и уских троугластих отвора. Аутор их, на основу других керамичких облика, датије у време од VIII до X века (Arnon 2007: 49, 52, fig. 8: 7, 9, 10, 12).

Са сиријско-француских истраживања цитаделе у Дамаску, обављених од 2000. до 2004, потичу крчази са цециљкама у корену врата, које имају једноставне елипсасте или троугласте отворе комбиноване са кратким линијама. Широко сферично тело, коничан, при врху незнатно сужен врат, две дршке, прстенасто дно и спољашња површина премазана црвеном енгобом показују одређену сличност са одликама крчага из јаме XXXIV. На основу ширег контекста, датовани су од краја XI до почетка XIII века (McPhillips 2012: 451, 452, fig. 1/3, 4).

Посуде са цециљком су откривене и у Јафи (*Yafa, Yafu*), а потичу из раног исламског периода, од VIII до X века. Ради се о крчазима са цециљком израђеном на витлу или у калупу, са или без утиснутог украса, уз претпоставку аутора да су поједини израђени у Рамли (Burke 2010: fig. 7).

Керамички материјал из неколико целина у Истабл'Антару (*Istabl'Antar*), из јужног Фустата, међу којима је депонија пећи за израду посуда, садржи крчаге цециљке од гранулиране глине, специфичног профила и израженог конкавног дна, веома високог врата у облику левка; решења цециљки су блиска цециљкама украшеним рупицама распоређеним у облику крста, какве се срећу у испуни бунара GT у Фустату, из VIII и IX века, и представљају уводне форме у сложеније примерке из фатимидске ере. Генерално посматрано, крчази цециљке из Фустата се јављају у две основне форме, а датију се у прву половину X века (Gayraud, Treglia and Vallauri 2009: 171, 180, 181, 185, 189, figs. 3/11; 8/1-3, 13; 6.8).²⁰

Међу типовима бокала и крчага из Истабл'Антара налазе се и крчази крушколиког тела и уског врата, са цециљком у корену врата, која је формирана од неправилних кружних отвора. Спољна површина посуда је често прекривена белом или благо ружичастом енгобом и може бити украшена линијама, круговима или спиралама обојеним у црно или црвено. Они преовлађују у периоду Омајада (Vogt 1997: 251, Pl. 6.2).²¹

У Јерихону је нађен горњи део крчага с једном дршком и остацима цециљке на прелазу врата у раме. Његова спољна површина је украшена траком урезаних косих и спиралних линија. Аутор га упоређује с примерцима из Еин-Гедија (*En Gedi, Ein Gedi*), где су повезани с набатејским посудама јајастог ребрастог тела, назубљеног обода, уског врата, са две дршке и цециљком, али без јасне хронолошке атрибуције (Голофаст 2016: 459, 464, fig. 115/2).

Цециљка из јаме XXXIV је, по облику врата, позицији и декорацији, блиска цециљки из Кусеир ал-Кадима (*Quseir Al-Qadim*), која одговара типу К по

20 Прва је с високим левкастим вратом и сферичним телом, равним дном и дршком која полази испод обода и спаја се с раменом посуде; цециљка је изведена у ажур техници, са сложенијом декорацијом, и налази се на споју врата и тела. Други тип, познат само на основу сачуваног врата посуде, има висок конкавни филтер аплициран неколико центиметара испод конусне ивице и формира неку врсту горње чаше, која истиче декоративно обрађен филтер. Тој групи се прикључују и крчази цециљке са сферичним телом које је украшено пластичном траком, високим вратом и конкавном цециљком између тела и врата, cf Gayraud, Treglia and Vallauri 2009: 185, fig. 8/6-8; fig. 3/11.

21 У раду је грешком наведена Pl. 5.2.

Ц. Скенлону (G. Scanlon) и везује се за период Фатимида. Разлика постоји у некле немарно изведеним отворима на цециљки из Кусеир ал-Кадима. Аутори примећују да постоје типолошка преклапања појединих цециљки из периода Фатимида и Ајубида, и да њихова типологија, на основу које је изведена хронологија, није најјаснија (Whitcomb and Johnson 1979: 105, Pl. 46/d). Из Фустата су познати крчази из VIII века, са цециљкама постављеним у корену врата, са једноставним отворима или у ажур техници (Scanlon 1974: 68, Pl. XVI/ 4, 9, јама Q).

Крчаг с једном дршком, високим конусним вратом и цециљком на прелазу врата у тело, из јаме К у Фустату, упоредив је с браничевским крчагом из јаме XXXIV. Јама К, из XI века, представља доказ спајања остатака керамичких посуда из IX века са керамичким материјалом из фатимидског Фустата (Scanlon 1974: 68, Pl. XVI/3).

Приликом истраживања темеља Хаториног храма у Дендери (Египат) (арапски: *قَرْيَةَ دنداره* *Dandarah*; старогрчки: *Τέντυρις*), прикупљен је керамички материјал у коме најинтересантнију групу представљају крчази са цециљкама са геометријским украсом, који су веома чести у фатимидском периоду (Zignani et al. 1998: 485, fig. 21/ 4).

Изузимајући обраду спољне површине, делимичну сличност с браничевским примерком показује бокал откривен приликом заштитних истраживања у хришћанској четврти Јерусалима 2008. године. Бокал има висок конусни врат, цециљку на дну врата и дршку с ослонцем за палац, а његова спољашњост је премазана енгобом. Цециљка је у ажур техници, с једноставним троугаоним отворима. Бокал је сврстан у групу посуда из фатимидског периода и датован у X и XI век (Barbé 2018: 136, 137, fig. 8. 13).

У досадашњој литератури о крчазима/бокалима са цециљкама истакнуто је да постоје одређене нелогичности у датовању појединих примерака јер су хронологије базиране на декоративним шемама, што је евидентно у хронологијама Пјера Олмера (Pierre Olmer) и Џорџа Т. Скенлона. Поменути аутори истичу да се једноставношћу одликују најраније, префатимидске цециљке, и то на основу историјско-уметничког аксиома да су најједноставнији облици најстарији, који је довео до својеврсног аутоматизма приликом датовања. Међутим, нема доказа да такви облици нису били произведени у доба Фатимида или Ајубида, или да припадају последњим тренуцима израђивања цециљки у ери мамелука (Casalini 2016: 27; Whitcomb and Johnson 1979: 105).

ЗАКЉУЧАК

Током истраживања средњовековног Браничева, на локалитетима Мали град – Тодића црква и Рудине, из групе неглазираних и посуда са златастим/сребрним премазом, у морфолошком и технолошком смислу су као посебан тип издвојене керамичке цециљке у форми бокала или крчага (Т. I/1–7, сл. 4–9).

Један крчаг/бокал је откривен на локалитету Рудине (Поповић и Иванишевић 1988: 158, сл. 20/2; Бикић 1990: 66), док је шест примерака пронађено током нових истраживања локалитета Мали град – Тодића црква, у периоду од 2007. до 2022. године (Spasić-Đurić 2016: 109–115). Као посебан тип, ова керамичка

форма је идентификована знатно раније, приликом анализе посуда са златним и сребрним премазом са Београдске тврђаве (Бикић 1990: 65, 66, Т. I, сл. 6, нап. 23).

Археолошке целине, стратиграфски подаци и налази новца пружају мање или више поуздане хронолошке оквири за крчаге/бокале из Браничева. Њихова појава може да се прати од последње четвртине XI до почетка XIII века. Хронолошке вредности се поклапају с временом Фатимида (973–1171) у исламским регионима и продукцијом керамичарских радионица из тог периода, док се квантитативно и квалитативно опадање производње и популарности ове форме бележи у периоду Ајубида (1171–1246).

Керамичке посуде из Браничева, важног византијског војног и административног центра на Дунаву, рефлектују најзначајније војно-политичке и економске фазе браничевске историје, након поновног успостављања византијске границе на Дунаву. У том смислу, бокали/крчази са цедиљкама додатно оснажују постојеће студије (Викић 2015: 126–129).

Старијој развојној фази Браничева припадају крчаг са цедиљком из јаме XXXIV (кат. 2; Т. I/2, сл. 2, 4) и фрагмент цедиљке из јаме XLIV (кат. 6; Т. I/6). Ради се о последњој четвртини XI и првој половини XII века, које су обележене политичким и економским снажењем након консолидације власти и проглашења за епископију 1019. године. То историјско раздобље је документовано анонимним фолисом кованим у време Алексија I (1081–1118), новцем краља Беле II (1131–1141), Ладислава I (1077–1095) и краља Стефана II (1116–1131).

Млађој историјској фази, коју карактеришу динамичан економски развој и грађевинске активности Јована II и Манојла I, припадају бокали/крчази из објекта 4 (кат. 1, 4, 5; Т. I/1, 4, 5, сл. 4, 7, 8), откривени на подници заједно с другим импортованим посудама украшеним техникама зграфита, *champlève*, мраморизовања и посудама са златастом и сребрном енгобом и црвено сликаним мотивима. У истој просторији су нађена два гвоздена шлема, новац и многи употребни предмети. На основу новца Јована II и Манојла I, изградња објекта 4 је опредељена у крај треће деценије XII века, а његово рушење у пожару уследило је убрзо након смрти Манојла I Комнина, вероватно током напада Мађара 1182. или 1183. године.²² Због квалитативних и квантитативних вредности инвентара, објекат 4 је својеврсни репрезент те најпросперитетније браничевске развојне фазе.

Последњим деценијама XII и почетку XIII века припада део крчага/бокала са остацима цедиљке, из млађих слојева објекта 4 (кат. 3; Т. I/3, сл. 6), као и фрагмент бокала/крчага са цедиљком са локалитета Рудине (кат. 7; Т. I/7, сл. 9). То је време политичког и економског слабљења Браничева и замирања насеља, што је потврђено истраживањима Рудина (Поповић и Иванишевић 1988: 135, 138, 148, 150, сл. 20/2). Та историјска фаза је документована фризашким новцем кованим у раздобљу од 1170. до 1200, касним емисијама краља Беле од 1172. до 1196, као и бугарским имитацијама кованим од 1195. до 1215. године.

Иако је у објекту 4 и другим археолошким целинама идентификован импорт стоног посуђа из исламских региона (Spasić-Đurić 2016: 115; Spasić-Đurić and

22 В. напомену 8.

Jovanović 2018: 151–173) и мада постоји одређена типолошка, а мањим делом и хронолошка сличност с примерцима из исламских области (Египат, Сирија, Израел, Палестина, Јордан), технолошки аспекти намећу опрезност приликом одређивања радионичког порекла браничевских крчага/бокала са цедиљком. Њихове технолошке карактеристике указују на византијске историјске контексте и везе са Бугарском, Румунијом, а можда и Грчком, из које потиче група технолошки једноставнијих посуда. Стога се проблем радионичког порекла мора решавати у светлу анализа ове специфичне групе посуда, која карактерише један ограничен географски простор (Поповић 1987: 28; Бикић 2015: 130).

У Србији су посуде са сребрним/златастим премазом (група 2 и 3) датоване у време од краја XI до почетка XIII века, уз хронолошко нијансирање појединих технолошких група, посебно на примерима из Раса (Поповић 1987: 28, 29; Бикић 2015: 130). М. Поповић је закључио да ова керамичка група није заступљена на црноморској обали, а центар њихове производње претпостављен је у јужној Бугарској или у области Солуна (Поповић 1987: 29).

Посуде са златастим премазом су откривене на више локалитета у Бугарској. У Пловдиву су нађене у јамама које се датују од средине XII до почетка XIII века (Божинова и Станев 2018: 170, обр. 7/4; 177, обр. 10/7; 178, обр. 11/3). У Бугарској, Румунији и Македонији се посуде са златастом енгобом, у неколико типова, јављају током XI и XII века, а као производни центри наводе се Перник, Варна и Несебар (Борисов 2002: 149–153; Бикић 2015: 130).

У новије време изнете су и друге претпоставке о пореклу ове групе посуда, као и нешто измењена типолошка и технолошка подела. Као доња хронолошка граница наводи се крај X и почетак XI века. Посуде са златном и црвеном енгобом јављају се истовремено и у употреби су биле до првих деценија XIII века (Колева 2018: 154–168).²³ Запажања о златно и црвено енгобираној керамици у средњовековном насељу код села Златна ливада допуњују идеје о карактеристикама и хронологији ових керамичких група, омогућавајући да се размотри питање њиховог порекла.²⁴ Приликом првих открића посуда са златастим/сребрним премазом у Србији наглашено је да оне представљају луксузну робу намењену мањем броју корисника, уз претпоставку да су прављене у малим серијама, можда као посебна поруцбина (Бикић 1990: 63).

Крчази/бокали са цедиљком из Браничева, од којих је један са црвеном, а пет са златастом/сребрнастом енгобом, показују да се ова керамичка форма на браничевским трпезама појавила у последњој четвртини XI века и да је трајала до краја XII или првих деценија XIII века. Њена употреба мора да се посматра у светлу политичких процеса који почињу проглашењем Браничева за епископију (1019) и динамичног економског развоја, који је документован археолошким материјалом из друге половине XI века, из времена Алексија I

23 Датовање у XI и XII век усмерава истраживаче да траже византијско порекло и ширење из јужних делова Балканског полуострва. Поједини аутори сматрају да је појава керамике са златастом и црвеном енгобом последица насељавања страног, можда јерменског становништва у околину Пловдива крајем X века. У анализама појединих посуда са црвеном енгобом истакнуте су сличности са примерцима из Нишапура, Пергама и Сирије.

24 Извесне сличности са материјалом из западног дела Мале Азије упућују на могуће порекло са тог подручја, што ће бити предмет даљих истраживања, cf Колева 2018: 154–163.

Комнина (1081–1118). Најразвијенија фаза се везује за време Јована II и Манојла I Комнина, чија смрт (1180) означава крај те просперитетне фазе, посвечен паљењем и рушењем Браничева.

Промене које је донело Византијско царство одражавале су се и на керамичко посуђе непосредно повезано с прехранбеним производима и специјалитетима доступним вишим социјалним слојевима.²⁵ Коначно, могло би да се претпостави да је прилагођавање укуса нових корисника увођењем морфолошких и технолошких иновација, ново посуђе рефлектовало неке од економских и друштвених промена, у складу с јачањем браничевске војно-административне елите, потврђене у историјским изворима, али и луксузним импортом (Spasić-Đurić 2016: 115).

Чињеница да три крчага/бокала са цедиљкама потичу из објекта 4 је својеврсни показатељ нових гастрономских навика припадника војно-административног слоја, посебно у том објекту, који је протумачен као царски ратни логор Јована II и Манојла I Комнина током војних сукоба и обнове браничевског утврђења (Спасић-Ђурић 2017: 361).²⁶ У том контексту се мора посматрати и откриће сушених плодова монголске (степске) вишње (*Prunus fruticosa*) у објекту 4, чија је директна веза са функцијом бокала/крчага са цедиљком сасвим могућа.

Током своје историје и еволуције, од периода Омајада, преко Абасида и Фатимида, све до Ајубида и Мамелучког султаната, крчази/бокали са цедиљкама су претрпели морфолошке и технолошке трансформације, посебно цедиљка као типолошко обележје, рефлектујући економске и друштвене промене у регионима где су били коришћени. У том смислу, бокали/крчази са цедиљкама из Браничева, из византијског контекста, илуструју нову фазу у развоју ове групе посуда и представљају спој традиционалних форми и иновативних технолошких процеса, као што су златаста/сребрнаста енгоба и црвено сликана декорација на спољној површини посуда.

На садашњем нивоу истражености морамо истаћи да постоје многа нерешена питања која се односе на радионичко порекло, хронологију и типологију ове керамичке групе, специфичне по премазу златастом/сребрастом енгобом и црвено сликаном украсу. Нова археолошка истраживања Браничева указују на то да су крчази/бокали са цедиљком имали значајно место на трпези његових становника.

25 У више отпадних јама, међу којима је и јама XXXIV, нађене су кости риба из породице јесетри.

26 У том смислу су интересантна открића многих крчага са цедиљкама приликом истраживања Великог двора у Горњем граду Хасанкеифа (*Hasankeyf*), што указује на то да су произведени за потребе и по укусу више класе, cf Findik 2013: 211, 216, 217.

КАТАЛОГ

1. Бокал/крчаг, село Костолац, локалитет Мали град, објекат 4 (Т. I/1, сл. 2, 4)

D обода:	6,3 cm; d дна: 6,3 cm; H: 11,8 cm
D цеђиљке:	5 cm; D отвора цеђиљке: 3–5 mm; дебљина цеђиљке: 5 mm
Теренски инвентар:	C-112/2008
Датовање:	XII век

Бокал је сферичног тела, ширег обода са заобљеном ивицом, истог пречника као и дно, вертикалног ниског врата, са дршком елиптичног пресека и кратким, благо повијеним изливником левкасте форме, који је на крају равно засечен. Квалитетне је израде, добро печен, fine фактуре и углачане спољне површине, која је премазана црвенобраон енгобом; у појединим деловима је тамније боје услед горења. Спољна површина обода је украшена сликаним танким косим линијама у четири поља, одвојена са четири вертикална жлеба, и урезаним кружићем у доњем делу. На рамену су полумесечасте мотиви у виду двоструке врпце, изведени убодима алатком; испод њих су две плитко урезане хоризонталне линије. На споју врата и тела је танка пластична линија неуједначене профилације. Цеђиљка се налази плитко, око 2 cm испод обода, у корену врата. Обод је неправилан, неуједначене дебљине, што је уочљиво и на спољном делу врата.

Цеђиљка је формирана од 14 кружних, радијално распоређених отвора тако што је око централног груписано пет, а осам мањих уз ивицу врата. Приметна су два пречника отвора (5 и 3 mm), али без правилности. Око појединих отвора се уочавају „дренови” – ситне „крагнице” од глине које нису очишћене након бушења алатком, пре сушења и печења. Бокал је танких зидова, израђен од пречишћене глине тамне црвенобраон боје печења, добро углачаних површина. Рађен је на витлу, осим изливника. Горео је.

2. Крчаг, село Костолац, локалитет Мали град, јама XXXIV (Т. I/2, сл. 3, 5)

D обода:	10,4 cm; d дна: 8,8 cm; H 24,5 cm
D цеђиљке:	5,5 cm; D отвора цеђиљке: 2–5 mm; дебљина цеђиљке: 3 mm
Теренски инвентар:	C-918/2020
Датовање:	последња четвртина XI – прва половина XII века

Крчаг је амфороидне форме, израђен од глине fine гранулације, окернаранцасто печен и превучен ружичастом енгобом са златастим премазом. Високи врат је коничне форме, с равним ободом. Врат и горњи део тела осликани су мотивом гирланди и листоликим украсом у црвеној боји. На средини врата, на прелазу врата у тело и у горњем делу тела налазе се по две плитке

канелуре. Дршке су тракасте, са удубљењем за стављање прста у горњем делу. Прелаз ка равном дну је наглашен.

Цедиљка је постављена у корену врата и незнатно је конвексна у централном делу, декорисана у ажур техници. Спољни прстен садржи само троугаоне отворе, док два унутрашња, осим троугаоних отвора, имају неправилна и елипсаста оштећења, за која не може поуздано да се утврди да ли су била оштрог троугаоног или кружног облика. У централном делу су сачувана три кружна отвора.

3. Део цедиљке, село Костолац, локалитет Мали град, слој, Т. I/3, сл. 6)

D цедиљке: приближно 4–4,5 cm
Датовање: последње деценије XII и прва четвртина XIII века

Део рамена и врата крчага/бокала са очуваним ивичним делом цедиљке. Посуда је сферичног трбуха. Израђена је од пречишћене глине, с једва видљивим траговима кварца, црвенкастоокер печена. Има светлоружичасту енгобу са златастим премазом и осликана је црвеном бојом (мотив кругова, спирала?). Цедиљка се налази у корену врата. Очувана је њена спољна ивица са ситним отворима непосредно крај зида и клинастим плитким удубљењима насталим повлачењем инструмента. Златни премаз је местимично очуван.

4. Део крчага/бокала са цедиљком, село Костолац, локалитет Мали град, објекат 4 (Т. I/4, сл. 7)

D обода: приближно 10–12 cm; дебљина решетке: 5 mm
Датовање: XII век

Део крчага/бокала са коничним телом и ширим вратом. У корену врата видљиви су остаци цедиљке. Крчаг/бокал је израђен од пречишћене глине са додатком кварца. Спољна површина посуде је премазана светлоокер енгобом са златастим премазом и црвено осликаним мотивима спирала.

5. Део посуде са цедиљком, село Костолац, локалитет Мали град, објекат 4 (Т. I/5, сл. 8)

D цедиљке: приближно 4 cm; дебљина цедиљке: 5 mm
Датовање: XII век

Део крчага са сферичним телом и левкастим вратом. У корену врата се уочавају плитки жлебови настали углављивањем цедиљке. Крчаг је израђен од пречишћене глине са ситним гранулама кварца. Његова спољна површина је премазана светлоокер енгобом и сребрним премазом.

6. Део цедиљке, село Костолац, локалитет Мали град, јама XLIV (Т. I/7)

D цедиљке: приближно 9 cm; D отвора цедиљке: 3 mm; дебљина цедиљке: 5 mm
Датовање: последња четвртина XI и прва половина XII века

Фрагмент цеდიљке с два очувана кружна отвора и делом спољног прстена са издуженим троугаоним отворима, од којих поједини нису пробијени до краја, што је видно на наличју. Израђена је од пречишћене земље, окер печена и није обрађена.

7. Део крчага са цедиљком, село Костолац, локалитет Рудине, укоп IV (Т. I/7, сл. 9)

Д обода:	приближно 6 cm; дебљина цедиљке око 0,6 cm
Теренски инвентар:	А 548
Датовање:	последње деценије XII – прве деценије XIII века
Литература:	Поповић и Иванишевић 1988: 148, 150, сл. 20/2; Бикић 1990: 65, 66.

Крчаг са цедиљком и изливником (или дршком), делом овалног трбуха и ширег врата, с траговима цедиљке у корену. На рамену се налазе три плиће канелуре. Израђен је од глине са ситним гранулама кварца и наранџастоцрвено је печен. Премазан је ружичастом енгобом са златастим премазом и осликан мотивима спирала у црвеној боји.

Arnon, Y. D. 2007

Excavation in Marcus Street, Ramla: Pottery, Oil Lamps and Carved Stone Vessels, *Contract Archaeology Reports 2*: 38–99.

Barbé, H. 2018

Remains From the Late Roman to the Mamluk Periods on Djabsha Street, Old City, Jerusalem: An Early Islamic-Period Fuller's Workshop?, *Atiqot 90*: 127–146.

Bahgat, A. B. and Massoul, F. 1930

La Céramique Musulmane de l'Égypte, Publications du Musée Arabe du Caire, Le Caire: Imprimerie de l'Institut Français d'Archéologie Orientale.

Бикић, В. 1990

Византијска грнчарија са златним и сребрним премазом са Београдске тврђаве, *Годишњак рада Београда 37*: 63–68.

Bikić, V. 2015

Context, Character and Typology of Pottery from the Eleventh and Twelfth Century Danube Fortresses: Case Studies from Morava and Braničevo, in: *Actas do X Congresso Internacional a cerâmica medieval no Mediterrâneo, Silves & Mértola, 22-27 october 2012*, M. José Gonçalves and S. Gómez-Martínez, eds., Silves: Câmara Municipal de Silves & Campo Arqueológico de Mértola, 125–132.

Bikić, V. 2016

Trade in the Central Balkans (11th - 13th Century): Between Necessity and Luxury, in: *Byzantine Heritage and Serbian Art I-III, Processes of Byzantinisation and Serbian Archaeology*, V. Bikić, ed., Belgrade: The Serbian National Committee of Byzantine Studies, P.E. Službeni glasnik, Institute for Byzantine Studies and Serbian Academy of Sciences and Arts, 125–133.

Божинава, Е. и Станев, К. 2018

Средновековни структури и материали от Пловдив, „бул. Цар Борис III Обединител“, № 65, *Приноси към българската археология 8*: 165–182.

Борисов, Б. 2002

Керамика и керамично производство през XI-XII век от територията на днешна Югоизточна България, „Марица-Изток“, Археологически проучвания, Том 6, Раднево: Археологически музей „Марица-Изток“.

Brink, E. C. M. van den, Kapitaikin, L. and Rapuano, Y. 2018

Late Byzantine and Early Islamic Bathhouse Remains and Vestiges of Earlier Periods at Azor, *Atiqot 93*: 73–124.

Vogt, C. 1997

Les céramiques Ommeyyades et Abbassides d'Istabl' Antar-Fostat: traditions Méditerranéennes et influences orientales, in: *La céramique médiévale en Méditerranée. Actes du 6e congrès de l'AIUECM2, Aix-en-Provence (13-18 novembre 1995)*, G. Démians D'Archimbaud, ed., Aix-en-Provence: Association Internationale Pour L'étude Des Céramiques Médiévales En Méditerranée, 243–260.

Gayraud, R. P., Treglia, J. C. and Vallauri, L. 2009

Assemblages de céramiques égyptiennes et témoins de production, datés par les fouilles d'Istabl Antar, Fustat (IXe–Xe siècles), in: *Actas del VIII Congreso Internacional de Cerámica Medieval en el Mediterráneo: Ciudad Real – Almagro, del 27 de febrero al 3 de marzo de 2006*, Tomos I, M. Á. H. Herrera et al., eds. Ciudad Real: Asociación Española de Arqueología Medieval, 1–192.

Голофаст, Л. А. 2016

Керамика и стекло Иоасафовского участка: аналитические каталоги, у: Л.А. Беляев, *Византийский Иерихон, Раскопки сѣусія сѣолейіи*, ур. Н. А. Макаров, Москва, Индрик: Институт археологии российской академии наук, 359–492.

Demirsar, A., Kaya, Ş. and Şimşek Franci, G. 2020

2018-2019 Kazı Sezonlarında İznik Çini Fırınları Kazısında Ele Geçen Baskı Dekorlu Seramiklerin ve Seçili Örnekler Üzerinden pXRF Cihazı ile Yapılan Analiz Sonuçlarının Değerlendirilmesi, *Sanat Tarihi Yıllığı = Journal of Art History* 29: 1–19.

Dursun, N. 2015

Konya Karatay (Cini Eserler) Müzesi'ndeki Kazıma ve Sgraffito Seramikler Sgraffito Ceramics in Konya Karatay (Tile Arts Works) Museum, in: *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Yayın No: 869, 2, Uluslararası Aurasza Türk Sanatları Kongresi, 2-5 november Aralık 2015*, J. Özlem Oktay Çerezci, ed., Halenur Katipoğlu, Topkapı, İstanbul: MSGSÜ Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi and The Research and Application Center of Turkish Art History, 201–214.

Ерцеговић-Павловић, С. и Минић, Д. 1984

Брза Паланка-сектори II-III. Извештај о археолошком истраживању у 1980. години (средњи век), у: *Ђергајске свеске* II, ур. В. Кондић, Београд: Археолошки институт Београд, Народни музеј у Београду и Одељење за археологију Филозофског факултета у Београду, 167–170.

Zignani, P. et al. 1998

Deux sondages sur les fondations du temple d'Hathor à Dendera. [Annexe. - Une monnaie mamelouke découverte à Dendera], *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale* 98 (Bifao): 463–469.

Иванов, Р. 2021

Средновековни „стомни с цедки“ от Близкия изток, открити в Пловдив (VIII – XII в.), у: Р. Иванов и Р. Иванов, *Средновековна ислямска керамика от Бълѳария IX-XIII век*, Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 31–44.

Kletter, R. 2005

Early Islamic Remains at Opher Park, Ramla, *Atiqot* 49: 57–99.

Колева, Р. 2018

Керамика със златиста и с червена ангоба от средновековното селище при с. Златна ливада, община Чирпан, *Приноси към бълѳарската археология* 8, В ѳамей на Ирина Щерева: 153–164.

McPhillips, S. 2012

Continuity and innovation in Syrian artisanal traditions of the 9th to 13th centuries, Ceramic evidence from the Syrian-French Citadel of Damascus excavations, *Bulletin d'etudes orientales* 61: 447–473.

Özdemir, B. Ş. 2009

Patara Roma Dönemi Günlük Kullanım Seramikleri, Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü - Arkeoloji Anabilim Dalı, Antalia.

Önal, N. O. and Önal, B. P. 2015

Avanos Çömlekçiliğinde Ajur Tekniđi, *Erciyes Sanat* S. 4: 23–26.

Polat, T. 2021

Fatımi Dönemi Fustat Testi Süzgeçleri, *Bitig Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2): 393–414.

Поповић, М. 1987

Увозна трпезна керамика у Расу, *Новојазарски зборник* 11: 21–35.

Поповић, М. и Иванишевић, В. 1988

Град Браничево у средњем веку, *Сѳаринар* (н.с.) 39: 125–179.

Smuk, A. 2021

Archaeobotanical remains from the medieval town of Braničevo (Serbia), *Гласник Српској археолошкој друштва* 37: 79–99.

Spasić-Ђurić, D. 2016

A Note on New Archaeological Explorations in Byzantine Braničevo, in: *Byzantine Heritage and Serbian Art I-III, Processes of Byzantinisation and Serbian Archaeology*, V. Bikić, ed., Belgrade: The Serbian National Committee of Byzantine Studies, P.E. Sluđbeni glasnik, Institute for Byzantine Studies and Serbian Academy of Sciences and Arts, 109–115.

Спасић-Ђурић, Д. 2017

Шлемови из Браничева: прилог проучавању византијске војне опреме, *Зборник Народној музеја* (Београд) 23-1: 345–367.

Spasić-Đurić, D. and Stamenković, S. 2018

12th Century Glass Vessel Set from Branicevo, *Сџаринар* (н.с) 68: 151–173.

Станев, К. и Божинова, Е. 2019

Средновековни структури и материали от град Пловдив, улица „Княз Церетелев” No 2, у: *Пловдивски исторически форум*, 2019/2, ур. Г. Митрев, Пловдив: Катедра „История и археология“ при Философско-историческия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, 18–68.

Stillwell MacKay, T. 1967

More Byzantine and Frankish Pottery from Corinth, *Hesperia* 36 /3: 249–319.

Findık, N. Ö. 2013

Sırsız Seramiklerden Bir Grup: Süzgeçli Testiler/Süzgeçler, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 30: 209–223.

Holclajtner-Antunović, I. et al. 2012

Micro-Raman and infrared analysis of medieval pottery finds from Braničevo, Serbia, *Journal of Raman Spectroscopy* 43: 1101–1110.

Casalini, E. 2016

La collezione di filtri ceramici islamici del museo di Faenza, Faenza, *Bollettino del Museo Internazionale della Ceramica in Faenza*, N. 2: 22–36.

Cytryn-Silverman, K. 2010

The Ceramic Evidence, in: *Ramla. Final Report on the Excavations North of the White Mosque*, O. Gutfeld, ed., Qedem 51, Monographs of the Institute of Archaeology, Jerusalem: The Hebrew University of Jerusalem, 97–213.

Wodzińska, A. 2010

A Manual of Egyptian Pottery, Volume 4: *Ptolemaic period-Modern*, AERA Field Manuel Series 1, W. Wetterstorm and A. Witsell, eds., Hollis (New Hampshire): Ancient Egypt Research Associates.

Whitcomb, S. D. and Johnson, H. J. 1979

Quseir Al-Qadim 1978, Preliminary Report, Cairo: American Research Center in Egypt.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ / INTERNET SOURCES

Burke, K. 2010

Recent Research on Early Islamic and Crusader Ceramics from Jaffa, *Archeologie/Archaeology* /// [<https://maxvanberchem.org/en/scientific-activities/projects/archeology/11-archeologie/34-recent-research-on-early-islamic/>] [приступљено: 22. 2. 2023]

Ellabban, A. E. 2022

A Descriptive and Analytical study for Fāṭimid jug filters collection in Ismailia Museum (Unpublished): *Journal of Association of Arab Universities for Tourism and Hospitality*, (JAAUTH), Vol. 22, No. 4: 1–10, <https://jaauth.journals.ekb.eg/> [приступљено: 1. 4. 2023]

Scanlon, G. T. 1974

The Pits of Fuṣṭāṭ: Problems of Chronology, *The Journal of Egyptian Archaeology* 60 (1): 60–78. <https://doi.org/10.1177/030751337406000106> [приступљено: 30. 3. 2023]

CERAMIC STRAINERS FROM BRANIČEVO

SUMMARY

From the research of medieval Braničevo, a separate type of vessels – namely, ceramic strainers in the form of pitchers or jugs (P. I/1–7, figs. 4–9) – can be singled out from the group of unglazed vessels and vessels with a golden/silver coating, in terms of both morphology and technology.

One jug/pitcher comes from the site of Rudine, while other six jugs/pitchers were discovered at the site of Mali Grad – Todića Crkva during new research activities conducted in Braničevo.

Archaeological units, stratigraphic data and coins provide a more or less reliable chronological timeframe for these jugs/pitchers from Braničevo; their occurrences can be traced from the last quarter of the 11th up to the beginning of the 13th century. These chronological values match the time of Fatimids (973–1171) and the production of ceramic workshops from this period.

A jug with strainer from Pit XXXIV (cat. 2; Pl. I/2, figs. 3, 5) and a fragment of a strainer from Pit XLIV (cat. 6; P. I/6) belong to the older development phase of Braničevo. It is a period of the second half of the 11th up to the middle of the 12th century, prior to the large building activities of John I and John II and Manuel I, dated by an anonymous follis of Alexios I (1081–1118), coins of King Bela II (1131–1141), Ladislaus I (1077–1095), as well as King Stephen II (1116–1131).

A pitcher with a strainer (cat. 1; Pl. I/1, figs. 2, 4), as well as partially preserved fragments of two more jugs/pitchers (cat. 4 and 5; Pl. I/4, 5, figs. 7, 8) belong to the most prosperous phase and period of important building activities of John II and Manuel I Komnenos, and they were discovered on the floor of Object 4, at the site of Mali Grad – Todića Crkva, along with numerous imported vessels, two iron helmets, numerous other everyday use items and coins of John II and Manuel II Komnenos; the construction of Object 4 was determined into the end of the third decade of the 12th century, while its destruction in a fire occurred after the death of Manuel I Komnenos, most probably during conflicts with Hungarians, in 1182 and 1183, which also represents a narrower chronological frame for the pitchers/jugs with strainers from this Object.

Two fragments of different jugs/pitchers with remains of a strainer (cat. 3 and 7; Pl. I/3,7, figs. 6, 9) were dated into the last decades of the 12th and the beginning of the 13th century. This historical phase was documented by means of *frisatici*, minted in the period 1170–1200, later issues by King Bela from 1172 to 1196, as well as Bulgarian imitations, minted from 1195 to 1215.

Even though there is a certain typological, and to a lesser extent a chronological similarity between strainers from Braničevo and jugs/pitchers from Islamic regions (Egypt, Syria, Israel, Palestine, Jordan), their technological aspects demand caution during the establishment of workshop origins for the examples from Braničevo. Technological traits and the use of slip (*engobe*) with golden/silver coating and red painted decorations indicate links with Bulgaria, Romania and technologically simpler vessels from Greece. The origin of vessels from Braničevo has to be determined in the light of analyses of this specific group of vessels, which are typical for a limited geographic area. The properties of the vessels with golden/silver slip, in terms of their quality, indicate luxurious goods, intended for a smaller number of users.

Jugs/pitcher from Braničevo, one of which had red, and five golden/silver slip, indicate that this ceramic form was in use on the tables of Braničevo from the last quarter of the 11th century, up to the first decades of the 13th century, matching the most developed and most prosperous phase of medieval Braničevo.

Jugs/pitcher with strainers have to be examined in the light of political and economic processes which began with the moment Braničevo gained the rank of episcopal see (1019) and the dynamic economic development in the second half of the 11th century, culminating in the times of John II and Manuel I Komnenos.

Economic changes brought on by Byzantium were also reflected in ceramic vessels, and were directly linked to food products and needs of new users. The fact that three jugs/pitchers with strainers come from Object 4 is an indicator of sorts of new gastronomic habits of the members of the military-administrative ranks of Braničevo. In this sense, the discovery of dried fruit of Mongolian (steppe) cherry (*Prunus fruticosa*) is also significant, whose direct link with the function of the pitchers/jugs with strainers cannot be excluded.

Pitchers/jugs with strainers from Braničevo illustrate a new phase in the evolution of this group of vessels, and as such, they represent an amalgam of traditional forms, with the application of new and innovative technological processes, such as slip with golden/silver coating and red painted decorations.

Дејан С. РАДИСАВЉЕВИЋ
Београд

Јелена М. ВУКЧЕВИЋ
Народни универзитет Трстеник, Музејска збирка

СРЕДЊОВЕКОВНИ МАЧ ИЗ ГРАБОВЦА КОД ТРСТЕНИКА

Апстракт: Аутори анализирају средњовековни мач који је случајно пронађен приликом вађења шљунка на левој обали Западне Мораве, у селу Грабовцу код Трстеника. Предмет се данас чува у Музејској збирци Народног универзитета Трстеник. На основу типолошких одлика јабуке и накрснице, мач се, уз извесну дозу опреза, датује у другу половину XIII века, док његова употреба може да се продужи и на прву деценију наредног столећа. На сечиву мача налази се оштећен урезан кружни мотив, који подсећа на трагове украшавања техником тауширања. Налаз мача из Грабовца је материјално сведочанство важно за изучавање средњовековне прошлости трстеничког краја.

Кључне речи: средњовековни мач, Трстеник, Грабовац, жупа Левач, Јеринин град у Грабовцу, друга половина XIII века

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Средњовековна прошлост трстеничког краја није до сада била предмет мултидисциплинарних проучавања. Изузетак представљају истраживања моравских сакралних споменика, католикона манастира Велућа и Љубостиње, црква Свете Марине (Рибница) у Риђевштици и Мати Божије Бучјанске у Бучју (Бошковић 1955: 60–76; Петковић 1955: 45–59; Ђурић 1985; Ристић 1987: 173–179; Цветковић и Гаврић 2015; Радисављевић и Вукчевић 2021а: 369–387), док су у зачетку изучавања остатака средњовековних некропола и надгробних белега (Радисављевић 2019: 29–56; Радисављевић и Вукчевић 2021б: 18–24). Требало би додати и недав-

на заштитна археолошка истраживања на локалитетима Црквиште у Риљцу¹ и Ђуровача у Богдању,² чије се објављивање очекује у наредном периоду.

Важно материјално сведочанство средњовековне прошлости трстеничког краја, до сада непознато широј научној јавности, представља и случајни налаз делимично оштећеног средњовековног мача. Откривен је седамдесетих година XX столећа, приликом ископавања шљунка на левој обали реке Западне Мораве, у атару села Грабовца код Трстеника (сл. 1, карта 1).³ Овај значајни налаз је, највероватније путем поклона, почетком последње деценије XX века доспео у Музејску збирку Народног универзитета Трстеник, где се и данас чува под инв. У-1777.⁴

На простору Западног Поморавља и у његовом нешто ширем окружењу, до сада је евидентирано осам средњовековних мачева. Углавном су проналажени под истим околностима, односно без археолошког контекста, у шљунковитим наносима Западне Мораве, у ближој околини Чачка, Заблаћи код Чачка и Сирчи код Краљева (Марковић 1988: 137–138, Т I–III; Aleksić 2007: 168, 169). Слична ситуација забележена је и на простору Великог Поморавља, у Старом Ланишту и Глоговцу код Јагодине, као и у Лучици код Пожаревца (Миленковић 1992: 57–59; Aleksić 2007: 165; Стефановић 2021: 389–393, сл. 1 и 2).⁵ На простору централне Србије издвајају се мачеви из Каленићког Прњавора код Рековца (Cvetković 2009: 238–240, fig. 1–2; Стефановић 2021: 394–395, сл. 4) и можда из Пекчанице код Краљева⁶ (Марковић 1988: 139, Т. IV; Aleksić 2007: 168; Стефановић 2021: 395, сл. 7), пронађени дубље у брдско-планинском залеђу Западне Мораве. На основу типолошких одлика и одговарајућих аналоггија, опредељују се у раздобље од XI–XII до прве половине XV века (Марковић 1988: 137–139; Aleksić 2007: 165, 168, 169; Стефановић 2021: 403).

ГЕОГРАФСКЕ ОДРЕДНИЦЕ

Село Грабовац, у коме је мач пронађен, налази се око 1 km северозападно од Трстеника, у југозападном делу области Левча, у централној Србији. Коли-

- 1 Заштитна археолошка ископавања на локалитету Црквиште у Риљцу спроведена су током две кампање, од јуна до августа 2018. и од априла до маја 2019. године, у организацији Народног музеја у Крушевцу, под руководством Марина Бугара.
- 2 Заштитна археолошка ископавања остатака цркве на локалитету Ђуровача обављена су у септембру 2019. године, од стране Народног музеја у Крушевцу, под руководством Марина Бугара.
- 3 Мач је пронашао Мирослав Богдановић Мола (1941–2013) из Грабовца код Трстеника. Захваљујемо овом приликом Славољубу Јовановићу Саји, председнику Месне канцеларије Грабовац, на достављеним информацијама.
- 4 Увидом Ј. Вукчевић утврђено је да у Музејској збирци Народног универзитета Трстеник нема сачуване документације о околностима и датуму пријема овог вредног налаза у наведену институцију.
- 5 Овој скупини највероватније припадају и четири непубликована мача у сталној поставци Народног музеја у Крушевцу, за које немамо ближе податке.
- 6 О пореклу мача из Пекчанице требало би дати још неки коментар. О. Марковић, вероватно на основу казивања мештана, наводи да је мач пронађен у речном наносу Западне Мораве (Марковић 1988: 139). Међутим, село Пекчаница налази се западно од Краљева, на горњем току Роћевачке (Врдилске) реке, десне притоке Западне Мораве, од које је удаљено нешто мање од 20 km. Сва је вероватноћа да је мач пронађен на обали Западне Мораве, у атару неког другог насеља, па је погрешно приписан селу Пекчаница, или да је његов проналазач био пореклом из тог насеља, па је тако настала и својеврсна забуна око места његовог проналазак.

Сл. 1 Узвишење са остацима утврђења Јеринин град (1) и приближно место налаза мача (2), поглед са Стражбе (фото: Д. Радисављевић)

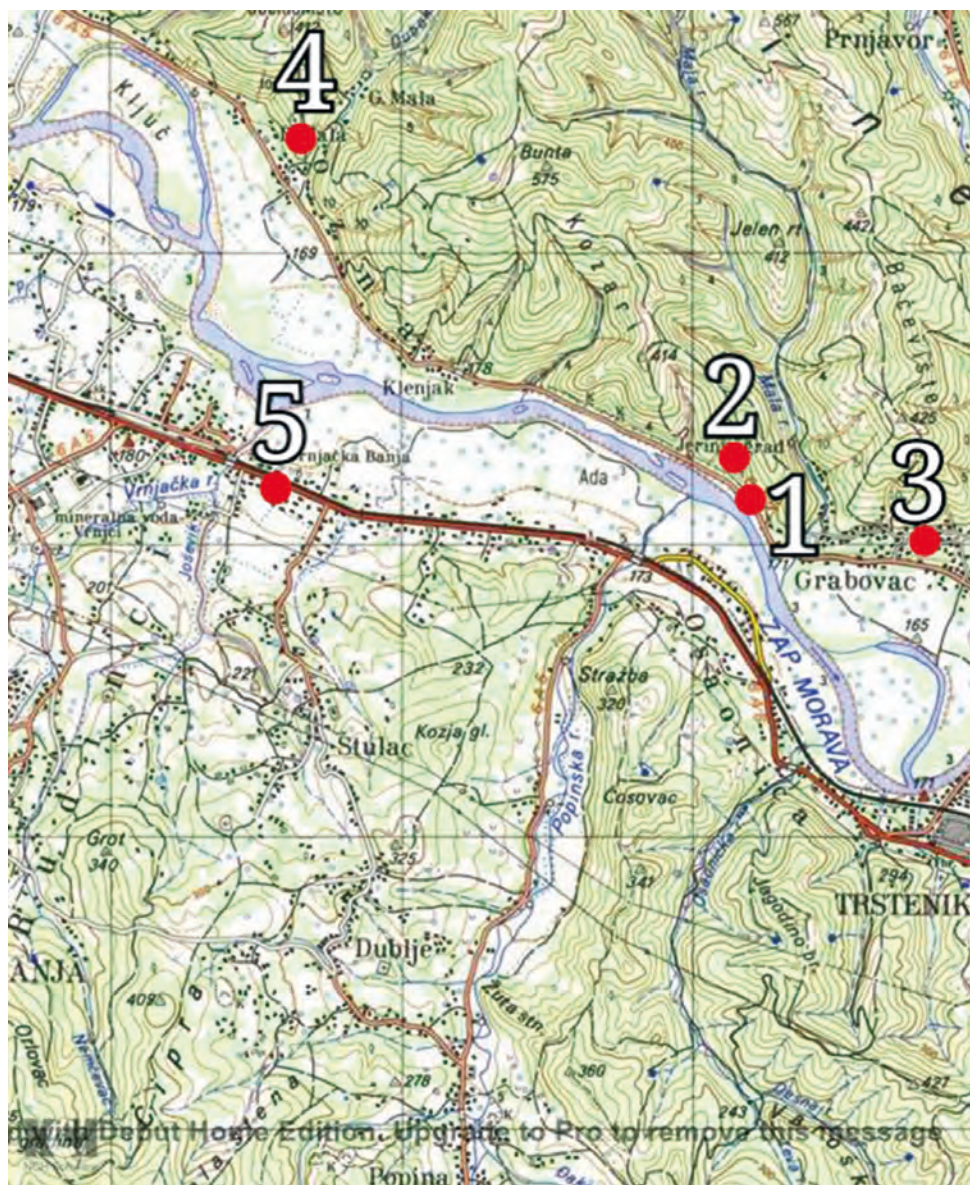
Fig. 1 Elevation with the remains of the fortress of Jerinin Grad (1) and the approximate finding place of the sword (2), view from the hill of Stražba (photo: D. Radisavljević)

ко нам је познато, Грабовач је први пут забележен у османском попису нахије Левач у Смедеревском санцаку из 1530. године (MAD 506: 34). Његов атар захвата плодну равницу дуж леве обале Западне Мораве, између доњег тока Мале реке и Љубостињске реке, погодну за пољопривредну производњу, као и шумом обрасле јужне огранке Гледићких планина, са узвишењима Јелен рт (412 m) и Бачевиште (459 m).⁷ На локалитету Турско гробље, недалеко од центра села, приликом изградње кућа и помоћних објеката делимично је девастирана некропола, која услед недостатка покретних налаза не може за сада ближе да се датира.⁸ Место налаза мача удаљено је од последњих сеоских кућа око 150 m у правцу запада. Ту се јужне падине брда Јеринин град, на коме су смештени остаци значајне средњовековне фортификације, стрмо спуштају према левој обали Западне Мораве. Потребно је истаћи да је конфигурација терена данас битно измењена услед изградње асфалтног пута Грабовач–Чукојевац и отварања каменолома у подножју споменутог брда. На супротној обали Западне Мораве протеже се шири равничарски појас око ушћа Попинске реке, који се, преко старе речне терасе (око 172 m), постепено уздиже ка брду Стражби (320 m), обраслем листопадном шумом. Владислав Тителбах је почетком претпоследње деценије XIX столећа на том узвишењу запазио остатке једног „градића“ (Тителбах 1882: 213). Међутим, приликом обиласка терена од стране аутора ових редова, на локалитету нису запажени никакви остаци архитектуре, као ни покретни налази.⁹

7 Topografska karta 1:25000, *Kraljevo* 4–2 (Vrnjačka Banja–sever), br. lista 530–4–2, Vojnogeografski institut, Beograd, 1971, dopunjeno 1969. godine.

8 Теренска истраживања аутора, непубликовано.

9 Теренска истраживања аутора, непубликовано.

Карта 1 Место налаза мача у Грабовцу (1) и археолошки локалитети у ближем окружењу: 2) остаци средњовековног утврђења Јеринин град у Грабовцу, 3) некропола Турско гробље у Грабовцу, 4) некропола Гробљнице (Турско гробље) у Лозни и 5) некропола и остаци цркве на локалитету Кованлук (Црквина) у Руђинцима (према: Топографска карта 1:25000, Војногеографски институт, 1971)

Map 1 The finding place of the sword in Grabovac (1) and archaeological sites in the immediate vicinity: 2) remains of the medieval fortress of Jerinin Grad in Grabovac, 3) necropolis of Turško Groblje in Grabovac, 4) necropolis of Grobljnice (Turško Groblje) in Lozna, and 5) necropolis and remains of the church at the site of Kovanluk (Crkvina), in Rudinci (after: Topographic map 1:25000, Vojnogeoграфски институт, 1971)

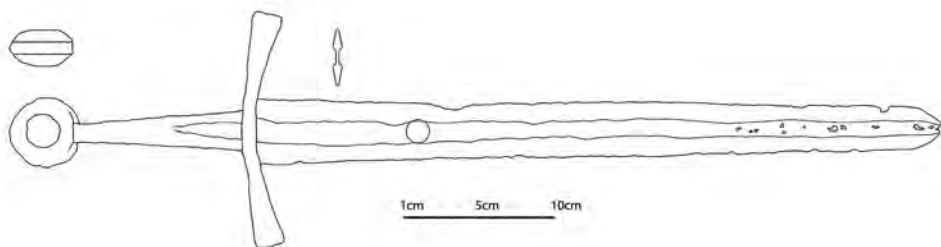
ТИПОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ И ДАТОВАЊЕ

Фрагментовани мач из Грабовца ископан је од гвожђа и има очувану тежину од 0,593 kg. Оштрица и сечиво прилично су оштећени корозијом. Врх сечива недостаје, а место прелома накнадно је избрушено ручном брусилицом и преобликовано од стране налазача, те данас има приближно троугласти облик, и стога се не може утврдити да ли је сечиво преломљено у време употребе мача или након његовог открића.

Реч је о једноручном мачу укупне очуване дужине 69,80 cm (сл. 2 и 3). Сечиво и рукохват ископани су од једног дела, док су накрсница и јабука додати накнадно. Дужина читаве ручке мача, од јабуке до накрснице, износи 16,50 cm. Дужина рукохвата је 11,30 cm, ширина код накрснице 2,8 cm, а код јабуке 1,4 cm, док је његова дебљина 0,2 cm. Сечиво, сачуване дужине 53 cm, је право и двобриво, и поседује жлеб по средини. Може се претпоставити да је првобитно могло бити дуже за око 20 cm, а можда и више. Његова највећа ширина, код накрснице, износи 4,3 cm и постепено се сужава према накнадно обликованом врху, до ширине од 3,2 cm. Тако мала ширина сечива врло је неуобичајена, те се може претпоставити, с обзиром на степен оштећења читавог мача, да је оно могло бити и нешто шире. Жлеб, који се пружа средином обе стране сечива, има максималну ширину око 1,5 cm код накрснице и читавом сачуваном дужином сечива, све до накнадно обликованог врха, због чега се може претпоставити да је првобитно био и нешто дужи. Важно је напоменути да се жлеб наставља и на рукохвату изнад накрснице, у дужини од 4,7 cm. Услед деловања корозије и дугог стајања у речном шљунку, сечиво је доста истањено, па код накрснице има дебљину од 0,2 cm, а на приближно 50 cm од ње свега 0,1 cm. Због слабе очуваности сечива, нема довољно елемената за одређивање његове типолошке припадности. Међутим, поједине његове морфолошке карактеристике, попут очуване дужине и ширине жлеба, и претпостављене првобитне ширине сечива, посредно указују на тип XII, према подели Ј. Оукшота (Oakshott 1997: 37). Сечива овог типа обично се датују у XIII век, мада

Сл. 2 Средњовековни мач из Грабовца код Трстеника (фото: Ј. Вукчевић)
Fig. 2 Medieval sword from Grabovac, near Trstenik (photo: J. Vukčević)

Сл. 3 Средњовековни мач из Грабовца код Трстеника (цртеж: З. Спасојевић; технички цртеж: Б. Голубовић)

Fig. 3 Medieval sword from Grabovac, near Trstenik (drawing: Z. Spasojević; technical drawing: B. Golubović)

се спорадично јављају и у ранијем раздобљу, али и нешто доцније (Oakeshott 1997: 37; Aleksić 2007: 82). На територији централне и југоисточне Европе, највећи број мачева са сечивима типа XII опредељује се у раздобље од 1200. до 1325. године (Biborski, Stepiński and Stepiński 2011: 126).

Укупна дужина накрснице је 17 cm. Њени кракови, проширених крајева, ширине 2 cm, благо су повијени надоле и симетрични су у односу на сечиво. Према типологији коју доноси Ј. Оукшот, накрсница мача из Грабовца припада типу 6 (Oakeshott 1997: 115–116), док према подели А. Руткаја има извесних одлика типова 8 и 9 (Ruttkaу 1976: 249, Abb. 1/8, 9), односно њен облик приближава је типу 8, док њена профилација више одговара типу 9, те би се могла описати као прелазна форма између наведених типова.

Накрснице Оукшотовог типа 6 појављују се први пут крајем XI века, док су највећу популарност имале између 1200. и 1350. године (Aleksić 2007: 97; Biborski, Stepiński and Stepiński 2011: 126).¹⁰ На територији централне и југоисточне Европе до сада је регистрован 31 мач с накрсницама тог типа, определен у период од око 900. до 1500. године, уз опаску да 20 припадају раздобљу од 1300. до око 1450. године (Biborski, Stepiński and Stepiński 2011: 127). Међутим, примерци с проширеним краковима који подсећају на облик секире, као у нашем случају, представљају нешто ређу појаву и могу се прецизније датовати. Сличност се запажа с накрсницом једног мача из Кијева у Украјини, датованог у XII–XIII век (Кирпичников 1966: 85–86, кат. 23, Т. XXIII/2). Такође, према облику и димензијама, најближе паралеле, изузев декорације, проналазимо с накрсницом чувеног пољског мача Шчербјец (око 1250) (Biborski, Stepiński and Stepiński 2011: 93, 111, fig. 1, 26), као и с накрсницом мача из гроба краља Кастиље, Леона и Галисије, Санча IV Храброг (+1298). Евидентна је сличност и с накрсницом мача пронађеног у језеру Нојенбург (Нојшател) у Швајцарској (око 1300), као и једним примерком из колекције *The Royal Armouries* у Лидсу (1300–1325) (Oakeshott 1991: 72–73, 125, 156; Oakeshott 1997: 53, 38–39, fig. 27, Pl. 7, 9, 19В). Извесне аналогije проналазе се и с накрсницом

¹⁰ Накрснице типа 6, али нешто дуже и тање, поседују чак четири мача пронађена до сада у Западном Поморављу и ближем окружењу (Пекчаница, Заблаће, Сирча и Каленићки Прњавор), датована у XIV и прву половину XV века (Aleksić 2007: 165, 168, 169).

нешто познијег мача, кованог највероватније око 1392. године, из колекције оружја у Војном музеју у Истанбулу (Alexander 1985: 86, 109, fig. 40).

Јабука мача из Грабовца је дискоидног облика и са закошеним ивицама. Ширина је 5,1 cm, висине 4,2 cm и дебљине 2,7 cm. Висина средишњег диска износи 2,1 cm, а његова ширина 2,4 cm. На основу типолошке поделе Ј. Оукшота, јабука припада типу I (Oakeshott 1997: 96), док је према подели А. Руткаја најближа типу XVI (Ruttkay 1976: 249, 259, Abb. 1), односно типу VI, према типологији А. Кирпичникова (Кирпичников 1966: 49, рис. 10). Јабуке типа I први пут се појављују нешто пре 1100. године, док је њихова популарност посебно изражена у периоду од 1250. до 1350. године (Aleksić 2007: 49–51; Biborski, Stepiński and Stepiński 2011: 126). На простору Русије заступљене су током XIII столећа, мада се јављају и на два мача датована у XII век (Кирпичников 1966: 54–55, 87–88). На територији југоисточне Европе евидентирано је до сада 37 мачева с јабукама типа I, најчешће датованих у раздобље друге половине XIII и прве половине XIV столећа, уз мањи број примерака опредељених у XIV век (Aleksić 2007: 49–51).

Према облику и димензијама, најближе аналогije проналазимо с јабукама мачева из Народнoг музеја Србије (инв. 2200) (XIII век), Музеја града Братиславе (инв. 104.091) (XIII век), из села Букова код Хаџега (друга половина XIII века) и из села Хамба код Сибиуа у Румунији (друга половина XIII века), као и из околине места Вата код Мишколца у Мађарској (XIV век) (Pinter 2007: 92–93, 95–96, Pl. 41/b, 42/a; Aleksić 2007: 145, 152, 159, 160, 165).

Мачеви с комбинацијом јабуке типа I и накрснице типа 6 познати су и из средњовековне уметности. Такву комбинацију јабуке и накрснице срећемо, тако, на мачу у сцени 70 из илустроване *Библије Мачијовској* (око 1250). Исти облик накрснице као у нашем случају и јабуке типа I или J поседује скулптурални приказ мача у сцени Распећа у катедрали у Пизи (1259–1260) (Biborski, Stepiński and Stepiński 2011: 127–128, fig. 43–44), док у скулптуралној композицији *Скидање с крста*, у лунети изнад портала у катедрали Светог Мартина у граду Луки у Италији (1258–1278) запажамо мач са сличном јабуком и накрсношћом као на грабовачком примерку (Oakeshott 1997: 52, fig. 26).

Важно је такође указати на то да се на сечиву мача из Грабовца, око 11 cm од накрснице, налази оштећен урезани кружни мотив пречника 1,7 cm, који подсећа на трагове украшавања техником тауширања, при чему недостају делови жице која се некада могла налазити у жлебу кружног облика (сл. 4). Нажалост, због корозије се не може поуздано рећи да ли је унутар круга постојала и нека друга представа, као што би се на основу одговарајућих аналогija могло очекивати.

Сводећи расположиве податке засноване на димензијама и типолошким карактеристикама накрснице и јабуке, дужини и ширини рукохвата, као и на изнетим аналогijaма, мач из Грабовца може се, уз извесну дозу опреза, датовати у другу половину XIII века, док се његова употреба може продужити и на прву деценију XIV столећа.

Сл. 4 Урезан кружни мотив на сечиву мача из Грабовца (фото: Ј. Вукчевић)
Fig. 4 Engraved circular motif on the blade of the sword from Grabovac (photo: J. Vukčević)

ИСТОРИЈСКЕ ПРИЛИКЕ

Долина Западне Мораве представљала је важан комуникацијски правац на територији централног Балкана, који је повезивао, пратећи десну обалу реке, Велику и Јужну Мораву, односно стари римски пут, у науци познат као *Via militaris*, са Жичом, Ариљем и источном Босном (Шкриванић 1974: 82–87, 92–94, 108, 130–131; Бошковић 1980: 8, сл. 1). На коришћење и важност овог пута током средњег века посредно указује и сусрет двојице српских краљева, Стефана Драгутина (краљ 1276–1282, *сремски краљ* 1284–1316) и Стефана Уроша II Милутина (1282–1321) у месту Мачковцу,¹¹ у *држави жује расинске* (Даничић 1866: 115–116; Мирковић 1935: 86–88), пре одлучујућег напада на државу Дрмана и Куделина у Браничеву, највероватније 1292. године¹² (Динић

11 Данас истоимено село, око 8 km западно од Крушевца и око 24 km југоисточно од Грабовца. У раздобљу владавине краља Стефана Уроша II Милутина, Мачковац је могао имати статус трга. В. детаљније у: Радисављевић 2022, у штампи.

12 Старији истраживачи пораз Дрмана и Куделина смештају у 1291. годину (Динић 1978: 97; Максимовић 1981: 442–443; Веселиновић 1987: 55), док се једино издваја мишљење В. Станковића, који овај догађај одређује, чини се сувише рано, у другу половину 1284. године (Станковић 2012: 86).

1978: 86, 95–98; Максимовић 1981: 442–443; Веселиновић 1987: 46–47, 55; Узелац 2009: 12; Узелац 2015: 204–210; Радисављевић 2022, у штампани).

Приближно 1,5 km југоисточно од места проналаска мача налазио се прелаз преко Западне Мораве,¹³ коришћен свакако још у касноантичком периоду, али и доцније, током средњег века и у раздобљу османске доминације.¹⁴ Представљао је уједно и важно путно чвориште. Од њега је према северу водио пут уз Љубостињску и Дубичку реку до виса Камиџора, одакле се спуштао у унутрашњост Левча, ка Превешту, Каленићу и Жупањевцу, и даље у Лепеницу. Један његов крак пратио је ток Жупањевачке реке и Лугомира према долини Велике Мораве код Јагодине. Од прелаза на Западној Морави водио је и према југу пут уз Попинску (Брезовичку) реку (сл. 5), преко села Лесковице, у Жупу Александровачку и даље, ка тврђави Кознику на горњем току Расине. Грабовачки прелаз повезивао је и већ споменуту саобраћајницу дуж десне обале Западне Мораве с путем који је пратио леву обалу ове реке (Вуич 1828: 107–108; Каниц 1989: 631–633, 636; Рашковић 2002: 38; Бугарски, Здравковић и Додић 2021: 153–154; Радисављевић и Вукчевић 2021а: 11–13).

Сл. 5 Поглед са Јерининог града према југозападу, на ушће Попинске реке у Западну Мораву (фото: Д. Радисављевић)

Fig. 5 View from the fortress of Jerinin Grad towards the south-west, to the confluence of the river Popinska Reka into the Zapadna Morava (photo: D. Radisavljević)

- 13 С обзиром на то да је Западна Морава пре приближно 200 година променила свој ток, споменути прелаз налази се данас нешто северније, на њеном старом меандру, на потесу који међу житељима Грабовца и данас носи назив Брод.
- 14 У попису Смедеревског санџака из 1516. године бележи се село Трстеник у нахији Маглич, са 87 кућа, 21 неожењеним, 13 удовица и 11 баштина, и скелом на Западној Морави, за коју се плаћао порез у износу од 400 акчи (Сотировић 1999: 51, 56). У детаљном попису из приближно 1540. године, село Трстеник припада Пожеги, док се међу приходима наводи и порез на прелаз преко Мораве у износу од 200 акчи (Аличић 1985: 491). Године 1560. село Трстеник, познато као Горњи Трстеник, припада Пожеги и плаћа порез на прелаз у износу од 200 акчи (ВОА, *TD* 316: 729), а исти приходи остали су и до средине осамдесетих година XVI века (Аличић 1985: 419; ТКGM. ККА, *TD* 168: 327а).

На локалитету Јеринин град, смештеном на једном од најјужнијих огранака Гледићких планина, изнад леве обале Западне Мораве, односно места налаза мача, констатују су остаци релативно добро очуваног средњовековног утврђења.¹⁵ Јужну, западну и источну страну узвишења опасују стрме падине, док је најлакши приступ, заштићен ровом дубине око 4 m, омогућен преко превоја са североисточне стране. Бедеми утврђења, ширине 1,8–2 m, грађени ломљеним и притесаним каменом везаним беличастим кречним малтером, прате конфигурацију терена. Тврђаву чине три целине: Горњи или Велики град, димензија око 120 × 80 m (сл. 6 и 7), са једном кулом у оквиру северозападног дела бедема, Доњи град с његове југозападе стране, и зид дужине око 200 m и очуване висине до 6 m, који се од бедема Великог града спушта хрптом брда према југоистоку, односно ка левој обали Западне Мораве (Милићевић 1876: 181; Тителбах 1882: 213; Мишковић 1885: 80; Бушетић 1903: 496; Дероко 1950: 113; Бошковић и др. 1956: 89; Здравковић 1970: 136–141; Рашковић и Берић 2002: 147–148; Рашковић 2002: 42–43).

Сл. 6 Остаци утврђења Јеринин град, поглед с југа (према: Тителбах 1882: 213)

Fig. 6 Remains of the fortress of Jerinin Grad, view from the south (after: V. Тителбах 1882: 213)

Сл. 7 Спољашње лице дела северног бедема Горњег града на утврђењу Јеринин град у Грабовцу код Трстеника (фото: Д. Радисављевић)

Fig. 7 Outer face of a part of the northern rampart of the Upper Town (Gornji Grad) of the fortress of Jerinin Grad in Grabovac, near Trstenik (photo: D. Radisavljević)

¹⁵ Локално становништво користи назив Јеринин град за ово утврђење, док се спорадично у литератури, према имену оближњег села, среће и под именом Грабовач (нпр. Дероко 1950: 113).

Досадашња археолошка истраживања¹⁶ показала су да је реч о вишеслојном локалитету с траговима живота из старијег гвозденог доба, рановизантијског периода и средњег века. Унутар брањеног простора утврђења издвојена су три средњовековна насеобинска хоризонта, датована на основу налаза у IX–X, XI–XII и другу половину XIV – прву половину XV века (Ристић 2015: 51–56). Важно је указати на то да археолошка ископавања нису потврдила постојање археолошког слоја који би се недвосмислено могао одредити у другој половини XIII и прве деценије XIV века.

Може се претпоставити да је основна функција утврђења на локалитету Јеринин град највероватније била контрола и заштита путева дуж леве и десне обале Западне Мораве, као и речног прелаза у његовој близини. Такође, не би се смела одбацити ни могућност да је ова фортификација пре српског освајања Левча, у деветој деценији XII века, могла да има и улогу јаке византијске пограничне тврђаве према рашкој држави.¹⁷

Област Левча, па самим тим и територија данашњег села Грабовца, нашла се у оквиру српске средњовековне државе током рата великог жупана Стефана Немање са Византијом 1183. или коју годину доцније, а трајно јој је прикључена после битке на Морави 1190. или 1191. године, након чега је организована као посебна жупа у њеном саставу (Благојевић 2000: 67–68, 70–74; Благојевић 2004: 16–17; Благојевић 2011: 100, 109–112; Коматина 2020: 39–56).¹⁸

Формирањем самосталне Српске архиепископије у Жичи 1219. године, жупа Левач нашла се под њеном непосредном јурисдикцијом (Благојевић 1972: 28–29; Томовић 2012: 47–48; Коматина 2016: 289–290).

Саопштени подаци исцрпљују наша непосредна сазнања о Левчу на основу сачуваних средњовековних писаних извора насталих пре првих деценија XV столећа. Међутим, извесне информације за познавање прилика у овој области и Западном Поморављу у другој половини XIII века, релевантне за тему нашег истраживања, могу се добити посредним путем.

Након монголског похода кроз Србију 1242. године,¹⁹ који је делом највероватније захватио и Западно Поморавље (Радичевич 2020: 240; Радисављевић 2022, у штампи), долази до смене на рашком престолу услед новонасталих прилика, те власт преузима краљ Урош I (1243–1276). Под његовом владавином је српска држава обезбедила већу политичку самосталност, што је погодвало бржем привредном развоју, оличеном у успону рударске производње и с њом повезане трговине са градовима у јадранском приморју. Међутим,

16 Археолошка ископавања у организацији Завода за заштиту споменика културе из Краљева, под руководством Марије Марић, спроведена су током две кампање 2010. и 2012. године. Резултати тих истраживања саопштени су сумарно у мастер раду: Ристић 2015: 51–56.

17 Територија жупе Расине, у суседству Левча, односно јужно од Западне Мораве, према мишљењу М. Благојевића ушла је у састав рашке државе знатно раније, највероватније 1094. године, или нешто касније, свакако у доба владавине великог жупана Вукана (око 1091 – око 1112) (Благојевић 2011: 93–94).

18 Територија жупе Левач била је на југу омеђена током Западне Мораве, на западу Гледићким планинама, а на истоку планином Јухор и водотоком Велике Мораве. Питање северне границе Левча, према жупи Лугомир, остаје и даље отворено. Међутим, на основу података из познијих писаних извора може се претпоставити да се највероватније протезала вододелницом Дуленске и Жупањевачке реке (Динић 1978: 58; Ристић 2015: 18–19).

19 Детаљније о археолошким траговима монголског похода 1241–1242. године на територији савремене Србије, видети у: Радичевич 2020: 231–245.

стално непријатељство краља Уроша I са Дубровником условило је склапање савеза између овог града и бугарског цара Михаила II Асена (1246–1256) 1253. године. Главни циљеви постигнутог споразума били су свргавање краља Уроша I и запоседање територије под његовом влашћу. Бугари су у првој половини лета 1254. године организовали поход и продрли дубоко у унутрашњост Србије, све до Полимља, где су попалили цркву Светих апостола Петра и Павла у Бијелом Пољу, задужбину великог кнеза Мирослава (Ђирковић 1981а: 348). Доступни писани извори не дају ближе податке о смеру кретања бугарске војске током споменутог похода, али се као могући правци намећу долина Топлице и Западно Поморавље, куда су са истока водиле најважније саобраћајнице у унутрашње пределе средњовековне Србије.

Након сабора у Дежеву 1282. године, краљ Драгутин предао је власт свом млађем брату, краљу Стефану Урошу II Милутину, задржавши под својом непосредном управом северне пределе српске државе, односно земљу Моравице, Рудник и Дабар (Максимовић 1981: 437–439). Добио је, такође, од угарског краља Ладислава IV (1272–1290) 1284. године на управу Онострани Срем (Мачву) и земље Усору и Соли у североисточној Босни (Узелац 2022: 65). „Мало времена“ након преузимања власти над споменутим областима, краљ Драгутин је организовао неуспели поход против својих источних суседа, господара земље Браничевске, односно двојице великаша бугарског и куманског порекла, полубраће Дрмана и Куделина. Као одговор на тај напад, њихова најамничка војска, састављена од Татара, опустошила је Мачву крајем 1291. или почетком 1292. године. Такође, највероватније у исто време, а свакако између 1289. и 1291. године, одреди Кумана, под влашћу споменутих великаша, извршили су продор у Милутинову државу, када су опљачкали и спалили архиепископију у Жичи (Узелац 2009: 2, 5–10; Узелац 2022: 66). Може се претпоставити да су тада пострадали и насеља дуж доњег и средњег тока Западне Мораве, куда је водио и најкраћи пут између Браничева и Жиче. Међутим, ту хипотезу, услед изостанка писаних извора, могу потврдити само нека будућа археолошка истраживања на датој територији. Описани след историјских догађаја утицао је на то да се краљеви Драгутин и Милутин сусретну, највероватније почетком или у првој половини 1292. године „въ дрѣжавѣ жоупы расиньскихъ на рѣцѣ глаголѣмѣи Моравѣ, въ мѣстѣ же рекомѣмъ Мачьковци“ (Даничић 1866: 115–116; Мирковић 1935: 86–88), како би се договорили о заједничком деловању против браничевских господара, у чему су имали и помоћ Угарске. Дрман и Куделин поражени су исте године, док је територија под њиховом дотадашњом влашћу припојена Драгутиновој држави (Динић 1978: 86, 95–98; Максимовић 1981: 442–443; Веселиновић 1987: 46–47, 55; Узелац 2009: 12; Узелац 2015: 204–210; Узелац 2022: 66–67, 72).

Однос између двојице српских краљева нагло се погоршао након Милутиновог склапања мира са Византијом 1299. године. Отворени рат између Драгутина и Милутина избио је најкасније 1301. године. У писму извесног Богдана златара, које је упутио свом повериоцу у априлу 1303. године, наводи се да је сукобом било угрожено Брсково, те да се рат проширио по читавој Рашкој. Рат се коначно завршио 1311. или 1312. године, и највероватније није донео неке бит-

не територијалне промене (Динић 1955: 56–61, 68–73, 80; Ђирковић 1981б: 451, 454–455, 459–460, нап. 5). О размерама сукоба на подручју Левча и Западног Поморавља нема ближих података, иако се може претпоставити да су и ове области, као гранични делови Милутинове државе, доста страдале.

На основу саопштених података може се претпоставити да се област Западног Поморавља и могуће Левча налазила на удару бугарског упада у првој половини лета 1254. године и приликом продора Кумана под влашћу Дрмана и Куделина, између 1289. и 1291. године, као и у зони сукоба током рата између браће, краљева Драгутина и Милутина, од 1301. до 1311/1312. године. Међутим, споменути догађаји не могу директно да се вежу за налаз мача из Грабовца, те једино могу да послуже за боље разумевање историјских прилика на наведеној територији у датом раздобљу.

ЗАКЉУЧАК

Према типолошким одликама и на основу одговарајућих аналогја, делимично сачуван мач из Грабовца датован је у другу половину XIII века, уз опаску да је највероватније могао бити у употреби и током прве деценије наредног столећа. Његова накрсница припада типу б, а јабука типу I, према подели Ј. Оукшота. Лоша очуваност сечива не омогућава његову поуздану типолошку идентификацију, али поједине његове морфолошке одлике посредно указују на сечиво типа XII, према подели истог аутора.

Мач је пронађен на левој обали Западне Мораве, у селу Грабовцу недалеко од Трстеника, у подножју брда на коме се налазе остаци средњовековног утврђења Јеринин град. Око 1,5 km према југоистоку био је прелаз на Западној Морави, који је спајао важне путеве дуж леве и десне обале. Такође, од њега је према северу водила саобраћајница покрај Љубостињске и Дубичке реке у унутрашњост Левча, док је према југу полазио пут уз Попинску (Брезовичку) реку према Жупи Александровачкој и горњем току Расине.

С обзиром на то да врх сечива недостаје, а да је место прелома накнадно избрушено и преобликовано, не може се утврдити да ли је сечиво преломљено у време употребе мача, односно током неке борбе, или након открића.

Мач из Грабовца требало би у наредном периоду да буде конзервиран од стране стручњака, како би се тај вредан налаз, од изузетног значаја за познавање средњовековне прошлости трстеничког краја, сачувао од даљег пропадања.

СКРАЋЕНИЦЕ / ABBREVIATIONS

BOA – Başbakanlık Osmanlı Arşivi

MAD – Maliyeden Müdevver Defterler

TD – Tapu Tahrir Defteri

TKGM. KKA – Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyüd-i Kadime Arşivi

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Aleksić, M. 2007

Mediaeval Swords from Southeastern Europe: material from 12th to 15th century, Belgrade: M. Aleksić, Dedraplast.

Alexander, D. 1985

European Swords in the Collections of Istanbul: Part I. Swords from the Arsenal of Alexandria, *Zeitschrift der Gesellschaft für historische Waffen und Kostümjunde, Zeitschrift für historische Waffenkunde* 27/2: 81–118.

Biborski, M., Stepiński, J. and Stepiński, J. 2011

Szczerbiec (The Jagged Sword) – The Coronation Sword of the Kings of Poland, *Gladius* 31: 93–148.

Благојевић, М. 1972

Манастирски поседи крушевачког краја, у: *Крушевац кроз векове, Зборник реферата са симпозијума одржаног од 4. до 9. октобра 1971. у Крушевцу*, ур. А. Стошић и др., Крушевац: Народни музеј, 25–48.

Благојевић, М. 2000

О „Земљишту радње Немањине“, у: *Међународни научни скуј: Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, историја и предање, септембар 1996*, ур. Ј. Калић, Научни скупови 94, Одељење историјских наука 26, Београд: САНУ, 65–75.

Благојевић, М. 2004

Немањини и Лазаревићи и српска средњовековна државност, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Благојевић, М. 2011

Српска државност у средњем веку, Београд: Српска књижевна задруга.

Бошковић, Ђ. 1955

Манастир Велуће, архитектура и скулптура, Старинар (н.с.) 3–4 (1952–1953): 60–76.

Бошковић, Ђ. 1980

Место Крушевца у систему утврђених градова средњовековне Србије, *Стираринар* (н.с.) 30 (1979): 7–11.

Бошковић, Ђ. и др. 1956

Грабовац – Јеринин град, у: *Археолошки споменици и налазишта у Србији II – Централна Србија*, ур. Ђ. Бошковић, Београд: САНУ, Археолошки институт, 89.

Бугарски, И., Здравковић, В. и Додић, С. 2021

Касноантичка и рановизантијска утврђења у левачком крају, *Саопштења* 53: 135–162.

Бушетић, Т. 1903

Левач, *Српски етнографски зборник 5, Насеља српских земаља 2*: 460–511.

Веселиновић, А. 1987

Североисточна Србија у средњем веку, *Историјски гласник 1–2*: 43–74.

Вуич, I. 1828

Иоакима Вуича Славено-Серпскаго Списаиѣла Пуиешесѣвие по Серби: во крайце собсѣвенном руком неѣвом сѣисано у Краѣоевцу у Серби, Будим.

Дероко, А. 1950

Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, Београд: Просвета.

Динић, М. 1955

Однос између краља Милутина и Драгутина, *Зборник радова Византолошког института 3*: 49–82.

Динић, М. 1978

Српске земље у средњем веку, историјско-географске студије, Београд: Српска књижевна задруга, Култура.

Ђурић, С. 1985

Љубосиња: црква Усења Богородичиној, Београд: Просвета, Републички завод за заштиту споменика културе.

Здравковић, И. 1970

Средњовековни градови у Србији, Београд: Туристичка штампа.

Каниц, Ф. 1989

Србија: земља и сѣановнишѣво, од римској доба до краја XIX века, књига 1, Београд: Српска књижевна задруга; Љубљана: Људска праѣица.

Кирпичников, А. 1966

Древнерусское оружие – Мечи и сабли IX-XIII вв., Москва-Ленинград: Академија наук СССР, Институт археологији, Издательство „Наука“.

Коматина, И. 2016

Црква и држава у српским земљама од 11. до 13. века, Београд: Историјски институт.

Коматина, И. 2020

Неколико запажања о бици на Морави, *Историјски часопис* 69: 39–60.

Максимовић, Љ. 1981

Почеци освајачке политике, у: *Историја српског народа* 1, ур. С. Ђирковић, Београд: Српска књижевна задруга, 437–448.

Марковић, О. 1988

Средњовековни мачеви из околине Чачка и Краљева, *Зборник Народне музеја* (Чачак) 18: 137–141.

Миленковић, М. 1992

Случајни налаз мача из Лучице код Пожаревца, *Виминацијум* 7: 57–59.

Милићевић, М. 1876

Кнежевина Србија, Београд: Државна штампарија.

Мишковић, Ј. 1885

Топографски речник Јагодинског округа, *Гласник Српског научног друштва* 61: 1–202.

Oakeshott, E. 1991

Records of the Medieval Sword, Woodbridge: The Boydell Press.

Oakeshott, E. 1997

The Sword in the Age of Chivalry, Woodbridge: The Boydell Press.

Петковић, В. 1955

Манастир Велуђе, историја и живопис, *Старинар* (н.с.) 3–4 (1952–1953): 45–59.

Pinter, Z-K. 2007

Spada și sabia medievală în Transilvania și Banat (secolele IX–XIV), Sibiu: Ministerul culturii și cultelor, Muzeul național Brukenthal.

Радисављевић, Д. 2019

Средњовековна некропола на локалитету Старо (Турско) гробље у Голубовцу код Трстеника, *Расински анали* 17: 29–59.

Радисављевић, Д. (у штампи)

Краљ Милутин и његово доба у историји, археологији и народној традицији крушевачког краја, у: *Краљ Милутиин и доба Палеолога: Историја, књижевност, културно наслеђе, Међународни научни скупи у Скопљу, 24–26. октобар 2021. године*, ур. Ј. Ђирић и С. Убипариповић.

Радисављевић, Д. и Вукчевић, Ј. 2021а

Фрагмент моравске камене пластике са локалитета Бачвиште у Јасиковици код Трстеника и његово могуће порекло, *Зборник Народној музеја* (Београд) 25-1: 369–396.

Радисављевић, Д. и Вукчевић, Ј. 2021б

Локалитет Црквина у Љубостињском Прњавору код Трстеника, *Наша прошлост* 20: 11–29.

Радичевич, Д. 2020

Археологическе следи монголског нашествия на територији Србији, *Stratum* 5: 231–248.

Рашковић, Д. 2002

Рановизантијски археолошки локалитети и комуникације у ширем крушевачком окружју, у: *Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац, 10–13. мај 2000*, ур. Љ. Максимовић и др., Београд: Византолошки институт САНУ; Крушевац: Народни музеј, 29–73.

Рашковић, Д. и Берић, Н. 2002

Резултати рекогносцирања античких и средњовековних налазишта трстеничке општине и суседних области, *Гласник Српској археолошкој друштва* 18: 137–156.

Ристић, А. 2015

Средњовековна жупа Левач у светлу археолошких истраживања. Мастер рад, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Ристић, В. 1987

Феудално властелинство у Риђевштици, *Саопштења* 19: 173–180.

Ruttkay, A. 1976

Waffen und reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II), *Slovenská archeológia* 24/2: 245–395.

Сотировић, М. 1999

Трстеник од најстаријих времена до 1900. године, Трстеник: Виком график.

Станковић, В. 2012

Краљ Милутићин (1282–1321), Београд: Фреска.

Стефановић, Ф. 2021

Средњовековни мач из Глоговца, *Гласник Српској археолошкој друштва* 37: 389–406.

Тителбах, В. 1882

Манастир Љубостиња. Задужбина „Царице Милице“, *Српске илустроване новине за забаву, поуку, уметност и књижевност* 26, 31. јула, 213–214.

Томовић, Г. 2012

Жичко властелинство, *Наша прошлост* 13: 9–52.

Ђирковић, С. 1981а

Српске и поморске земље краља Уроша I, у: *Историја српског народа* 1, ур. С. Ђирковић, Београд: Српска књижевна задруга, 341–356.

Ђирковић, С. 1981б

Унутрашње борбе почетком XIV века, у: *Историја српског народа* 1, ур. С. Ђирковић, Београд: Српска књижевна задруга, 449–461.

Узелац, А. 2009

Кумани у средњовековној Србији, *Гласник* (Ваљево) 43: 5–17.

Узелац, А. 2015

Под сенком њаса – Тајтари и јужнословенске земље у другој половини XIII века, Београд: Утопија, АТЦ.

Узелац, А. 2022

Поход краља Милутина на Тесалију, *Београдски историјски гласник* 13: 63–76.

Светковић, В. 2009

Two Medieval Swords from the Regional Museum in Jagodina, *Стираринар* (н.с.) 59: 237–246.

Цветковић, Б. и Гаврић, Г. 2015

Манасијир Велуће, Краљево: Завод за заштиту споменика културе.

Шкриванић, Г. 1974

Путићи у средњовековној Србији, Београд: Туристичка штампа, Култура.

ИЗВОРИ / SOURCES

Аличкић, А. 1985

Турски каиасијарски пописи неких подручја западне Србије XV и XVI век, књига 3, Чачак: Међуопштински историјски архив; Краљево: Историјски архив; Титово Ужице: Историјски архив.

Даничић, Ђ. (прир.) 1866

Архиепископ Данило и дружи – Живопис краљева и архиепископа српских, прир. Ђ. Даничић, Загреб: Светозара Галца.

MAD 506

Numaralı Semendire Livâsı İcmâl Tahrîr Defteri (937/1530), Т.С. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 104, Defter-i Hâkânî Dizisi: XIV, Ankara, 2009.

Мирковић, Л. (прир.) 1935

Архиејиској Данило – Живоји краљева и архиејискоја срјских, прир.
и прев. Л. Мирковић, Београд: Српска књижевна задруга.

НЕПУБЛИКОВАНИ ИЗВОРИ / UNPUBLISHED SOURCES

Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA], İstanbul, *Tapu Tahrir Defteri* [TD] 316.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyūd-i Kadime Arşivi [TKGM.
KKA], Ankara, *Tapu Tahrir Defteri* [TD] 168.

КАРТЕ / MAPS

Топографска карта

1:25000, секција Кралјево 4–2 (Vrnjačka Banja–sever), br. lista 530–4–2, Voj-
nogeografski institut, друго издање, Београд, допуњено 1969. године, 1971

DEJAN S. RADISAVLJEVIĆ
Belgrade

JELENA M. VUKČEVIĆ
People's University in Trstenik, Museum Collection

MEDIEVAL SWORD FROM GRABOVAC, NEAR TRSTENIK

SUMMARY

An important material testimony of the medieval past of the region of Trstenik, unknown to the general and scientific public so far, is the accidental finding of a partially damaged medieval sword. It was discovered in the 1970s during gravel excavation on the left bank of the Zapadna Morava river in the area of the village of Grabovac, near Trstenik. This significant finding most probably came to the Museum Collection of the People's University of Trstenik as a gift in the beginning of the last decade of the 20th century, where it is still kept today under inv. Y-1777.

The fragmented sword from Grabovac was forged from iron and has a preserved weight of 0.593 kg. Its cutting edge and blade are severely damaged by corrosion. The tip of the blade is missing, and the breaking point was sanded down and reshaped at a later point, hence, it is not possible to determine whether the blade was broken during the time when the sword was in use or after being discovered.

It is a single-handed sword, with the total preserved length of 69.80 cm. The blade and handle are forged from one piece, while the crossguard and pommel were added later. The length of the entire handle of the sword, from the pommel to the crossguard, is 16.50 cm. The length of the handle is 11.30 cm, its width is 2.8 cm at the crossguard and 1.4 cm at the pommel, and it is 0.2 cm thick. The blade, which has a preserved length of 53 cm, is straight and double-edged, and has a fuller in the middle. Its greatest width, at the crossguard, is 4.3 cm and it gradually narrows down towards the newly-shaped tip, to a width of 3.2 cm. The fuller, which runs down the middle of both sides of the blade, has a maximum width of about 1.5 cm at the crossguard. It is important to note that the fuller continues on the handle, above the crossguard, in the length of 4.7 cm. Due to the effects of corrosion and long period of time spent among river pebbles, the blade is quite thinned, hence, it has a thickness of 0.2 cm at the crossguard, and only 0.1 cm some 50 cm from it. Due to the poor preservation level of the blade, there are too few elements to determine its typological attribution. However, some of its morphological traits, such as the preserved length and width of the fuller, and the presumed original width of the blade, indirectly suggest that this was type XII, according to the typology by E. Oakeshott.

The total length of the crossguard is 17 cm. Its arms, with widened ends, are 2 cm wide, and bent slightly downwards; they are symmetrical in relation to the blade. On the basis of the typology proposed by E. Oakeshott, the crossguard of the sword from Grabovac can be defined as type 6. The pommel of the sword is discoid in shape, with slanting edges. It is 5.1 cm wide, 4.2 cm high and 2.7 cm thick. The height of the central disc is 2.1 cm, and its width is 2.4 cm. According to the typology by E. Oakeshott, the pommel belongs to type I, while according to A. Rutkay it is closest to type XVI, i.e., type VI according to the typology by A. Kirpichnikov.

It is also important to point out that there is a damaged engraved circular motif on the blade of the sword, about 11 cm from the crossguard, with a diameter of 1.7 cm, resembling a decoration made in the damascening technique.

Based on the available data, namely, the dimensions and typological traits of the cross-guard and the pommel, the length and width of the handle, as well as the analogies presented, the sword from Grabovac can be dated, with a certain degree of caution, into the second half of the 13th century, while its use can be extended to the first decade of the 14th century as well.

Емина Р. ЗЕЧЕВИЋ
Народни музеј Србије

ЈАМЕ У ПОРТИ КАТЕДРАЛНЕ ЦРКВЕ НОВОГ БРДА (ЈАМЕ IV И V)

Апстракт: У археолошким истраживањима српског средњовековног града Новог Брда током седамдесетих година прошлог века, систематски су испитани главна градска катедрална црква и њено гробље. Уз спољне зидове цркве и унутар порте, међу гробовима су на неколико места откривене јаме различитог садржаја, у којима већину или једини налаз чине уломци и готово у целости очуване керамичке посуде. Претпостављено је да, осим отпадних, овде постоје и „култне“ јаме, које сведоче о још увек недовољно истраженом феномену у средњовековној фунерарној пракси – наменски ископаним и опремљеним јамама за похрањивање посуђа коришћеног у служби умрлима. Као затворене стратиграфске целине, оне нису биле предмет посебне анализе. На основу расположиве теренске документације, овом приликом биће представљене јаме IV и V, с циљем утврђивања њиховог карактера и датовања, али и указивања на одређене проблеме и елементе стратиграфије на локалитету Катедрала, уз приказ само малог дела репертоара облика и украшавања посуђа коришћеног у Новом Брду.

Кључне речи: Ново Брдо, катедрална црква, отпадне јаме, култне јаме, керамика, позни средњи век

Археолошка истраживања утврђеног српског средњовековног града Новог Брда на Косову и Метохији вођена су током шездесетих и седамдесетих година XX века. Значај и богатство Новог Брда били су тема многих студија и чланака, али су, и поред тога, развој града и слика о животу у њему остали недовољно расветљени.¹ Током систематских ископавања спроведених на омаленом платоу у његовом подграђу, око 200 m североисточно од утврђења, откривени су оста-

1 Јовановић и др. 2004, са старијом литературом. Након те монографије публиковано је још неколико студија и монографија о резултатима ранијих и новијих археолошких истраживања Новог Брда: Зечевић 2006; Поповић и Бјелић 2018; Поповић и Симић 2020.

ци главне и катедралне цркве Новог Брда, као и зидане структуре других објеката, али и разни укопи, осим гробних и више јама различитог садржаја (сл. 1). Те јаме, односно налази из њихових испуна, нису биле тема ни предмет посебне обраде и тумачења.² Анализирајући новобрдску керамику, М. Ђоровић-Љубинковић, која је руководила ископавањима на овом локалитету, изнела је неколико општих закључака о откривеној глеђосаној керамици, па и о јамама у којима је налажена. По њој, сви археолошки подаци упућују на релативно ограничен период – цео XIV и прву половину XV века – на шта указују и историјски подаци, па сва глеђосана керамика нађена под провереним стратиграфским условима мора припадати том добу, тако да се њени почеци на Новом Брду не могу датовати много пре првих година XIV века; осим тога, закључила је да на самом материјалу не могу да се издвоје фазе касније српске средњовековне керамике, па ни оне израђене у самом граду, јер се ради „о шуту којим су гробови испуњени и налазима више или мање несигурно датираним из гробова и шута којим је порта у неколико наврата нивелисана“ (Ђоровић-Љубинковић 1962: 172). Али је ауторка истовремено уочила да због такве ситуације уломци једне посуде могу бити растурени око целе цркве, на разним дубинама (Ђоровић-Љубинковић 1962: 175). Већ тада се питала да ли су Турци огроман керамички материјал донели из насеља, тј. из непосредног окружења, или је то било посуђе које је у култне сврхе доношено не толико самој цркви већ на гробове који су се налазили око ње и у њој, будући да има озбиљних индиција да је велики део керамике могао потицати баш са гробља (Ђоровић-Љубинковић 1962: 172).

Сл. 1 Остаци зидова новобрдске катедрале, поглед са североистока, 1957. година
(документација Народног музеја Србије)

Fig. 1 Remains of walls of the cathedral from Novo Brdo, view from the north-east, 1957
(Documentation of the National Museum of Serbia)

2 Тек у новије време, кроз каталожке одреднице су представљене две готово у целости сачуване посуде из јама III и V, уз податке о околностима налаза (Зечевић 2017: 280–281, 286–287). Пре тога се В. Бикић, у анализи појаве посуђа у гробовима на позносредњовековним некрополама на подручју централног Балкана, наводећи податке о керамичким и стакленим посудама из гробова и из слојева над гробовима укопаним око новобрдске катедрале, осврнула и на њихове налазе у поменутиим јамама (Бикић 2011: 286–287).

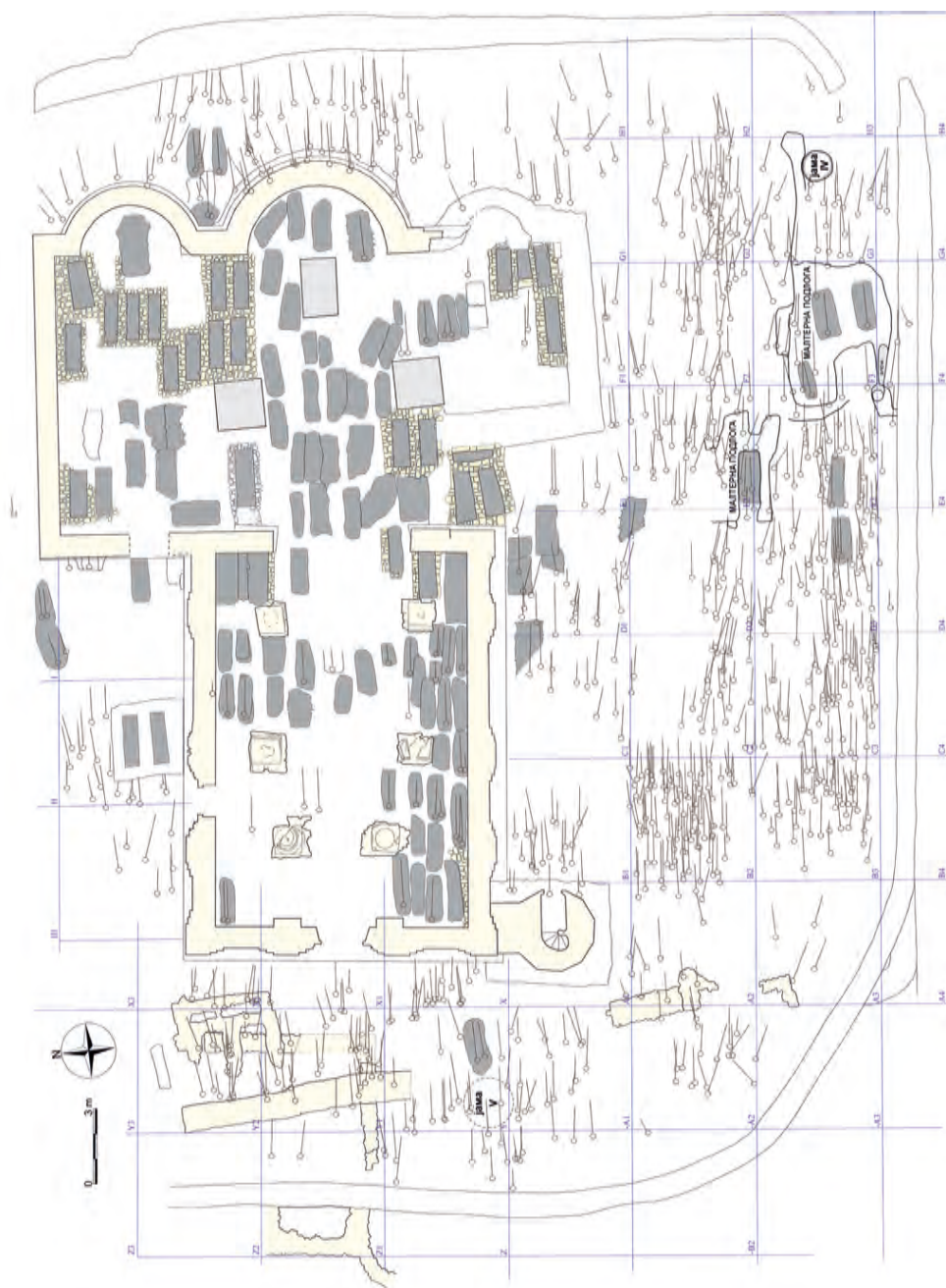
У поменутом тексту објављеном 1962. године, дакле пре завршетка радова на комплексу катедралне цркве, М. Ђоровић-Љубинковић је навела четири места у порти на којима су нађене скупине више или мање фрагментованих керамичких посуда – две уз зидове цркве, трећа јужно од источних врата порте, а четврта у југоисточном делу порте, која је била истражена тек те 1962. године (Ђоровић-Љубинковић 1962: 172). Претпостављено је да су само у првом случају керамички уломци ту скупљени приликом чишћења порте, а да је у остала три јасно да су јаме ту ископане и опремљене специјално да се у њих сместе целе и фрагментоване посуде, пошто међу разбијеним судовима има комада на којима нема никаквог трага употребе, тј. наизглед су потпуно нови, али фрагментовани (Ђоровић-Љубинковић 1962: 172–173). О датовању јама, тј. њиховом опредељењу у „српски“ или „турски“ период, закључила је да јаме I, II и III потичу из хришћанске, односно „претурске“ фазе (Ђоровић-Љубинковић 1962: 172–173).

До објављивања овог текста М. Ђоровић-Љубинковић, судећи по теренским дневницима, четврта јама (IV), о којој ће овде бити речи, могла је бити тек констатована. Но, на основу увида у сву доступну теренску документацију, пре свега у дневнике ископавања, може се говорити о знатно већем броју јама са различитим врстама и количином покретних налаза, при чему су само положаји јама IV и V унети на скице којима располажемо. Међу налазима из јама доминира грнчарија, која уобичајено представља и најчешћи археолошки материјал на средњовековним насеобинским локалитетима било да су световног или сакралног карактера. Кад је реч о Новом Брду, треба истаћи да је само на платоу на коме је формирано гробље (са 970 нумерисаних гробова) и изграђена главна градска црква (сл. 2) откривена огромна количина уломака и мање или више фрагментованих керамичких посуда, која броји хиљаде примерака, али која до данас, нажалост, није у целини обрађена и систематизирана.³

Овом приликом представићу две јаме, означене бројевима IV и V. Утврђивању и анализи њиховог положаја и садржаја претходило је ишчитавање навода у постојећој теренској документацији будући да подаци о конкретним налазима нису унети у дневнике. Реконструкцијом положаја јама у односу на слојеве и објекте у простору, покушаћу да укажем и на извесне елементе стратиграфије на овој локацији, уз представљање само малог дела репертоара облика и украшавања посуда коришћених у Новом Брду.⁴ Већ је указано на то да се на простору око цркве, где је формирана некропола и одакле је највећа количина уломака не само грнчарије већ и стаклених посуда, тешко могу

3 Сви налази са систематских ископавања новобрдске катедралне цркве и њеног гробља, вођених од 1957, с прекидима до 1969. године, чувају се у депоу Археолошке збирке позног средњег века Народног музеја Србије. Кад је реч о керамици, у инвентар је са тих ископавања, одмах по уносу у Музеј, издвојено нешто више од 600 уломака и целих посуда, док се у студијској збирци чува неколико хиљада фрагмената. Изузетно сложен и обиман посао на обради и изради типологије новобрдске керамике на основу ове грађе започео је својевремено Д. Богосављевић, тадашњи кустос Збирке. Овде ће бити коришћени његови цртежи појединих комада грнчарије, које је накнадно обрадио и припремио за штампу С. Триповић, а фотографисао В. Илић, на чему им овом приликом захваљујем.

4 Због количине грађе, биће приказана само керамика из јама која је, према одређеним карактеристикама или бољој очуваности, одмах по ископавањима издвајана за унос у инвентар Збирке.

Сл. 2 Локалитет Катедрала, основа цркве с гробовима и положајем јама IV и V (према: Зечевић 2006: план 2 са допуном)

Fig. 2 The site of Katedrala, basis of the church with graves and positions of pits IV and V (after: Зечевић 2006: plan 2 with addition)

издвојити поуздано гробни и налази из других затворених целина пошто је реч о сукцесивном сахрањивању на веома малој површини у веома дугом периоду; слојеви, као и сами гробови, су уништавани млађим гробним укопи-ма, прекопавањима и денivelацијама терена, и у ретким случајевима се могу стратиграфски одредити. С друге стране, уситњеност налаза и девестираност гробова и слојева у које су укопани такође не пружају јасне и поуздане индиције да је реч о предметима из затворених целина. Стога и податке који се односе на јаме треба узети с извесном резервом, нарочито јер и методологија ископавања, са данашње тачке гледишта, није ваљано примењена, тако да је испуштена прилика да се на лицу места поуздано раздвоје слојеви и њима припадајући материјал, и јер сама ископавања нису добро и у довољној мери документована, као што је већ уочено приликом обраде налаза са овог локалитета.⁵ Осим тога, и у самом опису јама постоје нејасноће, које додатно отежавају интерпретацију налаза у њима. Тако се у објављеном извештају са ископавања из 1960. године описује једна „округла, облепљена“ јама на источном крају јужног дела порте, која није засекала ниједан хришћански гроб иако су они густо распоређени око ње, а садржала је сакупљене целе крчаге и делимично фрагментоване посуде, с претпоставком да је настала у вези с култом мртвих (Ljubinković i Ljubinković 1960: 162). Према опису положаја, то би морала бити јама IV, но сви остали подаци, судећи по теренском дневнику, њој не одговарају. Такође, располажемо тек с једним цртежом јужног профила дуж квадрата G, F, E, D и C3, у јужном делу порте, где је откривена јама IV, као и неколико других, али легенде за слојеве углавном не одговарају описима слојева у дневнику, као и интерпретацијама нивоа и слојева, што је додатно отежало и у неким случајевима онемогућило тумачење и разумевање стратиграфије (сл. 3).⁶ Из тих разлога, између осталог, није сигурно да сви уломци приписани јама IV заправо њој и припадају.⁷

Јама IV је констатована у квадрату G3 у југоисточном углу порте (сл. 2), током ископавања 1960. године, и одмах је означена као још једна јама за отпат-

5 Уп. Зечевић 2006: 15, с нап. 9, 17, с нап. 14, 21, с нап. 39; Zečević 2011: 415–416. Већи део теренске писане и један мањи део обрађене техничке документације са ископавања катедралне цркве чувају се у Народном музеју Србије, као и само један број копија финализованих теренских скица и писане документације из знатно веће грађе која се чува у Археолошком институту у Београду. Као што је већ напоменуто, многи неподударни подаци из дупло вођених теренских дневника, међусобно и у односу на оне у дневнику теренског инвентара, при чему за поједине године и датуме недостају, а повремено су и у колизији с објављеним подацима, не дозвољавају да се археолошки контекст налаза узима без резерве; осим тога, ископавања су лоше документована, а измене у ознакама и бројевима квадрата и гробова нису забележене ваљано. Срећна околност је то што је уз опис већине покретних налаза, који су унети у свеске теренског инвентара, приложен и цртеж, што је омогућило њихову идентификацију и везу с дневником.

6 По питању неусаглашености података, навешћу још један пример. У дневнику од 16. 8. 1962. године се помиње *йовршина* с распаднутим и целим комадима брече у квадратима E и F3, *изнад* нивоа малтерне подлоге (види се и у профилу, прим. E. 3.), за коју се каже да је некадашња нивелета око „мале цркве“, да би неколико дана касније било констатовано да *йовршина* брече у квадрату V3, над гробом 637, одговара нивоу терена велике катедралне цркве. Потом се бреча на више места помиње и *исјод* малтерне подлоге/плоче, као и код описа ситуација уз јужни обухватни зид у квадратима E и F4, без могућности да се утврди да ли је реч само о комадима брече у конструкцији гроба или о слоју (уп. дневник од 31. 8. до 1. 9. 1962).

7 На пример, у случају проналаска доњег дела лонца (Т. I/1), у теренским белешкама налазимо податке који сведоче да је девет уломака нађено током прањњења јама у августу 1960. (инв. 4868, расход), да

ке, са доста фрагмената керамике. Забележено је да међу уломцима има оних „који се везују“ за судове нађене у квадрату НЗ (у јами III, прим. Е. З.), на основу чега је закључено да су ове две јаме истовремено „пуњене“, али да ниједна не садржи уломке фресака, као и да се обе налазе на „ивици малтерне подлоге“ која је установљена на јужним ивицама квадрата НЗ и ГЗ и наставља се у квадрату ЕЗ.⁸ Према дневнику, већ наредног дана „потпуно су затрпани квадрати Н2/3, Г2/3 и Ф2/3“, с тим што су над малтерном подлогом у квадратима ГЗ и ФЗ стављене цигле које су каменом маркиране до површине терена, без икаквих података о самој јами до краја радова у тој кампањи. Ископавања су настављена тек након две године, и већ у првим данима бележи се да је „одпочето копање у квадратима ГЗ, ФЗ, ЕЗ, ДЗ и СЗ“, те из свега произлази да квадрати нису ископавани у целости, ни по површини ни по дубини, на шта посредно указују и положаји и редослед ископавања гробова у њима.⁹ Неколико дана касније, „при спуштању“ у квадрату ГЗ, више ка граници с квадратом НЗ, наишло се на растреситу земљу у облику већег круга, у којој је нађено неколико уломака керамике, с претпоставком да је то „можда“ јама IV.¹⁰ Јама је потом пражњена са дубине од 208 cm (мерено у том делу порте од реперне тачке на поду цркве), при чему је констатовано да је укопана са „површине земљишта – испод касније нанесених слојева шута“, што би требало да значи да је укоп извршен са нивоа тла на коме је изграђена велика катедрална црква с обзиром на описе и дубине слојева уписане на скици профила. Испуну је чинила уситњена земља у бојама љубичасте (вероватно распале брече, прим. Е. З.) и зеленожуте, са доста мањег и већег ломљеног камена, али и с комадићима фресака, гаражи, као и људских костију, од којих су поједине гореле, а касније приписане гробу 618, који је јама пресекала до карлице.¹¹ Нађени су кованице и уломци „старијих и млађих посуда“, међу којима и један већи фрагментовани суд на дубини од 226 cm, као и једна турска сребрна пара.¹² Дно јаме је измерено на дубини од 287 cm, а њен пречник износи око 1,5 m. Посебно је значајан налаз сребрног новчића с леве стране лобање жене сахрањене у поменутом гробу 618, оштећеном при укопавању ове јаме, који је тада приписан ковању кнеза Лазара. Реч је, заправо, о новчићу Стефана Лазаревића из његовог кнежевског раздобља (1389–1402), који, осим гробном укопу, даје и *terminus post quem* укопавању јаме IV (Димитријевић 1967: 181–182, кат. 13). Како је у профилу јаме, у доњој зони, уочен слој шута у коме су нађени уломци фресака и обрађени комади сиге од свода, с правом је констатовано да је реч о

би остатак уломака спљених у ову посуду (и заведених под новим инв. 4421) био откривен након пуне две године, августа 1962, при чему се у дневнику под тим датумом каже да у јами није више било керамике. У неким другим случајевима, несугласја тог типа су могла бити појашњена провером свих расположивих информација из теренске документације.

8 Дневник од 16. 8. 1960. године.

9 Дневник од 14. 8. 1962. године.

10 Дневник од 21–22. 8. 1962. године.

11 Дневник од 23. 8. 1962. године.

12 Дневник од 22. 8. 1962. године, тер. инв. 193/62 (Нумизматичка збирка византијског и средњовековног новца, општи инвентар 583, колекција 53, налаз Ново Брдо). Захваљујем колегиници М. Јеринић, на увиду у новобрдски налаз турског новца, и колеги Ђ. Ђенићу, на потврди идентификације новчића.

рушевинском слоју са цркве; према истраживачима, реч је конкретно о шуту са јужног зида „мале“, првобитне гробљанске цркве, на овом потесу саграђене у време кнеза Лазара, која је касније „уклопљена“ у источни тробродни простор катедрале као њен јужни брод (уп. Ђоровић-Љубинковић 1967: 262–263; Поповић и Бјелић 2017: 49–59, 121 и даље). Не улазећи у исправност таквог тумачења фаза градње катедралне цркве, треба приметити да је на скици профила тај слој учртан заиста само унутар квадрата F и G, наспрам источног дела катедрале (сл. 3). Забележене доње коте слоја шута с фрескама (185–190 cm), укопа гроба 618 (свега 40–45 cm испод коте на којој се нагомилао шут с фрескама, што указује на то да је гроб укопан кроз тај слој са неке више коте) и јаме IV, у њиховом међусобном односу (јама је засекала гроб с новцем) и уз поменуте налазе у њима (налази фресака и новчића у гробу), показују још само да је до рушења неког зида у цркви морало да дође пре 1389. године. Међутим, други, опсечени турски новчић, с годином 886 А. Н. = 1481, који припада ковању султана Бајазита II у ковници Ново Брдо (Pere 1968: No 105), одредио је заправо доњу границу укопавања јаме у сам крај XV, можда и почетак XVI столећа. У опису наставка радова, на јаму се односе још само неки подаци који немају значај за тумачење стратиграфије. Помиње се, у њеном источном профилу, слој сипке земље измешане углавном с мањим ломљеним каменом, који се види и у осталим профилима, а који се ипак не може идентификовати на расположивом цртежу профила. Јама је пресекла још неколико гробова без прилога (665, 666 и 667), чија су дна забележена на дубинама од 256 до 272 cm.

У вези с положајем ове јаме у простору, важна је и чињеница да се налазила уз саму ивицу поменуте малтерне подлоге, која је на већој површини констатована само у јужном делу порте, у ширем појасу уз њен оградни зид, у више квадрата од Е до Н, на различитим дубинама (сл. 2).¹³ То би требало да значи да је јама млађа од малтерне површине; међутим, како у гробовима 486, 520, 598, 615, 631, 644, 645, који су укопани кроз њу, нема налаза који би омогућили њихово прецизније датовање, без детаљније анализе стратиграфије тешко се може тврдити шта заправо ова „подлога“ представља и ком нивоу припада, имајући у виду разна тумачења самих истраживача и чињеницу да њене површинске коте имају веома различите вредности.¹⁴ Таквом анализом, наиме, односно поређењем покретних налаза који су се нашли изнад у односу на оне из слојева под малтерном површином, могло би се доћи до нових података који би водили не само ужем датовању саме јаме већ и појединих типова керамичких посуда.

13 Дубине од 1,48 до 1,59 m се бележе на једном ситуационом плану (документација Народног музеја Србије: основа с петим слојем гробова). М. Ђоровић-Љубинковић, у дневнику од 16. 8. 1962, помиње појаву ове малтерне површине у 1960. години, на граници квадрата Е2 и Е3, и F2 и F3, на дубини од 1,23 m, а Р. Љубинковић у квадратима Е3 и F3, на дубини која варира између 1,94 и 2,0 m (дневник 20. 8. 1962). Млађи оградни зид, најпре третиран као турски (Ljubinković и Ljubinković 1960: 161), везује се за грађење нове, велике катедралне цркве, коме је претходило нивелисање и подизање терена за један метар (Ђоровић-Љубинковић 1967: 263).

14 Уп. нап. 6. Делови малтерних подлога се помињу и на другим местима у порти. На пример, откривени су и у квадратима X1-2, Y1-2 са западне стране цркве, на дубини од 1,40 m у односу на коту прага, при чему се, чак, једна малтерна површина, учртана уз спољну ивицу северног дела западног зида нартекса цркве, квалификује као „под зида (сокла), док је друга прешла преко зида неког старијег објекта пред улазом у цркву (документација Археолошког института, инв. 2325: скица 9/1969).

Према свесци теренског инвентара, идентификовани су уломци 18 различитих посуда из јаме, а само две су имале више делова који су дозволили њихову реконструкцију (Т. I/1–9; Т. II/1–4); међу њима, пет фрагмената различитих посуда је у међувремену расходовано и није могло бити овде приказано, као и многобројнији уломци (105 комада) из студијске збирке, који су, уз два фрагмента фресака и поломљен бронзани предмет, приписани јами IV.¹⁵ И у тако малој скупуни посуда очигледна је разноврсност форми, при чему се већином ради о облицима трпезне глеђосане керамике. Уз рецепијенте за држање течности – крчаге и бокале, јављају се и лонци, поклопци, зделе и тањира. Углавном је то посуђе које има заштитну или декоративну глазуру, али је занимљиво да, осим стандардног трпезног, овде има и огњишних посуда на којима је примењена глеђ, као и сликаних с траговима гара на обе или само на спољној страни. Без обзира на разлике у профилацији и величини, њихова заједничка одлика је да су тањих зидова уједначене дебљине и да су израђене на брзом витлу, од квалитетне, углавном добро прерађене глине, са додатком малих количина песка или млевеног кварца.

Фрагментован доњи део посуде суженог дна, са извијеном ивицом, приписан је лонцу због тога што је био изложен ватри и што је на дну сачуван дебљи слој неке стврднуте масе, иако по профилацији више одговара облику бокала (Т. I/1). Припада глеђосаним посудама с бело сликаним украсом заснованим на линеарним мотивима, који покрива две трећине површине рецепијента у горњем делу, а који је типичан за новобрдске лонце. Сликани орнамент је изведен енгобом на зидовима црвено печене посуде, да би потом цела површина била превучена танким слојем скоро безбојне глеђи жућкастог тона. Мањи лончић с две асиметрично постављене дршке, сачуван готово у целости (Т. I/2), припада најзаступљенијем типу међу новобрдским лонцима украшеним на исти начин, што их сврстава у један радионички круг, односно у серијске производе неке новобрдске радионице. То је тип лонаца биконичног облика, који се могу разврстати у више варијанти према величини, профилацији обода и броју дршки (у већини с једном тракастом дршком), с украсом линеарне и вегетабилне форме, сликаним енгобом испод глазури бледожуте и маслинастозелене боје.¹⁶ Због мале величине, а пре свега према две асиметрично постављене дршке (можда у сврху качења или лакшег изливања садржаја), овај лончић се свакако издваја не само у тој скупуни новобрдских лонаца већ уопште међу познатим типовима позносредњовековних лонаца са наших простора, тако да се, уз специфичну декорацију, може сматрати аутентичним производом новобрдских мајстора.¹⁷ Наиме, осим њега, само у мноштву кера-

15 То су: инв. 4005 (спојен с расходованим бројевима 4330 и 4044), 4254, 4262, 4290, 4421 (спојен с расходованим бројем 4868), 4424, 4517, 4518, 4523, 4897 (спојен с расходованим бројевима 4947 и 3726), 4954, 4956, 5036 и расходовани (инв. 4048, 4315, 4321, 4959 и тер. инв. 231/60). У књизи инвентара студијске збирке налази из ове јаме су пописани под бројем 250 и 462.

16 Судаћи по цртежима из књиге теренског инвентара за 1962. годину, исти мотиви примењени на идентичан начин јављају се на више уломака у јами IV (инв. 4321, студијска збирка 250), али и у слојевима и гробној земљи у различитим деловима порте и на различитим дубинама (тер. инв. 53, 54, 79, 81, 86, 92/62, 4399, 4407, 4477, 4478 итд.). Таквих посуда има и у садржају јаме I.

17 Осим још неколико примерака откривених у новијим истраживањима Новог Брда (Бикић 2020: 321, сл. 2/1, 5; 4/10), познато ми је свега неколико налаза лонаца с две дршке. Четири лонца с две дршке на једној

мике из јаме I, коју је М. Љубинковић датовала у предтурску фазу, издвојени су већи делови и уломци обода неколико лонаца исте биконичне форме, али веће запремине, са орнаментима сликаним енгобом, глазуrom на обе стране и с две сачуване дршке у распореду који није симетричан, тако да се не може утврдити, заправо, ни који број дршки је у питању. Осим њих, судећи по фрагментарно сачуваном доњем делу једног лонца широког дна и дебелих зидова, изнутра заштићених дебљим слојем маслинастозелене глеђи, може се закључити да су у употреби биле и веће посуде за чување течног садржаја (Т. I/3). Већем суду, вероватно исте намене и израђеном такође на брзом витлу, припадају уломци дна с делом трбуха, чију унутрашњост покрива беличасти премаз (Т. I/4). Неколико великих посуда са заштитним унутрашњим премазом, уз претпоставку да су служиле за неки течни садржај или ферментацију, откривено је у новијим истраживањима (2015) комплекса новобрдске Цитаделе, а у једном таквом суду са две дршке, нађеном у приземљу куле 8 доњоградске фортификације, похрањена је остава скупочених металних предмета у раздобљу позног XIV или првих деценија XV века, највероватније крајем четврте деценије XV столећа (Поповић и Бикић 2017: 394 и даље; уп. Поповић и Симић 2020: 77; Бикић 2020: 325–327, сл. 6–7).

Сликање енгобом мотива сличних или идентичних као на поменутих лонцима примењено је и на поклопцима коничног облика, с дугметасти врхом, отвором за пропуштање паре и дршком која полази од ивице широког заравњеног обода, какав је и готово у целости сачуван примерак из јаме IV (Т. I/5). Локалној изради у погледу начина украшавања и технологије треба приписати и уломак трбуха већег крчага (Т. I/6). Индикативно је, на пример, да у репертоару украса на керамичком посуђу из Сталаћког града, датованом поуздано у период од последње четвртине XIV до страдања града почетком друге деценије XV столећа, сликање само енгобом на лонцима и поклопцима није уопште заступљено, а нису присутни ни лонци биконичне форме; с друге стране, један тип сталаћких бокала већих димензија украшен је тракама енгобе изведеним четкицом испод безбојне, бледо или маслинастозелене глазуре, а евидентирано је и више типова коничног поклопца с дршком, истина без глеђи и енгобе, са урезаним орнаментом или без њега (Minić i Vučkadin 2007: 65 i sl. 47; 83 i sl. 57/1–2). Посебном типу крчага припада уломак горњег дела трбуха са отвором за писак и украсом који се ређе среће на новобрдској грнчарији – на дебљем слоју енгобе, мрком бојом, широким потезом четкице, насликане су спирале везане једна за другу (Т. I/7). Крчагу вероватно припада и већи уломак горњег дела рецепијента на коме је видљив орнамент, такође сликан, али зеленом бојом, у виду ширих водоравних трака с горњом линијом, немарним потезима развученом у благо лучне линије, изведен преко беличастог премаза под слојем жуте глазуре (Т. I/8). У групи вишебојно сликаних посуда је мањи фрагмент крчага украшен линијама мрке боје, које творе орнамент у виду ромбоидних поља испуњених зеленом бојом или су без наноса зеленог

страни, углавном глеђосана изнутра, нешто другачије и разнолике профилације обода и дршке, нађена су у ископавањима Старог Бара и датована у XV–XVI столеће (Zagarčanin 2004: 21–23, kat. 15–18, с аналогјама).

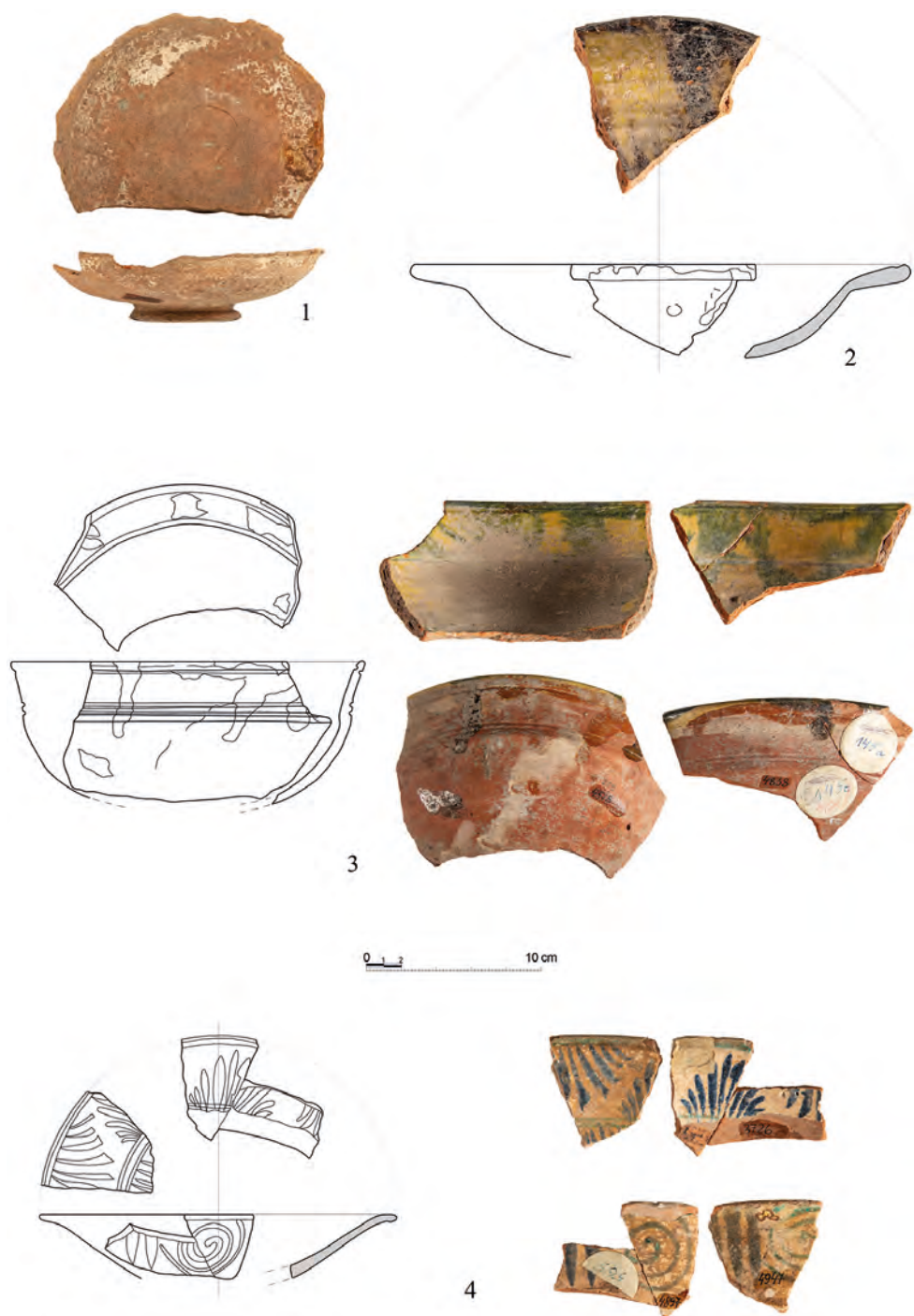
T. I/1-9 Керамика из јаме IV
Pl. I/1-9 Ceramics from pit IV

пигмента, тако да је видљива подлога од белог премаза преко кога је изведено сликање (Т. I/9). Идентично украшени уломци нађени су и у слојевима у западном делу порте. Употреба мрког и зеленог пигмента у украшавању новобрдске грнчарије је врло присутна и често примењена у комбинацији са урезаном (зграфито) декорацијом, и то углавном на посудама за држање течности, као што је бокал из јаме V, о коме ће бити речи (Т. III/4).

У јами IV су се нашли и уломци неколико различитих типова здела и тањира (Т. II/1–4). Доњи део посуде на ниској прстенастој стопи би припадао тањиру или плићој здели, и вероватно групи једнобојно глеђосане керамике будући да су са унутрашње стране сачувани једва видљиви трагови енгобе и зелене глеђи над њом, односно само енгобе са спољне стране, у делу испод обода (Т. II/1). Уломак водоравног обода с делом реципијента плитке зделе, са унутрашње и по рубу са спољне стране, на подлози од белог премаза има сликани украс изведен немарно разливеним потезима мрком бојом и жуту глеђ која га прекрива (Т. II/2). На исти начин, али уз употребу зелене глеђи преко слипа, украшена је унутрашњост дубоке калотасте зделе, која је вероватно имала ниску стопу, док је са спољне стране испод обода красе урезане водоравне линије (Т. II/3).

Ретким примерцима увозне керамике у материјалу са катедралне цркве припадају уломци плитке зделе од мајолике, чије су површине споља и изнутра превучене дебелим слојем непрозирне беличасте глазуре, на коме су мотиви листа, лепезасте полупалмете и спирала сликани плавом и зеленом бојом (Т. II/4). Судаћи према карактеристичном украсу *a ciuffo*, здела се може приписати мајолици строгог стила (*stile severo*) из скупине цветне готике (*famiglia gotica*), која траје крајем XV и почетком XVI столећа, у којој је заступљен и овај тип зделе, уз водећи облик бокала (Bradara 2006: 43, Т. II/18–19; уп. Zagarčanin 2004: 47, kat. 78). Доспела је у град, уз друге врсте увозних предмета, захваљујући боравку великог броја трговаца из градова у српском Приморју и Дубровника, преко којих је у Ново Брдо пристизала готово сва роба са запада, у овом случају из северне Италије.

На основу анализе свих података о јами IV може да се закључи да је реч о отпадној јами насталој најраније у деветој деценији XV века, у коју је убачено оштећено и разбијено посуђе, као и уломци керамике затечени вероватно при укопавању многобројних турских гробница с јужне стране новоподигнуте џамије, у коју је претворена катедрална црква након 1466. године (Зечевић 2006: 19–21, план 3; Поповић и Бјелић 2020: 185–206). Већина уломака потиче из слојева нивелације, а тек поједини комади можда припадају посудама изнетим на гробље. Уз многа нерешена, поставља се и питање одакле толика количина керамике на гробљу. За уломке посуда налажених у гробној земљи, код већег броја гробова може да се претпостави да потичу из слојева нивелација кроз које су укопавани, иако ти нивои нису јасно и поуздано дефинисани. Логична би била претпоставка да шут с материјалом (углавном керамичким), којим је терен нивелисан, потиче са рушевине неког објекта који је постојао на истом месту или у непосредној близини и који је припадао стамбеном хоризонту, с обзиром на количину и врсте посуда које се јављају. Уколико се ана-

Т. II/1-4 Керамика из јаме IV
 Pl. II/1-4 Ceramics from pit IV

лизом грађе у будућности издвоје остаци грађевине на простору западно од катедрале, за коју истраживачи претпостављају да представља старији објекат зидан изван првобитног обзића, страдао у неком пожару, као и покретни налази из њеног инвентара, могло би се помишљати да део ове керамике можда потиче из њене рушевине. Ако би се то показало тачним, керамика из јаме могла би да припада и продукцији из XIV столећа, с тим што је и без тога извесно да се производња посуђа истих облика и на исти начин украшеног може везати и за XV столеће. Осим зделе од мајолике, све посуде представљају стандардне производе из српског културног круга, већином локалне. Налаз само два уломка фресака у испуни јаме може се објаснити тиме што је њеним укопавањем пробијен и слој шута у коме је било и делова живописа, што потврђује да је настао по неком већем страдању зидова цркве. Потврда тих закључака би могла тек да се добије разврставањем и идентификацијом керамичког материјала из других затворених целина, пре свега других јама из порте, и упоређивањем с материјалом из урушене зграде.

Јама V је откривена у ископавањима 1962. године, према дневнику, на граници квадрата Z, Y и -A1, западно од цркве (сл. 2).¹⁸ Најпре је уочена површина с мекшом земљом и много ломљеног камена у квадрату Z, од којих су поједини комади имали трагове горења. У земљи је било и гаражи и пуно уломака керамике.¹⁹ Бележи се да је са севера и југа јама била ограничена гробовима, мада то не може да се закључи провером дна укопа за све гробове у окружењу.²⁰ Иначе је у целом квадрату констатована велика количина уломака грнчарије, међу којима и гореле, али обриси јаме нису одмах уочени. Тек наредних дана је закључено да је реч о великој јами која се продужава према профилу квадрата -A1 и -A2, са доста растреситом земљом помешаном с мало камења, у којој је било много фрагмената керамике, од којих су могле да се реконструишу три посуде (Т. III/1-4), иако је било елемената за бар још две, но њихови уломци том приликом нису издвојени за инвентар. Из података у теренском дневнику, и у случају ове јаме се тешко може сагледати и употпунити комплетна слика њеног изгледа и садржаја. Наиме, каже се да су на њеном дну нађени трагови облепљивања иловачом, местимично помешаном са бречом и гаражи, а потом да су у том делу нађени многи фрагменти још три суда, да би у наставку било забележено да је бокал, цео смрскан, био „смештен у истом делу јаме, у удубљење у зиду“.²¹ Зид је, заправо, западни обухватни зид, оштећен у јужном делу укопавањем северног дела јаме V, као и укупима два гроба без прилога (786, 742). Осим тога, југозападно, скоро да је додирује, уочена је ивица друге, мање јаме (Va), са такође го-

18 Позиција јаме на сл. 2 је унета према цртежу мање и веће јаме на ситуационом плану, са петим слојем гробова, уз претпоставку да се ради о јамама V и Va (документација Народног музеја Србије).

19 Према попису студијске збирке, у јами V, у квадрату A2 (!), нађена су 52 уломка грнчарије и један фрагмент гвозденог ножа. У инвентар су издвојене само три посуде, које ће овде бити представљене, бокал, инв. 4293, и два лонца, инв. 5009 и 5010.

20 Дневник од 28. 8. 1962. године. Провером података о гробовима који се помињу у вези с јамом у даљем току ископавања може се закључити да је један број знатно плиће укопан од нивоа на коме се јама појавила.

21 Из тако сроченог описа произашао је закључак да су све три реконструисане посуде нађене на истом месту, у дну јаме, у удубљењу зида оштећеног укопавањем њеног северног дела (в. Зечевић 2017: 280). У свесци теренског инвентара, нажалост, уз све три посуде стоји само да потичу из јаме V, без ближих података о условима налаза.

тово у целости очуваним посудама, а потом и кружно огњиште (у квадрату -A1) облепљено дебљим слојем иловаче у којој има мало брече. Уз све то, помињу се и други зидови различитог правца пружања, са доста нејасним описима њиховог положаја у простору, тако да не могу да се идентификују с неким од технички документованих зидова западно од цркве (сл. 2); такође је забележено да су и огњиште и један мали зид сазидан малтером констатовани изнад слоја пожара, те да се дебео слој гаражи налази на стени на већој површини, а да су трагови ватре уочени и на камењу, керамици, стаклу и животињским костима.²² У даљем току радова, јама се више не помиње.

Уз крајње општи закључак о проширењу платоа ка западу, где су срушени старији обухватни зид и поменута зграда пропала у пожару, у теренској документацији, као и у објављеној грађи, налазе се веома штурa тумачења функције те зграде, називане и кућом, којој је приписана и многобројна грнчарија (међу којом и неколико судова који се могу реконструисати), али и јама Va.²³ У археолошким радовима током последње године ископавања на катедралној цркви (1969) појављује се нови податак који показује да је у приземним деловима зграде, испред старијег улаза у порту, откопана једна просторија са отвореним огњиштем и многобројном керамиком на њему, али није направљена веза са целинама и зидовима откривеним претходних година (Ljubinković 1969: 229). Само из површног погледа на ситуације којима су документовани откривени зидови са западне стране саборне цркве јасно је да је стратиграфска слика у том делу порте знатно сложенија него што је то предочено у кратким саопштењима и да, као што сам већ поменула, захтева детаљну анализу.²⁴ Ти подаци су важни пре свега због датовања фаза нивелација и изградњи откривених грађевинских структура, која се међу истраживачима донекле разликују, а од значаја су за ближе хронолошко опредељење јаме V. На основу својих истраживања, М. Ђоровић-Љубинковић је првобитну цркву и оградни зид сместила у другу половину XIV века, најпре у почетак владавине кнеза Лазара, а изградњу велике цркве, када је порта нивелисана и проширена над срушеним оградним зидом, једну до две деценије касније (Ђоровић-Љубинковић 1967: 263). У новијим тумачењима исте грађе, мала гробљанска црква с некрополом и оградним зидом датује се раније, у прву половину XIV века, можда ближе средини тог столећа, а прва фаза велике цркве оквирно у прву деценију владавине кнеза Лазара (Поповић и Бјелић 2018: 59, 117). Истоветна мишљења о другој фази радова у порти потоње саборне цркве пружила су доњу границу укопавања јаме.

22 Дневници од 1. до 3. 9. 1962. године.

23 У попису студијског материјала се бележи 1.096 уломака посуда различитих облика, глејосаних и орнаментисаних, али и велики број без глеђи и орнамената, међу којима и црепуље од брече (!), који потичу из куће и огњишта уз кућу. Осим тога, за кућу се везују и метални предмети и 31 уломак керамике из јаме Va, за коју је М. Ђоровић-Љубинковић у једном моменту, вероватно због њене конструкције и садржаја, претпоставила да може бити и огњиште (дневник од 1. 9. 1962. године).

24 На план (сл. 2) су унети сви зидови учртани на расположивим теренским ситуационим плановима. У западном сектору се радило током свих година ископавања, почев од 1960. Зграда (кућа) се помиње у текстовима истраживача као делимично откопан објекат испред или уз стари обухватни зид (Ђоровић-Љубинковић 1967: 263, 268), иако скице показују да неких остатака зидова има с обе стране трасе овог првобитног западног оградног зида.

1

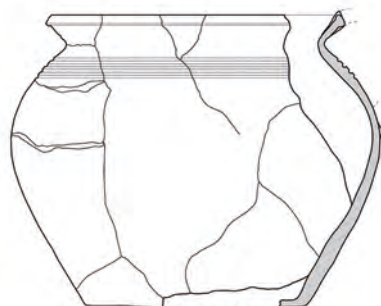
0 1 2 10 cm

3

4

Т. III/1-4 Керамика из јаме V
Pl. III/1-4 Ceramics from pit V

Фрагментарно сачуван лонац с једном тракастом дршком припада групи посуда мало грубље фактуре, са додатком млевеног камена, и дебљих зидова, израђених на спором витлу (Т. III/1). Имају препознатљиву јајолику форму и карактеристичан украс на целој површини рецепијента, а представљају релативно чест тип лонца међу новобрдским примерцима. Украс је састављен од трака енгобе с водоравним и таласастим линијама изведеним „скидањем“ тог белог премаза неким оштрим предметом пре печења, а у комбинацији с „пегамом“ сликаним такође енгобом и плитком рељефном траком са утиснутим косим јамицама на горњем делу трбуха. С обе стране зидова суда је видљив танак премаз глеђи светложуте боје, али и трагови гара на делу зидова насупрот дршке, уочени и на другим типовима новобрдских глеђосаних сликаних лонаца, што указује, као што је примећено, на то да су коришћени и за подгревање, а не само за сервирање јела (Бикић 2020: 323). Исту профилацију и украс има већи фрагмент другог лонца из јаме, који није инвентарисан, с том разликом што глеђ има светзеленомаслинасту боју (Т. III/2). Занимљивост представља чињеница да су два лонца истог типа и украса, такође фрагментарно сачувана готово у целости, нађена у поменутој јами Va, а још један западно од јаме V, на граници квадрата Z и -A2.²⁵ При томе, уломци од којих је лонац из јаме V састављен, према попису студијског материјала, нађени су и у „кући“ и у њеном огњишту, али и у шуту у јужном делу порте. Још један лонац из јаме, реконструисан и инвентарисан, мање запремине, припада сасвим другом и ређем типу здепасте форме и широког отвора, с једном тракастом дршком (Т. III/3). Његове површине су без премаза енгобе, док глеђ, безбојна или сасвим светложута, покрива спољну површину, коју испод врата краси снап урезаних линија. И он има трагове гара на сачуваном делу рецепијента.

Трећа реконструисана посуда из јаме V, уведена у инвентар збирке, је незнатно оштећен бокал украшен у зграфито техници мотивом стилизованог дрвета живота (Т. III/4), више пута публикован као изванредан пример примењене уметности у нашој средњовековној керамици (уп. Зечевић 2017: 280, са старијом литературом). Идентично стилизован мотив дрвета живота у листоликој форми забележен је и на једном изразито декоративном типу бокала из Сталаћа, који је по профилацији, као и комбинацији мотива, близак примерку са Новог Брда, због чега је изнета претпоставка да и он може да потиче из неке сталаћке грнчарске радионице (Minić i Vučadin 2007: 80–81, sl. 54/1, 4). Ипак, постоје разлике у морфологији типова и третману површина новобрдских у односу на познате производе грнчарских радионица у моравској Србији (Сталаћ, Крушевац); према томе, као и према декорацији посуђа откривеног током ископавања Новог Брда, која подразумева савладана технолошка и занатска знања, те уз богатство природним ресурсима у сировинама које су неопходне за производњу керамике, с правом се може претпоставити да је израда луксузне зграфито керамике, па и овог бокала, могла такође да се одвија у ареалу Новог Брда.²⁶

25 Инв. 5006, 4738, 5004. Више лонаца овог типа налази се у студијском материјалу Збирке.

26 Археометријским испитивањима дошло се до истог закључка на основу сличности у хемијском и минералолошком саставу 27 узорка новобрдске керамике (међу којима је било и уломака из јаме V), са локалном сировином глинe (Damjanović et al. 2013).

По свему судећи, јами V би могао да се припише и карактер „култне“ јаме с обзиром на посебан начин на који су бокал, а можда и два реконструисана лонца, смештени на њено дно и у удубљење у рушеном зиду. Имајући у виду обичаје који су се задржали до данас, сасвим је прихватљива могућност да су посуде које су биле у свакодневной употреби, у кухињи и на трпези, коришћене и у ритуалу који прати сам чин сахрањивања или помене (с изношењем подгрејане хране, воде или вина), након чега су остављане на гробљу. Колико је таквих посуда међу откривеном грнчаријом било, тешко се може рећи на основу досадашњих анализа грађе, но то свакако не може бити тако велика количина као што је претпоставила М. Ђоровић-Љубинковић. Чињеница да се ради о јами већих димензија (у којој је, осим поменутих, ипак било још уломака грнчарије), са доста гаражи и трагова горења на камену и многим уломцима керамике, не дозвољава да се са сигурношћу тврди да је реч о (култној) јами наменски ископаној да би се у њу сместиле посуде донесене на гробље. Јаме различитог садржаја су констатоване и на другим средњовековним локалитетима код нас, углавном у манастирима, и најчешће су окарактерисане као отпадне или јаме посебно намењене за похрањивање освећених предмета и предмета култа (фресака, делова црквене декорације и мобилијара, литургијских предмета), али не и керамике коришћене у ритуалу, што може бити и резултат недовољне посвећености овој теми (Зечевић 2021: 93 и даље, с нап. 353, сл. 56). Положај јаме V у простору, према до сада изнетим мишљењима о времену када су спроведене активности на уређењу порте (а које су претходиле зидању велике цркве, независно од тога како се датују фазе њене градње), би њено укопавање сместио у почетак последње четвртине XIV столећа.

На основу свега наведеног може да се закључи да је анализа свих података који се односе на јаме IV и V свакако допринела расветљавању појединих недоумица с којима су се сучељавали истраживачи Новог Брда, али је истовремено указала и на неопходност, могућности и правце даљих истраживања расположиве археолошке грађе добијене ископавањима Новог Брда. Износећи идеју о јамама које су служиле за депоновање грнчарије, вероватно оне коју су родбина и пријатељи доносили с понудама на гробове својих умрлих, Р. и М. Љубинковић су при открићу првих таквих укопа у порти катедралне цркве истакли обичај, који су мештани и тада упражњавали, да се приликом годишњег помена сви донети судови остављају на гробљу.²⁷ Таква пракса је заиста задржана у многим нашим крајевима до данас. Остављање посуда на гробљу, па чак и прављење специјалних посуда за службу умрлима, је обичај чија је потврда нађена у скупини грнчарије откривене управо у гробовима, у Трнову, престоници Другог бугарског царства, због чега је и названа гробном кера-

27 Ćorović-Ljubinković i Ljubinković 1962: 268 (извештај је штампан с грешком будући да су замењени текстови на странама 267 и 268, који се односе на катедралну и Сашку цркву). Између осталог, у њему се износе нове тезе о фазама градње на катедрали и њиховом датовању, којима су ревидирани ранији закључци истих истраживача. Те раније одбачене хипотезе, међу којима је и она да западни део грађевине представља старији објекат коме је, уклањањем олтарског простора, додата основа данас видљивог источног дела, прихватила је већина других аутора, иако је М. Ђоровић и касније остала неопредељена по том питању (уп. Ђоровић-Љубинковић 1967: 263), те се понављају и у потоњим текстовима о новобрдској катедрали, али и у најновијој студији посвећеној тој цркви (Јовановић и др. 2004: 114–116, са старијом литературом; Поповић и Бјелић 2018).

миком (Ђоровић-Љубинковић 1962: 173 и нап. 17). Како би поткрепила мишљење о коришћењу бар једног дела новобрдског посуђа у служби умрлима, М. Љубинковић је навела три карактеристична новобрдска примерка целих неупотребљених посуда, у којима је највероватније доношено вино за преливање гробова (Ђоровић-Љубинковић 1962: Т. I/2). Реч је о посуди цилиндричног облика, с малим калотастим поклопцем с дугменцем на врху, какву је препознала на старијим фрескама из Нереза, у композицији *Рођење Божиородице*, у којој једна од девојака приноси понуду Светој Ани, породиљи, вероватно неко окрепљујуће пиће будући да је, према облику, могла да служи једино за течност; како на три сачувана новобрдска примерка нема не само трагова уља већ ни употребе, претпоставила је да су набављени само зато да би се у њима донела нека понуда на гробље, најпре вино којим се преливају гробови (Ђоровић-Љубинковић 1962: 173, 181, Т. I/1–2). Међутим, изречено је и мишљење да је функција тих посуда била држање лекова, те су се истраживачи о томе поделили.²⁸ Остајући при ставу да се њихова појава на гробљу у функцији апотекарске посуде тешко може објаснити, морам да нагласим да нема аргумената против, али ни оних којима би се потврдила њихова специфична намена у склопу ритуалних радњи над гробовима покојника.²⁹ Све три посуде су глеђосане на целој спољашњој површини, две зеленом, а једна жутом глеђи; реч је о глазури која није лошијег квалитета него на највећем делу новобрдске глеђосане грнчарије, већ је на трпезном посуђу изузетно често заступљена (уп. Ђоровић-Љубинковић 1962: 173).

Коначни суд о томе да ли су неке посуде биле специјално намењене култу умрлих и да ли је иста глеђосана новобрдска керамика била у употреби и у домовима његових житеља и на гробљу, М. Ђоровић-Љубинковић ипак није изрекла, како је и сама навела, зато што је највећи део Новог Брда остао неиспитан, пре свега његово насеље (Ђоровић-Љубинковић 1962: 173–174, 182). То је свакако један од главних разлога због којих немамо поуздан одговор на прво питање, односно да ли је један број посуда био израђиван посебно за гробље и намењен култу мртвих; но, у погледу питања да ли су исти типови глеђосане керамике могли бити коришћени и у домовима и на гробовима новобрдских житеља, новија истраживања су дала важне податке. Уз североисточни бедем Доњег града и унутар утврђеног резиденцијалног комплекса новобрдског Замка (Горњег града), у стратиграфски издвојеним слојевима, целинама и објектима, датованим у раздобље између средине XIV и средине XV века, откривена је релативно скромна количина грнчарије; али, међу њом се као најчешћи јављају исти типови и на исти начин декорисани (бело сликани) лонци и поклопци као они из јама IV и V (Поповић и Симић 2020: 65–79,

28 М. Бајаловић Хаџи-Пешић је према приказу судова у ликовним изворима, тј. сличности облика неких посуда у приказу апотеке на минијатури једног илустрованог рукописа из XV века, као и према представи „веома сличне“ посуде у поменутој композицији *Рођење Божиородице* у Нерезима из XII века, прва изнела став о функцији оваквих посуда у апотекарству (Baјalović Hadži-Pešić 1980: 20–21, 26, 73–74 и сл. 30–31). Уп. Марјановић-Вујовић 1983: кат. 118; Викић 2006: 208 и Бикић 2011: 298, 302).

29 Уп. Зечевић 2017: 288–289. Према мом сазнању, то су још увек јединствени облици посуда на српском простору и у ширем окружењу, и само би појава истог облика у сигурном археолошком контексту омогућила доношење конкретнијих закључака.

сл. 21–27; Бикић 2020: 321, сл. 4). На основу сабраних примера полагања посуда уз покојнике на ширем простору централног Балкана, В. Бикић констатује да је „сасвим очигледно да се посуђе које је полагано у гробове не разликује од оног које је свакодневно коришћено у домаћинствима“ (Бикић 2011: 301). Иста констатација се може применити и за налазе керамичког посуђа из јаме V и вероватно за још једну количину грнчарије која је доношена на гробље. Осим тога, необично велики број уломака посуда истих облика и на исти начин украшаваних, али нађен у слојевима насипа којим је терен око цркве нивелисан, уз поменуте примерке откривене изван простора гробља – у културним слојевима у комплексу Замка, односно објеката и целина уз североисточни бедем Доњег града – неоспорно сведочи у корист тог закључка.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Bajalović Hadži-Pešić, M. 1981

Keramika u srednjovekovnoj Srbiji, Monografije 8, Beograd: Muzej grada Beograda.

Bikić, V. 2006

Venetian influences in the Eastern Adriatic hinterland, in: *The heritage of the Serenissima: the presentation of the architectural and archaeological remains of the Venetian Republic. Proceedings of the international conference Izola – Venezia 4.–9. 11. 2005*, Tom 10, M. Guštin, S. Gelichi and K. Spindler, eds., Kopar: Založba Annales, 201–210.

Бикић, В. 2011

Посуђе из некропола касног средњег века на подручју централног Балкана, *Сџаринар* (н.с.) 61: 285–306.

Бикић, В. 2018

Керамика Новог Брда – поглед на технологију, употребу и стил керамике у касном средњем веку, у: *Црква Светиої Николе: катедрала града Нової Брда*, ур. И. Продановић-Ранковић, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 304–341.

Бикић, В. 2020

Керамика Новог Брда – поглед на технологију, употребу и стил керамике у касном средњем веку, у: *Ушврђења средњовековної града Нової Брда*, Студије и монографије 20, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 305–341.

Bradara, T. 2006

Kasnosrednjovjekovna i renesansna keramika s područja Istre – stolno posuđe od 14. do 16. st. = Le ceramiche bassomedievali e rinascimentali in territorio Istriano – Il vaselame da mensa deo secoli XIV-XVI, Katalog izložbe Arheološkog muzeja Istre 69, Pula: Arheološki muzej Istre.

Damjanović, Lj. et al. 2016

Archaeometric investigation of medieval pottery from excavations at Novo Brdo, Serbia, *Archaeometry*, vol. 58, Iss. 3: 380–400.

Димитријевић, С. 1967

Српски средњовековни новац нађен у току ископавања на Новом Брду, *Зборник Народної музеја* (Београд) 5: 271–309.

Zagarčanin, M. 2004

Stari Bar: keramika venecijanskog doba, Annales Mediterranea, Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Institut za dediščino Sredozemlja.

Зечевић, Е. 2006

Накић Новој Брда: из Археолошке збирке њозној средњеј века, Средњи век 3, Београд: Народни музеј у Београду.

Zečević, E. 2011

Glass of Novo Brdo and Its Significance in Late Medieval Glass Production, in: *Annales of the 18th Congress of the Association Internationale pour l'Histoire du Verre, 21–25 Septembre 2009*, D. Ignatiadou and A. Antonaras, eds., Thessaloniki: Association Internationale pour l'Histoire du Verre = International Association for the History of Glass, 414–418.

Зечевић, Е. 2017

Бокал са стилизованим дрветом живота, Лонац с једном дршком, Цилиндрична посуда са поклопцем, у: *Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији. Игенитијетет, значај, ујроженостт*, ур. М. Марковић и Д. Војводић, Београд: Галерија САНУ, 280–281, 286–287, 288–289.

Зечевић, Е. 2021

Манаситир Светтој Николе у Тојлици: археолошка исттјраживања, Средњи век, монографија 2, Београд: Народни музеј.

Јовановић, В. и др. 2004

Ново Брдо, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.

Ljubinković, M. 1969

Novo Brdo – srednjovekovni grad, *Arheološki pregled* 11: 228–229.

Ljubinković, R. i Ljubinković, M. 1960

Novo Brdo - Gnjlane - naselje, *Arheološki pregled* 2: 160–162.

Марјановић-Вујовић, Г. 1983

Средњи век, у: *Археолошко длаћо Срдије*, каталог изложбе, ур. Ј. Јевтовић, Београд: Народни музеј, 130–140.

Minić, D. i Vukadin, O. 2007

Srednjovekovni Stalac, Monografije, Beograd: Arheološki institut.

Pere, N. 1968

Osmanlilarada Madeni Paralar, Istanbul: Dogan Kardes Matbaacilik.

Поповић, Ђ. М. и Бикић, М. В. 2017

Остаци једне средњовековне оставе из Новог Брда, *Зборник Народној музеја* (Београд) 23/1: 387–407.

Поповић, М. и Бјелић, И. 2018

Црква Светтој Николе: каттедрала прада Новој Брда, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.

Поповић, М. и Симић, Г. 2020

Утврђења средњовековној прада Новој Брда, Студије и монографије 20, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.

Ђоровић-Љубинковић, М. 1962

Српска средњовековна глеђосана керамика, *Зборник радова Народног музеја* (Београд) 3 (1960–1961): 165–186.

Ђоровић-Љубинковић, М. 1967

Археолошки и историјски значај налаза српског средњовековног новца на Новом Брду, *Зборник Народног музеја* (Београд) 5: 261–271.

Ђоровић-Љубинковић, М. и Љубинковић, Р. 1962

Katedrala i Saška crkva, Novo Brdo – crkve, *Arheološki pregled* 4: 264–269.

PITS IN THE CHURCHYARD OF THE CATHEDRAL CHURCH OF NOVO BRDO (PITS IV AND V)

SUMMARY

During the archaeological research of the Serbian medieval town of Novo Brdo in Kosovo and Metohija, during the 1970s, the city's main cathedral church and its cemetery (Katedrala) were systematically researched (figs. 1–2). Along the outer walls of the church and inside the churchyard, among the graves, pits of different contents were discovered in several places, in which the majority of finds – or, indeed, the only find – consisted of fragments and almost completely preserved ceramic vessels. The researchers assumed that, in addition to waste pits, there were also pits that bear testimony on a still insufficiently researched phenomenon in the medieval funerary practice – purposefully excavated and equipped pits for storing vessels used in church services for the deceased.

These pits have not been the subject of a special analysis so far. Pits IV and V, explored in 1960 and 1962, are described and analysed on this occasion, on the basis of the data from the available field documentation. In addition to determining the character and dating of these pits, by reconstructing their position in relation to the layers and objects in space, certain elements of the stratigraphy and problems in its interpretation were pointed out, along with the presentation of only a small part of the repertoire of forms and decorations of vessels used in Novo Brdo, according to the findings from the inventory of the Archaeological Collection of the Late Middle Ages of the National Museum of Serbia.

Pit IV, in the south-eastern part of the churchyard, is rightly categorised as a waste pit. Fragments of 18 different vessels were included in the Collection's inventory, among which only two were reconstructed, while a number of them was discarded along with many other fragments that were placed into the study collection. These are fragments of different types of glazed pots, lids, pitchers and bowls (Pl. I, II), among which vessels with yellow varnish over linear motifs, painted with slip (engobe), represent authentic products of local workshops, as well as the specific pot shape with two asymmetrical handles. Among them, an imported bowl that can be attributed to strict style majolica (*Stile severo*) from the floral Gothic group (*Famiglia gotica*) (Pl. II/4). By digging a pit along the edge of some kind of a mortar base, grave 618, with coins of the Despot Stefan Lazarević, minted in the princely period (1389–1402), was cut; however, the discovery of a coin of the Turkish sultan Bayazit II (886 A. H. = 1481) at the bottom of the pit indicated that it was created at the earliest in the last decades of the 15th century, for storing ceramics found in the layers of the embankment and next to the Christian graves during the digging of graves of the Islamised inhabitants of the city around the cathedral church, converted into a mosque after 1466.

The much larger pit V, with traces of plastering with loam, in the area west of the church, in addition to a certain amount of crushed and burned fragments of various crockery separated into the study collection, also contained five fragmented, almost completely preserved vessels, three of which were included in the inventory of the Collection (Pl. III/1–4). Fragments of a jug, decorated in the sgraffito technique, and two different types of enamelled pots, were placed in the same spot, in the recess of a collapsed fence wall. The digging of the pit damaged precisely this western fence wall, which, according to the researchers, was built at the same time as the original small one-nave church at this location, and was demolished during the levelling and expansion of the churchyard for the needs of the construction of a

larger church. According to such an interpretation, the excavation of this pit should be dated into the period of the last quarter of the 14th century at the earliest. It could also have had a “cult” character only in the sense that it was used to store vessels used in rituals accompanying the act of burial or commemoration (daća). In the case of this pit, there was no confirmation that any of the pits could have been specially made for that purpose, or that special forms of vessels were made with the function of “grave” ceramics.

Маја С. ЂЕРАНИЋ*Народни музеј Крушевца***Соња З. ЈОВАНОВИЋ****Весна М. БИКИЋ***Археолошки институт, Београд*

ГРУПНИ НАЛАЗ НОВОВЕКОВНОГ СТАКЛА ИЗ КРУШЕВАЧКОГ ГРАДА

Апстракт: У раду је приказана група стаклених посуда откривених током археолошких истраживања Крушевачког града 1964. године. Посуде су нађене североисточно од апсиде цркве Лазарице, у јами ископаној северно од објекта 25. На основу археолошког материјала, пре свега нововековне грнчарије, турских лула и стакла, објекат и јама су датовани у касни XVII и у XVIII век. Из јаме потиче око 115 фрагмената стакла. Након њихове морфолошко-типолошке обраде, издвојено је и типолошки опредељено 17 стаклених посуда. Међу њима су, више или мање поуздано, препознати: две шоље (једна с поклопцем), пехар на стопи, три боце, крчаг, два бокала, две лампе, три тегле, две чаше и здела. Ту су још и два поклопца, две стопе, две дршке и један изливник. О нововековном стаклу пронађеном на нашим просторима је врло мало писано. Налаз из Крушевачког града је за сада редак пример сведочанства о дистрибуцији нововековног стакла, техничким и стилским кретањима у стакларској производњи, као и о недовољно познатим путевима трговине стаклом из северне, средње и западне Европе у унутрашњост Србије у другој половини XVII и у XVIII веку.

Кључне речи: Крушевачки град, јама, стаклене посуде, касни XVII и XVIII век

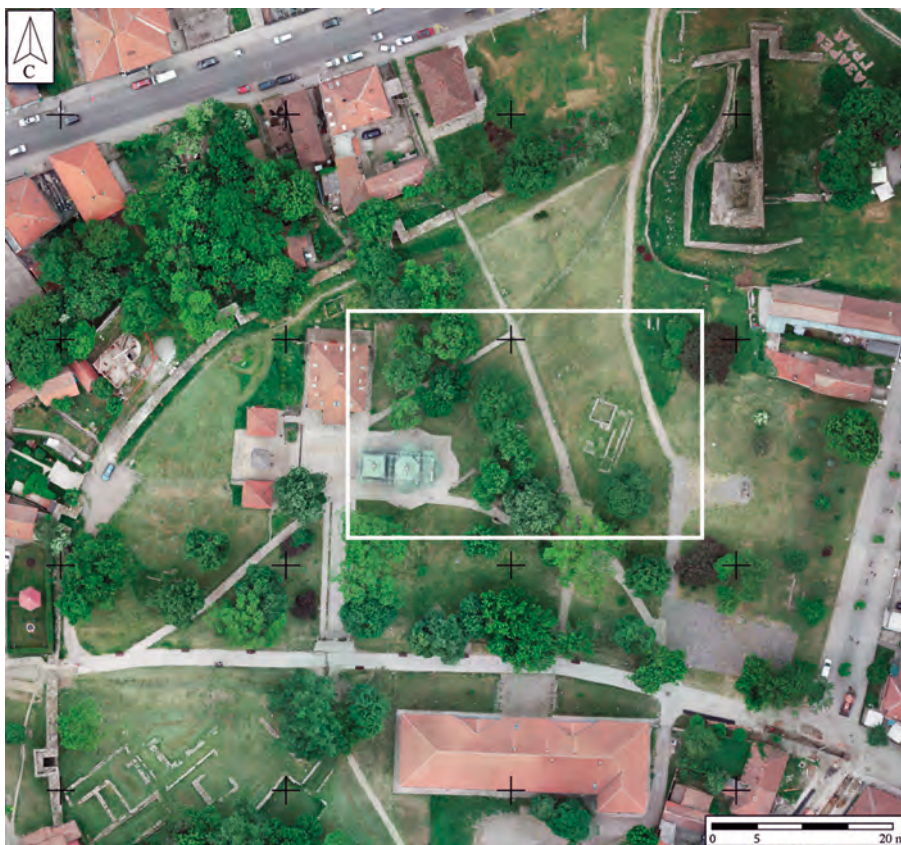
УВОД

Током археолошких ископавања Крушевачког града 1964. године, североисточно од апсиде цркве Лазарице, у јами истраженој северно од објекта 25 (сл. 1 и 2) откривен је групни налаз нововековног стакла. Материјал из јаме, у којој су

се, осим стакла, налазили, пре свега, предмети од керамике, није у целости публикован.¹

За ову прилику урађена је морфолошко-типолошка обрада уломака стаклених посуда и извршена је анализа техника израде, обликовања и декорисања, која је послужила за идентификацију њихових стилских карактеристика и ближе хронолошко разматрање.

Стакло произвођено на почетку новог доба није довољно познато стручној јавности у Србији не само због мале количине сачуваних предмета него и због слабог општег интересовања за појаве у том периоду, који се у нашој средини још увек не истражује систематски. Изузетак представљају уникатни примерци посуда из музејских збирки.

Сл. 1 Ортофотографија археолошког локалитета Крушевачки град, са уоквиреним простором који је приказан на сл. 2 (аутор: А. Стаменковић; документација Републичког завода за заштиту споменика културе, Београд)

Fig. 1 Ortho-photo of the archaeological site of Kruševački Grad; the framed area is shown in fig. 2 (author: A. Stamenković;

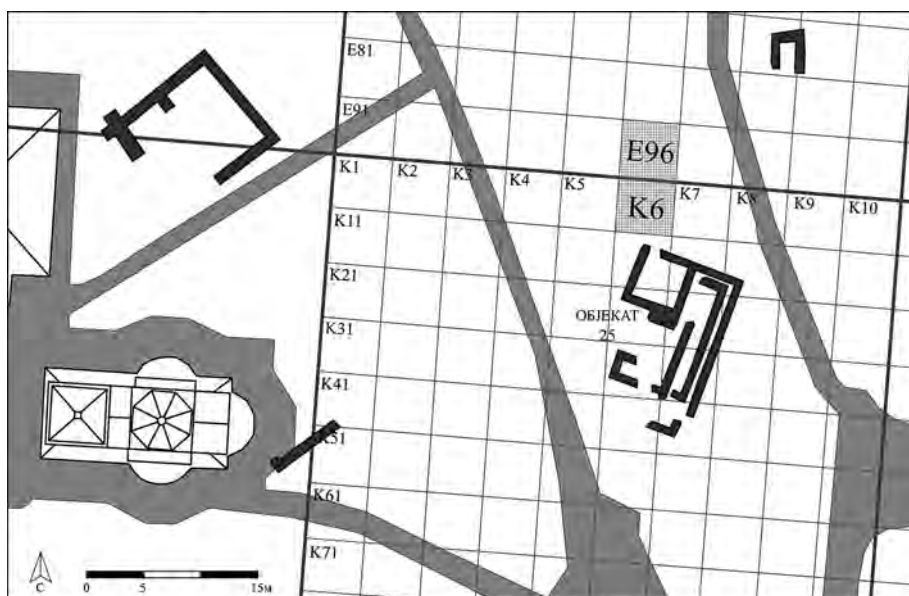
Documentation of the Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia, Belgrade)

1 Посуде означене каталожним бројевима 1, 4, 9, 18 и 19, М. Бајаловић Хаџи-Пешић помиње у раду о увозу стакла у Србију. У истом раду, шоља кат. 1 и боца кат. 4 су дате и у цртежу (Бајаловић Хаџи-Пешић 1989: 69, 71, 73, 75; сл. 6, сл. 11).

АРХЕОЛОШКИ КОНТЕКСТ НАЛАЗА

Истраживања Крушевачког града започео је Републички завод за заштиту споменика културе 1961. године. Од 1963. настављена су у сарадњи Археолошког института у Београду и Народног музеја у Крушевцу (Јордовић и Јуришић 1970: 289–290; Бошковић 1980: 7, 14). У наредним годинама систематски су потпуно истражени северни и западни део Крушевачког града.

Интензиван живот који се на овом простору без прекида одвијао током векова условио је значајну градитељску активност и, заједно с повременим нивелацијама терена Крушевачког града, утицао је на промену његовог првобитног изгледа, што је довело до мешања покретног материјала из различитих периода, а местимично и до уништавања културних слојева из старијих епоха (Јордовић и Јуришић 1970: 305–306; Минић 1980: 43).

Сл. 2 Положај грађевине 25 у квадратној мрежи, са шрафираним квадратима K6 и E96, у оквиру којих је нађена јама (аутор: А. Стаменковић; документација Републичког завода за заштиту споменика културе, Београд)

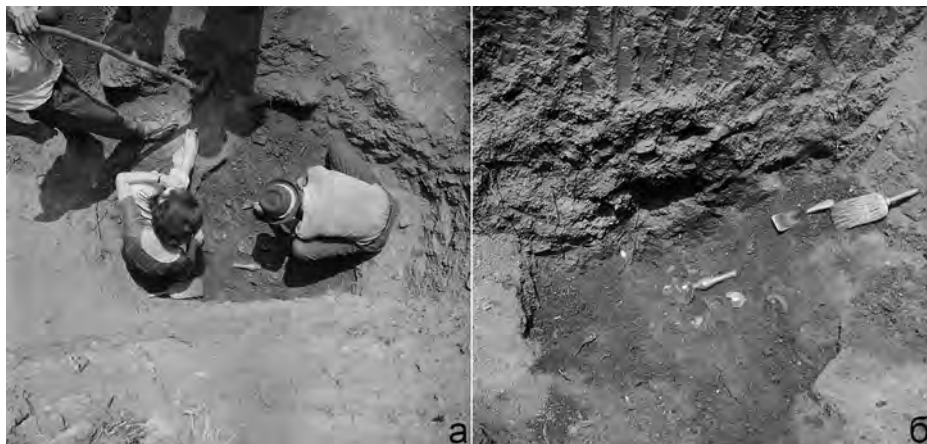
Fig. 2 Position of Building 25 in a square grid, with hatched squares K6 and E96, within which the pit was found (author: A. Stamenković; Documentation of the Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia, Belgrade)

Јама са стаклом откривена је 1964. године, североисточно од апсиде цркве Лазарице, северно од објекта 25 (сл. 1 и 2). У Извештају о извршеним радовима у 1964. години, за објекат 25 је констатовано да је „свакако из прошлог или претпрошлог века обзиром да су му темељи на млађим културним слојевима”.² У литератури је забележено да га чине остаци касније зграде, чији темељни зидови леже на културним слојевима из средњег века, а његов северни део

2 Документација Народног музеја Крушевац.

мања подрумска просторија (Ковачевић 1980: 22). У техничкој документацији са поменутих археолошких истраживања, у Народном музеју у Крушевцу не постоје подаци о димензијама јаме, њеној тачној позицији у оквиру квадрата, као ни о дубини на којој је пронађена. Радови на откривању објекта и јаме документовани су у теренском дневнику археолошких истраживања код цркве Лазарице из 1964. године.³

Из дневника сазнајемо да се објекат 25 простирао у квадратима К 16, 17, 18, 26, 27, 28, 36, 37, 46 и 47 (сл. 2), и да је реч о грађевини са више просторија. Зидови објекта су најочуванији у његовом североисточном делу, а „од покретних налаза у току радова на објекту било је врло мало налаза турског периода“.⁴ Јама је откривена у квадратима К 6 и К 96, а непосредно са северне стране и изван зидова откопаног објекта 25 (сл. 2). Њен горњи ниво нижи је од основе пода објекта. Јама је била укопана у здравицу. „Четвртасти“ облик давале су јој „даске укопане у здравицу“.⁵ Фрагментоване стаклене посуде нађене су на њеном дну, у слоју црне компактне земље са остацима угљенисаног дрвета (сл. 3а-б).⁶

Сл. 3 а-б Јама са стаклом, у току истраживања (фото: М. Ковачевић; документација Народног музеја Крушевца)

Fig. 3 а-б Pit with glass, during research (photo: M. Kovačević; Documentation of the National Museum Kruševac)

Испуну јаме, осим стакла, чинили су фрагменти неглеђосане и глеђосане керамике, животињске кости, крупни камени облаци, цреп, остаци угљенисаног дрвета, метална пређица и гвоздени клинови.⁷ Керамички предмети су релативно малобројни, али су њихове одлике индикативне за типолошко-

3 Документација Народног музеја Крушевац.

4 Документација Народног музеја Крушевац (теренски дневник за 1964. годину).

5 Документација Народног музеја Крушевац (теренски дневник за 1964. годину). Слична јама, вероватно с наменом сенгрупа, чије су унутрашње стране биле обложене дрвеним даскама, откривена је у згради подигнутој над остацима средњовековног митрополитског двора у Београду (Поповић и Бикић 2004: 123).

6 Документација Народног музеја Крушевац (теренски дневник за 1964. годину).

7 Документација Народног музеја Крушевац (теренски дневник за 1964. годину).

хронолошка разматрања.⁸ Сачувани фрагменти највећим делом припадају зделама и пећњацима (сл. 4а-г). Зделе су калотастог облика, на ниској прстенастој стопи, зелено глеђосане преко белог премаза (сл. 4а-б). Пећњаци су заступљени у два типа: један има кратко тело цилиндричног облика, завршено зелено глеђосаном четвртастом горњом површином, а други је коничног облика, са „розетом“ изведеном убудима на унутрашњој површини дна (сл. 4в-г). Такви пећњаци се на Београдској тврђави јављају у културним слојевима касног XVII и XVIII века.⁹

Сл. 4 Керамички налази: фрагменти здела (а-б), пећњака (в-г) и луле (д)
(фото: М. Бугар; документација Народног музеја Крушевац)

Fig. 4 Ceramic finds: fragments of bowls (a-b), stove tiles (в-г) and pipe (д)
(photo: M. Bugar; Documentation of the National Museum Kruševac)

8 Захваљујемо колеги М. Бугару (Народни музеј Крушевац) на предусретљивости и помоћи у вези с документацијом са археолошких истраживања.

9 Из личног увида у документацију и материјал.

Један од крупнијих уломака припада мањем крчагу на коме је преко белог премаза делимично нанета зелена глеђ, а у теренском инвентару је забележен налаз још једног малог крчага – тестије,¹⁰ који на телу има украс изведен техником „сливања зелене и мрке глеђи”. Осим керамичких посуда, у испуни јаме су нађени делови шест лула,¹¹ од којих су боље сачуване две. Код једне је чашица цилиндрична у горњем, а лоптаста у доњем делу, а врат је постављен под оштрим углом (сл. 4г; Станчева 1972: обр. 21; Robinson 1985: Pl. 47/C137), а од друге је сачуван доњи калотасти део чашице, са кратким вратом који је завршен прстенастим елементом – турбаном (инв. 1654; Robinson 1985: Pl. 47/C3), док су преостали ситни делови могли да припадају лулама различитих типова. Према наведеним типолошким карактеристикама и назначеним аналогама, посуде и глинене луле се датују у позни XVII и у XVIII век.

СТАКЛЕНЕ ПОСУДЕ: МОРФОЛОШКО-ТИПОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Из јаме потиче око 115 фрагмената стакла. Након њихове обраде, издвојено је 17 посуда.¹² Реч је о две шоље (кат. 1, 2), од којих је једна с поклопцем (кат. 1), пехару на стопи (кат. 3), три боце (кат. 4–6), крчагу (кат. 7), два бокала (кат. 8, 9), две лампе (?) (кат. 10, 11), три тегле (кат. 12–14), две чаше (?) (кат. 15, 16) и једној здели (?) (кат. 17). Ту су и два поклопца (кат. 18, 19), две стопе (кат. 20, 21), две дршке (кат. 22, 23) и један изливник (кат. 24). Не може се са сигурношћу тврдити да ли су ови фрагменти припадали издвојеним или неким другим посудама. Све посуде су израђене од безбојног стакла. Дршке поклопаца (кат. 18, 19) украшене су уметнутим спиралним стакленим нитима кобалтно плаве и црвене боје. На већини посуда се уочавају трагови иридисације, а у стаклу су присутни мехурићи ваздуха. Посуде су рађене слободним дувањем и у калупу, а украшене су разноврсним техникама, међу којима су гравирање, утискивање у калупу, филигранска техника *vetro a retorti*¹³ и пинцирање (*pincering*) – извлачење стаклене масе пинцетом (или клештима).

Шоље

У налазу из јаме идентификоване су две шоље (кат. 1, 2; сл. 5, Т. I). Једна је цилиндричног облика (кат. 1; сл. 5а-б, Т. I), са поклопцем. Реч је о посуди типа *tankard*, која је служила за пиће, пре свега за испијање пива. Средишњи део шоље и обод поклопца украшени су гравираном¹⁴ стилизованом флорал-

10 Документација Народног музеја Крушевац, инв. 1656.

11 Документација Народног музеја Крушевац, инв. 1640 и 1654.

12 Током 2006. године, у ЦИК-у (некада Централни институт за конзервацију, данас припојен Народног музеју Србије), стаклене посуде (кат. 1–4, 6, 8–10, 18, 19, 24) су подвргнуте конзерваторско-рестаураторском третману.

13 Техника производње филигранског стакла први пут се у документима помиње 1527. године, као изум муранских мајстора (Verità, Zecchin and Tesser 2018: 3). О тој техници в. и Laméris 2014: 105–116.

14 За време конзерваторско-рестаураторског третмана у ЦИК-у 2006. године, на шољи су, у оквиру гравиране декорације, пронађени трагови беле боје (бр. конзерваторског досијеа C08/06). Та боја је

ном декорацијом са мотивом разлистале гране. На шољи постоји и мотив у виду цветова и пупољака лале. Орнамент је компонован симетрично, с мотивима поновљеним лево и десно од цвета лале, који је централно постављен на делу посуде наспрам дршке. Дизајн шоље, нарочито симетрична композиција и мотив разлистале гране и цвета лале, карактеристика је стила касног барока у другој половини XVII века.¹⁵ У литератури наилазимо и на податак да такав украс изведен гравирањем представља одлику стаклених посуда из треће четвртине XVII века у Бохемији (Drahotova 1972: 178). Својевремено су В. Хан и М. Бајаловић Хаџи-Пешић стаклену шољу из Крушевачког града протумачиле управо као производ стакларских радионица у јужној Чешкој и датовале је у другу половину XVII века (Бајаловић Хаџи-Пешић 1989: 71). Доњи део и поклопац шоље украшени су *gadroning* декорацијом. Украшавање поклопаца код посуда типа *tankard* иначе је било усклађено с декорацијом шоља којима су припадали. То је и један од разлога због којих смо шољу и поклопац дефинисали као једну посуду (кат. 1; сл. 5а-б, Т. I). *Gadroning* декорација позната је као венецијанска ренесансна техника *mezza-stampatura* или *mezza-forma*,¹⁶ и управо је из Венеције стигла у средњу Европу (Sedláčková et al. 2018: 188). Термин се односи на процес израде вертикалних ребара у доњем делу дуваног стакленог предмета, додавањем (накупљањем) додатног стакла на масу и његовим даљим надувавањем у калупу (*dip mold*).¹⁷ Орнамент изгледа као низ наизменичних конкавних и конвексних делова, што ствара слику издужених вертикалних удубљења. Украшавање том врстом декорације примењивано је на различитим типовима посуда. Аналогије за њега, између осталог, налазимо на чашама из Братиславе (Чешка), које се датују у период од последње четвртине XVII до средине XVIII века (Sedláčková et al. 2018: 188–189, obr. 9: III.1c–1, 13), и на шољи из тврђаве Лујбург у Канади, која се опредељује у средину XVIII века или касније (McNally 1982: 65, fig. 37). Таква декорација уочава се и на сребрним посудама, посебно шољама. Једна таква, из Лондона, из самог краја XVII века,¹⁸ има орнамент налик украсу на шољи из Крушевачког града (кат. 1).

Посуде типа *tankard* биле су веома популарне у Енглеској током XVII и XVIII века, нарочито у џорџијанском добу (1714–1837). Мogle су да имају и облик сличан бокалу или крчагу (Lazar and Willmott 2006: 40–41). Раније се

могла бити и остатак пасте која је коришћена при бакрорезу. За технику гравирања стакла бакрорезом види <https://heritagecrafts.org.uk/copper-wheel-engraving/>.

15 Мотив лале, који је био веома популаран у периоду између 1675. и 1700. године, појављивао се на предметима израђеним од различитих материјала. Цвет лале је увезен у Европу са Блиског истока средином XVI века. Нарочито је био цењен у средњој Европи и Холандији, где је у првој половини XVII века представљао статусни симбол. Популарност лале нагло опада средином тог века, када губи ову улогу и постаје само декоративни елемент на предметима за свакодневну употребу (Lovrić Planić 2012: 39, нап. 5).

16 <https://renvenetian.cmog.org/chapter/period-pan-european-dominance>; <https://allaboutglass.cmog.org/definition/mezza-forma>

17 Цилиндрични или краћи конични једноделни калуп чија унутрашњост има одређену шару. Врх калупа је отворен, тако да се стаклена маса може умочити у њега и даље надувати: <https://allaboutglass.cmog.org/definition/dip-mold>

18 <https://www.sedlerantiques.com/antique-silver/archive/william-mary-antique-17th-century-silver-mug-tankard-london-1693/744/>

сматрало да такав облик води порекло из северне Европе, иако су такве посуде могле бити произвођене и у некој од јужноевропских радионица. Будући да су већег капацитета, вероватно су коришћене за пиво. Најранији стаклени примерци потичу из раног XVI века (Willmott 2002: 55).

Сл. 5 (а-б) Шоља с поклопцем (*tankard*) кат. 1; (в) шоља кат. 2 (фото: П. Ђеранић; документација Народног музеја Крушевац)

Fig. 5 (a-6) Tankard cat. 1; (в) cup cat. 2 (photo: P. Ćeranić; Documentation of the National Museum Kruševac)

Друга шоља из јаме мањих је димензија, у облику балустера, с тракастом дршком (кат. 2; сл. 5в, Т. I). Украшена је геометријским орнаментом изведеним наизменичним смењивањем рељефних вертикалних ребара и мотива пчелињег саћа.¹⁹ Четири сребрне чаше које се чувају у Музеју примењене уметности у Београду украшене су мотивом ужих издужених шестоугаоника који подсећају на пчелиње саће. Реч о предлошку типичном за XVII век (Гајић 2014: 60). Шоља из Крушевачког града има идентичан облик као и поменута сребрна шоља из Лондона, која је опредељена у сам крај XVII века.²⁰ Украс у виду пчелињег саћа има и један пехар на стопи из средине XVIII века.²¹

Пехари на стоји

У јама је нађен један пехар на стопи, са ножицом која се састоји од четири шупља дугмета испупчења (кат. 3; Т. I). Пехари на стопи су припадали луксузном трпезном посуђу и коришћени су најчешће за испијање вина. Током XVI и у првој половини XVII века били су нарочито популарни. Обликовање ножица пехара пратило је најновија стилска и уметничка стремљења у тадашњем стакларству – израђиване су у облику балустера, лављих маски и различито обрађених дугметастих (кугличастих) испупчења. Реципијенти ових посуда су такође били различитог облика, често неукрашени или украшени гравирањем, емајлом или декорацијом изведеном у калуку. Неки од луксузнијих примерака имали су и поклопце израђене у истом стилу. У јама из Круше-

19 <https://www.sedlerantiques.com/antique-silver/archive/william-mary-antique-17th-century-silver-mug-tankard-london-1693/744/>

20 <https://www.sedlerantiques.com/antique-silver/archive/william-mary-antique-17th-century-silver-mug-tankard-london-1693/744/>

21 <https://www.18cglss.co.uk/product/continental-georgian-honeycomb-moulded-balustroid-wine-glass/>

вачког града нађена су три поклопца. Један је свакако припадао шољи, односно посуди протумаченој као *tankard* (кат. 1). С обзиром на то да се пречник обода пехара (кат. 3) не може са сигурношћу одредити, не може да се утврди ни веза између ове посуде и једног од два поклопца (кат. 18, 19).

Пехари на стопи у облику балустера, лављих маски и дугметастих (кугличастих) испупчења су, између осталог, налажени у Дубровнику и у његовој околини, као товар на бродовима који су страдали у бродоломима близу острва Колочепа, Гналића, у заливу Сучурађу на острву Шипану, у Задру. Већина је датована у крај XVI и у XVII век (Торић 2017: 482, 486).

Боце

У налазу из Крушевачког града издвојене су три боце (кат. 4–6; сл. 6, Т. II). Рађене су у техници слободног дувања (кат. 5) и дувања у калуп (кат. 4, 6).

Боца лоптастог трбуха припада типу са проширењем (испупчењем) на врату (кат. 4; сл. 6а, Т. II). Врат је дуг, при дну проширен и накнадно спојен с телом методом *half-post*, која је подразумевала поновно урањање већ обликоване посуде у нов слој стакла да би се додао грлић. Тело боце је украшено геометријским мрежастим орнаментом у виду фасета дијаманта, који је утиснут калупом. У средишњем делу благо конкавног дна, на спољашњој страни је видљив отисак гвоздене шипке која је придржавала посуду (*pontil mark*). Боце проширеног (испупченог) врата често су коришћене током XVII века (Medici 2009: 442–443).

Од друге боце сачувани су дуги врат и део рецепијента. Боца је могла да има лоптасти трбух (кат. 5; Т. II). Не постоје елементи на основу којих се могу одредити њене тачне димензије и изглед.

Трећа боца је четвороугаона, мањих димензија, правоугаоног пресека тела, са заобљеним раменом и кратким цилиндричним вратом (кат. 6; сл. 6б, Т. II). Непосредно испод обода налази се неправилно аплицирана трака. Боца је израђена дувањем у калуп, методом *half-post*. Спој два слоја стакла код посуду израђених на тај начин остаје видљив на раменом делу. Такав поступак израде коришћен је у стакларским радионицама у Аустрији, Немачкој и Швајцарској (Бекић 2014: 23). У средишњем делу дна посуде, на спољашњој страни видљив је отисак гвоздене шипке (*pontil mark*).

Већи број четвороугаоних боца кратког врата и правоугаоног пресека тела откривен је на простору Доњег града Београдске тврђаве, у подруму комплекса средњовековне митрополитске резиденције, у слоју који се опредељује у време аустријске окупације (1688–1690). Тамо је била смештена приручна војна апотека или остава за резерве тинктура и мелема, која након 1717. године није била у употреби (Бикић 2019: 164). Четвороугаоне боце спорадично су налажене и на простору изнад Палате, у контекстима датованим на прелаз XVII у XVIII век (Поповић и Бикић 2004: 145–146, сл. 95, кат. 162–164). Боце четвороугаоног пресека тела, већих димензија, израђене од бојеног стакла, које су идентификоване као стаклена амбалажа и датоване у крај XVI и почетак XVII века, нађене су и у смедеревском Великом граду (Цуњак 1998: Т. XXVIII,

ТХХІХ). За разлику од поменутих боца од бојеног стакла, примерак из Крушевачког града је безбојан. Л. Бекић бележи да је, иако је безбојно стакло познато стотинама година раније, израда свакодневних посуда, попут боца, од њега постала поново раширена тек у ХІХ веку. Накнадно аплицирана стаклена трака испод отвора, какву налазимо и на примерку из Крушевца, издваја се као карактеристика винских боца које су произвођене у раздобљу између 1650. и 1760. године (Векић 2014: 26–27). Мање четвороугаоне боце вероватно су служиле као амбалажа у апотекарству или у домаћинству, за чување медицинских течности и других садржаја.

Сл. 6 (а) Боца дугог врата са испупчењем, кат. 4; (б) четвороугаона боца, кат. 6 (фото: П. Ђеранић; документација Народног музеја Крушевац)

Fig. 6 (a) Bottle with bulged neck, cat. 4; (b) quadrangular bottle, cat. 6 (photo: P. Ćeranić; Documentation of the National Museum Kruševac)

Током ХVII века, производња четвороугаоних амбалажних боца била је развијена на западу Европе, пре свега у Холандији, где су радионице за израду стаклених посуда осниване од ХVI века, најпре у Антверпену, а затим и у Амстердаму, Ротердаму, Горинхему и Хагу. Из Антверпена, као трговачког средишта Европе у то време, стакло је дистрибуирано широм континента већ од првих година ХVII века. Потражња за четвороугаоним боцама знатно је порасла

у XVIII веку, сходно повећању броја хемијских и фармацеутских лабораторија (Поповић и Бикић 2004: 146–147; Бикић 2019: 181–182).

Крчази

У налазу из Крушевца уочен је и фрагмент дугог цилиндричног врата посуде, са очуваним делом дршке налепљене непосредно испод обода (кат. 7; Т. II). Може се претпоставити да је реч о крчагу коме би могао да припада и фрагмент изливника (кат. 24), као и једна од сачуваних стопа (кат. 20, 21). Иако не може са сигурношћу да се дефинише облик крчага, као његову евентуалну аналогију издвајамо примерак из радионице у Кромерижу у јужној Моравској (Чешка), која је унутар градских зидина била активна од 1644. године до раног XVIII века (Sedláčková and Rohanová 2015: 38, 43, fig. 1).

Бокали (?)

Две посуде протумачене су као бокали (кат. 8, 9; сл. 7а-б, Т. II). Једна од њих (кат. 8; сл. 7а, Т. II) има облик балустера, конкавно дно и дршку овалног пресека. Могла је да служи за мерење вина. Друга посуда (кат. 8; сл. 7б, Т. II) има благо искошен врат и тракасту дршку овалног пресека (кат. 9). Украшена је аплицираним безбојним стакленим нитима. Испод те декорације видљив је део украса израђен емајлом беле боје. Подсећа на лист, па може да се претпостави да је посуда била украшена неким флоралним орнаментом.

Идентификација ових посуда није сасвим поуздана. Разлог су посуде типа *tankard*, које су могле бити и у облику бокала. Оне, као и наши примерци из Крушевца, немају изливнике на ободу. Међутим, посуде типа *tankard* често имају масивније дно, односно стопу, што код првог примерка из Крушевачког града (кат. 8; Т. II) није случај, а код другог (кат. 9; сл. 7б) тај део рецепијента недостаје. Нашем првом „бокалу” (кат. 8), по облику је сличан *tankard* који потиче из западне Европе, вероватно из Француске, а датује се у 1780. годину.²² Често срећемо и *tankard* посуде на којима је врат украшен аплицираним стакленим нитима, као и на нашем примерку кат. 8 (сл. 7а), а тело флоралним орнаментима.²³

Лампе

Из јаме потиче и једна посуда лоптастог трбуха и дугог, благо коничног врата (кат. 10; сл. 7в, Т. II), која има облик џамијске лампе. Њено дно није сачувано, а на трбуху нема трагова ручица за качење. Такви примерци, без ручица, захтевали су употребу металног носача за качење, који је постављан на преласку врата у тело посуде. Лампе овог типа често су имале и стопу.

Још једна посуда из јаме би могла да се протумачи као лампа (кат. 11; Т. III), уз велику резерву. Од ње је очувано само пар фрагмената благо коничног врата и обода.

²² https://scottishantiques.com/Georgian-drinking-glasses/18th-century-tankards-tumblers?product_id=18104

²³ <https://www.gutenberg.org/files/54381/54381-h/54381-h.htm>: стране [7] и [8]

Сл. 7 (а) Бокал кат. 8; (б) бокал кат. 9; (в) лампа ? кат. 10 (фото: П. Ђеранић; документација Народног музеја Крушевац)

Fig. 7 (a) Pitcher cat. 8; (б) pitcher cat. 9; (в) lamp ? cat. 10 (photo: P. Ćeranić; Documentation of the National Museum Kruševac)

Тегле

У налазу су препознати и уломци цилиндричних тегли са конвексним раменом (кат. 12–14; Т. III). Тегле су коришћене као амбалажне посуде за складиштење разних садржаја у апотекарству или домаћинству. Затваране су поклопцима који су могли бити украшени (Lazar and Willmott 2006: 59).

Цилиндричне стаклене тегле са конвексним раменом нађене су на броду који је крајем XVI века потонуо код острва Гналић (Lazar and Willmott 2006: 59, fig. 72: S21b, pl. 21:1). Треба поменути и већи број примерака из Енглеске, који су датовани у време од средине XVI до средине XVII века (Willmott 2002: 97–98), као и теглу са конвексним раменом и стопом, која потиче вероватно из Италије и датује се у XVII век.²⁴ Тегла конвексног рамена с поклопцем чува се у Метрополитен музеју. Реч је о примерку који, како се наводи, вероватно може да се определи у XVIII век и потиче из Италије (Мурано) или Француске.²⁵ Имајући у виду поменути примерак тегле на стопи, стопа кат. 21 из Крушевачког града могла би да припада и некој тегли (кат. 12–14). Ту претпоставку треба прихватити с резервом будући да је стопа можда била део и неких других посуда из јаме.

Чаше

У јами је био присутан и фрагмент обода и тела чаше коничног облика (кат. 15; Т. III). На његовој површини се уочава декорација сачињена од низа лучних вертикалних жлебова (*flutes*), који сасвим извесно крећу од дна посуде и завршавају се на различитим висинама. Украс је настао у калупу с моделованим узорком – шаблоном (*pattern moulded*). Сличан орнамент налази-

²⁴ <https://www.18cglass.co.uk/product/17th-century-small-glass-storage-jar-or-reliquary/>

²⁵ <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/185973>

мо на примерку из Братиславе (Чешка), који је датован у период од последње четвртине XVII до средине XVIII века (Sedláčková et al. 2018: 188–189, obr. 9: III.1c–8), као и на чаши из тврђаве Лујбург у Канади (McNally 1982: 48, fig. 24), опредељеној у XVIII век.

Још један уломак посуде из јаме могао би се, с резервом, протумачити као чаша (кат. 16). Реч је о фрагменту благо извијеног, задебљаног и заобљеног обода.

Зделе (?)

У јами је нађен и фрагмент обода посуде, на основу којег би она могла да се сврста у зделе (кат. 17; Т. III). Пречник обода је 13 cm.

Следи преглед делова који не могу поуздано да се повежу с неким од претходно издвојених типова посуда. То су: два поклопца, две дршке, две стопе и изливник.

Поклојци

У јами су пронађена три поклопца (кат. 1, 18, 19; сл. 56, 8, Т. IV), од којих је један, куполаст, са дршком, припадао чаши типа *tankard* (кат. 1). Стаклени поклопци могу да се повежу с различитим типовима посуда, као што су зделе, чаше типа *tankard*, пехари, тегле (Lazar and Willmott 2006: 45–46).

Други поклопац има тордирану дршку и украшен је налепљеним ребрима извученим пинцетом, која су украшена косо постављеним урезима (кат. 18; сл. 8а, Т. IV). Тордирана дршка је декорисана и спирално укрштеним стакленим нитима плаве боје, рађеним филигранском техником (*vetro a retorti*).²⁶ Исте технике јављају се и на пехару из истанбулске четврти Сиркечи, који је протумачен као венецијански производ из XVII века. Ауторка сматра да је припадао некој италијанској породици настањеној у Сиркечију (Canav-Özgümüş 2009: 358).

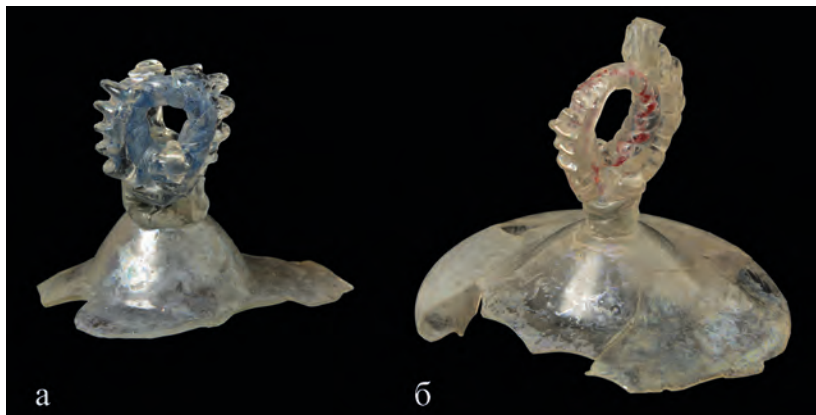
Трећи поклопац има високу тордирану дршку украшену налепљеним ребрима извученим пинцетом (кат. 19; сл. 8б, Т. IV). Кроз дршку су провучене две спирално укрштене стаклене нити (безбојна и црвена),²⁷ израђене у филигранској техници *vetro a retorti*. Сматра се да је поклопац производ неке од европских стакларских радионица у којима је израђивано стакло по узору на венецијанско (Бајаловић Хаџи-Пешић 1989: 71).

У складу с барокном естетиком, мајстор стаклар је употребом тордираних, спиралних и елемената чија маса излази у спољашњи простор, при обликовању дршки ових поклопаца нагласио њихову украсну улогу. Предмети украшени на тај начин називају се „крилато стакло”. Карактеришу их рељефни, ребрасти и тордирани украси обликовани у виду крила. Та декорација различитих стаклених предмета заснована је на венецијанском маниризму XVI века (Mariacher 1970: 115–116). Пуни замах је добила у XVII веку, под утица-

26 Више о филигранској техници и њеним врстама в. Verita, Zecchin and Tesser 2018: 1–12.

27 О стаклу рубин боје в. Von Kerssenbrock-Krosigk 2000: 385–388.

јем барокне естетике, чија је главна карактеристика истицање и усложњавање украса и њихов продор у простор, чиме се ствара динамичност и омогућава сагледавање предмета из више углова. Једна од главних одлика барокне декорације је управо употреба тордираних и спиралних мотива (дршке стаклених поклопаца су тордиране, украшене спирално увијеним нитима стакла), као и додавање елемената који нису функционални део предмета (основни облик дршке поклопаца додатно украшен пинцирањем), да би се нагласила његова лепота, али и крхкост и пролазност.

Сл. 8 (а) Поклопац кат. 18; (б) поклопац кат. 19 (фото: П. Ђеранић; документација Народног музеја Крушевац)

Fig. 8 (a) Lid cat. 18; (б) lid cat. 19 (photo: P. Ćeranić; Documentation of the National Museum Kruševac)

Осим стакларских радионица у Венецији, у којима је први пут и примењен овај начин декорације, „крилато стакло” је произвођено и у другим европским земљама. Његова израда је била нарочито развијена у Француској, где је стакларство било под јаким утицајем венецијанских мајстора, и у стакланама Бохемије, које су током XVII века усавршиле производњу кристалног стакла на бази калијума. Стаклени предмети украшени у стилу „крилатог стакла” били су веома тражени широм Европе у XVII веку, а примерци пронађени на нашем подручју сведоче да су извожени и на Балкан (Бајаловић Хаџи-Пешић 1989: 71, сл. 5; Stantcheva 1975: 161, Т. I, fig.1–3).

Дршке

Из јаме потичу и две фрагментоване дршке рађене у техници слободног дувања (кат. 22, 23; Т. III). Начин израде, обликовање, као и завршетак доњег дела (кат. 23) готово су идентични као на дршци бокала кат. 8.

Своје

Две стопе (кат. 20, 21; Т. III) такође не могу поуздано да се вежу за одређени тип посуде. Оне су могле да припадају крчазима, лампама, теглама, зделама (*footed bowls*).

Изливник

Међу фрагментима стакла налази се и један изливник (кат. 24; Т. III), за који се може само претпоставити да је припадао крчагу кат. 7.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

О нововековном стаклу са наших простора је врло мало писано. У ранијој литератури спорадично су објављивани само луксузнији примерци посуда, који су се издвајали својим посебним облицима и богато изведеном декорацијом. Један од разлога недовољног изучавања археолошке грађе из раног модерног доба вероватно лежи и у чињеници да истраживачима то време није толико „старо”, а самим тим ни атрактивно (Векић 2014: 10). Стога, за разлику од античког, пре свега римског, али и византијског и средњовековног европског, нововековно стакло представља велику непознаницу. Већина посуда обрађених у раду нема непосредне аналогије у објављеној грађи. То је нарочито очигледно у случају бохемијског стакла, којим се трговало на специфичан начин, тако што су поруџбине за одређено тржиште, чак и за појединачне купце, биле стриктно спецификоване у погледу облика посуда и украсних елемената, а код већих поруџбина посао је распоређиван на неколико стакларских радионица (Müller and Wanner 2011: 18).

Групу налаза из Крушевачког града, осим једноставних стаклених посуда, чини и пар веома луксузних примерака, који посебно привлаче пажњу својим облицима и раскошним украсима (кат. 1, 3, 9, 18, 19). Налаз као целину одликује евидентна шароликост у техникама израде и украшавању. Карактеристике појединих примерака упућују на производе неколико стакларских радионица које су у време касног барока биле активне на простору северне, западне и централне Европе.

Посуде из јаме у Крушевачком граду већином су обликоване у маниру венецијанског стакларства, а израђене су вероватно у некој од радионица у западној или централној Европи, које су радиле на *façon de Venise* начин. Можда је најизвесније опредељење шоље типа *tankard* (кат. 1), чије се порекло везује за једну од радионица у јужној Чешкој, а стил украшавања за трећу четвртину XVII века. Украс на дршци поклопца кат. 18 рађен је истим техникама као и орнамент на пехару из истанбулске четврти Сиркечи, који је протумачен као венецијански производ из XVII века. Међутим, за разлику од нашег примерка, пехар из Сиркечија краси нешто финији рад. Посуде једноставнијих облика, нпр. четвороугаоне амбалажне боце, израђиване су на западу Европе, пре свега у Холандији, током XVII века. Аналогије за готово већину посуда налазимо и нешто касније, у XVIII веку.

На основу техника израде и декорације, група стаклених посуда из Крушевачког града опредељује се у касни XVII и у XVIII век. То је време када је, с порастом популације, у Европи започет процес преиндустријске економије (протоиндустријализације), који је подстакнут, поред осталог, укидањем монопола градова на производњу пре свега вунених и текстилних тканина, али

и друге робе, као и ширењем од раније познатих занатских техника, односно мобилношћу занатлија и успесима прекоморске трговине (Epstein 2001: 40–43). Све поменуте промене нарочито су утицале на статус производа од стакла – довеле су до стабилизације стакларске производње и до претварања израђевина од стакла у квалитетну робу широке потрошње (Epstein 2001: 41). За разлику од средњег века, када је стакло било креирано за владаре и властелу, у XVII веку је главно потрошачко друштво чинила европска средња класа, а стакло је било њен нови луксуз (Berg 2005: 5–10).

У таквом, ширем контексту требало би размишљати о појави стаклене робе у Крушевцу на почетку новог доба. Нажалост, на досадашњем, скромном степену истражености тешко може да се претпостави на који начин су посуде доспеле у Крушевачки град. Подсећања ради, раздобље позног XVII и прве половине XVIII века обележили су аустро-турски ратови, који су довели и до честих смена власти у региону Поморавља, тиме и у Крушевцу као важном војном упоришту (Веселиновић 1972). За тумачење друштвеног контекста стакла у посматраном делу Крушевачког града нема довољно података, али има одређених индиција о томе. Наша анализа је показала да су у јами били предмети различитог порекла: стакло из европских радионица и фрагменти керамичког посуђа и лула с одликама османске производње. С обзиром на фрагментованост налаза, претпостављамо да је реч о сенгрупу који је у секундарној функцији постао простор за одлагање отпада у неколико наврата. С тим у вези, склоне смо да појаву чешког и италијанског стакла доведемо у везу с једним од боравака аустријске војске у тврђави, 1689–1690. или 1737–1739. године, и протумачимо га као мобилијар домаћинства неког вишег официра. Садржај јаме укопане уз нововековну грађевину чинило је европско стакло израђено у естетици барока, у складу с потребама нове, економски ојачане средње класе и по параметрима робе широке потрошње. За већину посуда не може да се одреди, чак ни претпостави, регион порекла, односно радионица у којој су настале, како због оскудне објављене грађе тако и због слабије истражености археолошког материјала. Ипак, стилским обликовањем, техникама украшавања и примењеним мотивима у декорацији, прожете барокном естетиком, посуде из јаме у Крушевачком граду сасвим сигурно представљају редак пример сведочанства о дистрибуцији нововековог стакла, техничким и стилским токовима у стакларској производњи на нашим просторима у другој половини XVII и у XVIII веку, и о утицајима који нам долазе из западне, северне и средње Европе.

КАТАЛОГ

1. Шоља с поклопцем (*tankard*) (сл. 5а-б, Т. I)

Датовање:	касни XVII век
Техника израде и украшавања:	дување у калуп, гравирање
Димензије:	висина шоље 10,5 cm, пречник обода шоље 10 cm, спољни пречник поклопца 11 cm, висина поклопца 4 cm
Број теренског инвентара:	1730, 1746, 1747 (шоља); 1725 (поклопац)

Шоља цилиндричног облика и заобљеног обода, са поклопцем. Украшена је изгравираним мотивима разлистале гране са стилизованим цветовима лала. Ребраста стилизована дршка, рађена по узорку (*pattern-molded*), савијена је на доњем крају у облику петље и накнадно налепљена на посуду. Дно је украшено техником *gadrooning*. На спољашњој страни дна налази се отисак гвоздене шипке (*pontil mark*). Поклопац је куполостог облика, са дршком коју чине два спојена дугметаста испупчења. Дуж његовог обода угравирана је грана са стилизованим листовима.

Безбојно стакло, видљива иридизација

Публиковано: Бајаловић Хаџи-Пешић 1989: 71.²⁸

2. Шоља (сл. 5в, Т. I)

Датовање:	касни XVII век
Техника израде и украшавања:	дување у калуп, декорација утиснута дувањем у калуп
Димензије:	висина шоље 7,3 cm, пречник обода 5,9 cm
Број теренског инвентара:	1736

Шоља овалног трбуха, благо левкастог врата, равног обода и конкавног дна, с накнадно додатом тракастом дршком овалног пресека, чији облик подсећа на балустер. Украс на шољи изведен је наизменичним смењивањем орнамената у облику саћа и вертикалних ребара. У средишњем делу дна уочава се отисак гвоздене шипке (*pontil mark*).

Безбојно стакло, видљива иридизација

Непубликовано

²⁸ Публикована је шоља, без поклопца.

3. Пехар на стопи (Т. I)

Датовање:	XVII век
Техника израде и украшавања:	слободно дување
Димензије:	висина очуваног дела 9,1 cm, пречник стопе 8,5 cm
Број теренског инвентара:	1729

Пехар на стопи, с ножицом која се састоји од четири шупља дугметаста испупчења. Стопа пехара је равна, с конусним испупчењем у средини. На њеном дну се уочава отисак гвоздене шипке (*pontil mark*). Сачувани део рецепијента није украшен.

Безбојно стакло, видљива иридизација
Непубликовано

4. Боца (сл. 6а, Т. II)

Датовање:	XVII век
Техника израде и украшавања:	дување у калуп, декорација утиснута у калупу
Димензије:	висина боце 26 cm, највећи пречник трбуха 12,2 cm, пречник грлића 3,2 cm
Број теренског инвентара:	1739

Боца лоптастог тела, дугог врата проширеног при дну. Врат је накнадно спојен с телом боце методом *half-post*. Грлић је благо извијен, обод је заобљен, неправилан. Тело је украшено мрежастим орнаментом у виду фасета дијаманта. У средишњем делу благо конкавног дна, на спољашњој страни, видљив је отисак гвоздене шипке (*pontil mark*).

Безбојно стакло, видљива иридизација
Публиковано: Бајаловић Хаџи-Пешић 1989: 74.

5. Боца (Т. II)

Датовање:	XVII век
Техника израде и украшавања:	слободно дување
Димензије:	висина очуваног дела 10,2 cm, пречник грлића 2,4 cm
Број теренског инвентара:	1732

Боца дугог цилиндричног врата, заобљеног обода.

Безбојно стакло, видљива иридизација
Непубликовано

6. Боца (сл. 6б, Т. II)

Датовање:	позни XVII и XVIII век
Техника израде и украшавања:	дување у калуп
Димензије:	висина боце 14,5 cm, пречник грлића 2,5 cm, димензије дна 6,5 × 5 cm
Број теренског инвентара:	1733

Четвороугаона боца правоугаоног пресека, са заобљеним раменом. Врат је кратак, цилиндричан, с неправилно аплицираном траком непосредно испод обода, који је заобљен и неправилан. Уочава се спој два слоја дувања стакла на дну врата (метода *half-post*). У средишњем делу дна посуде видљив је отисак гвоздене шипке (*pontil mark*).

Безбојно стакло, видљива иридизација

Непубликовано

7. Крчаг (Т. II)

Датовање:	XVII век
Техника израде и украшавања:	слободно дување
Димензије:	висина очуваног дела 8,6 cm, пречник грлића 4,7 cm
Број теренског инвентара:	1732

Крчаг дугог цилиндричног врата, извијеног заобљеног обода, с очуваним делом налепљене дршке непосредно испод обода.

Безбојно стакло, видљива иридизација

Непубликовано

8. Бокал (сл. 7а, Т. II)

Датовање:	XVII век
Техника израде и украшавања:	слободно дување
Димензије:	пречник обода 8,7 cm, пречник дна 6,5 cm
Број теренског инвентара:	1731

Бокал у облику балустера, задебљаног и заобљеног обода, са дршком овалног пресека, причвршћеном непосредно испод обода. Дно је благо конкавно. На дну бокала уочава се отисак гвоздене шипке (*pontil mark*).

Безбојно стакло, видљиви трагови иридизације

Непубликовано

9. Бокал (сл. 7б, Т. II)

Датовање:	XVII век
Техника израде и украшавања:	слободно дување, аплицирање безбојних стаклених нити, емајл
Димензије:	пречник обода 9 cm
Број теренског инвентара:	1742

Бокал благо искошеног врата, с тракастом дршком овалног пресека. Непосредно испод обода, у шест узастопних низова аплициране су безбојне стаклене нити. Видљиви део украса израђен је емајлом беле боје (?).

Безбојно стакло, видљиви трагови иридизације

Непубликовано

10. Лампа (?) (сл. 7в, Т. II)

Датовање:	XVII век
Техника израде и украшавања:	слободно дување
Димензије:	висина лампе 16,5 cm, пречник обода 9 cm
Број теренског инвентара:	1737

Лампа лоптастог реципијента и дугог, благо коничног врата. Дно није сачувано.

Безбојно стакло, видљива иридизација

Непубликовано

11. Лампа (?) (Т. III)

Датовање:	XVII век
Техника израде и украшавања:	слободно дување
Димензије:	пречник 13 cm
Број теренског инвентара:	1738

Фрагмент лампе (?) благо коничног врата и заобљеног обода.

Безбојно стакло, видљиви трагови иридизације

Непубликовано

12. Тегла (Т. III)

Датовање:	XVII век
Техника израде и украшавања:	слободно дување
Димензије:	пречник 8,5 cm
Број теренског инвентара:	1738

Тегла конвексног рамена, засеченог обода и равног кратког врата.
Безбојно стакло, видљиви трагови иридизације
Непубликовано

13. Тегла (Т. III)

Датовање:	XVII век
Техника израде и украшавања:	слободно дување
Димензије:	пречник 8,5 cm
Број теренског инвентара:	1738

Тегла конвексног рамена и заобљеног обода.
Безбојно стакло, видљиви трагови иридизације
Непубликовано

14. Тегла (Т. III)

Датовање:	XVII век
Техника израде и украшавања:	слободно дување
Димензије:	пречник 8,5 cm
Број теренског инвентара:	1738

Тегла заобљеног обода и конвексног рамена.
Безбојно стакло, видљиви трагови иридизације
Непубликовано

15. Чаша (Т. III)

Датовање:	касни XVII – прва половина XVIII века
Техника израде и украшавања:	дување у калуп
Димензије:	пречник 7,5 cm
Број теренског инвентара:	1738

Чаша коничног облика, благо извијеног задебљаног и заобљеног обода. На чаши је видљив део украса у виду две канелуре (*flutes*) настале дувањем стакла у моделовани калуп (*pattern moulded*).
Безбојно стакло, видљиви трагови иридизације
Непубликовано

16. Чаша (?) (Т. III)

Датовање:	XVII век
Техника израде и украшавања:	слободно дување
Димензије:	пречник 8 cm
Број теренског инвентара:	1738

Чаша (?) коничног облика, благо извијеног задебљаног и заобљеног обода.
Безбојно стакло, видљиви трагови иридизације
Непубликовано

17. Здела (?) (Т. III)

Датовање:	XVII век
Техника израде и украшавања:	слободно дување
Димензије:	пречник 13 cm
Број теренског инвентара:	1738

Здела (?) заобљеног и задебљаног обода.
Безбојно стакло, видљиви трагови иридизације
Непубликовано

18. Поклопац (сл. 8а, Т. IV)

Датовање:	XVII век
Техника израде и украшавања:	слободно дување, тордирање, извлачење пинцетом, <i>vetro a retorti</i>
Димензије:	висина поклопца 7 cm, ширина очуваног дела 8,9 cm, висина дршке 4 cm
Број теренског инвентара:	1726

Поклопац са тордираном дршком украшеном налепљеним ребрима извученим пинцетом. Кроз дршку су провучене две спирално укрштене стаклене нити плаве боје (*vetro a retorti*).
Безбојно и плаво стакло, видљиви трагови иридизације
Непубликовано

19. Поклопац (сл. 8б, Т. IV)

Датовање:	XVII век
Техника израде и украшавања:	дување, тордирање, извлачење пинцетом, <i>vetro a retorti</i>
Димензије:	висина поклопца 10,4 cm, пречник 8 cm, висина дршке 6,4 cm
Број теренског инвентара:	1727

Поклопац са високом тордираном дршком украшеном налепљеним ребрима извученим пинцетом. Кроз дршку су провучене две спирално укрштене стаклене нити, безбојна и црвена (*vetro a retorti*).

Безбојно и црвено стакло, видљива иридизација

Непубликовано

20. Стопа (Т. III)

Датовање: XVII век

Техника израде и
украшавања: слободно дување

Димензије: висина стопе 2,6 cm; пречник стопе 8,4 cm

Број теренског
инвентара: 1734

Стопа посуде.

Безбојно стакло, видљиви трагови иридизације

Непубликовано

21. Стопа (Т. III)

Датовање: XVII век

Техника израде и
украшавања: слободно дување

Димензије: висина очуваног фрагмента 2,5 cm; пречник стопе 5,7 cm

Број теренског
инвентара: 1734

Стопа посуде.

Безбојно стакло, видљива иридизација

Непубликовано

22. Дршка (Т. III)

Датовање: XVII век

Техника израде и
украшавања: слободно дување

Димензије: дебљина дршке 0,9 cm

Број теренског
инвентара: 1745

Фрагментована шупља дршка овалног пресека.

Безбојно стакло

Непубликовано

23. Дршка (Т. III)

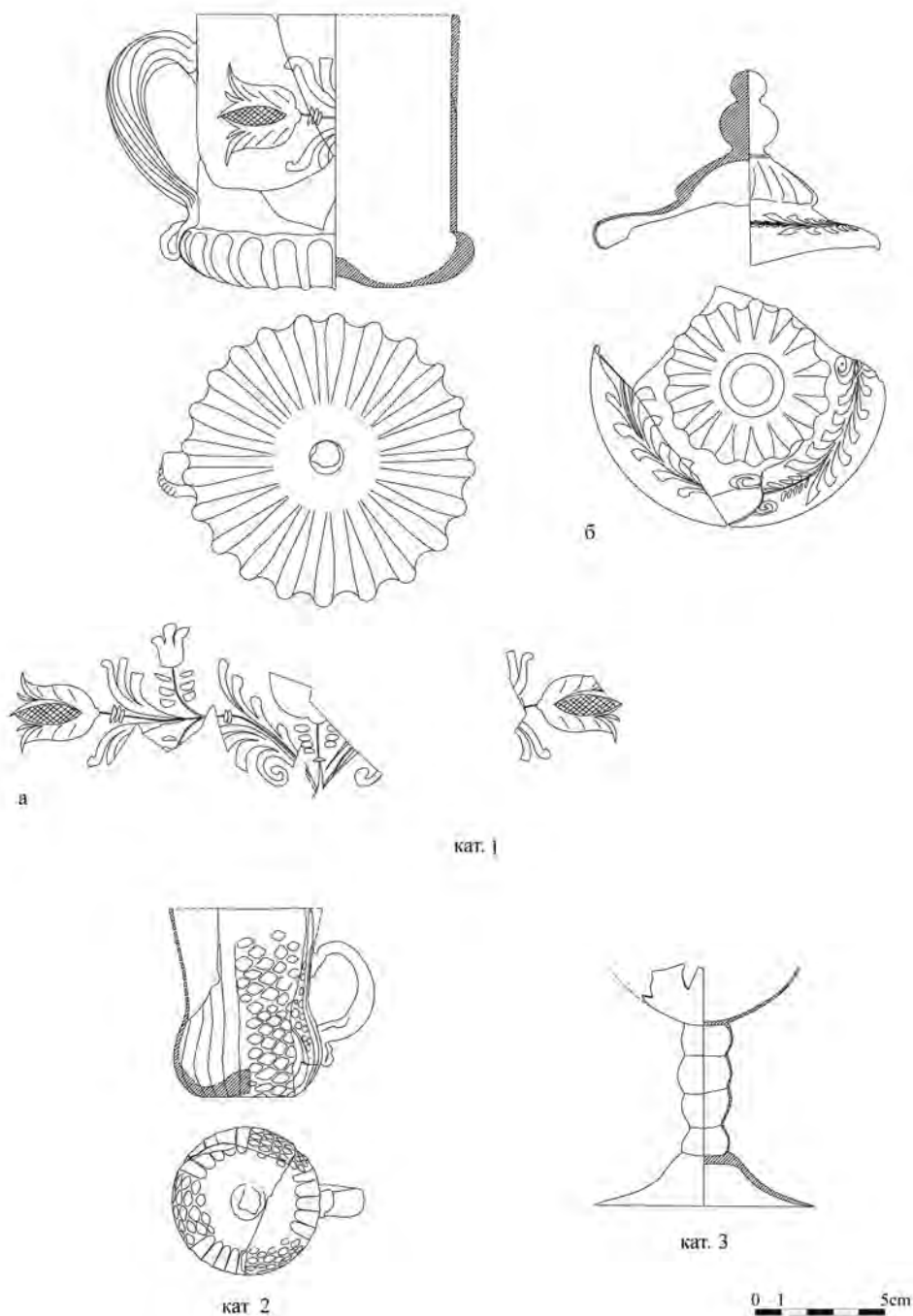
Датовање:	XVII век
Техника израде и украшавања:	слободно дување
Димензије:	дебљина дршке 1,1 cm
Број теренског инвентара:	1745

Фрагментована шупља дршка овалног пресека.
Безбојно стакло, видљива иридизација
Непубликовано

24. Изливник (Т. III)

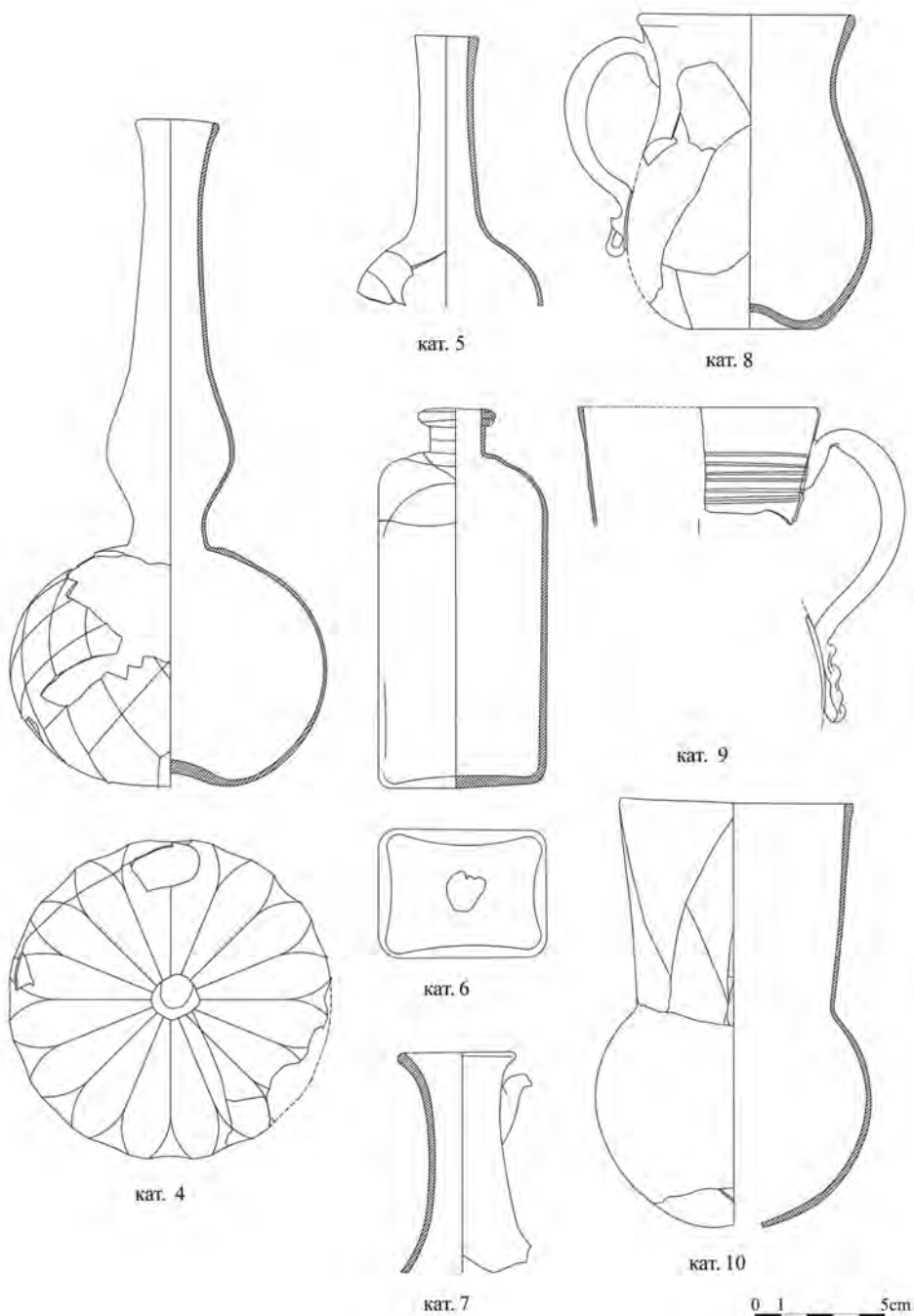
Датовање:	XVII век
Техника израде и украшавања:	слободно дување
Димензије:	дужина очуваног дела изливника с делом трбуха посуде 11,2 cm
Број теренског инвентара:	1744

Фрагментовани изливник који широким делом приања уз трбух посуде и постепено се сужава ка врху.
Безбојно стакло
Непубликовано

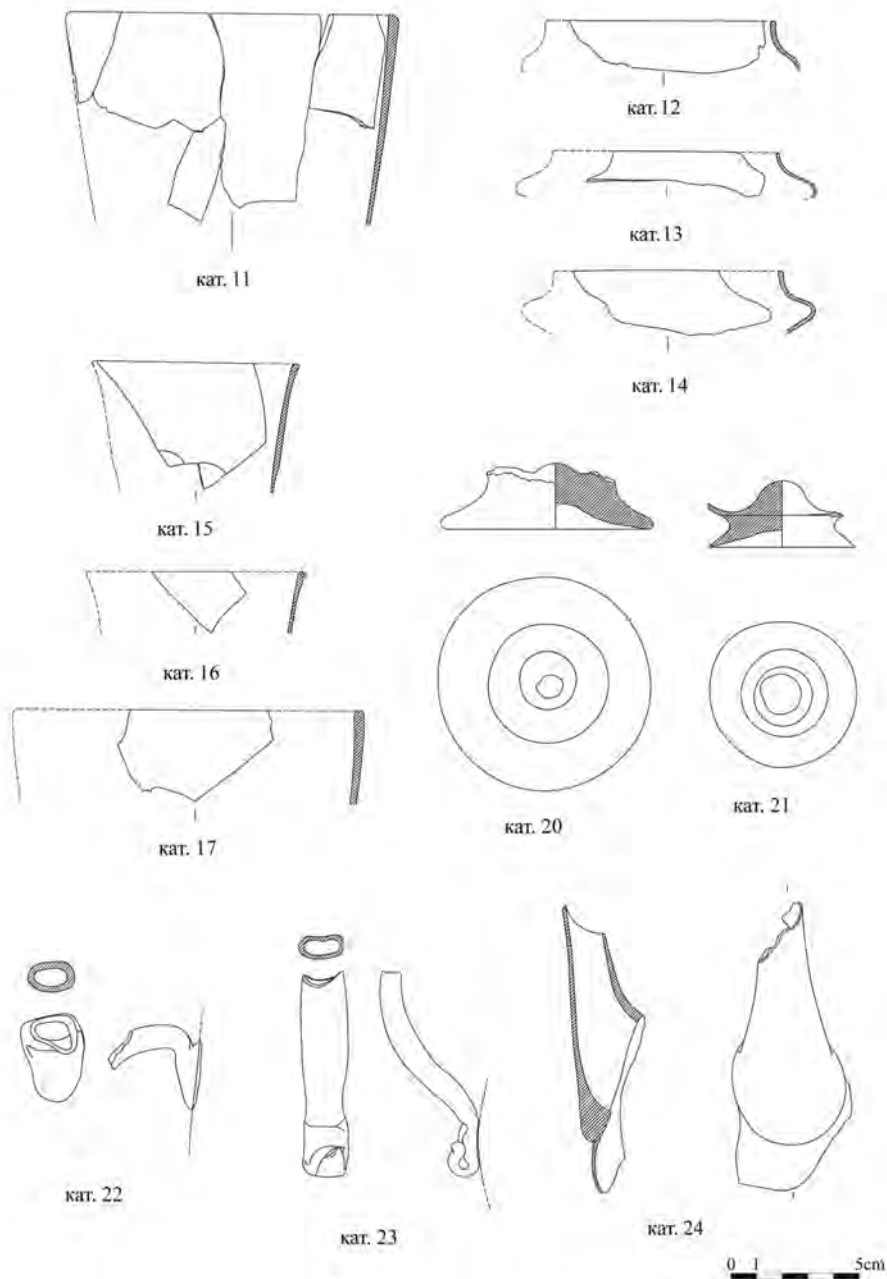

Т. I Кат. 1: шоља с поклопцем (*tankard*); кат. 2: шоља; кат. 3: пехар на стопи
(цртежи: Н. Миладиновић; документација Народног музеја Крушевац)

Pl. I Cat. 1: *tankard*; cat. 2: cup; cat. 3: stemmed goblet
(drawings: N. Miladinović; Documentation of the National Museum Kruševac)

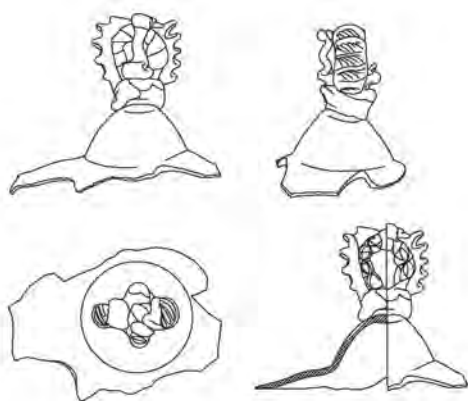

Т. II Кат. 4–6: боце; кат. 7: крчаг; кат. 8, 9: бокали; кат. 10: лампа?
 (цртежи: Н. Миладиновић; документација Народног музеја Крушевац)
 Pl. II Cat. 4–6: bottles; cat. 7: jug; cat. 8, 9: pitchers; cat. 10: lamp (?)
 (drawings: N. Miladinović; Documentation of the National Museum Kruševac)

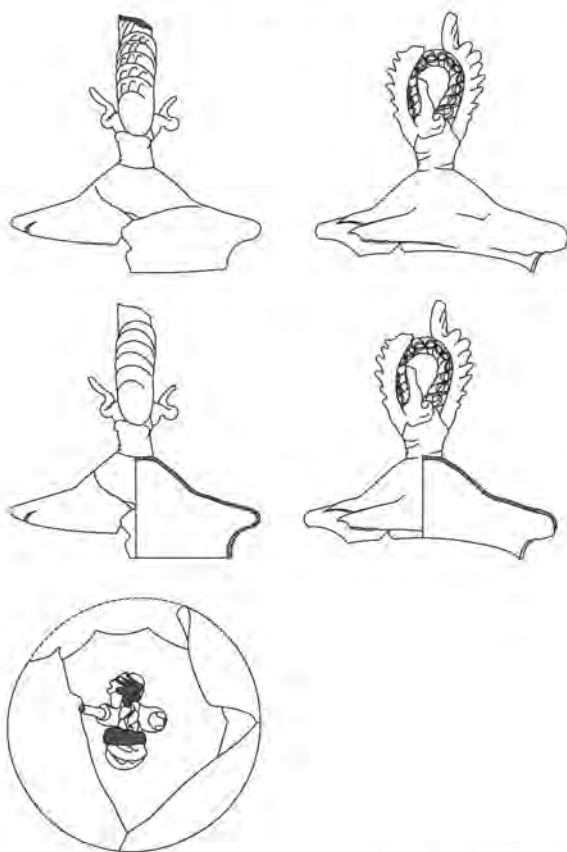

Т. III Кат. 11: лампа (?); кат. 12–14: тегле; кат. 15, 16: чаше; кат. 17: здела (?); кат. 20, 21: стопе; кат. 22, 23: дршке; кат. 24: изливник (цртежи: Н. Миладиновић; документација Народног музеја Крушевац)

Pl. III Cat. 11: lamp (?); cat. 12–14: jars; cat. 15, 16: beakers; cat. 17: bowl (?); cat. 20, 21: round bases; cat. 22, 23: handles; cat. 24: spout (drawings: N. Miladinović; Documentation of the National Museum Kruševac)

кат. 18

кат. 19

Т. IV Кат. 18: поклопац; кат. 19: поклопац (цртежи: Н. Миладиновић;
документација Народног музеја Крушевац)

Pl. IV Cat. 18: lid; cat. 19: lid (drawings: N. Miladinović;
Documentation of the National Museum Kruševac)

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Бајаловић Хаџи-Пешић, М. 1989

Увоз стакла у Београд и друге српске крајеве у времену од XIV до XVIII века, *Годишњак града Београда* 36: 67–84.

Векић, Л. 2014

Novovjekovno staklo iz podmorja Istre i Dalmacije, Zadar: Muzej antičkog stakla i Međunarodni centar za podvodnu arheologiju.

Berg, M. 2005

Luxury and Pleasure in Eighteenth-Century Britain, Oxford: Oxford University Press.

Бикић, В. 2019

Нова роба за ново друштво: Београд и средња Европа Хабзбурга, у: *Барокни Београд: њреображаји 1717-1739*, ур. В. Бикић, Београд: Археолошки институт и Музеј града Београда, 162–195.

Бошковић, Ђ. 1980

Место Крушевца у систему утврђених градова средњовековне Србије, у: *Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије*, (Симпозијум Крушевац и централне области Моравске Србије у светлу нових археолошких истраживања, Крушевац, април 1975), ур. Ђ. Бошковић, Београд: Археолошки институт; Крушевац: Народни музеј Крушевца, 7–11.

Verita, M., Zecchin, S. and Tesser, E. 2018

Venetian filigree glass along the centuries: some technological consideration, in: *Study days venetian glass: Venetian Filigrana Glass through the Centuries, Atti classe di scienze fisiche, matematiche e naturali*, Vol. 176, fasc. 1, R. Barovier Mentasti and C. Tonini, eds., Venezia: Istituto Veneto di Scienze Lettere ed Arti, 1–12.

Веселиновић, Р. 1972

Крушевац и Крушевљани у аустро-турским ратовима у XVII и XVIII веку, у: *Крушевац кроз векове, Зборник реферата са симпозијума одржаног од 4. до 9. октобра 1971. у Крушевцу*, Крушевац: Народни музеј Крушевац, 111–132.

Гајић, М. 2014

Средрне чаше њозној средњеј века у Србији, [каталог изложбе], Београд: Музеј примењене уметности.

Drahotova, O. 1972

Bohemian Cristal Glass and its imitation in Venice in the 18th century, in: *Annales du 5e Congrès International d'Etude Historique du Verre, Prague, 6-11 juillet 1970*, Liège: Secrétariat General, 177–185.

Epstein, S. R. 2001

The late medieval crisis as an 'integration crisis', in: *Early Modern Capitalism Economic and social change in Europe, 1400–1800*, M. Prak, ed., London and New York: Routledge, 23–48.

Јордовић, Ч. и Јуришић, А. 1970

Резултати археолошких испитивачких радова у Крушевцу, *Саопштења* 9: 289–306.

Von Kerssenbrock-Krosigk, D. 2000

Ruby glass of the Baroque period, in: *Annales du 14e congrès de l'Association internationale pour l'Histoire du Verre, Venezia-Milano 27 octobre-1er novembre 1998*, Lochem: Association Internationale pour l'Histoire du Verre, 385–388.

Ковачевић, М. 1980

Профана архитектура средњовековног Крушевца, *Стираринар* (н.с.) 30 (1979): 13–29.

Lazar, I. and Willmott, H. 2006

The glass from the Gnalić wreck, Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Inštitut za dediščino Sredozemlja.

Laméris, K. 2014

Some New Insights about 16th and 17th Century Vetro a Retortoli, in: *Study days on Venetian glass approximately 1600's*, Atti classe di scienze fisiche, matematiche e naturali, Vol. 172, fasc. I, R. Barovier and K. Tonini, eds., Venezia: Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 105–116.

Lovrić Planić, V. 2012

Tabernakl sat A. Fromanteela: prilog poznavanju povijesti ranih satova s njihovom, *Zbornik* (Muzej primenjene umetnosti) 8 (n.s.): 37–44.

Mariacher, G. 1970

Glass from Antiquity to the Renaissance, London: The Hamlyn Publishing Group <https://www.indianculture.gov.in/glass-antiquity-renaissance> [приступљено: 4.2.2021].

Medici, T. 2009

Revisiting the 'Moura glass treasure': New data about 17th century glass in Portugal, in: *Annales du 18e Congrès d'association internationale pour l'Histoire du verre*, D. Ignatiadou and A. Anastassios, eds., Thessaloniki: Association Internationale pour l'Histoire du Verre, 442–447.

Минић, Д. 1980

Прилог датовању средњовековне керамике из Крушевца, у: *Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије*, (Симпозијум Крушевац и централне области Моравске Србије у светлу нових археолошких истраживања, Крушевац, април 1975), ур. Ђ. Бошковић, Београд: Археолошки институт, 43–47.

Müller, L. and Wanner, M. 2011

Bohemian textiles and glass in eighteenth-century global trade, in: *Third European Congress on World and Global History, 14th-17th April 2011, London School of Economics*, https://www.academia.edu/43451323/Bohemian_textiles_and_glass_in_eighteenth-century_global_trade [приступљено: 20. 2. 2023].

McNally, P. 1982

Table glass in Canada, 1700-1850, History and Archaeology 60, Ottawa: Environment Canada, Parks Canada, National historic parks and site Branch.

Поповић, М. и Бикић, В. 2004

Комплекс средњовековне митрополије у Београду: исцртавања у Доњем граду Београдске тврђаве, Посебна издања 41, ур. М. Васић, Београд: Археолошки институт.

Robinson, R. C. W. 1985

Tobacco Pipes of Corinth and of the Athenian Agora, *Hesperia*, Vol. 54, No. 2: 149–203.

Sedláčková, H. and Rohanová, D. 2015

From Renaissance to baroque Glass in the 2nd half of the 17th century in Moravia, Czech Republic, in: *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, Classe di Scienze Fisiche, Matematiche e Naturali, Rendiconti Lincei Matematica e Applicazioni* 173 (1), Venezia: Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 101–111.

Sedláčková, H. et al. 2018

Typológia a vývoj skla na Slovensku od raného Stredoveku po barokona príklade Bratislavy, in: *Historické sklo, Multidisciplinárne o historickom skle III*, D. Stašíková-Štukovská, ed., Bratislava: Slovenská archeologická spoločnosť pri SAV, 177–193.

Stantcheva, M. 1975

Sur l'importation du verre italien à Sofia au XIVe-XVIe s., у: *Средњовековно стакло на Балкану (V-XV век)*, Зборник радова са међународног саветовања одржаног од 22. до 24. априла 1974. у Београду, ур. В. Чубриловић, Београд: Балканолошки институт САНУ, 157–166.

Станчева, М. 1972

Колекција от лули във варненския музей, *Известия на Народния музей – Варна* 8 (XXIII): 81–99.

Topić, N. 2017

Goblets of the late- to post-medieval period from archaeological excavations in Dubrovnik, in: *Annales du 20e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, Fribourg/Remont, 7-11 Septembre 2015*, S. Wolf and A. de Pury Gysel, eds., Romont: Association Internationale pour l'Histoire du Verre, 482–489.

Canav-Özgümüş, Ü. 2009

Recent Glass finds in Istanbul, in: *Annales du 18e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, Thessaloniki 21-25 Septembre 2009*, D. Ignatiadou and A. Antonaras, eds., Thessaloniki: Association Internationale l'Histoire du Verre, 353–360.

Цуњак, М. 1998

Смедеревска тврђава (новија истраживања), Смедерево: Књижевни клуб Смедерево и Центар за коришћење Смедеревске тврђаве.

Willmott, H. 2002

Early post-medieval vessel glass in England: c. 1500-1670, CBA Research Report 132, York: Council for British Archaeology.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ / INTERNET SOURCES

<https://heritagecrafts.org.uk/copper-wheel-engraving/>
[приступљено: 14. 4. 2022]

<https://renvenetian.cmog.org/chapter/period-pan-european-dominance>
[приступљено: 18. 5. 2023]

<https://allaboutglass.cmog.org/definition/mezza-forma>
[приступљено: 18. 5. 2023]

<https://allaboutglass.cmog.org/definition/dip-mold>
[приступљено: 18. 5. 2023]

<https://www.sedlerantiques.com/antique-silver/archive/william-mary-antique-17th-century-silver-tankard-london-1693/744/>
[приступљено: 31. 3. 2023]

<https://www.18cglass.co.uk/product/continental-georgian-honeycomb-moulded-balustroid-wine-glass/>
[приступљено: 2. 4. 2023]

https://scottishantiques.com/Georgian-drinking-glasses/18th-century-tankards-tumblers?product_id=18104
[приступљено: 9. 4. 2023]

<https://www.gutenberg.org/files/54381/54381-h/54381-h.htm>: стране [7] и [8] [приступљено: 7. 4. 2023]

<https://www.18cglass.co.uk/product/17th-century-small-glass-storage-jar-or-reliquary/>
[приступљено: 2. 4. 2023]

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/185973>
[приступљено: 8. 4. 2023]

MAJA S. ĆERANIĆ
National museum, Kruševac

SONJA Z. JOVANOVIĆ

VESNA M. BIKIĆ
Institute of Archaeology, Belgrade

GROUP FIND OF EARLY MODERN PERIOD GLASS AT THE SITE OF KRUŠEVAČKI GRAD

SUMMARY

This paper presents a group of glass vessels discovered during the archaeological research at the site of Kruševački Grad in 1964. The vessels were found north-east of the apse of the church of Lazarica, in a pit excavated north of object 25 (figs. 1, 2). On the basis of the archaeological material, primarily pottery, Turkish pipes and glass, the pit is dated into the late 17th–18th century. About 115 fragments of glass were found in the pit. After a morphological and typological analysis, 17 glass vessels were identified and typologically defined. Among them, the following types were recognised, more or less reliably: two cups (one with a lid), a stemmed goblet, three bottles, two pitchers, a jug, two lamps, three jars, two beakers and one bowl. Seven more fragmented examples were processed, for which it was not possible to determine the type of vessel they belonged to. These are: two lids, two round bases, two handles and a spout.

The group of findings from Kruševački Grad, in addition to simple glass forms, includes a pair of very luxurious vessels that particularly attract attention with their shapes and lavish decorations (cat. 1, 3, 9, 18, 19). This group find is characterised by an evident variety of glass in terms of production and decoration techniques. Most of the vessels from the pit in Kruševački Grad were shaped in the manner of Venetian glassmaking, and were probably made in one of the glass workshops of Northern, Western or Central Europe that worked in the *Façon de Venise* manner. Perhaps the most certain determination is that of the tankard (cat. 1), whose origin is linked to one of the workshops of southern Bohemia, and the style of decoration to the third quarter of the 17th century. Decoration on the lid handle (cat. 18) was made with the use of the same techniques as on the cup from the Istanbul district of Sirkeci, which was identified as a Venetian product of the 17th century. However, unlike our example, the cup from Sirkeci is decorated with slightly finer work. Simpler forms of vessels, such as rectangular packaging bottles, were produced in Western Europe, primarily in the Netherlands, during the 17th century. We can find analogies for most of the vessels at a somewhat later period as well, in the 18th century.

Unfortunately, there is not enough data to interpret the social context of the glass from the researched part of Kruševački Grad; there are, however, certain indications about it. Our analysis showed that the pit contained finds of different origin: glass from European workshops and fragments of ceramics and pipes that have Ottoman production traits. By bearing in mind the fragmentary nature of the findings, we assume that this was a refuse pit that, in its secondary function, became a waste disposal area on several occasions. In this regard, we are inclined to connect the occurrences of Czech and Italian glass with one of the periods when the Austrian army was stationed in the fortress, in 1689–1690 or 1737–1739, and to interpret them as pieces of household furniture of a senior officer. The contents of the pit dug next to the modern age building consisted of European glass, made in the Baroque aesthetics, in accordance with the needs of the new economically strengthened middle class and according to the parameters of consumer goods. For most of the vessels, the region of ori-

gin, or the workshop in which they were created, cannot be determined, or even assumed, both because of the scarce published material and because of the poor research level of the archaeological material. Nevertheless, with their design, decorative techniques and motifs used in creation of the decorative styles, imbued with Baroque aesthetics, the vessels from the pit at Kruševački Grad most certainly represent a rare example of a testimony about the distribution of early modern period glass, technical and stylistic movements in glass production in the second half of the 17th and in the 18th century, and the cultural impulses that came to our region from Western, Northern and Central Europe.

Jelena D. JOVANOVIĆ

University of Novi Sad, BioSense Institute

Vera Ž. BOGOSAVLJEVIĆ-PETROVIĆ

National Museum of Serbia

Jelena B. BULATOVIĆ

University of Gothenburg, Department of Historical Studies

University of Belgrade, Faculty of Philosophy – Laboratory for Bioarchaeology

Nemanja D. MARKOVIĆ

Institute of Archaeology, Belgrade

Miroslav M. MARIĆ

Institute of Balkan Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts

A MEDIEVAL BURIAL FROM THE SITE OF SUPSKA: AN ANTHROPOLOGICAL AND CONTEXTUAL ANALYSIS OF THE SKELETAL REMAINS FROM GRAVE 1

Abstract: In 1956, the Institute of Archaeology and the National Museum in Belgrade carried out excavations at the site of Supska, near Čuprija, in Central Serbia. Based on the material culture findings, the site is mostly known as a Late Neolithic one; however, archaeological findings from other periods were discovered too. In the 1956 excavations, the cultural layers, and archaeological features with the Vinča culture archaeological materials were examined, as well as one grave, marked as Grave 1. The results of this excavation have been previously published in one monograph; however, an anthropological analysis of the individual found in Grave 1 has not been conducted before. In this paper, we present the results of contextual, bioanthropological, stable isotopes and C¹⁴ analyses of human skeletal remains found in Grave 1. The results showed that a young adult, who had experienced nonspecific metabolic stress during childhood, as evidenced by traces of linear enamel hypoplasia and porotic hyperostosis, was buried in this grave. AMS date revealed that this individual lived between 1280–1390 cal.

AD, while the results of the stable isotope analyses suggested that it had mixed diet based on C⁴ plants (such as millet) and/or C³ plants, with larger amounts of animal protein, possible deriving from freshwater fish.

Key words: burial, human skeletal remains, stable isotopes, AMS dating, Medieval period, Supska

INTRODUCTION

During the research of Neolithic sites such as Vinča – Belo Brdo, Gomolava, Ajmana or Crkvine near Kraljevo, which were built on terraces of large rivers and their tributaries, horizons of older and more recent cultures can often be found (Map-јановић-Вујовић 1984: 87–99; Stalio 1986: 27–35; Dautova Ruševljan and Brukner 1992: 7; Богосављевић Петровић 2000: 18–21, Table III, IV). A similar situation was detected on the site of Supska near Ćuprija, where several burials were dug into Neolithic layers. Supska represents one of the most important Late Neolithic sites in Central Serbia. During August 1956, the Institute of Archaeology and the National Museum in Belgrade carried out excavations at the site, when several burials were detected (Гарашанин и Гарашанин 1979: 9). Based on the grave goods, Grave 1 was named “Roman grave”. Other burials could not be dated since they did not have any chronologically specific features, as noted in the Excavation diary¹. A similar situation is detected at the site of Divostin, near Kragujevac, where it was assumed that excavated burials belonged to the Neolithic (Zoffman 1988: 447, Pl. Ia). However, radiocarbon dating showed that Grave 1 from Divostin belonged to the Medieval period². Perhaps the most vividly observed examples of the deceased buried at the same necropolis in different times are those burials under mounds during the Bronze and Iron Ages. After several thousand years, burials from the Medieval period were subsequently dug around the perimeter of the visually changed elevations and still recognisable configuration. This practice was noted in the territory of the whole Central Balkans (Kapurana, Blagojević and Bizjak 2015; Летица 1981).

During the work on project RACOLNS³, which aimed to obtain new radiocarbon dates for a large number of Late Neolithic sites from the Central Balkans, this aforementioned phenomenon of burials originating from different periods at the same location was singled out at the site of Supska. To find out more about this phenomenon detected at the site of Supska, we conducted a detailed contextual, anthropological and isotopic analysis of Grave 1. In terms of the contextual analysis, we analysed the notes from the Excavation diary in detail and performed a revision analysis of the ceramic material. Although this burial was discovered a long time

1 Complete documentation on excavations from 1956 is kept in the Documentation Department of the National Museum of Serbia.

2 As part of the Columbia University project “On the Move: Prehistoric Mobility and the Spread of Agriculture in Eurasia” (Dušan Borić, PI) and based on the collaboration agreement with the National Museum of Serbia (Vera Bogosavljević Petrović), during the visit in 2017, skeletal samples from sector F from the site of Divostin were taken for radiometric dating, which was mentioned but not analysed in the monograph from 1988 (paper in preparation).

3 Regional absolute chronologies of the Late Neolithic in Serbia (RACOLNS).

ago, an anthropological analysis had not been performed and little was known about the grave. Thus, we conducted an anthropological analysis of the human skeletal remains found inside the grave. Furthermore, to acquire a more precise chronological determination, we performed radiocarbon dating coupled with stable isotope analyses of carbon and nitrogen so as to obtain data about the diet of the individual buried in Grave 1 at the site of Supska.

THE SITE OF SUPSKA

Supska is a small village, located on the right bank of the Velika Morava, 4 km north of Čuprija (fig. 1). Geographically, it is situated in the central part of upper Pomoravlje. The Neolithic settlement was detected at the site of Stublina, created at the ends, on the gentle slopes of the Kučaj Mountains and the junction with the lowland formations of the second river terrace of the river Velika Morava. The stretch of Supska is dominated by low hills, Stublina being one of them (fig. 2).

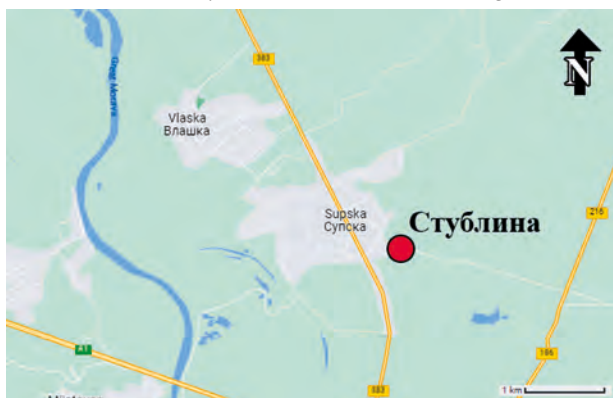

Fig. 1 The location of the site of Supska and the low hill of Stublina (photo: M. Marić)

Сл. 1 Положај локалитета Супска и брда Стублина (фото: М. Марић)

Fig. 2 Supska, Stublina: general view of the terrain before the archaeological excavations, from east (Documentation of National Museum of Serbia; adapted: Ђ. Radonjić)

Сл. 2 Супска, Стублина: изглед терена пре археолошких ископавања, поглед са истока (документација Народног музеја Србије; прилагодио: Ђ. Радоњић)

The multi-layered site of Supska is known as one of the few Neolithic settlements with a complete sequence of the Vinča cultural group thanks to the publication of Milutin and Draga Garašanin from 1979 (fig. 3). In addition to the eponymous site of Vinča – Belo Brdo, Supska is the second large settlement whose pottery assemblage represents a reference sample for the Late Neolithic sites south of the Danube and Sava rivers. The bilingual monograph (in Serbian and German) was published at the time when the National Museum celebrated its 135th anniversary, and it contained the map of the site, profiles, ground plans, and some objects (kilns), as well as 37 tables of drawings of archaeological material from the northern sector (Гарашанин и Гарашанин 1979). The findings from the southern sector remained unpublished, except for a few brief pieces of information about the insufficient transparency of the Vinča layers and the existence of disturbances in the Starčevo cultural layer (Гарашанин и Гарашанин 1979: 10). Archaeological excavations were based on the research plan of the Archaeological Institute of the Serbian Academy of Sciences in collaboration with the National Museum in Belgrade.

Supska was known even before the Second World War, when archaeological material was collected and stored in the City Museum of History and Ethnography in Niš, which covered the territory of the Moravian Banovina back then. During the bombing in 1944, most of the fund was destroyed, while the remaining part of the material drew attention, as the authors emphasised, enough to be shown and commented on in the survey of archaeological sites in the territory of Serbia, and in the work of Vladimir Miložić from 1949 (Гарашанин и Гарашанин 1951; Miložić 1949). Long-term visits by scholars after the war indicated the importance of Supska as a Vinča cultural site.

According to the data from the documentation, blocks measuring 3 × 3 m were thus distributed: in the northern sector, Blocks I – III, and in the southern sector, Blocks I and II, with 1 m wide left control profiles (figs. 3, 4). A large, 10.5 m long control profile on the northern side of the deep gully was thoroughly cleaned to trace the stratigraphy of the northern and southern parts of the site (fig. 3). Due to the situation in the northern sector, where a part of a human skull was already discovered in Block I on August 3rd 1956, a longitudinal narrow Trench 1 (fig. 5) was opened to connect chronologically different elements of the stratigraphy of the site. Today, after more than seven decades, new absolute dating results place Grave 1 in a completely new chronological framework, which makes the story of chronological layers and funeral rites more complex than the original hypotheses.

MATERIAL AND METHODS

Material

During the excavations, three burials were found in archaeological trenches: Grave 1 in Trench block 1/North, and Graves 2 and 3 in Trench 1 (figs. 6, 7). Grave 1 was found at a relative depth of 1.10 m, measured from the upper ground level, in corner C of the trench (fig. 6). The lower extremities of the individual buried inside the grave went into the eastern control profile (fig. 8). After removing a part of the

Fig. 3 Supska, Stublina: map with the position of the trenches, excavations from 1956 (after: Гарашанин и Гарашанин 1979: Pl. I; adapted: Ђ. Радоњић)

Сл. 3 Супска, Стублина: ситуациони план, ископавања из 1956. (према: Гарашанин и Гарашанин 1979; прилагодио: Ђ. Радоњић)

Fig. 4 Garašanin's Block II and I (box-grid excavation trenches), from east (Documentation of National Museum of Serbia; adapted: Ђ. Радоњић)

Сл. 4 Блок II и I (блок систем ископавања М. Гарашанина), са истока (документација Народног музеја Србије; прилагодио: Ђ. Радоњић)

Fig. 5 Trench I, layer with skeletal remains – Grave 2 and Grave 3 (Documentation of National Museum of Serbia; adapted: Ђ. Радоњић)

Сл. 5 Сонда I, слој са скелетним остацима – гроб 2 и гроб 3 (документација Народног музеја Србије; прилагодио: Ђ. Радоњић)

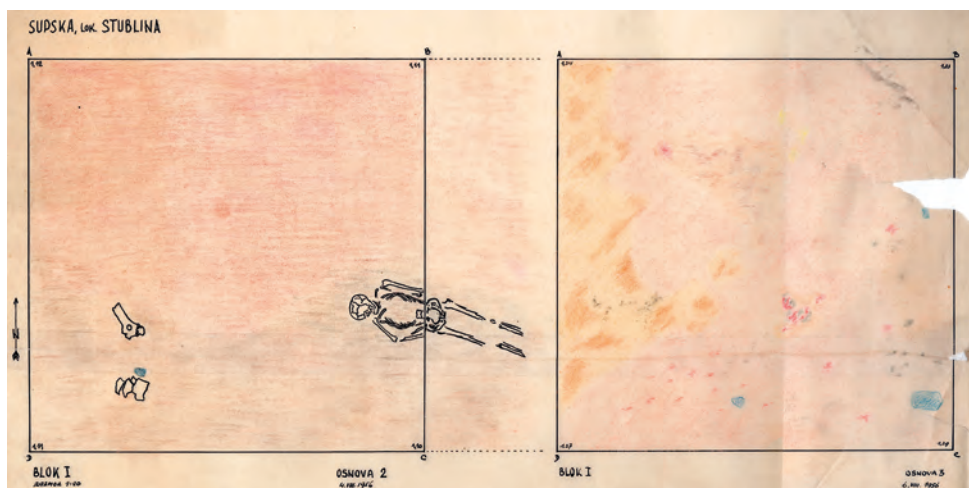

Fig. 6 Block I, Layer 2 and 3 (Documentation of National Museum of Serbia; adapted: Đ. Radonjić)

Сл. 6 Блок I, основа 2 и 3 (документација Народног музеја Србије; прилагодио: Ђ. Радоњић)

Fig. 7 Trench 1, Layer 1: remains of Graves 2 and 3 with a deer antler (Documentation of National Museum of Serbia; adapted: Đ. Radonjić)

Сл. 7 Сонда 1, основа 1: остаци гробова 2 и 3 и јелењег рога (документација Народног музеја Србије; прилагодио: Ђ. Радоњић)

Fig. 8 Control section between Block I and Block II – the other part of Grave 1 (Documentation of National Museum of Serbia; adapted: Đ. Radonjić)

Сл. 8 Контролни профил између блокова I и II – други део гроба 1 (документација Народног музеја Србије; прилагодио: Ђ. Радоњић)

control profile, the skeleton was fully investigated and documented (figs. 6, 8). The individual buried in Grave 1 was found in an extended supine position, oriented west–east, with the skull laid on the back of the head. The right arm was bent at the elbow. On the left upper arm bone, a bronze crossbow shaped fibula was found (fig. 9), marked with a special inventory number 286. At the same depth where this burial was found, in the base of the trench, crushed and disarticulated lumps of daub were found, while the Neolithic material was found in corner D of the trench: a deer antler hammer (find number 206), and several vessel fragments. The other two burials, Graves 2 and 3, excavated in Trench 1, were found at a relative depth of 1.35–1.42 m. As they had no grave goods, it was not possible to establish their chronology. However, during the excavation of the layers above the burials, one Roman coin was found.

The human skeletal remains discovered in Grave 1 and their context were analysed in this study.

Fig. 9 “Roman grave” 1, Block I, from east. Detail: bronze crossbow broche/fibula (Documentation of National Museum of Serbia; adapted: Đ. Radonjić)

Сл. 9 „Римски гроб“ 1, блок I, са истока. Детаљ: бронзана фибула крстастог типа (документација Народног музеја Србије; прилагодио: Ђ. Радоњић)

Methods

Anthropological analysis

The sex was estimated by using standard methods for sex estimation by combining observations of several morphological characteristics on the skull and pelvic bones (Ferembach, Schwidetzky and Stloukal 1980). The age at death was estimated from the stage of cranial suture closures (Meindl and Lovejoy 1985) and the extent of dental attrition (Brothwell 1981). Within the dental analysis, the

presence of calculus was observed, while the tooth numbering system proposed by Fédération Dentaire Internationale (1971) was used. Dental calculus presents mineralised dental plaque that adheres to the teeth surfaces (Lukacs 1989). The formation of plaque is a continuous process (Marsh and Bradshaw 1995). It exists as a biofilm containing food remains, bacteria which forms naturally on the teeth, and when it is not removed it may mineralise into calculus (Hillson 1996; Lieverse 1999). Since many factors, including diet type, oral hygiene, salivary flow, and genetics can influence the rate of calculus deposition, the process of calculus formation is still not fully understood. Through the analysis of dental calculus, its presence and quantity, one can obtain valuable information about dietary habits, oral health and hygiene and lifestyles of ancient populations. In this study, calculus was recorded on all teeth, as recommended by Buikstra and Ubelaker (1994) and the extent of calculus was described by using the protocol established by Brothwell (1981). Regarding the aetiology of dental calculus, two types were recorded: supragingival and subgingival. The appearance of supragingival calculus is mostly connected to the diet, while subgingival calculus can derive from tooth pathology.

Nonspecific stress markers (porotic hyperostosis and dental enamel hypoplasia) were also noted and examined following the methods proposed by Buikstra and Ubelaker (1994). Porotic hyperostosis is a condition that appears most often on frontal and parietal bones and less frequently on occipital bones. It is characterised by lesions or spongy appearance on the outer part of the bones, because of the hypertrophy of the inner bone part (Angel 1966; Stuart-Macadam 1992; Buikstra and Ubelaker 1994; Mays 1998). Although there is still a debate over the possible causes of porotic hyperostosis (Stuart-Macadam 1992), it is mostly interpreted as a consequence of iron deficiency anaemia (El-Najjar et al. 1976; Mays 1998), while other possible aetiologies of this condition could also be digestive tract diseases, bacterial infections, parasites (Kent 1986), other types of anaemia, unsanitary living conditions, gastrointestinal infections (Walker et al. 2009), inflammatory processes on the skull vault, haemorrhagic processes, tumours and tumorous processes, dietary disorders, genetic causes (Schultz 2001; Ortner 2003). In this paper, porotic hyperostosis was scored by the method proposed by Buikstra and Ubelaker (1994). Dental enamel hypoplasia presents a defect on tooth enamel, caused by the disturbance in enamel matrix secretion (Hillson 1996). It is formed exclusively during childhood, at the time of crown formation, and it can develop because of systemic metabolic disruption, local trauma, or hereditary conditions. Specific aetiology of hypoplasia is still unknown, but it is generally interpreted as a result of some non-specific physiological disruption (Goodman and Armelagos 1985). The most common is linear enamel hypoplasia (Ortner 2003). The timing of hypoplastic events was calculated following the method proposed by Reid and Dean (2006). Metrical analysis was only possible on femurs and was done by using standard anthropological measurements as defined by Martin.

Radiocarbon dating

To obtain chronological time span, the fragment of parietal bone from the individual buried in Grave 1 was radiocarbon dated. The dating was performed at HEKAL AMS Laboratory, in Debrecen, Hungary – DeA-31062 (661 ± 23) on the MICADAS (MIni Carbon DAting System) AMS machine, which was developed and produced by the Laboratory for physics of ionic beams, ETH University of Zurich. The sample was prepared and treated following the protocol given in Molnar and associates (2013). The date was calibrated in the OxCal 4.4.4 (Bronk Ramsey, Lee 2013), using IntCal 20 calibration curve (Reimer et al. 2020).

Stable isotopes

The stable isotope ratios of carbon ($\delta^{13}\text{C}$) and nitrogen ($\delta^{15}\text{N}$) are widely used to study past human dietary patterns. Among plants, they vary according to environmental and physiological factors and as they increase within each level of the food chain, it is possible to identify herbivores and carnivores (DeNiro and Epstein 1981; Minagawa and Wada 1984; Bocherens and Drucker, 2003). In the food web, within each trophic level, the $\delta^{13}\text{C}$ value is enriched by 0–1‰ (DeNiro and Epstein 1981), while in $\delta^{15}\text{N}$, the fractionation process is stronger, which leads to an enrichment of approximately 3–5‰ in each trophic level (DeNiro and Epstein 1981; Minagawa and Wada 1984; Hedges and Reynard 2007). The relative importance of animal vs. plant protein in diets, which is indicative of the trophic level (DeNiro and Epstein 1981; Minagawa and Wada 1984; Bocherens and Drucker 2003), can also be defined mainly through the measurement of nitrogen isotopes. Ratios of $\delta^{13}\text{C}$ and $\delta^{15}\text{N}$ in resources from freshwater and marine environments are different than terrestrial ones. Marine and freshwater fish exhibit higher $\delta^{15}\text{N}$ values than terrestrial animals, and marine species display higher $\delta^{13}\text{C}$ values than freshwater fish and terrestrial animals, which typically show similar or lower $\delta^{13}\text{C}$ values compared to terrestrial animals (France 1994; Fuller et al. 2012), allowing for a distinction between marine vs. terrestrial food sources (DeNiro and Epstein 1978; Chisholm, Nelson and Schwarcz 1982; Schoeninger and DeNiro 1983).

In this study, we focus on bone collagen isotopic ratios, which provide information about the protein part of the diet in the last 10–15 years of an individual's life (Ambrose and Norr 1993; Hedges et al. 2007), since collagen is a protein partially formed from protein originating from the food consumed. As a part of the AMS radiocarbon dating process mentioned above, we obtained carbon and nitrogen isotope measurements on a human bone from Grave 1 that was AMS dated. Since animal bones from the same period were not found, we decided to perform stable isotope analysis on 6 animal remains from the Neolithic layers of Supska to obtain local animal baseline.

Only samples with C and N content $\geq 30\%$ and 10% , respectively (Van Klinken 1999), C/N ratios between 2.9 and 3.6 (DeNiro 1985) were used for interpretation and discussion. The results obtained were compared with few available human stable isotope data from other sites (Bonsall et al. 2015; Jovanović et al. 2021).

Contextual analysis

In terms of the contextual analysis, we analysed the notes from the Excavation diary in detail and performed a revision analysis of the ceramic material.

RESULTS

Contextual analysis

Based on the recorded situation within the excavations, the finding of a fibula interpreted as a grave good in Grave 1, found in Block 1/North, as well as the finding of a Roman coin above Graves 2 and 3 in Trench 1, all the burials were dated into the Roman period. The identification of the coin has not been conducted yet. Skeletal remains which belong to Graves 2 and 3 from Trench 1 have not been found in the study material of the National Museum. We cannot say much about these two burials and individuals buried in them, except that they were at a harmonious distance, with the same orientation judging by the position of their lower extremities (figs. 5, 7). Their position, together with the setting of Grave 1, are associated with the arrangement of burial pits, and they were probably a part of a large Medieval necropolis.

The presence of Roman period objects, especially those which are functional parts of clothing, such as the fibula, is a frequent finding in burials dated into the Roman period. The crossbow fibula was dated into the Late Antiquity, based on the general dating of bronze crossbow fibulas, the proximity of Roman period sites, i.e., *Horreum Margi*, and the existence of local workshops for their production in the 4th century AD (Петковић и Тапавички-Илић 2020: 151–152; Јанковић, Михајловић и Бандовић 2021: 238, fig. 5).

What is certain is that the deceased individuals were buried in the Neolithic settlement layer, as evidenced by traces of Vinča culture ceramic fragments, unprocessed deer antlers and bone tools. The burials were found at the level of disintegrated daub lumps.

Radiocarbon analysis

The obtained values of radiocarbon probability distribution showed that the individual found in Grave 1 was buried 1248 (47.2%) 1321 calAD or 1358 (48.2%) 1390 calAD within the 95.4% possibility, probable 1290 (29.5%) 1306 calAD or 1364 (38.8%) 1384 calAD within the 68.3% possibility (fig. 10).

Anthropological analysis

The skeleton is poorly preserved (fig. 11). Cranial bones are better preserved than postcranial: fragmented squama of the frontal bone, fragment of left eye orbit of the frontal bone, fragmented left parietal bone, right parietal bone, occipital squama, fragment of the sphenoid bone, fragmented 1/3 of left and ¼ of right temporal bones, fragmented left zygomatic bone, frontal process of the maxilla and a fragment of alveolar process of the maxilla, fragmented body of the mandible. When it comes to postcranial bones, only great sciatic notches of both iliac bones

are present as well as the diaphysis of the left femur and fragmented diaphysis of the right femur with a part of the neck. The periosteum is damaged on all bones. The enamel on the teeth is poorly preserved. During the anthropological analysis, two small fragments of animal bones have been found among the human remains, as well as fragments of pottery and lithics.

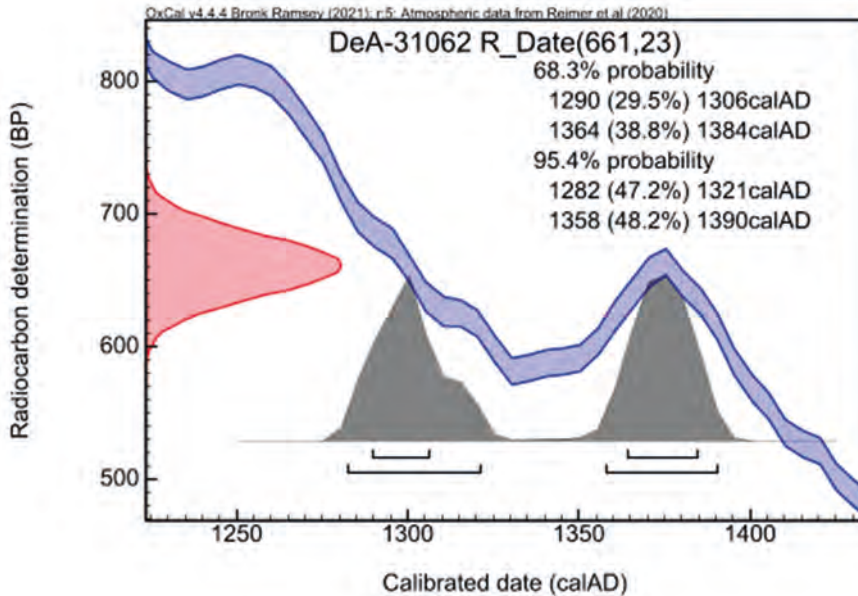

Fig. 10 Radiocarbon probability distribution plot for the site of Supska

Сл. 10 Дистрибуција вероватноће радиокарбонског датума са локалитета Супска

In terms of the sex and age, only few morphological features could be observed on skull and pelvic bones. On the skull, medium pronounced frontal and parietal eminence, barely pronounced nuchal lines of the occipital bone, small mastoid process, and gracile mandible suggest female sex while external occipital protuberance is more neutral. When it comes to pelvic bones, only fragmented great sciatic notches could be observed. They showed intermediate morphology, between U shaped and wide, which are the characteristics of the female sex, and V shaped and narrow, which are characteristics specific for the male sex. Thus, the sex of this individual could not be determined. On the skull, all three sutures (coronal, sagittal, lambdoid) could be observed and the degree of their closure (0–1) indicates around 20 years of age, while a low degree of tooth abrasion also indicates that this individual was a young adult, aged between 18–25.

When it comes to the dental analysis, only tooth 27 was found inside the alveolar socket, while all other teeth were found outside their sockets: 13, 14, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 43, 44, 45, 46, and 47. Abrasion of the 1st degree (in enamel) was noted on teeth 14, 22, 24, 25, 27, 28, 31, 32, 34, 35, 37, 38, 44, 45, and 47, while teeth 13, 23, 26, 33, 36, 43, 46 have the 2nd degree (exposed dentin). Supragingival dental calculus of degree 1 is present on teeth 13, 14, 22, 24, 25, 26, 34, 43 (buccal side), 38 (all sides), 36, 46 (distal side), 44 and 45 (lingual side),

Fig. 11 Skeletal remains of the individual found in Grave 1 at Supska (excluding teeth)
(photo: J. Jovanović)

Сл. 11 Скелетни остаци пронађени у гробу 1 (без зуба) (фото: Ј. Јовановић)

while the 2nd degree has been noted on tooth 23 on its buccal side (fig. 12). Linear enamel hypoplasia was noted on the following teeth: 13 (linear, one hypoplastic defect: formed between 3.4–3.8 years old), 24 (linear, one hypoplastic defect formed between 3.5–3.8 years old), 25 (linear, one hypoplastic defect formed between 4.7–5.1 years old), 33 (linear, one hypoplastic defect: formed between 3.0–3.4 years), 43 (linear, one hypoplastic defect: formed between 3.1–3.6 years old), 44 (linear, 2 hypoplastic defects formed between 3.4–3.7 and 3.7–4.1 years old).

Fig. 12 Dental calculus on the upper canine (photo: J. Jovanović)

Сл. 12 Трагови зубног каменца на горњем канину (фото: Ј. Јовановић)

The presence of another nonspecific stress marker, porotic hyperostosis (fig. 13), was detected on the left parietal bone close to the lambdoid suture (degree score 1, activity 2) as well as on the right parietal bone (degree score 1, activity 2).

Fig. 13 Porotic hyperostosis on the left parietal bone (photo: J. Jovanović)

Сл. 13 Порозна хиперостоза на левој паријеталној кости (фото: Ј. Јовановић)

In terms of the metric analysis, only femurs could have been measured and two indices were calculated. On the left and right femur, based on the subtrochanteric anterior – posterior diameter (2.5 cm (l) and 2.6 cm (r)) and subtrochanteric mediolateral diameter (3.0 cm; (l, r)), it was possible to calculate the platymeric index (83.33 (l); 86.66 (r)), which shows that the left femur (platymeric index) has a more flattened upper part of the diaphysis in the anterior – posterior direction than the right one (eurimeric index). On the lower part of the right femur, on medial and lateral sides, there are possible traces of infection such as osteomyelitis – thickening of bone with an oval-shaped cloaca, but due to the severe damage of periosteum, a more precise determination was not possible.

Isotopic analyses

When it comes to the stable isotope analysis, the isotopic ratios of terrestrial herbivores (red deer and domestic cattle)⁴ range from – 22.4 to – 21.1‰ ($\Delta = 1.3\text{‰}$; $n = 2$) for carbon, and from 6.1 to 8.6‰ ($\Delta = 2.5\text{‰}$; $n = 2$) for nitrogen (Table 1, fig. 14), while isotopic ratios of terrestrial omnivores (wild boar) range from – 21.7 to – 20.9‰ ($\Delta = 0.8\text{‰}$; $n = 2$) for carbon, and from 9.8 to 10.1‰ ($\Delta = 0.3\text{‰}$; $n = 2$) for nitrogen (Table 1, fig. 14). The recorded isotopic ratios for the Medieval individual buried in grave 1 are: $\delta^{13}\text{C}$ -17.8 and $\delta^{15}\text{N}$ 12.8 (fig. 14).

4 Two other samples, domestic cattle metacarpal (SU 56/31/1) and red deer metatarsal (SU 56/1/2) were excluded from the interpretation and discussion since their collagen quality criteria for C and N content was out of the range (see Table 1).

Sample Nr.	Sample details	Skeletal element	$\delta^{13}\text{C}$ vs. PDB (‰) (± 0.1 ‰)	C content (%) (± 1 %)	$\delta^{15}\text{N}$ vs. air (‰) (± 0.1 ‰)	N content (%) (± 1 %)	C/N ratio
I/2724/1	SU 56/G1/1 (Human, burial 1)	Parietal bone	-17.8	34.4	10.4	12.8	3.1
I/2724/2**	SU 56/34/1 (<i>Sus scrofa</i>)	Femur	-21.7	29.3	10.1	10.0	3.4
I/2724/3*	SU 56/31/1 (<i>Bos taurus</i>)	Metacarpal	-22.3	26.5	8.4	9.0	3.4
I/2724/4	SU 56/42/1 (<i>Sus scrofa</i>)	Humerus	-20.9	38.8	9.8	14.0	3.2
I/2724/5*	SU 56/1/2 (<i>Cervus elaphus</i>)	Metatarsal	-22.5	24.3	7.1	7.9	3.6
I/2724/6	SU 56/2/1 (<i>Cervus elaphus</i>)	Phalanx 2	-21.1	36.4	6.1	12.7	3.3
I/2724/9**	SU 56/70/1 (<i>Bos taurus</i>)	Phalanx 3	-22.4	29.8	8.6	10.5	3.3

* Samples excluded from the study since collagen quality criteria (%C and %N) are outside van Klinken range.

** Samples with %C initially outside van Klinken (1999) range, but still included in the study since they are borderlines and as %C range falls within the expected range once weighing errors are accounted for.

Table 1 The basic information on human and animal samples, the context, material sampled, isotope values of $\delta^{13}\text{C}$, $\delta^{15}\text{N}$, elemental compositions, C/N ratios

Табела 1 Основни подаци о људским и животињским узорцима, контексту, узоркованом скелетном елементу, и добијеним изотопским вредностима $\delta^{13}\text{C}$, $\delta^{15}\text{N}$, садржају C, N и односу C/N

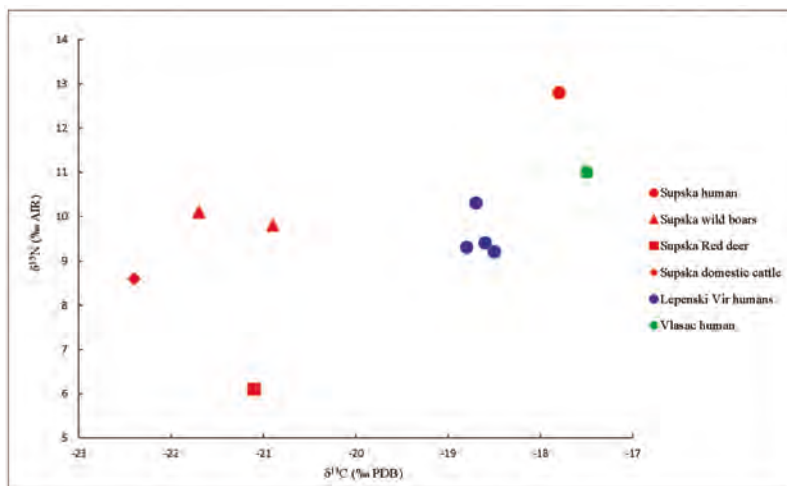

Fig. 14 $\delta^{13}\text{C}$ and $\delta^{15}\text{N}$ values for humans and animals from the site of Supska and the Danube Gorges (author: J. Jovanović)

Сл. 14 Вредности $\delta^{13}\text{C}$ и $\delta^{15}\text{N}$ људи и животиња са Супске и из Ђердапа (аутор: Ј. Јовановић)

DISCUSSION

Grave 1 yielded a Medieval date (1280–1390 cal AD), which is not in accordance with the relative chronological attribution given to this individual, which indicated the Roman period. This example emphasises how important it is to do radiocarbon dating on individuals originating from multi-layered sites. It is possible, based on the drawings and the position of the skeletons, that all three burials found at Supska were part of a Medieval necropolis arranged in parallel rows.

Based on reliable AMS dating results that place this individual into the Medieval period, the position of the fibula on the left upper arm can be interpreted as a grave good placed at the time of the burial, accidentally found while digging the burial place and left as a gift and reminder of some older times. The original role of the fibula, if there was once a Roman necropolis in this part of the site, would have been a functional part of burial clothing. Most likely, during the burial of the deceased, an older burial was encountered, where an object of this type may have been the only trace of the previous process. On the other hand, it was also possible that the deceased individual found this fibula in their lifetime, saved it and kept it as an object which had a symbolic value, and was buried with it eventually. The phenomenon of secondary usage of findings of the Roman material culture, especially coins, in Medieval necropolises is witnessed not only in the territory of the Central Balkans (Ćirić 2016) but was also common in other parts of the former Roman Empire during the Medieval times (Eckardt and Williams 2003; Travaini 2004: 159–181).

In 1955, in the vicinity of the site of Stubline, towards the Mučava area, near the *Viminacium–Naissus* section of the road, a hoard of Roman Antonians was accidentally discovered during agricultural works. On that occasion, 115 specimens were handed over to the Museum and published (Borić Brešković and Stamenković 2008: 155; cf. Borić Brešković and Vojvoda 2013: Map 1). The hoard was stored during the 3rd century AD and is important because of its location, as well as the route of the Roman road, the possibility of the existence of large agricultural estates and their owners. The findings of a Roman coin, and a fibula, only a few hundred meters away from the Neolithic settlement, do not seem to be a coincidence. Since Garašanin's team was aware of the discovery of a larger group of silver coins, the attribution of the skeletal remains to the Roman period seems to have been the only possible choice at that moment.

Contextual analysis also shows that this individual was buried in the Neolithic settlement layer, as evidenced by traces of Vinča culture ceramics and animal bones. This means that at the time of the burial, previous periods were encountered, but it is not possible to make, at this moment, more concrete conclusions on the strategy, special or ignorant attitude of Medieval communities towards the discovered forms and objects at the site of Supska.

The anthropological analysis showed that a young adult was buried in Grave 1. The small amount of supragingival calculus which is present on half of the teeth of this individual could be related to various factors, such as the diet, oral hygiene, or genetics. The presence of linear enamel hypoplasia noted on canines and premolars showed that this young adult experienced some nonspecific metabolic stress during their childhood. This condition develops usually due to a poor diet,

infectious diseases, as well as hereditary conditions or localised trauma (Goodman and Rose 1991; Solomonos and Keusch 1981). Hypoplasia lines were noted on several teeth, indicating that those stressful events happened between 3.0– 4.1 and between 4.7–5.1 years of age. In general, the time between the age of 2 and 5 is a sensitive period in the growth and development of a child. This is the time when most of the stressful events happen, and they are usually connected to the cessation of breastfeeding (Lewis 2007) and diet completely based on solid food. This period can be very stressful since children are not provided with important nutrients from mother's milk anymore. They are starting to eat solid food and drink animal milk and more water, which can often be contaminated and full of bacteria. All of this can lead to stomach problems, a decline in immunity, which, in combination with poor nutrition, poor level of vitamins and minerals, can leave traces on bones in the form of dental hypoplasia or some other nonspecific stress indicator (Rudney 1983). Furthermore, the presence of another nonspecific stress marker, porotic hyperostosis, lends weight to the argument that this young adult suffered from some nutritional disbalance. It can be related to the same stressful event which happened between 3–5 years of age, but it can also be linked to some other stressful event / nutritional disorder later in the individual's life. However, since some of the lesions of porotic hyperostosis were healed at the time of death, it seems that this young adult recovered from this nutritional deprivation. The detected conditions such as linear enamel hypoplasia and porotic hyperostosis were also common in other Medieval necropoles (11th–15th century) in the territory of present-day Serbia (Đurić-Srejić 2001; Đurić et al. 2008; Miladinović-Radmilović 2011; Миладиновић-Радмиловић 2012; Марковић и Јовановић 2019).

The recorded isotopic ratios of $\delta^{13}\text{C}$ (-17.8) and $\delta^{15}\text{N}$ (12.8) showed that the young adult buried in Grave 1 at Supska had a mixed diet based on C_4 plants (such as millet) and/or C_3 plants, with a strong addition from animal proteins. It is also possible that this C_4 signal (at least to some extent) comes from animals that this individual was consuming which were, in turn, fed with C_4 cereals such as millet. Higher $\delta^{15}\text{N}$ and lower $\delta^{13}\text{C}$ also show that this individual from Supska had a high protein diet, where a significant part of proteins could come from aquatic resources. The stable isotope ratios recorded for different species of fish during the Mesolithic–Neolithic period in the Danube Gorges (Iron Gates) show that some freshwater fish, such as Wels catfish and carp, can display the broadest range of $\delta^{13}\text{C}$ values, with some of them having very low values (Grupe, Peters and Mikić 2003; Borić et al. 2004; Nehlich et al. 2010; Jovanović et al. 2019). It is possible that these species were also present in the Velika Morava through its connection to the Danube, and that the young adult from Supska consumed them.

Medieval period stable isotope studies in Serbia have been at a very limited level. There are only few individuals from the Danube Gorges for which we have stable isotope ratios of carbon and nitrogen, as part of AMS dating. Four burials from Lepenski Vir were dated mostly into the mid-15th century (Bonsall et al. 2015), while one individual from Vlasac (Burial 26) was dated into the 9th–11th century

(Jovanović et al. 2021). Their stable isotope values⁵ are similar to the one obtained for the young adult from the site of Supska, and indicate a mixed diet, based mostly on C₄ plants and/or C₃ plants with an addition of aquatic resources (fig. 14; Bonsall et al. 2015; Jovanović et al. 2021). However, the $\delta^{15}\text{N}$ ratios are higher in the Supska young adult than in the Danube Gorges Medieval individuals, indicating that the individual from Supska probably had access to larger amounts of animal proteins. They also show that the young adult from Supska had a diet which was similar the most to the one of the Medieval individuals from the site of Vlasac, though there was a larger amount of animal protein intake at Supska.

CONCLUSION

AMS dating revealed that the individual buried in Grave 1 at Supska belongs to the Medieval period (13th–14th century), contrary to some previous assumptions, which placed the burial into the Roman period. However, the presence of the Roman fibula on the arm of this individual remains intriguing and could have had some symbolic role. Further research into the presence of Roman objects inside Medieval burials is needed to have a clearer picture about this phenomenon. The anthropological analysis revealed that the skeleton in Grave 1 belonged to a young adult, who suffered from nonspecific metabolic stress during childhood, which was a common condition in Medieval times. Since stable isotope studies for the Medieval period in this region are limited, other resources (historical, archaeological, and archaeozoological records) have mostly provided data about the diet in this region. Although it comes only from one individual, the stable isotope analysis of the individual from the site of Supska can contribute to our knowledge about the diet in Medieval Serbia. Our study pointed out how important it is to AMS date individuals which come from multi-layered sites and contexts such as this at the site of Supska. It also emphasises how a multidisciplinary approach is important when studying burials from multi-layered sites and how much new information about the lifeways and deathways of past communities one can gain by conducting and combining several analyses.

ACKNOWLEDGEMENTS

The research presented in this paper was conducted within the PROMIS project *Regional absolute chronologies of the Late Neolithic in Serbia – RACOLNS*, No. 6062361, funded by the Science Fund of the Republic of Serbia. We would also like to acknowledge the financial support of the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia (Grant No. 451-03-47/2023-01/200358) as well as the support of the project Antares – Centre of Excellence for Advanced Technologies in Sustainable Agriculture and Food Security, funded by the European Commission, Grant Agreement No. 739570; <https://doi.org/10.3030/739570>.

Translated by the authors

5 Lepenski Vir: Burial 4 $\delta^{13}\text{C}$ (-18.5), $\delta^{15}\text{N}$ (9.2); Burial 29 $\delta^{13}\text{C}$ (-18.6), $\delta^{15}\text{N}$ (9.4); Burial 30 $\delta^{13}\text{C}$ (-18.7), $\delta^{15}\text{N}$ (10.3); Burial 62 $\delta^{13}\text{C}$ (-18.8), $\delta^{15}\text{N}$ (9.3) (Bonsall et al. 2015); Vlasac Burial 26 $\delta^{13}\text{C}$ (-17.5), $\delta^{15}\text{N}$ (11) (Jovanović et al. 2021) (Fig. 14).

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

Ambrose, S. and Norr, L. 1993

Experimental evidence for the relationship of the carbon isotope ratios of whole diet and dietary protein to those of bone collagen and carbonate, in: *Prehistoric Human Bone Archaeology at the Molecular Level*, J. Lambert and G. Grupe, eds., Berlin: Springer-Verlag, 1–37.

Angel, J. 1966

Porotic hyperostosis, anemias, malaras and marshes in the prehistoric Eastern Mediterranean, *Science* 153: 706–763.

Bocherens, H. and Drucker, D. 2003

Trophic level isotopic enrichment of carbon and nitrogen in bone collagen: case studies from recent and ancient terrestrial ecosystems, *International Journal of Osteoarchaeology* 13: 46–53.

Богосављевић Петровић, В. 2000

Стара насеља на подручју данашњег Краљева, у: *Рудо Поље – Карановац – Краљево (од њрвих њомена до Првој свейској рајиа)*, ур. Љ. П. Ристић, Посебна издања књига 76, Београд: Балканолошки институт САНУ; Краљево: Народни музеј, 9–32.

Bonsall, C. et al. 2015

New AMS 14C dates for human remains from stone age sites in the Iron Gates reach of the Danube, Southeast Europe, *Radiocarbon* 57 (1): 33–46.

Borić, D. et al. 2004

Is the Mesolithic-Neolithic subsistence dichotomy real? New stable isotope evidence from the Danube Gorges, *European Journal of Archaeology* 7(3): 221–248.

Borić Brešković, B. and Stamenković, S. 2008

Roman Antoniniani from the Village of Supska near Ćuprija (Supska I), *Нумизматичар* 26–27 (2003–2004): 157–207.

Borić Brešković, B. and Vojvoda, M. 2013

A Hoard of Roman Silver Coins from the Village of Supska near Ćuprija (Supska II), *Нумизматичар* 31: 9–153.

Bronk Ramsey, C. and Lee, S. 2013

Recent and Planned Developments of the Program OxCal, *Radiocarbon* 55 (2–3): 720–730.

Brothwell, D. 1981

Digging up Bones, London and Oxford: British Museum and Oxford University Press.

- Buikstra, J. E. and Ubelaker, D. H. 1994**
Standards for data collection from human skeletal remains, Arkansas Archeological Survey Research Series No 44, Fayetteville, Arkansas: Arkansas Archeological Survey.
- Chisholm, B., Nelson, D. and Schwarcz, H. 1982**
Stable isotope ratios as a measure of marine versus terrestrial protein in ancient diet, *Science* 216: 1131–1132.
- Ćirić, G. 2016**
Rimski novčići u ženskim srednjovekovnim grobovima sa teritorije Srbije: mogućnosti interpretacije, *Etnoantropološki problemi* 11 (3): 732–747.
- Dautova Ruševljan, V. and Brukner, O. 1992**
Gomolava, rimski period, Novi Sad: Vojvođanski muzej.
- DeNiro, M. 1985**
Post-mortem preservation and alteration of in vivo bone collagen isotope ratios on relation to palaeodietary reconstruction, *Nature* 317 (6032): 806–809.
- DeNiro, M. and Epstein, S. 1978**
Influence of diet on the distribution of carbon isotopes in animals, *Geochimica et Cosmochimica Acta* 42: 495–506.
- DeNiro, M. and Epstein, S. 1981**
Influence of diet on the distribution of nitrogen isotopes in animals, *Geochimica et Cosmochimica Acta* 45: 341–351.
- Đurić, M. et al. 2008**
Porotic lesions in immature skeletons from Stara Torina, late medieval Serbia, *International Journals of Osteoarchaeology* 18: 458–475.
- Đurić-Srejić, M. 2001**
Dental paleopathology in a Serbian medieval population, *Anthropologischer Anzeiger* 59 (2): 113–122.
- Eckardt, H. and Williams, H. 2003**
Objects without a past, in: *Archaeologies of Remembrance: death and memory in past societies*, H. Williams, ed., New York and London: Kluwer–Plenum Academic Press, 141–170.
- El-Najjar, M. et al. 1976**
The etiology of porotic hyperostosis among the prehistoric and historic Anasazi Indians of southwestern United States, *American Journal of Physical Anthropology* 44: 417–488.
- Federation Dentaire Internationale, 1971**
Two-digits system of designating teeth, *International Dental Journal* 21: 104–106.

- Ferembach, D., Schwidetzky, I. and Stloukal, M. 1980**
Workshop of European Anthropologists, Recommendations for age and sex diagnoses of skeletons, *Journal of Human Evolution* 9: 517–549.
- France, R. 1994**
Nitrogen isotopic composition of marine and freshwater invertebrates, *Marine Ecology Progress Series* 115: 205–207.
- Fuller, B. T. et al. 2012**
Carbon and nitrogen stable isotope ratio analysis of freshwater, brackish and marine fish from Belgian archaeological sites (1st and 2nd millennium AD), *Journal of Analytical Atomic Spectrometry* 27(5): 807–820.
- Гарашанин, М. и Гарашанин, Д. 1951**
Археолошка налазишћа у Србији, Београд: Просвета.
- Гарашанин, М. и Гарашанин, Д. 1979**
Суйска „Сџублина“ – праисторијско насеље винчанске групе, Београд: Народни музеј.
- Goodman, A. and Armelagos, G. 1985**
Factors affecting the distribution of enamel hypoplasias within the human permanent dentition, *American Journal of Physical Anthropology* 68 (4): 479–493.
- Goodman, A. and Rose, J. 1991**
Dental enamel hypoplasias as indicators of nutritional status, in: *Advances in dental anthropology*, M. Kelley and C. Larsen, eds., New York: Wiley-Liss, 279–294.
- Grupe, G., Peters, J. and Mikić, Ž. 2003**
The exploitation of freshwater food resources by Meso- and Neolithic populations of central Europe, in: *Stones and bones: Formal disposal of the dead in Atlantic Europe during the Mesolithic-Neolithic interface 6000-3000 BC*, G. Burenhult and S. Westergaard, eds., Oxford: Archaeopress, 177–187.
- Hedges, R. E. M. and Reynard, L. M. 2007**
Nitrogen isotopes and the trophic level of humans in archaeology, *Journal of Archaeological Science* 34(8): 1240–1251.
- Hedges, R. E. M. et al. 2007**
Collagen turnover in the adult femoral mid-shaft: Modeled from anthropogenic radiocarbon tracer measurements, *American Journal of Physical Anthropology* 133 (2): 808–816.
- Hillson, S. 1996**
Dental Anthropology, Cambridge: Cambridge University Press.
- Јанковић, М., Михајловић, В. и Бандовић, А. 2021**
Прелиминарни резултати истраживања источне некрополе Ремезијане 2018–2020, *Гласник Српској археолошкој друштва* 37: 217–251.

Jovanović, J. et al. 2019

Last hunters–first farmers: new insight into subsistence strategies in the Central Balkans through multi-isotopic analysis, *Archaeological and Anthropological Sciences* 11: 3279–3298.

Jovanović, J. et al. 2021

New Radiocarbon Dates, Stable Isotope, and Anthropological Analysis of Prehistoric Human Bones from the Balkans and Southwestern Carpathian Basin, *Documenta Praehistorica* 48: 224–251.

Кapurаn, A., Blаgojević, M. and Bizjak, D. 2015

Settlements and necropolis of the Iron Age along the middle course of the Nišava river, *Сџаринар* (н.с.) 65: 145–181.

Kent, S. 1986

The Influence of Sedentism and Aggregation on Porotic Hyperostosis and Anaemia: A Case Study, *Man*, New Series 21 (4): 605–636.

Летица, З. 1981

Пештер у бронзано и гвоздено доба, *Сџаринар* (н.с.) 31: 9–18.

Lewis, M. E. 2007

The Bioarchaeology of Children, Cambridge: Cambridge University Press.

Lieverse, A. R. 1999

Diet and the aetiology of dental calculus, *International Journal of Osteoarchaeology* 9: 219–232.

Lukacs, J. R. 1989

Dental paleopathology: methods of reconstructing dietary patterns, in: *Reconstruction of life from the skeleton*, M.Y. Iscan and K.A.R. Kennedy, eds., New York: Alan R. Liss, 261–286.

Марјановић-Вујовић, Г. 1984

Старосрпска некропола, у: *Винча у њраисџорији и средњем веку*, ур. С. Ђелић, Београд: Српска академија наука и уметности, 87–99.

Марковић, Ј. и Јовановић, Ј. 2019

Здравствени статус индивидуа сахрањених на некрополи Винча – Бело Брдо, *Гласник Српској археолошкој друшџва* 35: 123–151.

Marsh, P. D. and Bradshaw, D. J. 1995

Dental plaque as a biofilm, *Journal of Industrial Microbiology* 15: 169–175.

Mays, S. 1998

The archaeology of human bones, London: Routledge.

Meindl, R. S. and Lovejoy, C. O. 1985

Ectocranial suture closure: A revised method for the determination of skeletal age at death based on the lateral-anterior sutures, *American Journal of Physical Anthropology* 68: 57–66.

- Miladinović Radmilović, N. 2011**
Sirmium Necropolis, Beograd: Arheološki institut; Sremska Mitrovica: Blago Sirmijuma.
- Miladinović Radmilović, N. 2012**
Analysis of human osteological material from the eastern part of Site No. 37 in Sremska Mitrovica, *Старинар* (н.с.) 62: 181–204.
- Milojčić, V. 1949**
Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel – und Südosteuropas, Berlin: Gebr. Mann.
- Minagawa, M. and Wada, E. 1984**
Stepwise enrichment of ^{15}N along food chains: Further evidence and the relation between ^{15}N and animal age, *Geochimica et Cosmochimica Acta* 48: 1135–1140.
- Molnar, M. et al. 2013**
Status report of the new AMS ^{14}C sample preparation lab of the Hertelendi laboratory of environmental studies (Debrecen, Hungary), *Radiocarbon* 55 (2–3): 656–676.
- Nehlich, O. et al. 2010**
Sulphur isotope evidence for freshwater fish consumption: a case study from the Danube Gorges, SE Europe, *Journal of Archaeological Science* 37(5): 1131–1139.
- Ortner, D. J. 2003**
Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains, New York: Academic Press.
- Петковић, С. и Тапавчки-Илић, М. 2020**
Касноантичко ујврђење Норгеит Марги, Београд: Археолошки институт.
- Reid, D. and Dean, C. 2006**
Variation in modern human enamel formation times, *Journal of Human Evolution* 50: 329–346.
- Reimer, P. et al. 2020**
The IntCal20 Northern Hemisphere radiocarbon age calibration curve (0–55 cal kBP), *Radiocarbon* 62: 725–757.
- Rudney, J. D. 1983**
The age related distribution of dental indicators of growth disturbance in ancient lower Nubia: an ethological model from the ethnographic record, *Journal of Human Evolution* 12: 535–543.
- Schoeninger, M. J. and DeNiro, M. J. 1983**
Nitrogen and carbon isotopic composition of bone collagen from marine and terrestrial animals, *Geochimica et Cosmochimica Acta* 48: 625–639.

Schultz, M. 2001

Paleohistopathology of Bone: A New Approach to the Study of Ancient Diseases, *Yearbook of Physical Anthropology* 44: 106–47.

Solomons, N. W. and Keusch, G. T. 1981

Nutritional Implications of Parasitic Infections, *Nutrition Reviews* 39: 149–161.

Stalio, B. 1986

La site préhistorique Ajmana à Mala Vrbica, у: *Ђергајске свеске* III, ур. В. Кондић, Београд: Археолошки институт САНУ, 27–35.

Stuart-Macadam, P. L. 1992

Porotic hyperostosis: a new perspective, *American Journal of Physical Anthropology* 87: 39–47.

Travaini, L. 2004

Saints and Sinners: coins in medieval Italian graves, *Numismatic chronicle* 154: 159–181.

Van Klinken, G. J. 1999

Bone collagen quality indicators for palaeodietary and radiocarbon measurements, *Journal of Archaeological Science* 26: 687–695.

Walker, P. L. et al. 2009

The causes of porotic hyperostosis and cribra orbitalia: A reappraisal of the iron-deficiency-anemia hypothesis, *American Journal of Physical Anthropology* 139: 109–125.

Zoffman, Z. 1988

Human Skeletal remains from Divostin, in: *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*, A. McPherron and D. Srejović, eds., Kragujevac: Narodni muzej Kragujevac; Pitsburg: University of Pitsburgh, 447–455.

Јелена Д. ЈОВАНОВИЋ
Универзитет у Новом Саду, Институт Биосенс

Вера Ж. БОГОСАВЉЕВИЋ-ПЕТРОВИЋ
Народни музеј Србије, Београд

Јелена Б. БУЛАТОВИЋ
Универзитет у Гештеборгу, Одељење за историјске студије
Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Лабораторија за биоархеологију

Немања Д. МАРКОВИЋ
Археолошки институт, Београд

Мирослав М. МАРИЋ
Балканолошки институт, Српска академија наука и уметности

СРЕДЊОВЕКОВНА САХРАНА СА ЛОКАЛИТЕТА СУПСКА: АНТРОПОЛОШКА И КОНТЕКСТУАЛНА АНАЛИЗА СКЕЛЕТА ИЗ ГРОБА 1

РЕЗИМЕ

Током 1956. године, Археолошки институт и Народни музеј у Београду обавили су ископавања на локалитету Супска, који се налази недалеко од Ђуприје, на десној обали Велике Мораве, у централној Србији. Највише остатака материјалне културе потиче из каснонеолитског слоја, али су откривени и налази из других периода. Супска је позната и као једно од неколико неолитских насеља са комплетном секвенцом винчанске групе. Осим епонимног локалитета Винча – Бело брдо, то је друго велико налазиште чији керамички материјал и данас представља референтни узорак за каснонеолитску културу јужно од Дунава и Саве. Неолитско насеље је настало на благим обронцима Кучајских планина, на њиховом споју са низијским формацијама старије речне терасе Велике Мораве. На потесу Супске доминирају ниски брегови, а један од њих је Стублина.

Приликом ископавања 1956. године откривени су културни слојеви и налази који се везују за винчанску културу, као и један гроб (гроб 1) из каснијег периода, који је био укопан у неолитског слој. На левој надлактичној кости покојника нађена је бронзана фибула крстастог типа, са завршецима у виду луковица, на основу које је гроб опредељен у римски период. Резултати ископавања објављени су у монографији *Супска „Стублина“ – праисторијско насеље винчанске групе* (Гарашанин и Гарашанин 1979), док антрополошке анализе скелета из гроба 1 до сада нису публиковане. У овом раду су представљени контекстуални, биоантрополошки и изотопски резултати добијени проучавањем остатака људског скелета из гроба 1.

Радиокарбонски датум показао је да је ова индивидуа живела током XIII и XIV века (1290–1390. кал. н. е.), што није у складу с претходним закључцима. Првобитно је гроб, на основу прилога, датован у римски период. Присуство античких предмета, посебно функционалног дела одеће као што је фибула, је често у гробовима из тог времена. С обзиром на близину античких локалитета (нпр. *Horreum Margi*), било је логично што су руководиоци ископавања првобитно определили овај гроб у период касне антике, будући да се бронзане крстасте фибуле с луковицама и локалне радионице за њихову израду генерално датују у IV век н. е. На основу резултата радиокарбонског датовања добијеног у овој студији, може се поуздано закључити да је ова особа овде сахрањена током средњег века, док положај фибуле на левој надлактици

може да се протумачи као гробни прилог положен у моменту сахране, који је случајно нађен приликом копања гробне раке и остављен као дар и подсетник на нека старија времена. Једна од претпоставки је да на локалитету Супска постоји неоткривена римска некропола, а да је фибула пронађена у гробу 1 припадала неком од покојника сахрањених на њој и да је чинила функционални део његове погребне одеће. Можда се приликом укопавања покојника наишло на старију сахрану, а могуће је и да је особа сахрањена у гробу 1 пронашла фибулу и чувала је као објекат симболичне вредности, и да је на крају била покопана с њом. С обзиром на оближње налазе римских остава новца Супска I и II, и интензиван промет дуж римског пута *Viminacium–Naissus*, ови налази у слојевима неолитског насеља нису неочекивани.

Резултати антрополошке анализе показали су да је у гробу 1 сахрањена највероватније млада одрасла особа, која је током детињства доживела неку врсту неспецифичног метаболичког стреса. На то указују трагови линеарне хипоплазије и порозне хиперостозе. Трагови хипоплазије на зубима настали су између 3. и 5. године живота, и могу бити последица лоше исхране, инфекције, трауме и сличних догађаја. То је генерално осетљив период у расту и развоју деце, када се дешава већина стресних догађаја, можда услед одвикавања од дојења и преласка на чврсту храну. Присуство трагова порозне хиперостозе на костима лобање такође упућује на то да је ова млада особа највероватније имала одређен нутритивни дисбаланс, од кога се успешно опоравила, што може да се закључи на основу трагова залечених лезија. Та стања уочена су и на другим средњовековним некрополама на територији Србије.

Анализе стабилних изотопа $\delta^{13}\text{C}$ (-17.8) и $\delta^{15}\text{N}$ (12.8) су показале да је исхрана ове индивидуе била заснована на уносу C^4 (нпр. просо) и C^3 биљака (пшеница, јечам), са високим уделом животињских протеина. Висок $\delta^{15}\text{N}$ и низак $\delta^{13}\text{C}$ такође показују да је ова индивидуа имала високопротеинску исхрану, чији је значајан извор потицао од акватичких ресурса, односно од слатководних риба, као што су сом и шаран. Иако су подаци о стабилним изотопима из средњовековног периода са територије Србије ретки, неколико доступних података са Лепенског вира и Власца показује да су покојници имали сличну исхрану као и млада одрасла особа сахрањена у Супској.

Наша студија је показала од каквог значаја је датовање остатака покојника са вишеслојних налазишта и из контекста као што је овај на локалитету Супска. Резултати су указали на неопходност мултидисциплинарног приступа у проучавању гробова и индивидуа сахрањених у њима на локалитетима оваквог типа јер на тај начин могу да се добију важне информације о начину живота и погребним обичајима заједница у прошлости.

Ксенија С. БОРОЈЕВИЋ

Универзитет Масачусетс, Бостон, САД

**RITUAL AND MEMORY: THE ANCIENT BALKANS AND BEYOND,
NEW YORK, INSTITUTE FOR THE STUDY OF THE ANCIENT WORLD**

Изложбу *Ритуал и памћење: старина Балкан и шире (Ritual and Memory: Ancient Balkans and Beyond)* приредио је Институт за проучавање античког света (Institute for the Study of the Ancient World – ISAW) у Њујорку, у периоду од 21. септембра 2022. до 19. фебруара 2023.¹ Организована је у сарадњи са Филд музејом из Чикага (Field Museum in Chicago), где се од краја марта 2023. може видети велика изложба *Први краљеви Европе (The First Kings of Europe)*.² Изложба у Чикагу представља кулминацију вишегодишњег пројекта насталог у сарадњи Филд музеја с водећим музејима из 11 земаља југоисточне Европе, који су позајмили неке од најрепрезентативнијих праисторијских предмета из својих збирки. У том пројекту учествовао је и Народни музеј Србије. Изложба у Њујорку била је гостујућег карактера и смањеног обима експоната намењених за Чикаго.

У фебруару 2023. посетила сам изложбу *Ритуал и памћење: старина Балкан и шире* Института за проучавање античког света у Њујорку (сл. 1). Институт је независни истраживачки центар основан 2006. године, из приватних фондова Леона Левија и Шелби Вајт (Leon Levy and Schelby White), повезан с Универзитетом Њујорк.³ Зграда Института се налази на Менхетну, у непосредној близини музеја Метрополитен. Током 2009. године, Институт је организовао сличну изложбу под називом *Изгубљени свет старине Европе: долина Дунава, 5000-3500 пре н. е. (The Lost World of Old Europe: The Danube Valley, 5000-3500 BC)*.⁴

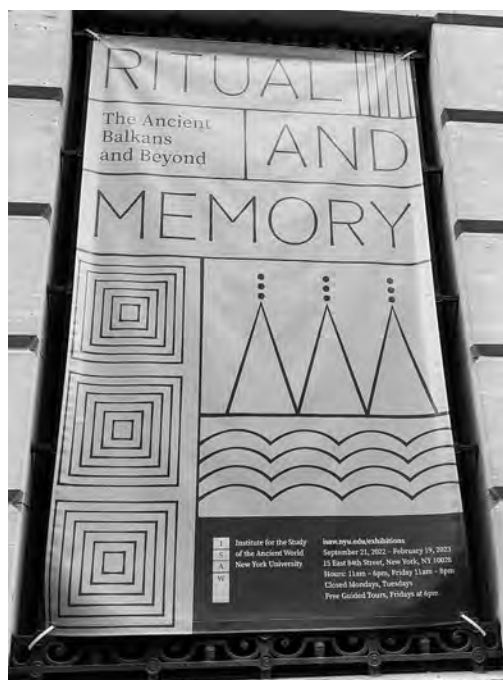
1 <https://isaw.nyu.edu/exhibitions/ritual-and-memory>

2 <https://www.fieldmuseum.org/exhibitions/first-kings-europe>

3 Ова донација Њујоршког универзитета од 200 милиона долара у готовини и некретнинама (зграда Института) изазвала је контроверзу 2006. године, посебно међу археолозима, јер је донаторка била колекционар грчких и римских старина, укључујући и куповину неких за које стручњаци верују да су опљачкани са археолошких локалитета.

<https://www.nytimes.com/2006/04/01/arts/200-million-gift-prompts-a-debate-over-antiquities.html>

4 <https://isaw.nyu.edu/exhibitions/oldeurope/>

Сл. 1 Плакат за изложбу *Ритуал и њамћење: сѝари Балкан и шире*, Институт за проучавање античког света, Њујорк, фебруар 2023. године (фото: К. Боројевић)

Fig. 1 Poster for the exhibition *Ritual and Memory: Ancient Balkans and Beyond*, Institute for the Study of the Ancient World, New York, February 2023. (photo: K. Borojević)

Публика из Њујорка имала је јединствену прилику да се током протеклих шест месеци упозна с предметима из југоисточне Европе и древним културама Балкана. Институт располаже мањим простором, где је у две сале било изложено 200 артефаката из праисторије југоисточне Европе. Тематска изложба *Ритуал и њамћење: сѝари Балкан и шире* креирана је из фонда изложбе *Први краљеви Европје*, с намером да се, осим Чикага, и публика са Источне обале упозна с древном цивилизацијом Балкана. Одабрани експонати су предмети изузетне израде, прави драгуљи који сведоче о занатској вештини и уметничком таленту стваралаца, као и о везама и утицајима различитих праисторијских култура југоисточне Европе. Изложба се прати хронолошким редоследом, почев од позног неолита до краја гвозденог доба. У том пројекту нашу земљу представља Народни музеј Србије, са експонатима из Збирке за млађи неолит и енеолит, бронзаног доба, гвозденог доба и Збирке грчко-хеленистичког периода.

У улазном холу су постављени уводни текстови о теми, ритуалу (обреду) и концепту људске меморије. Аутори изложбе откривају флуидност културних пракси у завршници млађег каменог доба у југоисточној Европи, наглашавајући њихову динамичност, различитост и сличност. Како нема писаних споменика из тог периода, истраживачима и гледаоцима ставља се у задатак да одгонетну дубља значења изузетно атрактивних предмета, осим њихове свакодневне употребе, а тиме и суштину веровања, ритуала, али и различите

облике друштвене организације праисторијских цивилизација Балкана. Следећи панел приказује хронолошки оквир изложбе, који обухвата период од 5500. године до почетка наше ере, с географском картом држава Балкана од којих је позајмљен материјал за изложбу.

У предворју тог простора, са стране, изложена је група од 21 керамичке статуете које приказују жене како седе на малим столицама распоређеним у круг, са локалитета Poduri-Dealul Ghindaru у Румунији, из V миленијума пре н. е. Постоје различита мишљења стручњака о значењу овог изузетног сета фигурина, од савета богиња до симболике групног идентитета. Већина истраживача се слаже да су фигурине имале одређену ритуалну намену; неумитна су поређења с фигуринама винчанске културе и са сличном симболиком тог широког културног комплекса.

„Домаћи ритуал” и „Заједнице градитеља” су теме које су покриле доба неолита. Изложба почиње упечатљивим принтом с називом и карактеристичним геометријским мотивима на светлозеленој позадини, као и витрином са керамичком антропоморфном посудом са неолитског локалитета Biatorbágy-Tuókberek у Мађарској, из V миленијума пре н. е. (сл. 2). Посуде, фигуре мушкараца и жена, те керамички жртвеници с налазишта Szegvár-Tűzköves изложени су као део кућног инвентара ритуалног карактера. Треба рећи да је у тој групи налаза изостала посуда из Борђоша (Народни музеј Србије), као и посуде и жртвеници са Винче, због потреба излагања домаћој публици. За куће, чији су архитектонски модели приказани, претпоставља се да су биле нека врста светилишта, попут мање куће са локалитета Sultana – Malu Roșu у Румунији, уз коју су пронађени и златни привесци. Модели таквих кућа често се налазе на вишеслојним локалитетима, тзв. теловима, где постоји дуга традиција градње и где се сећање и значај места настављају током миленијума. Слични модели са Велике тумбе из Породина нису се нашли на изложби, али је изложен четвороугаони олтар са Врбјанске чуке у Северној Македонији. Изузетни налази су гробни прилози са локалитета Polgar-Csoszhalom у Мађарској, где су уз насеље откривени и многобројни гробови, али ретки из позног неолита. Изложен је инвентар гроба жене, од наруквица, појасева до украса од *Spondylus* шкољки и мермера. Порекло шкољке везује се за простор Средоземног мора, а гробни прилози рефлектују дуге трговачке руте, указујући на посебан статус ове сахране.

Експонати из бронзаног доба груписани су по темама „Скривено (закопано) благо” и „Контакти и сукоби”. Ту се прати драстична промена погребних обичаја, односно сложенији ритус, укључујући и нов приступ, кремацију покојника и стављање пепела у урне. Осим гробова, пронађене су и многе оставе које сведоче о друштвеном раслојавању и бурним временима. Златни предмети из оставе са локалитета Sarasău у Румунији (1300–1200. године пре н. е.) су од посебног значаја из два разлога. Први је што су златни предмети, огрлице и наруквице од нанизаних златних перли, примерци изузетне израде и великог уметничког умећа и лепоте. Други је што су по први пут заједно изложени у истој витрини. Наиме, материјал који чини ову оставу позајмљен је из два музеја, Народног музеја у Будимпешти и Националног историјског музеја у Бу-

курешту. Та драгоценна остава, у којој је било око 5 kg злата, случајно је откривена крајем XIX века, у време Аустроугарске монархије. Подељена је између два музеја тада једне државе. Чини се невероватном чињеница да је материјал морао да „допутује“ у Америку да би био спојен и коначно изложен као целина. Ова остава је само један од „сведока“ честог померања граница у региону и подељености јединственог културног наслеђа.

Сл. 2 Улаз на изложбу: посуда с представом лица, 5200–5000. године пре н. е. (Музеј историје, Будимпешта) (фото: К. Боројевић)

Fig. 2 Entrance to the exhibition: a face pot, 5200–5000 B.C. (Budapest History Museum) (photo: K. Borojević)

Заједно су изложени слични примерци фибула, великих спиралних копчи из бронзаног доба, пронађени у две оставе на територији Војводине, данашње Србије – једна са локалитета Сечањ, која се чува у Народном музеју Србије, а друга из Свилоша (Срем), данас у Археолошком музеју у Загребу. У истој витрини приказана је велика бронзана гривна са локалитета Остра код Чачка, из Народног музеја Србије (сл. 3). У делу изложбе посвећеном теми „Везе Земље и космоса“, посебну пажњу ми је привукла бронзана посуда у виду колица са четири точка и шест мочварних птица, пронађена у хумци на локалитету Вијору у Румунији (VIII–VII век пре н. е.). За разлику од *Дуиљајских колица* из Беле Цркве, изложених у Народном музеју Србије, која су од керамике, ова су без људске фигуре.

Сл. 3 Бронзана гривна из Чачка и фибула из Сечња (Народни музеј Србије), фибула из Свилоша (Археолошки музеј у Загребу), прелаз бронзаног у гвоздено доба (фото: К. Боројевић)

Fig. 3 A bronze arm-band from Čačak and a fibula from Sečanj (National Museum of Serbia), a fibula from Sviloš (Archaeological museum in Zagreb), transition from the Bronze to the Iron Age (photo: K. Borojević)

У другој, мањој сали налазе се предмети из гвозденог доба, груписани по темама „Проширене везе”, „Трачко-грчки сусрети” и „Представе идентитета”. У тој просторији засењују луксузни предмети од племенитих метала, злата и сребра, те од егзотичних материјала, ћилибара и карнеола. Посебно је изложено тзв. Трачко благо из Бугарске, ритони, тањира и други спектакуларни налази из тумула са локалитета Борово. Натпис на грчком ΚΟΤΥΟΣ ΕΓ ΒΕΟ упућују на трачког краља Котиса из Беоса. Златна круна-венац са розетама, откривена 2005. године на локалитету Маломирово–Златиница, заједно с драгоценом групом предмета који се датују у средину IV века пре н. е., могла би да засени многе од хеленистичких експоната изложених у оближњем Метрополитен музеју.

У заједничкој витрини изложена су два различита и изузетна налаза, велики сребрни појас типа Мраморац из Винче, украшен свастикама (IV век пре н. е.), и мала златна наушница из трачког гроба жене у Бугарској, из III века пре н. е. Изванредна израда наушнице с представом Нике и кочија с два коња упућује на неку од грчких радионица на Црном мору и на везе с грчким култур-

ним кругом. Која је дубља веза та два предмета, појаса и наушнице, осим визуелног контраста величине и боје злата и сребра, гледаоцу остаје непозната. Тек увидом у стручну литературу постаје јаснији оквир потенцијалних радионица из јонског културног круга и црноморских филијала, који је овде изостављен. У дугачкој хоризонталној витрини посебно су изложени налази из тумула испод Петрове цркве код Новог Пазара, датовани у време око 550–540. године пре н. е., из Народног музеја Србије. Приказани су пекторали, фибуле, привесци, златне плоче и минијатурне фигурине од ћилибара. С обзиром на балтичко порекло ћилибара и утицаје грчких радионица, у стотинама приказаних златних апликација оживљен је тадашњи свет размењивања идеја и протока материјала, који се указује пред гледаоцима, стварајући утисак о високом друштвеном положају покојника.

У другом делу сале изложена је велика ћилибарска огрлица, пекторал са две фибуле, пронађена у Компољу у Лици (Хрватска), из Археолошког музеја у Загребу. То је још једна потврда значаја ћилибарског пута са севера ка југу Европе и разгранатих веза. Поред спектакуларних предмета од злата и сребра из гвозденог доба, представљени су и бодежи и мачеви разних типова, са неколико локалитета, као и изузетан камени брус за оштрење са Гласинца, позајмљен из Земаљског музеја у Сарајеву. Ти експонати осветљавају време људи с „мачевима“ и утврђених насеља, честих племенских сукоба, статусног значаја ратника и елита гвозденог доба.

Сребрним шлемом с позлаћеним „перјем“ и „магичним“ очима завршава се приказ почетака друштвеног раслојавања, које ће обележити наредних две хиљаде година људске историје. Шлем потиче из IV века пре н. е., из богате гробне оставе из тумула у Перету, откривеног 1970-их година у Румунији. На изложби, попут контрапункта, налази се једини предмет већих димензија, камена стела из утврђења Каменица на Косову и Метохији, широко датована у време од 500. до 100. године пре н. е., која је позајмљена од Народног музеја Косова у Приштини. У грубом рељефу је приказана поворка с покојником у ковчегу, на челу са женом, док група ожалостићених чупа косу, као симбол дубоког бола. Према тексту легенде, још увек постоје слични обичаји при испраћају покојника у планинским селима Албаније, што је традиција која указује на дубоко укоревљено колективно сећање на покојника. По мом скромном знању, требало је додати да су слични ритуали, са нарикачама које у оплакивању чупају косу, донедавно упражњавани у више етничких заједница на Балкану.

На сајту Института наведено је шест кратких приказа изложбе објављених у локалној штампи, али се не може закључити колико је било посетилаца и какав догађај ова изложба представља за град Њујорк.⁵ Румунска телевизија је у Њујорку снимила видео, у коме је директор Института коментарисао актуелну изложбу, уз посебну пажњу посвећену налазима из Румуније.⁶ Током трајање изложбе, Институт је организовао и неколико предавања везаних за праисторију Балкана.⁷ За посетиоце изложбе је сваке среде држано крат-

5 <https://isaw.nyu.edu/exhibitions/ritual-and-memory/press>

6 https://www.youtube.com/watch?v=-_ROuwbNhCA

7 <https://isaw.nyu.edu/exhibitions/ritual-and-memory/public-events>

ко предавање у трајању од 20 минута, посвећано једном артефакту. Институт је поставио веома лепу веб страницу са дигиталним каталогом налаза, као и текстовима који се налазе на панелима изложбе.⁸ Нажалост, на изложби није било кодова за скенирање и повезивање с дигиталним каталогом. Пријатно изненађење су сувенири са мотивима као на предметима са изложбе.

Изложба *Риџул и њамћење* у Њујорку је релативно мала, прилично једноставна, могло би се рећи музеолошки скромна упркос великој вредности изложених артефаката. Осмислиле су је кустоскиње Института Клер Фицџералд (Claire Fitzgerald) и Рејчел Хершман (Rachel Herschman), уз савете и директно учествовање стручњака и руководиоца збирки из 11 земаља током постављања експозиције (*online, zoom meet*). Иако постоје натписи за сваку витрину и текстуална објашњења тема на панелима, недостају посебне карте, фотографије налаза, цртежи, могућности реконструкције, једном речју контексти налаза који би боље осветлили улогу предмета и омогућили њихово тумачење у ритуалне сврхе. За мене, као археолога, ово је била прилика да у Њујорку на једном месту видим ремек-дела балканске праисторије и боље сагледам међусобне утицаје, сличности и разлике, унутар ширих културних комплекса у праисторијском периоду, без обзира на државне и националне границе из даље и ближе прошлости Балкана. Надамо се да је и за истраживаче и студенте Института и ширу публику то била добра прилика да се упознају с богатом праисторијом Балкана, да сагледају како је „флуидност” граница у том региону утицала на класификације и интерпретације археолошких налаза, и да осете палету проблема које са собом носи појам поседовања културног блага.

Велика изложба *Први краљеви Европe*⁹ у Филд музеју у Чикагу, једном од највећих светских музеја (31. март 2023 – 28. јануар 2024) подразумева избор око 700 експоната, као и мултимедијални, интерактивни приступ за посетиоце различитог узраста и интересовања у односу на публику у Институту. Иницијатор јединственог музејског пројекта је кустос Филд музеја Вилијам Паркинсон (William Parkinson), који деценијама води археолошке пројекте у Мађарској и сарађује с многим колегама и институцијама у југоисточној Европи. Овај музеолошки подухват се чини невероватним ако се има у виду ток припрема и ситуације у вези пандемије коронавируса. Изузетно сложен процес синхронизације великог броја институција захтевао је велика средства и комплексну логистику прекоокеанског транспорта, неколико примопредаја археолошких артефаката, вишеструка путовања кустоса из 11 земаља које су позајмиле материјал, уз сва обавезујућа правна документа. Пројекат је финансиран великим делом захваљујући гранту *National Endowment for the Humanities: Democracy demands wisdom*.

Поводом изложбе у Чикагу објављен је стручни каталог *Први краљеви Европe: од земљорадника до владара у праисторији југоисточне Европe*, који је публикован 2022. године у сарадњи Филд музеја и Котсен института за археологију (Cotsen Institute of Archaeology) Универзитета Калифорније из Лос Анђелеса. Уредници каталога су Атила Ђуке и Вилијам Паркинсон, који су ујед-

8 <https://ritualandmemory.com/>

9 <https://www.fieldmuseum.org/exhibitions/first-kings-europe>

но и креатори великог изложбеног пројекта (*First Kings of Europe: From Farmers to Rulers in Prehistoric Southeastern Europe*, edited by Attila Gyucha and William A. Parkinson, The Field Museum of Natural History and The Cotsen Institute of Archaeology at UCLA, 2022, p. 235, ISBN-10: 9781950446247). У уводном тексту каталога, уредник се фокусирао на еволуцију неједнакости и друштвених подела у ширем смислу, које произлазе из прошлости, а кулминирају у садашњем времену. То је доба у којем мали број појединаца поседује највећи део богатства човечанства. Тај приступ служи ауторима као оквир за праћење развоја културе кроз археолошки материјал у југоисточној Европи, у трајању од 5.500 година, од позног неолита, преко бакарног и бронзаног до краја гвозденог доба. У уводном тексту дата је упоредна хронолошка табела археолошких култура у региону, као и географска карта.

Уредници су ауторске текстове груписали у четири теме које су сматрали корисним за истраживање настанка заједница са све сложенијим политичким и економским неједнакостима у југоисточној Европи: технологија и занатска производња, трговина и размена, сукоби и ратовање, и ритуали. У десет поглавља, научници из различитих институција анализирали су и интерпретирали податке са археолошких ископавања и артефакте из најзначајнијих музејских збирки, илуструјући еволуцију политичке хијерархије на простору југоисточне Европе у периоду од четири миленијума, почев од раних земљорадничких заједница до првих сложених државних организација и формирања краљевства у Тракији. Стручни каталог има многе додатке, илустрације, карте, хронолошке табеле и референце, као и списак каталогских јединица.

Овај каталог представља изузетан додаток изложби за ширу публику, а за студенте и стручњаке биће део обавезне литературе, пружајући детаљнији контекст археолошких налаза у сагледавању настанка неједнакости и друштвених подела. Три изложбе у Америци су резултат вишегодишњег пројекта насталог у сарадњи Филд музеја са водећим музејима из 11 земаља југоисточне Европе, представљајући заиста јединствен подухват да се „обједини” и презентује богат археолошки фонд. Циљ аутора је од почетка био да се публици на Западу у новом руху покажу познати и публиковани археолошки налази, који су јој до сада били сасвим непознати, с надом да ће изложбе побудити дубља интересовања и посете балканским државама које чувају ова археолошка блага.

Аутори изложбеног пројекта пажљиво и овом приликом захваљују свим кустосима¹⁰ који су допринели истраживању и реализацији јер без обостраних напора не би било могуће да се, после више деценија паузе, на америчком тлу организује импресиван музеолошки подухват, археолошка изложба која се у моменту штампања овог *Зборника* приказује у Чикагу и наставља свој „живот“ у Канади.

10 Кустоси: Priyasakhi Barchi, Katalin T. Biró, Vera Bogosavljević Petrović, Corina Borş, Dimitar Chernakov, János Dani, Pavlina Ivanova Devlova-Balakchieva, Aca Đorđević, Paul R. Duffy, Ana Đukić, Filip Franković, Florin Gogăltan, Boban Husenovski, Edit Király, Vera Krstić, Rovena Kurti, Aleksandar Mitkoski, Jovan Mitrović, Hargita Oravec, Györgyi Parditka, Andrijana Pravidur, Nemanja Radunović, Gábor Szilas, János Gábor Tarbay, Peter Turk и Zsuzsanna M. Virág. Лично захваљујем др Вери Богосављевић Петровић, кустосу Народног музеја, на помоћи у писању овог приказа.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Gyucha, A. and Parkinson, W. A. (eds.) 2022

First Kings of Europe: From Farmers to Rulers in Prehistoric Southeastern Europe, Los Angeles: The Field Museum of Natural History and The Cotsen Institute of Archaeology at UCLA.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ / INTERNET SOURCES

Field Museum: *First Kings of Europe*, 2023.

<https://www.fieldmuseum.org/exhibitions/first-kings-europe>

[приступљено: 5. 6. 2023]

New York University, Institute of the Study of the Ancient World: *Ritual and Memory: The Ancient Balkans and Beyond*, 2023.

<https://isaw.nyu.edu/exhibitions/ritual-and-memory>

[приступљено: 15. 6. 2023]

New York University, Institute of the Study of the Ancient World: *The Lost World of Old Europe: The Danube Valley, 5000-3500 BC*, 2010.

<https://isaw.nyu.edu/exhibitions/oldeurope/>

[приступљено: 15. 6. 2023]

New York University, Institute of the Study of the Ancient World: *Press Information for Ritual and Memory*, 2022-2023.

<https://isaw.nyu.edu/exhibitions/ritual-and-memory/press>

[приступљено: 15. 6. 2023]

New York University, Institute of the Study of the Ancient World: *Events for Ritual and Memory*, 2022-2023.

<https://isaw.nyu.edu/exhibitions/ritual-and-memory/public-events>

[приступљено: 15. 6. 2023]

Pogrebin, R. 2006. "\$200 Million Gift Prompts a Debate Over Antiquities." New York Times 04/01/2006.

<https://www.nytimes.com/2006/04/01/arts/200-million-gift-prompts-a-debate-over-antiquities.html>

[приступљено: 15. 6. 2023]

RTVNY - Romanian Television of New York: *Ritual and Memory: the Ancient Balkans and Beyond - Romania at the ISAW Neolithic art exhibition*. 2023. [online]

https://www.youtube.com/watch?v=_-ROUwbNhCA [приступљено: 5. 6. 2023]

РЕЦЕНЗЕНТИ

Марко АЛЕКСИЋ, Александар БАНДОВИЋ, Весна БИКИЋ,
Вера БОГОСАВЉЕВИЋ ПЕТРОВИЋ, Александар БУЛАТОВИЋ,
Роберт ВЕЛОН, Иван ВРАНИЋ, Бојан ЂУРИЋ,
Емина ЗЕЧЕВИЋ, Наташа МИЛАДИНОВИЋ РАДМИЛОВИЋ,
Драган МИЛАНОВИЋ, Софија ПЕТКОВИЋ, Ивана ПОПОВИЋ,
Иван РАДМАН ЛИВАЈА, Снежана ФЕРЈАНЧИЋ

Упутство ауторима о начину припреме и предаје радова за ЗБОРНИК НАРОДНОГ
МУЗЕЈА СРБИЈЕ, свеска за археологија, у PDF формату доступно је на сајту
Народног музеја Србије: www.narodnimuzej.rs, у одељку
Издања / Зборник Народног музеја.

RAPPORTEURS

Marko ALEKSIĆ, Aleksandar BANDOVIĆ, Vesna BIKIĆ,
Vera BOGOSAVLJEVIĆ PETROVIĆ, Aleksandar BULATOVIĆ, Bojan ĐURIĆ,
Snežana FERJANČIĆ, Nataša MILADINOVIĆ RADMILOVIĆ,
Dragan MILANOVIĆ, Sofija PETKOVIĆ, Ivana POPOVIĆ,
Ivan RADMAN LIVAJA, Ivan VRANIĆ, Emina ZEČEVIĆ,
Robert WHALLON

Des instructions aux auteurs sur la façon de préparer et de soumettre des articles pour les
RECUEIL DU MUSÉE NATIONAL DE SERBIE, volume pour l'archéologie, au format
PDF sont disponibles sur le site Web du Musée national de Serbie:
www.narodnimuzej.rs, dans la rubrique Publications / Recueil du Musée national.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

902

ЗБОРНИК Народног музеја Србије. Археологија = Recueil du Musée national de Serbie. Archéologie / уредница Ивана Поповић. - 1983, књ. 11/1-.
- Београд : Народни музеј Србије, 1983- (Београд : Службени гласник).
- 24 cm

Годишње. - Делимично је наставак: Зборник Народног музеја у Београду
= ISSN 0522-8352

ISSN 0352-2474 = Зборник Народног музеја у Београду. Археологија
COBISS.SR-ID 6397964